

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ СУСПІЛЬНИХ НАУК
Кафедра політології і державного управління

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ
ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ
ІНСТИТУТІВ ТА ПРОЦЕСІВ**

Колективна монографія

*За загальною редакцією
Юрія Остаця і Маріана Токаря*

Ужгород
Поліграфцентр «Ліра»
2022

УДК 323.2:316.3

Т 33

Теоретико-методологічні підходи до вивчення суспільно-політичних інститутів та процесів: колективна монографія / за заг. ред.: Юрія Остапця і Маріана Токаря; [авт. колект.: С. Асланов, І. Вегеш, М. Вегеш, А. Дербак, М. Зан, Г. Зеленько, Н. Кічера, А. Ключкович, М. Колодій, Г. Кумар, М. Ленджел, Ю. Остапець, А. Романюк, М. Токар, К. Червеняк, М. Шелемба, Мих. Шелемба]; Каф. політ. і держупр.; Ужгород. нац. ун-тет. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2022. 560 с.

Досліджено актуальні виклики теоретико-методологічних підходів до вивчення суспільно-політичних інститутів та процесів кризь бачення шляхів удосконалення демократичної практики суспільно-політичних і публічно-управлінських відносин. Зокрема, презентовано теоретико-методологічні основи досліджень децентралізаційних процесів в умовах демократичного транзиту, аналізу місцевих політичних інститутів та процесів у постсоціалістичних суспільствах, загальнонаціональних та регіональних електоральних процесів в Україні, етнополітичних явищ і процесів кризь призму вивчення феноменів етнополітичної стабільності, проявів етнонаціонального фактора у політичних процесах, політичного представництва міноритарних етнічних груп, політичної суб'єктності етнічних спільнот в Україні та у країнах Центральної Європи. Також подано авторські підходи до вивчення теоретико-методологічних аспектів соціальної політики і розвитку системи неурядових організацій в Україні.

Видання стане в нагоді всім, хто цікавиться вивченням теоретико-методологічних засад суспільно-політичних інститутів та процесів, дослідженням питань розбудови і взаємовідносин держави й суспільства, державної політики.

Рецензенти:

Василь Климончук, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;

Василь Бусленко, доктор політичних наук, доцент, доцент кафедри політології та публічного управління Волинського національного університету імені Лесі Українки;

Василь Левкулч, доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

*Рекомендовано до друку на засіданні Редакційно-видавничої ради
ДВНЗ "Ужгородський національний університет"
(протокол № 4 від 15 червня 2022 р.)*

*Рекомендовано до друку на засіданні Вченої ради
ДВНЗ "Ужгородський національний університет"
(протокол № 6 від 21 червня 2022 р.)*

© Колектив авторів, 2022
© Поліграфцентр «Ліра», 2022

ISBN 978-617-596-352-4

ЗМІСТ

Преамбула до теоретико-методологічного вивчення політичних інститутів та процесів у політичній і публічно-управлінській науці (<i>Маріан Токар, Юрій Остапець</i>)	5
<i>Розділ 1. Методологія політичної науки: етапи становлення</i> (<i>Ігор Вегеш, Маріанна Колодій</i>)	7
<i>Розділ 2. Методологічні пріоритети в сучасній українській науці публічного управління</i> (<i>Маріан Токар</i>)	27
<i>Розділ 3. Основні напрямки наукових досліджень кафедри політології і державного управління УЖНУ</i> (<i>Микола Вегеш</i>)	53
<i>Розділ 4. Теоретико-методологічні засади дослідження еволюції моделі суспільно-політичного розвитку в контексті демократичних трансформацій</i> (<i>Анатолій Ключкович</i>)	103
<i>Розділ 5. Теоретико-методологічні засади аналізу місцевих політичних інститутів та процесів у постсоціалістичних суспільствах Центральної і Східної Європи</i> (<i>Мирослава Лендьел</i>)	117
<i>Розділ 6. Зміст «зовнішніх впливів» у процесах демократизації в країнах Центрально-Східної Європи: теоретико-методологічний огляд</i> (<i>Галина Зеленько</i>)	153
<i>Розділ 7. Національний та регіональні політичні процеси: визначення та виміри</i> (<i>Анатолій Романюк</i>)	179
<i>Розділ 8. Методологічні засади аналізу еволюції партійних систем в умовах демократичного транзиту</i> (<i>Юрій Остапець</i>)	201
<i>Розділ 9. Теоретико-методологічні засади дослідження електорального простору: моделі та методи аналізу</i> (<i>Михайло Шелемба</i>)	233

<i>Розділ 10. Емпіричні методи досліджень політичних партій і партійних систем (Юрій Остапець) .....</i>	<i>255</i>
<i>Розділ 11. Теоретико-методологічні засади дослідження процесу націоналізації партійних систем (Марта Шелемба) .....</i>	<i>277</i>
<i>Розділ 12. Феномен етнополітичної стабільності держави у політичній науці: теоретико-методологічні засади дослідження (Стеллас Асланов) .....</i>	<i>305</i>
<i>Розділ 13. Теоретико-методологічні основи дослідження проявів етнополітичного фактора у політичних процесах (Кристина Червеняк) .....</i>	<i>339</i>
<i>Розділ 14. Теоретичні концепції та інституційні моделі політичного представництва міноритарних етнічних груп (Михайло Зан) .....</i>	<i>389</i>
<i>Розділ 15. Теоретико-методологічні засади аналізу суб'єктності етнічних спільнот у країнах Центральної та Східної Європи (Надія Кічера) .....</i>	<i>417</i>
<i>Розділ 16. Концептуальні основи дослідження державної соціальної політики (Ганна Кумар) .....</i>	<i>453</i>
<i>Розділ 17. Теоретико-методологічні основи вивчення політики сприяння розвитку системи неурядових організацій та проблем їхньої взаємодії з публічною владою (Маріан Токар) .....</i>	<i>493</i>
<i>Розділ 18. Національна самосвідомість як система рефлексного знання: визначення вихідних понять і логіки аналізу предмета дослідження (Анжеліка Дербак) .....</i>	<i>535</i>
<i>Післямова (Маріан Токар, Юрій Остапець) .....</i>	<i>557</i>
<i>Про авторів .....</i>	<i>559</i>

ПРЕАМБУЛА
ДО ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНОГО ВИВЧЕННЯ
ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ ТА ПРОЦЕСІВ
У ПОЛІТИЧНІЙ І ПУБЛІЧНО-УПРАВЛІНСЬКІЙ
НАУЦІ

Маріан ТОКАР, Юрій ОСТАПЕЦЬ

Розвиток сучасного світу значною мірою залежить від побудови ефективного конструкту життєдіяльності суспільно-політичних інститутів та процесів, а також від відповідного стану взаємодії всіх зацікавлених у державотворенні політичних і громадських (суспільних) індивідуальних та колективних суб'єктів (акторів). Стабільність розвитку держави у цьому контексті насправді має ознаки віддзеркалення реальних можливостей удосконалення демократичної практики суспільно-політичних і публічно-управлінських відносин. Але говорити про усталені стандарти політичного режиму в умовах сучасного глобалізованого світу й при цьому нехтувати певними особливостями еволюції та динаміки демократичних процесів сьогодні було б недалекоглядно.

Із початку двадцятих років цього століття відчуються значні виклики демократичним суспільно-політичним інститутам та процесам. Така ситуація виглядає досить загрозливою загалом для іміджу й еволюції демократії через поширення гібридних проявів у політиці. На жаль, це маємо як у внутрішній, так і в міжнародній політиці, що загрожує стабільності в цьому швидко мінливому світі. Проте гібридність у політиці не є новим і непердбачуваним феноменом. Це просто черговий виклик. І попри те, що сучасні прояви гібридності, можливо, дивують сьогодні вчених і політиків-практиків, а подекуди змушують їх задуматися над пошуком ефективних шляхів і методів, які б стали захисною оболонкою для сучасної світової демократії. Адже ці виклики, що виникають на шляху демократії, не обирають собі випадкових жертв. Під їх вплив потрапляють як

відносно стабільні демократичні держави, так і ті, хто лише розпочав і досить успішно рухається у цьому напрямку. І саме демократичні інститути, які підживлюють відповідні процеси, повинні ефективно протистояти всім на сьогодні відомим суспільно-політичним гібридним викликам.

У пропонованому виданні подана низка теоретико-методологічних підходів до вивчення суспільно-політичних інститутів та процесів саме крізь бачення шляхів удосконалення демократичної практики суспільно-політичних і публічно-управлінських відносин. Так, зокрема, презентовано теоретико-методологічні основи досліджень децентралізаційних процесів в умовах демократичного транзиту, аналізу місцевих політичних інститутів та процесів у постсоціалістичних суспільствах Центральної Європи, загальнонаціональних та регіональних електоральних процесів в Україні, етнополітичних явищ і процесів крізь призму вивчення феноменів етнополітичної стабільності, проявів етнонаціонального фактора у політичних процесах, політичного представництва міноритарних етнічних груп, політичної суб'єктності етнічних спільнот в Україні та у країнах Центральної Європи. Також подано авторські підходи до вивчення теоретико-методологічних аспектів соціальної політики і розвитку системи неурядових організацій в Україні.

У колективній праці автори презентували свої теоретико-методологічні доробки, виходячи із власних наукових інтересів. Водночас, підхід до об'єкта і предмету дослідження, де в центрі уваги постають суспільно-політичні інститути та процеси, дав можливість поєднати тематику філософії, політичної та публічно-управлінської науки.

Тому видається, що кожен читач знайде для себе саме те, що його цікавить. Дане видання укладене таким чином, що зосереджує увагу на вивченні теоретико-методологічних засад суспільно-політичних інститутів та процесів, які лежать в основі актуальних питань стану розбудови і взаємовідносин держави й суспільства, динаміки та змісту державної політики, різноманітних процесів та інститутів тощо...

Розділ 1

МЕТОДОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ: ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ

Ігор ВЕГЕШ, Маріанна КОЛОДІЙ

Актуальність питання. Ускладнення та надзвичайне урізноманітнення політичного життя у інформаційному та технологічному ХХІ ст. актуалізує питання про можливості його пізнання політичною наукою на сучасному етапі. Точність політологічного аналізу та його здатність до «схоплення» політичної реальності в якості чіткого об'єкта вимагає прискіпливого бачення та належного використання всього того методологічного інструментарію, який, з одного боку, був базою класичної політичної науки, а, з іншого боку, охоплює нові методологічні підходи, які політологія включила до власної структури відносно недавно.

У даному контексті не зайвим також буде наголосити на тенденції, яка притаманна не лише політології, але взагалі характеризує сучасний науковий поступ – тенденція до посилення ролі міждисциплінарності у процесі наукового пізнання. Політична наука, яка з початку свого існування звикла балансувати на межі різних царин, перманентно демонструє успішне поєднання у власному дискурсі методологічних підходів соціології, філософії, історії, психології та багатьох інших сфер людського знання. Не заперечуючи унікальності та самобутності предмету дослідження політології, цю науку до певної міри навіть можна сприймати як своєрідний майданчик, на території якого уможливорюється широкий контекст наукового осмислення суспільних процесів, контекст, який базується на взаємному переплетенні різних наукових підходів, на неминучості полідискурсивності.

Втім, потрібно також розуміти, що попри багатовікову історію політичної теорії, сама політологія є надзвичайно молодою наукою. Звичайно, це не могло не накласти свого відбитку на структуру цієї науки, структуру, яка містить, послуговуючись мовою Ж. Дерріди, «сліди» новітніх дискурсів, з усією специфічністю їхньої термінології та методології. Таким чином, природа політичної

науки конституювана не лише предметним полем, але також максимальною відкритістю в контексті різнобічного вивчення та осмислення цього предметного поля.

Починаючи з того часу, коли було чітко сформульовано предмет політології (1948 р., Міжнародний колоквиум, скликаний за ініціативою ЮНЕСКО у Парижі), вона пройшла досить бурхливу еволюцію у своєму розвитку. Попри відносно незначний термін, можна виділити досить чіткі етапи, в межах яких окреслюються основні конфлікти теорій та зміни, до яких вони призводять. На думку німецького дослідника Клауса Байме, в період Другої світової війни відбувається піднесення нормативних теорій, як своєрідна реакція на деформований фашизмом «інструментальний раціоналізм». На передній план тут виходять історичний та інституційний підходи. Однак, вже до середини 1950-х років вони починають втрачати свої позиції в політичній науці, зазнаючи потужної критики з боку біхевіоризму, який закликав відійти від вивчення інститутів та понять, які характеризують цілісність (зокрема, «державу», «політична система»), а також відмовитися від будівництва макротеорій у політичній науці. Натомість проголошувалося повернення до індивіда в якості об'єкта дослідження [2, с. 49].

Однак, як зазначає К. Байме, вже наприкінці шістдесятих років ХХ століття політична наука знову звертається до «гранд-теорій». Цей період позначився радикальним протистоянням між марксизмом та функціоналізмом, як підходами, що вбачали свою мету в оновленні моделі управління суспільством. Втім, з появою постмодерної критики, яка досить чітко продемонструвала, що між двома антагоністичними підходами можна знайти багато спільного, «гранд-теорії» (з їхнім прагненням нав'язувати єдність) були оголошені «підозрілими» [2, с. 49-50]. До початку 1980-х рр. усі значні протистояння були вичерпані. На думку К. Байме, «суперники почали сходитися на середньому рівні аналізу політики. Емпіричні і нормативні мотиви знову більш міцно поєдналися у mainstream політичної науки. Догматичний антинормативізм поступився уявленню щодо можливості контрольованого застосування у політичному аналізі нормативного розуміння цілі» [2, с. 50]. Розвиток політичної науки в подальшому умовживив від-

носно мирне співіснування різних (дещо трансформованих в епоху постмодерну) підходів, які доповнюють одне одного у різних конфігураціях залежно від потреб того чи іншого дослідження.

Становлення та розвиток методології політичної науки можна представити, з одного боку, як низку послідовних етапів, які означували зміну домінування одного методологічного підходу та його заміну на інший. З іншого боку, її можна розуміти як синхронне співіснування методологічних підходів, конкуренція між якими не повинна сприйматися в категоріях «перемоги» і «поразки», а скоріше як стимул до вдосконалення власного інструментарію та постійне окреслення нових парадигм.

Перший підхід пропонує занадто спрощену модель еволюції методології політичної науки, підхід, який скоріше знову піднімає на поверхню критику Карлом Поппером «злиденності історизму» [5]. Натомість другий підхід демонструє більш реалістичну модель, в межах якої і поступальність, і взаємопереплетеність (навіть антагоністична) однаково враховані як важливі складові розвитку політології у методологічному аспекті. Саме другого підходу ми й будемо дотримуватися у подальшому розгляді цього питання. Послідовність представлення підходів у даному викладі не підпорядковується вимогам елементарної хронології (хоча, до певної міри, присутня й вона), а скоріше є певним зрізом політичної теорії останніх сімдесяти років.

Історичний підхід. Тривала суперечка між історією та політичною наукою була закономірним явищем ХХ ст. Претензія останньої на самостійність та самодостатність у багатошаровій системі наукового знання цілком виправдалася. Втім, це далеко не означає, що розрив між двома дисциплінами тягне за собою і методологічний розрив. Адже історичний підхід з його орієнтацією на періодизацію та хронологію, хоч і не є домінуючим у політології, все ж залишається достатньо впливовим.

Осмислення політичного процесу є неможливим без врахування історичної перспективи, тобто без встановлення послідовності змін, яких політичний простір зазнає. Крім того, історичний підхід також є надзвичайно важливим, коли мова заходить про формування та етапи становлення самої політичної науки. Будь-яка рефлексія політології щодо самої себе як об'єкту

пізнання так чи інакше повинна включати осмислення всіх попередніх дискурсів політичної науки, а, отже, повинна вдаватися до періодизації.

Втім, ця тенденція стосується не лише політології, але й цілої низки інших суспільних дисциплін, які дистанціювалися від історії (соціологія, економіка, право). З цього приводу К. Байме зазначає: «Улюблений закид історичній науці з боку суспільствознавців звучить так: історики утворюють свої поняття несистематично, внаслідок цього вони в усякому разі приходять до *ad-hoc*-узагальнень..., але ніколи – до теорій. У історика напоготові контрзакид: суспільствознавець під прикриттям систематики утворює свої поняття довільно, не враховуючи визнаної генези понять. Усі нормативні теорії чітко показують, що історія понять час від часу послуговувала консервативній політичній теорії. Але попри цієї небезпеки історія понять також і сьогодні виконує важливу функцію, хоча не стільки при утворенні концептів, скільки у критиці ідеології, що є частиною праці політознавця» [2, с. 125-126].

У структурі історичного підходу виділяють біографічний метод, який також є необхідним для політичної науки. Він застосовується у тих політологічних дослідженнях, які ставлять за мету дослідити політичний портрет особистості, прослідкувати основні віхи її становлення як політичного діяча/діячки. Використовується цей метод також у дослідженнях, які намагаються пояснити роль особистості у політичних процесах, з'ясувати, яким чином вона здатна впливати на трансформацію політичної реальності, або ж як остання здатна трансформувати саму особистість.

Варто також зазначити, що історичний підхід також ставить за мету виявляти та аналізувати суперечності у розвитку досліджуваних об'єктів. Політичний простір закономірно є простором суперечностей та конфліктів, а тому для виявлення якихось закономірностей чи для відслідковування динаміки його розвитку історичний підхід є, безперечно, необхідним. Це, звісно, не означає, що даний підхід буде домінувати в політологічному аналізі, але без нього цей аналіз був би неповним.

Інституціоналізм. Поява інституціоналізму була обумовлена конкретними тенденціями розвитку суспільних дисциплін початку

XX ст. Ці тенденції полягали у посиленні намірів вибудовувати науки про суспільство на винятково раціоналістичних та реалістичних засадах. Звісно, що політичної науки це стосувалося не в останню чергу, адже для багатьох науковців і тоді, і в наш час, категорія «політичного інституту» вважається основною в політології. Дослідження проблематики, пов'язаної з політичними інститутами, для багатьох саме і є тим необхідним водорозділом, який здатен різко відмежувати політичну науку від філософії, соціології, економіки чи навіть історії. Політичний інститут як предмет дослідження легітимізує унікальність та автентичність політології. І першим серед таких інститутів є, звісно, держава. Розуміння її значення, ролі та статусу у суспільстві, а також раціоналізація її функціональних спроможностей у ракурсі взаємодії з іншими соціальними інститутами, становили собою передній план політологічного аналізу впродовж першої половини XX ст. Такі різні в ідеологічному, світоглядному та науковому контексті науковці як К. Шмітт, М. Оріу, К. Мангейм, Й. Шумпетер намагалися осмислювати ці питання крізь призму інституціоналізму.

Значну частину представників цього напрямку також поєднувало бажання бачити інституціоналізм в якості дієвого методу суспільно-політичних перетворень, які забезпечать модернізацію політичного процесу в сенсі розширення прав та свобод людини. К. Байме з цього приводу зазначив: «В основі інституційної концепції політики лежало здебільшого уявлення щодо принципової відкритості політичного процесу і принципової політичної рівності повноправних громадян. Не існувало розриву між князями та масою, просвіченими і непросвіченими, пролетарським авангардом і буржуазними залишками. Спільним для усіх інституціоналістів є радше процедурне розуміння політики, що ґрунтується на принципах мінімального консенсусу. Модернізація, налаштована на свободу, розумілася як процес формування інституцій в усіх релевантних теоріях, починаючи з Макса Вебера» [2, с. 130].

У цілому інституційний підхід базується на використанні трьох основних методів дослідження:

1. *Описово-індуктивний*. Він полягає у переконаності дослідника в тому, що політичні інститути є реальним фактом політичної реальності, які потрібно описувати та пояснювати. Таким чином, спостереження є первинним та ключовим, адже перевага завжди повинна надаватися фактам. Теорія натомість повинна сприйматися із обережністю, як така, що затінює факти, інколи навіть спотворює їх.

2. *Формально-легальний*. Він передбачає, що адекватне дослідження політичної системи із усією сукупністю наявних у ній інститутів неможливе без включення до аналізу правової системи. З одного боку, цей підхід передбачає обов'язкове дослідження публічного права (складова легальності), а з іншого, з його допомогою вивчають функціонування офіційно діючих урядових організацій (складова формальності).

3. *Історико-компаративістський*. Цей підхід поєднує використання історичного бачення певних політичних феноменів із методом їх порівняльного аналізу. Він полягає не у вивченні політичних інститутів окремих держав у порядку певної послідовності, а у порівнянні інститутів цих держав таким чином, наче кордонів між ними не існує [7, с. 98-100].

Методологія інституціоналізму, яка для багатьох політологів середини ХХ ст. була своєрідним «хребтом» політичної науки, починає втрачати свої позиції, коли поступово у науковому дискурсі утверджується бачення політичного простору крізь призму «структури», а не «інституту». Структуралізм, структурний функціоналізм та біхевіоризм долучилися до процесу «демістифікації» інституту, хоча на перших порах багато дослідників (зокрема Ніклас Луман) використовували ці два поняття як синоніми.

У 1970–80-х роках часто висловлювалися песимістичні думки щодо неспроможності класичного інституціоналізму, а відтак і всієї політичної науки, відповідати вимогам часу. Це призвело до появи такої течії, як неоінституціоналізм, який намагався посилити інструментарій інституціоналізму за рахунок моделей прийняття рішень, що були запропоновані у руслі біхевіоризму. На думку Джеймса Г. Марча та Йохана П. Ольсена, «бюрократичне агентство, законодавчий комітет, апеляційні суди – це аргени змагання соціальних сил, але вони також є сукупністю стандартних опе-

раційних процедур і структурних пристроїв, які визначають та захищають інтереси. Вони – політичні актори у своєму власному праві» [13, с. 738].

Новий інституціоналізм досліджує, як інституційні структури, правила, норми та культури стримують або спонукають вибір та дії людей, коли вони є частиною політичної інституції. По суті цей підхід поєднав інтереси інституціоналістів-традиціоналістів, які зосереджувались на вивченні формальних інституціональних правил та структур, з біхевіористами, які вивчали дії окремих політичних акторів [14].

Сьогодні частиною неоінституціоналізму є такі популярні наукові підходи:

- *Нормативний інституціоналізм*, який пояснює, що норми та формальні правила установ формують дії тих, хто у них діє/працює, тобто значна частина поведінки інституційних акторів базується на загальновизнаній ситуації, з якою стикаються актори.

- *Інституціоналізм раціонального вибору*, який пояснює, що замість ряду розрахованих дій, розроблених з метою максимізації сприйнятої вигоди, будь-який суб'єкт в рамках установи відчуватиме себе обмеженим та зобов'язаним нормами та правилами установи. Тобто раціональний вибір політичних акторів обмежений (називається «обмежена раціональність»). Ці межі приймаються, оскільки люди усвідомлюють, що їх цілі можна досягти найкращим чином через установи. Іншими словами, інститути – це система правил і спонукань до поведінки, в яких люди намагаються максимізувати власну вигоду.

- *Історичний інституціоналізм* – установи, як правило, слідує тим шляхам розвитку, що були обрані або розроблені на початку її існування. Інституції матимуть притаманну їм програму, засновану на схемі розвитку, як неформальну (традиції взаємодії), так і формальну (закони, принципи та інституційна взаємодія).

- *Конструктивістський інституціоналізм* стверджує, що політичні чи соціальні дискурси можуть виконувати комунікативні функції: суб'єкти, які публічно висловлюють ідеї, можуть спонукати до соціальних змін. Таким чином, ідеї та сенс створюють механізм для багатьох суб'єктів для досягнення

консенсусу щодо норм та цінностей і, таким чином, створення соціальних змін. Цей підхід виходить за рамки політології в теорію міжнародних відносин та аналіз зовнішньої політики [11].

- *Феміністський інституціоналізм* – це новий підхід, який досліджує природу та дію гендерних норм в установах і те, як інституційні процеси будують та підтримують динаміку гендерних аспектів влади [12, с. 65].

Отже, новизна, що закладена в неоінституціоналізмі, а також перехід сучасної політології від вивчення механізмів прийняття рішень до пояснення результатів політичного процесу, дозволяє припускати, що інституціоналізм як ефективний методологічний підхід ще далекий до свого занепаду.

Функціоналізм. З'явившись у межах соціології у другій чверті ХХ ст., функціоналістський підхід дуже швидко почав здобувати прихильників, предметне поле досліджень яких виходило далеко за межі соціологічного знання. Прагнення до побудови впорядкованих соціальних систем, яке характеризувало епоху Модерну, спричинилося до появи повномасштабного дискурсу, в межах якого такі категорії, як «система», «функція» та «стабільність» здобули не лише описове значення, але й ціннісне. Феномен «соціального цілого» став наріжним каменем функціоналізму.

До прикладу, у версії функціоналізму Толкота Парсонса першочерговим завданням є підтримання життєдіяльності соціальної системи. Відтак, елементи системи та функції, які вони виконують, осмислюються виключно в контексті їхньої корисності для підтримання та збереження самої системи [15]. Т. Парсонс виділяв чотири основні функції соціальної системи:

- 1) пристосування до оточення;
- 2) покладання та досягнення цілей;
- 3) інтеграція;
- 4) підтримування основного зразка. Будь-який процес, який не вписується в цю модель, трактується як дисфункція.

Це дозволило критикам функціоналістського підходу стверджувати про нехтування ним такої важливої складової як соціальний конфлікт. Зокрема, Льюїс Козер вважав, що у функціоналістському підході відсутнє розуміння конфлікту як норми

соціального розвитку, яка інколи виконує позитивну (підтримуючу) для соціальної системи роль.

Втім, слід також зазначити, що в самому таборі функціоналістів не було одностайності. На думку К. Байме, можна виділити три основні версії *функціоналізму*:

1. *Еклектичний функціоналізм*. Даний напрямок наголошує на недостатності використання лише самого функціоналізму в ході дослідження. Потрібне еклектичне поєднання інструментарію функціоналізму із іншими підходами, зокрема з інституціоналізмом, структуралізмом, історичним підходом і т.д. З огляду на це, будь-який дослідник може вважатися функціоналістом, якщо він/вона ставить питання про функцію певного елемента, а також про те, як ця функція впливає на розвиток цілої системи.

2. *Емпіричний функціоналізм*. Основну увагу цей підхід присвятив пошуку прихованих та відкритих функцій у їхньому стосунку до процесу адаптації та пристосування до системи. Представник цього підходу Роберт Мертон здійснив спробу відокремити функцію від мотиву, який є суб'єктивною категорією. Латентні функції є наслідками адаптації до системи, про які члени системи ще не знають, або які не входили до їхніх намірів.

3. *Структурний функціоналізм*. Засновник цього підходу Толкотт Парсонс ставив перед функціоналізмом завдання створити всеохоплюючу теорію, за допомогою якої можна було б сформулювати пояснення для всіх елементів соціальної системи. Політичній системі при цьому надавалося найбільше значення [2, с. 156-157].

У межах функціоналізму також сформувався один із найважливіших підходів сучасної політичної науки – системний аналіз. Якщо у моделі соціальної системи Т. Парсонса політична система була недостатньо концептуалізованою, то у працях Девіда Істона, Габрієля Алмонда та ін. вона стає самодостатнім об'єктом дослідження. Здійснений Д. Істоном опис структури політичної системи із чітким визначенням функцій «входу» та «виходу» [10] стане еталонним для політології другої половини ХХ – початку ХХІ ст.

До основних переваг функціоналістського підходу можна віднести такі:

1. Завдяки запровадженню функціоналістського підходу порівняння у дослідженнях стали більш змістовними та якісними, ніж це мало місце у традиційному інституційному підході. При здійсненні порівняльного аналізу більше не постає питання щодо субстанційної подібності явищ політичного життя, а ставиться питання про «функціональні еквіваленти», які підтримують життєдіяльність політичної системи.

2. Нормативна складова не виводиться із якоїсь абстрактної схеми, а визначається на основі чітко встановлених цілей збереження системи. Часто функціоналізм критикують за те, що його висновки не є однозначними, але, з іншого боку, це розвиває альтернативні бачення, без яких неможлива ані раціональна політика, ані демократія.

3. Апелюючи до надміру різних змінних, функціоналізм посприяв поступу політичної науки у контексті її переорієнтації на методи емпіричного аналізу

4. Сприймаючи соціально-політичний простір як такий, що зазнає змін, функціоналізм першочергово зацікавлений у подоланні конфліктів, які можуть виникати внаслідок цих змін. У даному контексті, перманентна орієнтація функціоналізму на системні інновації є тим механізмом, який здатен долати кризові явища у соціумі [2, с. 161-162].

Не зайвим буде також наголосити і на певних недоліках, які можуть виникнути при використанні функціоналістського підходу:

1. Функціоналізм дуже часто може відносити до однієї системи багато різних змінних.

2. Людина як дієвий суб'єкт розвивається у функціоналізмі, оскільки його в першу чергу цікавлять не люди, а набори ролей.

3. Високий рівень абстракції побудованих функціоналістами систем інколи може призводити до ускладнення зв'язку з емпіричним матеріалом [2, с. 162].

Втім, варто зазначити, що вплив функціоналізму на вдосконалення методології політичної науки переоцінити неможливо. Можна з певністю стверджувати, що починаючи з середини ХХ століття і до нашого часу функціоналізм є одним із найбільш затребуваних підходів. Його прихід у політичну науку та домінуюче

утвердження в ній дозволяють говорити про зміни на рівні парадигми.

Біхевіоризм. Розуміння підвалин політичної поведінки індивіда, знання про її мотиви та спонуки, завжди було сферою інтересу політології. Втім, ефективний інструментарій для цього вона отримала завдяки психології, в якій наприкінці XIX – на поч. XX ст. утвердився надзвичайно потужний напрямок – біхевіоризм (від англ. слова behavior – поведінка). Даний напрямок запропонував цілковито нове бачення поведінки людини як сукупності реакцій (вербальних та емоційних) на стимули навколишнього середовища. Перші спроби використати цей підхід у політичній науці мали місце в 1920–30-х рр. завдяки зусиллям групи науковців Чиказького університету. Чарльз Е. Мерріам, Гарольд Д. Лассвелл та ін., борючись із залишками «метафізики» в політичній науці, поставили собі за мету виробити підхід, який би давав «очищене», об’єктивне знання про політичну реальність, знання, яке, долаючи спекулятивне мислення, опиралося б винятково на емпіричні факти.

Таким емпіричним матеріалом, який здатен дати правдиву інформацію про підвалини соціальної та політичної системи, виступає саме поведінка людини. Як зазначає дослідниця Т. Алексеева, «вивчати поведінку – означає виявляти, що в дійсності відбувається в межах права та політичних ідеологій. Поведінка включає в себе підхід до чогось, а також дії. Вона розглядається біхевіористами як більш фундаментальна категорія, у порівнянні з правилами і нормами, оскільки має стосунок до живої політики. Це, звісно, не означає, що норми та ідеології не мають значення в політичному житті, однак їхнє значення визначається тим, яку роль вони відіграють у поведінці людини. Для того, щоб зрозуміти політичну систему, недостатнього лише сконцентрувати свою увагу на нормативних рисах політичної діяльності, необхідно звернутися до самої поведінки. Це пояснює, чому ключовими категоріями біхевіоризму стали «стимул/реакція» і «виклик/відповідь» [7, с. 83].

Політичний процес біхевіористами трактується як результат дії політичних воль. Однією з найхарактерніших ознак людської психіки є прагнення влади, тому влада біхевіористами проголошу-

ється як ключова мета будь-якої політичної волі. Звідси випливає, що біхевіоризм у політичній науці, вивчаючи поведінку, насправді вивчає владу. Що стосується самої категорії «політика», то вона у біхевіористів постає як сфера міжперсональної взаємодії. Прагнучи реалізувати свою волю до влади, індивід вступає у комунікацію щодо влади із собі подібними. Таким чином, створюється силове поле, яке і є політикою. Індивідуальні волі до влади, вступаючи в протиставлення, зрештою, формують усталені способи взаємодії. Так формується політична система суспільства, структура якої побудована таким чином, щоб забезпечити такий розподіл влади між її елементами, який би гарантував певний баланс сил. Порушення цього балансу призводить до дестабілізації та подальшої руйнації політичної системи. Тому одним із ключових завдань держави є турбота про збереження балансу сил у політичному просторі [7, с. 84-85].

Біхевіоризм у ХХ ст. пройшов чималу еволюцію. Якщо класичний біхевіоризм спирався на парадигму «стимул-реакція» (тобто поведінка тут детермінована стимулами середовища), то вже згодом, завдяки поєднанню біхевіоризму та системного аналізу ця схема була змінена складнішою парадигмою – «стимул-організм-реакція». Як наслідок, для уваги дослідника важливими також почали вважатися дані суб'єктивної природи (емоції, почуття) [2, 146].

Попри різноманіття течій та напрямків, які об'єднують під єдиним ярликом «біхевіоризму», можна, зрештою, виділити низку рис, які для всіх них є спільними:

1. Політична наука, цілком у дусі позитивізму, повинна бути максимально наближеною до природничих наук. На основі перевірених емпіричних даних вона повинна здійснювати системний аналіз та робити рекомендації і прогнози.

2. Політологія повинна досліджувати тільки те, що піддається методу спостереження. Звідси випливає критика інституціоналізму, бо справжнє вивчення політики неможливе на абстрактному рівні інститутів, а лише на реальному рівні поведінки людей у цих інститутах.

3. Дані повинні бути максимально квантифікованими (кількісне вираження якісних ознак).

4. Політична наука повинна зосередитись в першу чергу на прикладних дослідженнях, мета яких повинна зводитись до вирішення конкретних соціально-політичних проблем.

5. Політологія повинна уникати дискусій про цінності, бо вона нездатна науково обґрунтувати правильність чи неправильність тих чи інших політичних цінностей (свобода, справедливість, демократія).

6. Політологія повинна тяжіти до міждисциплінарності. У цьому контексті, деякі біхевіористи навіть заперечували за політологією право на існування як окремої науки [2, с. 145].

Таким чином, чи не найбільшою заслугою біхевіоризму є його апеляція до точних методів дослідження. Ключем до розуміння істинної природи політики є вивчення політичної поведінки. Політика оголошується процесом, який здійснюється на міжперсональному рівні.

Методологія порівняльного аналізу. Компаративістика є однією із найважливіших складових сучасної політичної науки. Методологія, яка на високому рівні застосовувалася ще Аристотелем при порівнюванні різних типів політичного правління, також пройшла чималу еволюцію у процесі свого розвитку.

Як правило, коли мова заходить про об'єкти порівняння у класичну (домодерну) епоху, порівняльний аналіз головним чином обмежувався політичним порядком. Втім, зміна цієї парадигми відбулася з появою порівняльних досліджень у сфері політичних полів. Як зазначає К. Байме, «Якщо домодерна компаративістика у своїх класифікаціях зосереджувалася на онтологічному баченні відмінностей, то порівняння у сучасній політичній науці знову поверталось до вже подоланого еволюціонізму. Усі розвинуті суспільства, здавалося, рухаються у спільному напрямку до єдиного типу. У дебатах, що точилися навколо питання, сформульованого англійською «Does politics matter?», мінімізувався сам по собі вплив такої політики, що все більше просувалася, не враховуючи країни та не звертаючи уваги на політичні змінні у прийнятті рішень» [2, с. 190]. Це призвело до розчинення компаративістики у методиці відділення залежних і незалежних змінних. Внаслідок цього розмивання, відбулося звуження території, яка раніше відводилася для компаративного аналізу. Через незначну кількість

випадків, які надавалися для порівняння, дедалі сильніше зростає сумнів у цінності компаративістики.

Вихід із цієї кризи до певної міри був знайдений завдяки повторній орієнтації на з'ясування спільного та відмінного у різних політичних системах. Класичні дослідження політичної науки, які до сих пір не втрачають своєї актуальності, дозволяють стверджувати, що порівняння все ще є суттєвою складовою політології. Як приклади таких досліджень можна навести роботу Ханна Арендт «Джерела тоталітаризму» [1], в якій переконливо обгрунтовано доцільність порівняння сталінізму та гітлеризму, а також фундаментальна робота Габрієля Алмонда та Сіднея Верби «Громадянська культура» [8], в якій здійснено порівняльний аналіз політичної культури у п'яти суспільствах (США, Мексика, Німеччина, Італія, Велика Британія).

Різні дослідники, починаючи від Емілія Дюркгайма і закінчуючи Девідом Е. Аптером, виділяють у сумі багато принципів порівняльного аналізу, втім, до найосновніших можна віднести наступні:

1. Принцип можливості порівняння різних систем, явищ, процесів чи інститутів. Компаративістика не повинна бути «сліпою» в тому сенсі, який передбачає порівняння непорівнюваних феноменів чи нав'язування абсурдного зв'язку між ними.

2. Принцип відповідності елементів, форм, рівнів та проявів у структурі порівнюваних систем. Порівнювані феномени різних систем повинні бути однопорядковими.

Окрім принципів та переваг компаративістики, потрібно також звернути увагу і на певні вади, які їй іманентно властиві:

1. Дослідник є суб'єктом, який належить до певного культурного поля та світоглядної системи, що може мати відбиток на здійсненні ним неупередженого порівняльного аналізу.

2. Часто порівняння трактується як самодостатній результат політологічного дослідження, що призводить до зацикленості на побудові типологій, графіків, таблиць та шкал, замість з'ясування доказів причинності.

3. Порівняльний аналіз часто застосовують як «заміну висування точних гіпотез, бо надмір даних провокує спокусу виділити

гіпотези із самого матеріалу, замість того, щоб застосувати його для перевірки гіпотез, висунутих щодо нього» [2, с. 210].

Таким чином, методологія порівняльного аналізу потребує обережності при застосуванні, а етапи її еволюції засвідчують наявність конкретних проблем, які спричинили появу цілого дискурсу компаративістики. Цей дискурс характеризується динамічним, подекуди навіть бурхливим, розвитком, який обумовлений постійним намаганням даної методології окреслити свої пізнавальні межі. Попри те, що ці межі почасти бувають дуже тонкими, на нинішньому етапі розвитку політичної науки неможливо не зауважити, що на таку галузь, як порівняльна політологія припадає лівова частина досліджень. Це дозволяє говорити як про затребуваність досліджень з подібної проблематики, так і про перманентне постачання емпіричного матеріалу для постійного вдосконалення методології порівняльного аналізу.

Структуралізм і постструктуралізм. Структуралізм – це поняття, яким позначають комплекс методів у гуманітарних та суспільних науках, використання яких має на меті виявити та описати структури, що діють у різних сферах культури. Формування структуралізму розпочалося у 1920-ті роки, а його становлення продовжувалося до 1950-х років. Вперше як методологічний підхід структуралізм був задіяний у сфері лінгвістичних студій, згодом перейшов до філософії, завдяки зусиллям якої (внаслідок так званого «лінгвістичного перевороту») поширився на суспільні дисципліни, зокрема вплинув і на політичну науку.

Ключовою категорією структуралізму є, звісно, категорія «структури», під якою розуміють «сукупність стійких зав'язків об'єкта, які забезпечують відтворюваність в умовах, що змінюються» [7, 268]. Структуралізм можна трактувати як результат взаємодії декількох предметних сфер. Основи структуралізму (головним чином, структурної лінгвістики) були закладені швейцарським дослідником Фердинандом де Соссюром, який запропонував розглядати мову як знакову структуру. Ф. де Соссюр вважав, що лінгвістика повинна займатися вивченням мови як формалізованої системи, а не суб'єктивних способів її використання окремими індивідами. Згодом дослідження структури, що стосувалися винятково мови, почали поширюватися на значно ширшу

проблематику, яка охоплювали вже всю знакову систему [7, с. 268-269]. Це спричинило появу цілком нового напрямку наукових пошуків, який отримав назву «семіотика».

Досить стрімко здобуваючи чималу кількість прихильників у 1950–70-і роки, семіотика пропонувала широке розмаїття напрямків наукового пошуку, які включали не лише мову, але фактично всі форми комунікації. До прикладу, знаний представник даного напрямку Ролан Барт, продовжуючи ідеї Ф. де Соссюра, вивів їх за межі структурної лінгвістики та поширив потребу в пошуках структур на всі сфері суспільного життя. Таким чином, об'єктом структуралізму стає політична сфера, поведінка індивіда в якій трактується крізь призму знакової системи.

На еволюцію методології політичної науки другої половини ХХ ст. вплинув також інший представник структуралізму Клод Леві-Строс, який у своїй фундаментальній роботі «Структурна антропологія» [4] виклав основні принципи структурного аналізу. Маючи багатий досвід досліджень структури міфів у первісних суспільствах, К. Леві-Строс пропонує дослідникам концентруватися не на суб'єктах, а на надособових структурах, які цих суб'єктів формують. Вчений також запропонував принцип синхронності, який полягає в тому, що різні культурні та соціально-політичні феномени потрібно вивчати не у їхній послідовності, а через усвідомлення їхньої одномоментності, паралельності розгортання у часі. Застосування подібного підходу у політологічних студіях значно поглибило та розширило перспективу бачення дослідниками контексту політичних процесів.

Наприкінці 1960-х років структуралізм починає зазнавати критики як підхід, який подає впорядковану та ієрархізовану картину світу, політики та соціальної поведінки. Події травня 1968 року у Франції теж призвели до переосмислення точності методології структуралізму. Одне із гасел революційних студентів у Парижі того часу звучало так: «Структури не виходять на вулиці», що було прямою відсилкою до неспроможності структуралізму врахувати «імпульс», «емоцію» та «хаотичність» в якості елементів суспільно-політичного життя. Це призвело до формування на базі структуралізму нової течії, яка, незважаючи на суттєві

відмінності в поглядах, об'єднає велику кількість представників і буде названа постструктуралізмом.

Якщо структуралісти сприймали знакову систему як упорядковану та наділену здатністю до законотворчості, то для постструктуралістів (Жак Дерріда, Жиль Дельоз, Мішель Фуко) вона є скоріше хаотичною, мінливою та нестабільною. Звідси, за Ж. Деррідою, випливає потреба у «деконструкції» [3], специфічному підході, який полягає у критиці традиційного мислення (в тому числі й у критиці традиційного політичного мислення від часів Аристотеля), яке трактує реальність як таку, що підпорядкована абсолютному смислу. Деконструкція як метод політичної науки має на меті розкрити контекст і підтекст політичної реальності, виявити у ній конкретну ієрархічну структуру, а також спонукати до трансформації цієї структури. В тому, що структуру потрібно змінювати, у Ж. Дерріди не було жодних сумнівів, адже її неодмінними атрибутами є різні прояви «центризму», які і призвели до появи домінуючого дискурсу, в якому відповідний людській сутності рівень свободи є неможливим.

Таким чином, постструктуралізм можна сприймати як особливий методологічний підхід, який зорієнтований не стільки на дескриптивній спроможності політичної науки, скільки на означенні можливих шляхів розвитку свободи людини, відкиданні того, що невідчутним чином структурно детермінує індивіда як пасивну одиницю в політичному процесі. Знаковою у цьому сенсі є робота М. Фуко «Наглядати і карати» [6], в якій автор, продовжуючи досліджувати те, що він називає «генеалогією влади», розкриває сутність та еволюцію на перший погляд прихованих процесів, які призвели до появи нових технологій здійснення влади (нагляд, дисципліна). Сучасна «дисциплінарна влада», будучи переплетеною зі сферою знання, намагається розширити дискурс дисциплінарності на всі сфери суспільного життя. Охоплення цим дискурсом державницької сфери є загрозливою тенденцією, адже зможе призвести до десуб'єктивації індивіда, нівеляції його вільного вибору.

Вищеперераховані підходи є ключовими в сучасній політології, але потрібно також розуміти, що це досить звужене коло, яке скоріше покликане описати в загальних рисах поточну ситуацію в

політичній науці. Можна також згадати такі підходи, як неофройдизм, постбіхевіоризм, неомарксизм, постмарксизм та багато інших. Кожен із них додає особливих відтінків досліджуваної в межах політології проблематики, але їхня роль на сучасному етапі не є такою визначальною як ще 30 – 40 років тому. Куди частіше дослідники користуються іншими підходами – підходом раціонального вибору та конфліктологічним підходом.

Підхід раціонального вибору, як один із наймолодших підходів, намагається тісно поєднати політологію з економікою, відродивши давно призабуту галузь політичної економії. Спираючись, з одного боку, на підходи точних наук, а, з іншого боку, на вчення утилітаризму, підхід раціонального вибору звертається до індивіда та його користі, причому індивід тут постає як раціонально мислячий актор. Це дозволяє вибудувати таку суспільно-політичну модель, яка базується на індивідуальній волі та її розумінні користі, а також на ідеї соціальної користі, яка є результатом узгодження дій раціонально мислячих індивідів. Основні припущення підходу раціонального вибору, на думку, К.Байме, мають такий вигляд:

1. Соціальні ситуації потрібно редукувати до дій, що вчиняють індивіди. Навіть тоді, коли ми говоримо про колективних акторів, ми повинні розуміти під ними коаліції окремих акторів, які діють індивідуально.

2. Дії всіх без винятку акторів підпорядковуються раціональному вибору. Сам вибір здійснюється на основі преференцій, тобто на основі оцінювання актором вигоди та збитків від потенційного вибору [2, с. 171].

З іншого боку, *конфліктологічний підхід* намагається описати соціальну та політичну систему крізь призму перманентного конфлікту, який не повинен трактуватися негативно, а скоріше як природний та закономірний процес розвитку суспільства. Зокрема, Л. Козер виступав із критикою того негативізму, який завжди супроводжував аналіз соціального конфлікту у функціоналістській парадигмі [9]. Він, натомість, наголошував, на значній кількості позитивних аспектів конфлікту в процесі розвитку суспільства. Згідно з його концепцією, конфлікт може виконувати інтегративну функцію, захисну і навіть системоутворюючу. Таким чином, полі-

тична реальність у конфліктологічному підході постає як динамічний процес конфліктних ситуацій, цивілізованість вирішення яких повинна стати запорукою ефективного розвитку політичної системи. Втім, про викорінення конфлікту як такого, чи про трактування його як дисфункції, не може бути навіть мови.

Загалом еволюцію методології політичної науки можна розглядати як процес планомірного включення підходів різних дисциплін, що обумовлювалося, з одного боку, розширенням предметного поля політології, а з іншого – загальною тенденцією наукового пізнання до міждисциплінарності. У зв'язку з цим, політична наука на сучасному етапі демонструє різноманіття методологічних перспектив, які дозволяють різнобічно підходити до вивчення політичної реальності. Це також посилює інструментарій, за допомогою якого політологія здатна перевіряти власні висновки, а також підштовхує її до усвідомлення себе в якості динамічної структури знань про політичне, структури, яка здатна привносити нові сенси у, здавалося б, закриті питання класичного періоду.

Джерела:

1. Арендт Х. Джерела тоталітаризму / пер. за англ. Київ: Дух і Літера, 2005. 584 с.
2. Байме К. Політичні теорії сучасності / пер. з нім. М. Култаєвої та М. Бойченка. Київ: СтилоС, 2008. 396 с.
3. Дерріда Ж. Письмо та відмінність / пер. з фр. В. Шовкун. Київ: Основи, 2004. 604 с.
4. Леві-Строс К. Структурна антропологія / переклад з фр. З. Борисюк. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 1997. 387 с.
5. Поппер К. Злиденність історизму / переклад з англ. В. Лісовий. Київ: «Абрис», 1994. 192 с.
6. Фуко М. Наглядати й карати / пер. з фр. П. Таращук. Київ: Комубук, 2020. 452 с.
7. Алексеева Т. Современные политические теории. Москва: «Российская политическая энциклопедия», 2000. 479 с.
8. Almond G., Verba S. The Civic Culture: Political attitudes and democracy in five nations. Princeton University Press, 1963. 574 p.
9. Coser L. The functions of social conflict. Free Press, 1964. 192 p.

10. Easton D. The political system: An inquiry into the state of Political science. New York: Alfred A. Knopf, 1953. 320 p.
11. Hay C. Constructivist institutionalism / Rhodes, R.A.W.; Binder, Sarah A.; Rockman, Bert A. The Oxford Handbook of Political Institutions. Oxford: Oxford University Press. 2008. P. 56–74.
12. Lowndes V. The Institutional Approach / Marsh, D.; Stoker, G. Theories and Methods in Political Science. Basingstoke: Palgrave. 2010 P. 60–79.
13. March J.G., Olsen J.P. The New Institutionalism: Organizational Factors in Political Life. *American Political Science Review*. Vol 78. P. 734–749.
14. Neoinstitutionalism. Social science. Encyclopedia Britannica. URL: <https://www.britannica.com/topic/neoinstitutionalism> (процитовано 25.07.2022 року).
15. Parsons T, Shils E. Toward a general theory of action. Theoretical foundations for the social sciences. New York: Routledge, 2001. 265 p.

Розділ 2

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРІОРИТЕТИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ НАУЦІ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ

Маріан ТОКАР

Поняття основ методології публічного управління. Система різноманітних наук у ХХІ столітті рухає людство до появи все більш нових і різноманітних форм та засобів наукового пізнання дійсності. Це дозволяє поглянути на нові виклики та проблеми крізь призму теоретико-методологічних принципів побудови кожної із галузей наукових знань. Тому дослідження питання методології має першочергове значення на шляху вирішення поставлених актуальних наукових завдань і проблем у будь-якій сфері, зокрема й у публічно-управлінській. Остання набуває особливого значення в змісті поглибленої демократизації суспільно-державних відносин, а також у світлі того, що публічне та державне управління вбирають у себе знання багатьох інших наукових галузей і фактично функціонують на їх змістовному перехресті.

Сучасна ж увага до публічно-управлінських категорій свідчить, що така динамічна й актуальна галузь науки, як публічне управління має інтегрувати в собі найкращі досягнення сучасної методології, сприяти пізнанню її основ та практичної варіативності. На нашу думку, найкраще актуальні питання методології публічного управління серед сучасних дослідників розкрито в працях В. Бакуменка і його колег («Теоретичні засади державного управління» і «Методологія державного управління: проблеми становлення та подальшого розвитку») [2–3], Ю. Вороніної («Теорія та практика публічного управління та адміністрування») [4], М. Міненка («Публічне управління: теорія та методологія»), П. Петровського («Методологія наукового дослідження в галузі державного управління» і «Філософські основи методології державного управління») [9–10], І. Шпекторенка («Методологія публічного управління») [16].

Саме І. Шпекторенко із названих учених останнім часом найак-

тивніше вивчає проблеми методології і є одним із відомих дослідників багатоаспектності конструктів методології публічного управління. Він, зокрема, вважає, що поняття «методологія» характеризує й пояснює методи діяльності. Виходячи з такого бачення, це більше практична ніж теоретична категорія. Зокрема, методологія, яка трактується в широкому розумінні, є вченням про структуру, логічну організацію, методи і засоби певної діяльності. Такий підхід до розуміння методології дає можливість говорити про систему методів як певних інструментів діяльності з метою досягнення практичних цілей. А відтак, із цього можна зробити висновок, що для кожного виду діяльності притаманна своя методологія [16, с. 37]. Так чи інакше, методологія насичена соціальними функціями, оскільки вона спрямована на регулювання і покращення (оптимізацію) процесу людської взаємодії та публічно-управлінської діяльності, зокрема. Отже, *перше розуміння методології публічного управління* – це система практичних засобів, що сприяють управлінській діяльності. Одночасно, це є одна із актуальних особливостей сучасного розуміння публічного управління [1].

Сьогодні динаміка розвитку суспільно-політичних інститутів та процесів вимагає постійного вдосконалення методології публічного управління в умовах глобалізації, процесів децентралізації та європеїзації в Україні. Тому публічне управління повинне враховувати всі позитивні аспекти філософської, загальнонаукової та конкретнонаукової методології. Це означає, що методологією є і значний пласт теоретичних розробок, які слугують дороговказом для безпосередньої діяльності. І публічне управління повинно враховувати і поєднувати як теоретичну, так і практичну складову методології. Отже, *друге розуміння методології публічного управління* – це система теоретичних обґрунтувань, що передують практичній дії – управлінській діяльності та формують принципи діяльності публічної адміністрації [7].

Адже досить часто під методологією розуміється сукупність певних теоретичних принципів, логічних прийомів та конкретних способів дослідження предмета науки. Деякі теоретики вказують, що це наука про методи. Дехто розуміє її як систему певних теорій, принципів, законів і категорій, які відображають процес дії

та пізнання. Зважаючи на це, можна узагальнити, що *методологія публічного управління* – це система теоретичних і практичних підходів, принципів, способів (методів) наукового дослідження та публічно-управлінської дійсності.

Отже, ця методологія розглядається і як сукупність таких пізнавальних засобів як підходи, принципи, методи тощо, і як філософсько-теоретична дисципліна, що вивчає весь спектр інструментів, готових до ефективного застосування. Такий комплексний підхід найкраще розкриває суть методології публічного управління. Вона містить весь інструментарій категоріально-понятійного апарату, різновиди, функції та способи їх практичного застосування. Характеристика того чи іншого методу є вираженням конкретного вибору для ефективної діяльності, але з урахуванням гіпотез та ідей, теоретичних обґрунтувань і практичної доцільності.

Теоретична складова такої методології слугує ще й можливістю, з одного боку, захистити анонсоване припущення щодо методологічного підходу, а з іншого – сформувати простір для обговорення і вдосконалення його ідеї. Таке бачення значно розширює умови пізнання істини, сприяє апробації стану вірогідності правдивих припущень, передувє практичній реалізації методологічних конструктів і їх розвитку. Це так названий методологічний плюралізм, тобто право на вибірковість і урізноманітнення методологічних підходів, які широко використовують і закордоном [11]. Тому в сучасній науці публічного управління поширеною є багаторівнева концепція методологічної теорії.

Отже, термін «*методологія*» походить зі складених двох понять – від грецьких слів «*methodos*», що означає шлях дослідження чи пізнання та «*logos*» – вчення. Виходячи із вище наведених суджень, можемо закріпити таке визначення за терміном. *Методологія* – це системна сукупність спеціальних засобів, а саме підходів, способів, методів, прийомів та процедур, що застосовуються в процесі теоретичного пізнання і практичної діяльності для досягнення встановлених цілей.

Беручи до уваги таку важливість складової знань, методологія займає чільне місце в змісті галузевих теоретичних знань, що формують уявлення про сутність, форми, закони, порядок та умови

застосування різноманітних підходів, способів, методів, прийомів і процедур у процесі наукового пізнання та практичної діяльності [6].

Отже, враховуючи багатоаспектність та комплексність методології публічного управління як системи різних заходів, вона концентрує свої властивості в межах *трьох підсистем*:

1) *методологія теоретичного пізнання*.

Вона включає вчення про систему способів організації і здійснення наукового пізнання, а також побудови змісту й формальних ознак наукових знань.

2) *методологія наукового дослідження*.

Ця підсистема інтегрує способи наукових досліджень галузевих об'єктів, з урахуванням усього спектру філософських, загальнонаукових і конкретнонаукових методів пізнання.

3) *методологія практичної діяльності*.

Остання підсистема є фінальною стадією вибірки прагматичного методу, який найвірогідніше підходить під систему способів організації та здійснення практичної діяльності та може бути застосованим у загальнопрактичну чи конкретнопрактичну площину [16, с. 40–41].

Важливим завданням у публічному управлінні є усвідомлення соціально значимої суті його розвитку. У даному контексті методологія дає можливість сприймати людську діяльність як один із пріоритетних управлінських соціальних мотивів, що увібрав у себе соціально відповідальні, морально-етичні та гуманістичні цінності. Відтак, названі підсистеми, попри змістовну відмінність, мають бути взаємопов'язаними й слугувати синергетичною опорою для застосування у конкретних практичних умовах та у певних соціальних обставинах.

Практичні методи, що задіяні в конкретних умовах мають властивість підтвердити або ж спростувати теоретичні ідеї, а також сприяють розвитку методологічного конструкту з можливим його вдосконаленням, синтезуванням, модифікацією. Важливо, щоб теоретичні ідеї, припущення, концепції, закономірності, моделі й інші теорії у публічному управлінні не лише піддавалися аналізу та обґрунтуванню, а й слугували використанню прогностичних функцій, які сприяють передбаченню виникнення, існу-

вання та розвитку тих чи інших публічно-управлінських явищ і процесів у перспективі. Завдяки цьому методологія набуває форми циклічної завершеності, оскільки в результаті пізнання отримує практичне обґрунтування й подається як істинний варіант для застосування. Таким чином, феномен публічного управління виявляє всі свої характеристики – від теоретичних до практичних.

Словник-довідник «Державне управління» подає таке визначення: «методологія державного управління – це система способів організації та здійснення пізнавальної й практичної діяльності у сфері державного управління, що включає підсистему способів дослідження (понять, принципів, підходів, методів, методик, процедур, технологій тощо) державно-управлінської діяльності» [5, с. 87]. Методологія ж публічного управління розширює це поняття й дає можливість розглядати її як багаторівневу систему, яка не обмежується державним сектором і розширює теоретики-прикладні аспекти публічно-управлінських відносин, явищ і процесів, а також інститутів, які задіяні в них (наприклад, органи публічної влади, неурядові організації тощо). Усе це разом і утворює методологічний комплекс публічного управління.

Слід зазначити, що в Україні це стало можливим завдяки відходу науки від односторонності в ідеологічних судженнях, а в практичній політичній діяльності – завдяки відмові від тоталітарного стилю управління й переходу до демократії. Тому на розвиток методології публічного управління значною мірою впливає суспільно-політична дійсність, а також розвиток демократії, громадянського суспільства, його інтелектуалізація та європеїзація, що спонукає до постійних теоретико-наукових і практико-цільових пошуків та вдосконалення.

В умовах динамічного розвитку публічно-управлінських відносин у демократичному світі й постійного пошуку оптимального еволюційного шляху перед суспільством постає вимогливе завдання сприяння демократичній державі в кращих цивілізаційних традиціях сучасності. Досвід стабільних демократичних країн свідчить про те, що легких шляхів не буває, а значить усвідомлене ставлення до трансформації соціально-політичних відносин, інститутів та процесів, а також їх адаптації до суспільних запитів є головним завданням політиків, державних і

публічних службовців, працівників інституцій держави та громадянського суспільства, науковців, адміністраторів і менеджерів. Динаміка ж змін змушує державу займатися пошуком методології відповідно до вимог часу, до захисту публічних інтересів громадян і сприяти реалізації їх перспективних планів розвитку.

Значна увага в цьому контексті зосереджена сьогодні в сфері суспільних наук, державному (публічному) управлінні, політології, соціології та інших наукових секторах, де здійснюється пошук конструктивних відповідей на різні державно-громадські запити, відображені в проблемах державної політики в усіх соціально орієнтованих суспільно-політичних сферах. Відповідним дослідженням, які сприяють змісту оптимізації, притаманна науково-практична багатогранність і структурна взаємозалежність. Це аж ніяк не суперечить усталеним поглядам про пошук варіативних підходів до прояву кращих шляхів розвитку публічно-управлінських відносин та про вмотивовану функціональну дистанцію між державними та недержавними інститутами [14, с. 56–57]. Більше того, навпаки, це говорить про необхідність використання міждисциплінарних підходів до вирішення ключових завдань динамічних процесів людської життєдіяльності.

Завдання і функції методології публічного управління. Розвиток публічного управління залежить від розуміння спрямованості та головного завдання методологічних підходів, визначення чітких цілей та функціональної системи методології. Вміло сформована методологічна база публічного управління пришвидшить реалізацію державотворчих напрямів та демократизацію публічно-управлінських відносин. Але водночас це сприятиме соціоцентричному усвідомленню місії сучасної системи публічного управління та адміністрування в Україні. Тому значення методології публічного управління криється у її усвідомленому функціональному наповненні.

Головним завданням методології публічного управління є поєднання пізнаних теоретичних (наукових) знань у публічно-управлінській сфері, що дає змогу забезпечити ефективне використання досягнень розвитку науки публічного управління у практичних цілях. Іншими словами, методологія покликана нерозривно застосовувати засоби теоретичного пізнання й під-

твердити прагматичну реалізацію теоретико-наукових підходів у публічно-управлінській практиці. Фактично, з якою б підсистемою методології публічного управління не працювати, всі вони спрямовані на досягнення головного завдання й розкривають якісні характеристики предметного феномену (явища, інституту, процесу, інструменту, механізму тощо) [4, с. 14].

Названа група вчених вважає, що методологія публічного управління загалом спрямована на узагальнення теоретичних знань, концепцій і підходів до оцінки публічно-управлінської діяльності, з використанням елементів прогнозування та планування управлінських дій, а також з урахуванням практичних перспектив ефективного управління. Саме методологія займається розробкою загальних принципів створення інноваційних підходів і засобів розвитку публічного управління. Так, зокрема, основним об'єктом вивчення методології є метод. При цьому, пізнанню піддається все, що з ним пов'язане – суть, зміст, сфера функціонування, його інструментарій, структура та прикінцеве позиціонування. Важливим також є і вивчення можливостей його взаємодії з іншими методами й адаптація до практичної діяльності. Методологія публічного управління виконує найголовніше завдання в існуванні цієї суспільно важливої сфери – перетворення теорії в прагматичну практику, доводить необхідність розвитку публічного управління та його практичного вдосконалення відповідно до реалій і викликів сучасної цивілізації.

Серед інших важливих завдань методології публічного управління є можливості вивчення формальних і специфічних проблем державотворення, системних уявлень про державу, суспільство й управління, динаміку їх вдосконалення, підходів до управлінських інновацій і практик, інструментарію управлінської діяльності, використання людських, інтелектуальних, технологічних ресурсів для забезпечення змісту публічно-управлінських відносин, інститутів та процесів.

Перед тим, як перейти до розгляду функціональної складової методології публічного управління, слід зрозуміти категорію «функція». Цей термін походить від латинського слова «*function*», що означає «виконання», «здійснення», а в деяких випадках може інтерпретуватися як «діяльність», «обов'язок», «роль» і «призначення».

Відповідно до цього, *функцією* можна вважати діяльність, спрямовану на вирішення завдань чи досягнення цілей у певній системній сфері. Наприклад, у публічному управлінні функції відображають його зміст, тобто сукупність відповідних процесів, відносин і зв'язків. У залежності від складності системи публічного управління формується різноманітність функцій, які інтегрують його об'єктивні, специфічні та універсальні особливості. Як правило, функції є взаємозалежними і пов'язаними один із одним, що й дає можливість говорити про їхню системність і комплексність. Саме останні властивості сприяють розкриттю суті публічно-управлінських відносин, явищ і процесів. Одночасно, функції мають автономний об'єктно-суб'єктний характер, спрямований на реалізацію завдань діяльності усіх суб'єктів публічного управління. Таким чином, функціональна система методології публічного управління насичена прикладним інструментарієм (форми, методи, тощо), що безпосередньо впливає на характер і зміст розвитку системи публічного управління [9].

Загалом, методологія публічного управління оперує наступними *функціями*: пізнавальна, пошукова, прогностична, інформаційна, критична, систематизаційна, практико-цільова, інноваційна.

Так, *пізнавальна* функція визначає способи пізнання теоретичних (наукових) знань, які відображають публічно-управлінські відносини, явища і процеси. Вона відповідає за пошук припущень, ідей, гіпотез, теорій, які формуються внаслідок опрацювання поглядів і думок інтелектуалів щодо перспектив розвитку публічно-управлінських відносин, характеру управлінської взаємодії держави і суспільства, пояснення різноманітних явищ і процесів, що потребують згодом практичної апробації. Методологія публічного управління забезпечує формування теоретичного банку даних про управлінські феномени, підкріплені відповідними формами пізнання, знаннями й уміннями.

Пошукова функція організовує пошук особливих шляхів, завдяки якому досягається певна дослідницька мета та створюються умови підвищення ефективності публічного управління. Ця функція формує перелік можливих напрямів досягнення цілей навчально-методичним, науково-дослідним, лабораторно-практичним та іншими способами. Іншими словами, мова йде про пошук

особливих прийомів, завдяки яким метод стає найбільш обґрунтованим для його використання в системі публічного управління, пройшовши відповідну оцінку можливостей перед застосуванням у дії, безпосередньо на практиці.

Прогностична функція відповідає за процедуру передбачення тенденцій і напрямів розвитку публічного управління, їх інститутів та процесів. Поєднання теорії з практикою дає можливість спрогнозувати наскільки ефективним є той чи інший метод для поточного та перспективного розвитку публічно-управлінського феномену. Прогнозування багато в чому залежить і від інших супутніх обставин, наприклад динаміки розвитку демократії (характеристик політичного режиму), її інституціонального розгалуження, змістовного вдосконалення об'єкт-суб'єктних відносин, запитів громадянського суспільства тощо. До того ж, вона передбачає можливості реалізації того чи іншого прогностичного об'єкта.

Інформаційна функція забезпечує отримання інформації щодо публічно-управлінських інститутів, процесів чи явищ, що вивчаються. Це комплексна функція, що відповідає за узагальнений збір інформації про сферу публічного управління, її основи та джерела, зміст і характеристики, тенденції, принципи та закономірності, особливості та перспективи розвитку. Інформація дає можливість формування якісного теоретичного обґрунтування явищам і процесам феномена, що допомагає складанню спільних ознак для групування методологічних конструктів. Також ця функція відповідає за збір інформації щодо практичної апробації управлінських методів та під час досліджень.

Критична функція забезпечує можливість проведення наукових та науково-дослідних досліджень у сфері публічного управління. Вона спрямована на отримання об'єктивного знання та істини шляхом здійснення практичних досліджень. У результаті функція також відповідає за надання попереджувальної інформації про відхилення від заданих цілей, сигналізує про можливі негативні наслідки в управлінській діяльності чи в змісті публічно-управлінського явища чи процесу. Критичний підхід до методології публічного управління відкидає слабозначущі або хибні методичні розробки, що сприяє зосередженню уваги на важливих,

ефективних і прагматичних конструктах.

Систематизаційна функція сприяє уточненню і систематизації понятійно-категоріального апарату в публічно-управлінській сфері. Це функція упорядкування теоретичних понять. Більшість досліджуваних у сфері публічного управління явищ мають системне вираження. Крім цього, публічне управління оперує величезною кількістю термінів і визначень, які формують цілісне уявлення про неї як про наукову галузь знань, так і сферу діяльності. Відтак їх систематизація є природньою необхідністю.

Практико-цільова функція є однією із найважливіших в системі методології публічного управління. Вона підбирає оптимальний метод для найефективнішого вирішення поставлених завдань в публічно-управлінській діяльності. Досягнення цілей можливе тільки тоді, коли завершено цикл практичної апробації теоретичних підходів. Відтак, вибірка потрібного метода отримує цільове призначення й матиме позитивний результативний ефект.

Інноваційна функція вдосконалює та модифікує методологічні підходи, враховуючи новітні аспекти розвитку публічного управління, європеїзації його системи тощо. Це функція постійного вдосконалення та підживлення новими ідеями і технологіями, іншими інноваціями. Вона відображає також зміст інноваційної управлінської діяльності, пропонує новітні та креативні підходи до використання методів публічного управління, врешті підсилює можливий ефект від поєднання теорії з практикою.

Таким чином, завдяки чіткій постановці завдань і функцій методологія публічного управління набуває рис цілісного системного об'єкта, який поєднує теорію (науку) і практику (діяльність). Така синергія формує необхідні тенденції сучасного розвитку публічного управління, рухає науковим пізнанням, орієнтацією наукових досягнень, плюралістичним стилем мислення й відповідальністю за результат діяльності. Методологія є доконаною формою теоретичного обґрунтування і практичного застосування кращих та об'єктивно прагматичних засобів розвитку публічно-управлінських відносин, явищ і процесів. Методологія також формує напрями наукового розвитку сфери публічного управління та освітньо-виховного вишколу сучасного українського управління. Тому розвиток методології публічного управління має бути

системним, прагматичним і оптимальним для умов розвитку демократичної держави.

Мозаїка методів та категоріального апарату. В основу методології публічного управління закладено дискусію щодо процедурних інструментів публічно-управлінських відносин, інститутів та процесів, що сприяють оптимальній розбудові умовної системи координат «державна – суспільство».

Тому й методологічна складова проблеми запозичує значний пласт понятійно-категоріального апарату з системи знань багатьох наукових напрямів, а саме з державного управління, політології, соціології, правознавства, суспільствознавства, історії та інших класичних і новітніх наук. Зрозуміло, що їх знання і подальший розвиток значною мірою впливають на можливість використання ідей та концептів у процесі дослідження конкретних спеціалізованих, у тому числі й таких наукових дисциплін як аналіз державної політики, публічне адміністрування в неурядових організаціях, адміністративний менеджмент, теорія організації, теорія соціального розвитку, порівняльна політологія, політична регіоналістика, соціальне прогнозування, футурологія, конституційне право, адміністративне право, системний аналіз, кібернетика, теорія складності та багатьох інших.

Вищезазвані та інші науково-практичні напрями, виконуючи свої завдання в комплексному чи в локальному вимірах, налаштовані на очікування певного наслідкового ефекту, який дасть конкретну відповідь на актуальні питання зародження, динаміки, варіативності, ефективності, функціональності й результативності того чи іншого публічно-управлінського явища чи процесу. Все це сприяє і перспективам оптимізації, тобто вдосконаленню, поліпшенню, виявленню і впровадженню кращих характерних ознак, інших інноваційних особливостей позитивної еволюції публічного управління загалом.

Виходячи з розуміння поняття «методології» необхідно зробити аналіз методів публічного управління. Перш за все, розберемося з терміном «метод». Буквально він походить від грецького слова *methodos*, що означає – «шлях крізь щось». Тому досить часто можна зустріти його пояснення як певний шлях або спосіб досягнення поставленої мети і завдань дослідження. Фак-

тично він веде до розуміння яким чином треба пізнавати, отри- мувати відповідь на поставлене запитання. Методи виступають цілком упорядкованою системою, яка визначає динаміку і формує поетапність дослідження, а також пропонує спектр технік та процедур поєднання теоретичних і практичних засобів досягнення цілей у публічному управлінні.

Наступним важливим терміном, яким оперує методологія, є «методика». Це, свого роду, засіб апробації теорії на практиці. Поняття «методика» походить від грецького слова «*methodike*», що означає сукупність або комплекс методів та прийомів діяль- ності. Звідси, виводять розуміння методики дослідження як сис- теми певних правил, згідно з якими використовуються ті чи інші методи, прийоми та операції [16, с. 47].

Сучасна наука в будь-якій сфері оперує багаторівневою кон- цепцією методологічних знань. Учені розрізняють методи за сту- пенем загальності і поділяють їх на п'ять груп:

1. Філософські методи – діалектичний, метафізичний, аналі- тичний, інтуїтивний, феноменологічний, герменевтичний, синер- гетичний тощо.

2. Загальнонаукові підходи й методи – системний, структурно- функціональний, імовірнісний, кібернетичний, моделювання, фор- малізація.

3. Конкретнонаукові методи – сукупність принципів пізнання в окремих галузях наук.

4. Дисциплінарні методи – система прийомів у будь-якій дис- ципліні певної науки.

5. Міждисциплінарні методи – система синтетичних, інтегра- тивних способів.

Загалом методологія орієнтує на розкриття конкретного інстру- ментарію, визначення тих способів пізнання, які використовуються для встановлення істини досліджуваного феномену. Кількість використаних методів зумовлюється змістом публічно-управ- лінських відносин, явищ, інститутів та процесів, конкретними завданнями й вибором оптимальних способів досягнення резуль- тату. Найпоширеніші види методів, як правило, сформовані в межах вищеназваних трьох підсистем, у яких групуються як філософські, так і загальнонаукові, спеціальні та інші групи методів [10].

Повертаючись до найголовніших підсистем, слід зосередити увагу на тих, які розкривають головне призначення методології – перехід від теорії до практики. Таким чином, пропонувані підходи можна розділити на методи теоретичного дослідження і методи практичного (емпіричного) дослідження. Незважаючи на досить чітке предметне поле дослідження, класифікація методів є доволі умовною і в процесі їх використання дозволяє видозмінюватися й синтезуватися. А категорії як організуючі форми пізнання несуть на собі найважливіше методологічне навантаження.

Дослідження публічного управління може здійснюватися за допомогою низки інших, насамперед загальних методологічних підходів – *системного, структурно-функціонального, синергетичного, компаративного* тощо. Наприклад, системність можна розглядати як методологічну першооснову публічного управління. Вже у витоків ефективного розвитку публічно-управлінської діяльності закладена системність, системний підхід. Пізнавальні переваги системного підходу зовсім не означають, що у всіх випадках слушно розглядати кожний управлінський об'єкт із системних позицій. Без чіткого дослідницького наміру, досягненню якого сприяє застосування саме системних поглядів, такий підхід сам по собі нічого цінного не дає.

На жаль, це не завжди враховується у державознавчих дослідженнях. Інколи їх «системологічна насиченість» зводиться лише до проголошення системних принципів і термінів. Причому, як вважає І. Шпекторенко, недостатній поки що «коефіцієнт корисної дії» системного підходу у державознавчих дослідженнях зумовлений зараз зовсім не слабкою загальнонауковою його розробкою. Відтак, маємо певний розрив між досить розвиненою методологією системного підходу як складовою частиною загально-методологічних основ досліджень державного управління, з одного боку, та рівнем використання його можливостей у вирішенні спеціально-наукових дослідницьких завдань – з іншого. Він поглиблюється, зокрема, тим, що трапляються випадки механічного застосування системних категорій до досліджуваних державно-правових явищ та процесів. Маючи на увазі специфіку системного підходу, слід враховувати, що адекватне застосування системного підходу обов'язково передбачає побудову спеціаль-

ного понятійного апарату, що забезпечує перехід від загальних методологічних принципів до конкретних проблем відповідної галузі знань.

Головне призначення системного підходу полягає не просто в аналізі якихось систем, а в системному розгляді деяких сукупностей елементів і зв'язків між ними, які дослідник відповідно до своїх завдань визначає саме як системи. Причому на підставі одного й того ж досліджуваного об'єкта можуть бути змодельовані різноманітні системи: залежно від обраного критерію, тобто того компонента або властивості, що буде визначено як так звана системостворювальна ознака. Наприклад, апарат державного управління можна уявити як систему органів влади, систему державних службовців (посадових осіб), систему недержавних інститутів та організацій тощо [12, с. 63–69]. Для розвитку методології публічного управління важливим є застосування і синергетичного підходу, який поєднує суттєві аспекти сучасних прагматичних практик публічно-управлінських відносин з метою ефективного вирішення державотворчих завдань [13; 15].

Виправданим також є використання методології окремих наук для прикладу сукупності методів психологічної науки, соціології, політології, правознавства. Характерною особливістю філософського ставлення до практичних проблем є прагнення проникнути у їх сутність, знайти основні рушійні сили змін, визначити необхідну лінію розвитку та можливості суб'єкта у корегуванні цієї лінії. Засобом, за допомогою якого досягаються філософські висновки, є рефлексія (*дослівно – повернення назад*) – усвідомлення кінцевих засад буття та культури, постійне мисленнєве опосередкування різних предметів, зіставлення багатьох поглядів, пошук оптимального поєднання альтернатив, знаходження компромісних рішень та бачення стратегічних перспектив [10; 14]. Отже, опосередкованість, співвіднесеність, обґрунтованість, критичність, виваженість (перелік характеристик можна продовжити) є ознаками такого мислення, яке надає нашому розумінню складних публічно-управлінських процесів необхідної конкретності та цілісності.

Уся сукупність системних категорій, що виражають складний зміст будь-якої реальної системи, розподілена на певні групи,

кожна з яких характеризує відносно самостійні аспекти системного підходу. Основними такими аспектами вважають розгляд:

- а) структурної побудови (структурний аспект);
- б) процесів функціонування (функціональний аспект);
- в) розвитку (генетико-прогностичний аспект) системного об'єкта. Кожний із цих аспектів можна розкрити й більш диференційовано, що залежить від рівня деталізації сторін та проявів конкретної системи [16, с. 53–54].

Особливої уваги в публічному управлінні слід приділити *методам управління*. Це способи або засоби досягнення управлінських цілей, що визначають якісну складову частину управління. Публічне управління як особливий вид публічної діяльності використовує різні методи, серед яких розрізняють методи організації і методи діяльності органів управління. Методи діяльності поділяють на загальні (застосовуються при використанні всіх або основних функцій управління на всіх найважливіших стадіях управлінського процесу) і спеціальні (застосовуються при здійсненні окремих функцій на деяких стадіях процесу управління). Загальні методи – це насамперед переконання і примус.

До загальних методів управлінської діяльності належать також методи регулювання, загального керівництва та безпосереднього управління. За механізмом впливу на керовані об'єкти їх поділяють на методи прямого і непрямого впливу (адміністративні та економічні), за силою – на методи видання правових актів і організаційні. Усі загальні методи застосовуються не ізольовано, а в поєднанні (примус здійснюється у правових формах, переконання досягається як виданням правових актів, так і суспільно-організаційними методами).

До спеціальних методів діяльності органів управління відносять методи виконання окремих функцій управління. Щодо стадій процесу управління розрізняють методи вироблення і прийняття управлінських рішень. Існують також інші класифікації методів управління: зовнішньоекономічного впливу (організаційні та адміністративні), морально-політичні (переконання, виховання, моральне заохочення), економічні (матеріальне заохочення конкретних осіб і колективів, стимулювання виробничої та іншої

діяльності), організаційні (прогнозування, організація, координація, контроль), адміністративно-директні.

Згідно з іншою класифікацією методи управління поділяються на: *правові, організаційно-розпорядчі, адміністративні, економічні, соціально-психологічні, виховні*. Найкращу характеристику дано їм І. Шпекторенком [16, с. 51–54].

Правові методи засновані на застосуванні регулюючих норм права, встановлених для певних видів діяльності. Вони повинні постійно використовуватись у професійній діяльності, оскільки є імперативними (обов'язковими для виконання). До правових методів належать імперативні (обов'язкові до виконання, властиві публічному управлінню), диспозитивні (вказують, що можна робити, а що ні), рекомендаційні (вказують, як вчинити згідно з нормами в тій чи іншій управлінській, службовій ситуації), заохочувальні (схвалюють діяльність службовців, які активно і творчо керуються нормами права).

Організаційно-розпорядчі методи стосуються формування структури органів управління; затвердження адміністративних норм і нормативів; видання наказів і розпоряджень; добір (підбір), оцінювання, навчання, виховання і розстановка кадрів; розробка положень, посадових інструкцій, стандартів компетенції органу публічної влади.

Адміністративні методи – це методи, спрямовані на прийняття ефективних управлінських рішень, підтримку дисципліни, порядку, за допомогою яких реалізуються різні адміністративні заходи впливу на персонал і санкції щодо нього за невикористання встановленого порядку та які здійснюються на основі правових положень і норм. Ці методи також орієнтовані на такі мотиви поведінки, як усвідомлена необхідність компетентності, дисципліни, професійної культури, почуття обов'язку, прагнення службовця працювати у певній організації та ін. Адміністративні методи вирізняє прямий характер впливу: будь-який регламентуючий та адміністративний акт підлягає обов'язковому виконанню. Наукою розроблено організаційні форми правового та адміністративного впливу, організаційні методи, в яких виявляється власна природа адміністрування. Це розробка наказів, резолюцій, указівок, регламентів, інструкцій, рекомендацій, кон-

тролю за їх виконанням; перерозподіл повноважень, обов'язків та відповідальності; кадрові пересування та ін.

До організаційно-розпорядчих та адміністративних методів також належать заходи переконання: виховання, бесіда, неофіційне усне попередження; заходи стимулювання: збагачення праці, надання працівникам додаткових повноважень, більшої відповідальності, застосування партисипативного управління; заходи примусу – дисциплінарні стягнення: письмове попередження, останнє письмове попередження, догана, звільнення.

Для адміністративних методів характерним є їх відповідність правовим нормам, що діють на певному рівні управління, а також актам і розпорядженням вищих органів управління.

Економічні методи повинні мотивувати, стимулювати діяльність персоналу, підвищувати матеріальну зацікавленість та ефективність його роботи за умов використання економічного механізму. Для цього застосовуються такі прийоми й засоби, як підвищення оплати праці залежно від якості і складності праці, виплата премій, застосування інших засобів стимулюючого характеру, у тому числі надання працівникам різних пільг, соціальних гарантій, пенсійного забезпечення та інших переваг («соціальний пакет»).

Соціально-психологічні методи – засоби впливу на свідомість та поведінку людей із метою соціалізації членів суспільства, формування у персоналу соціальної солідарності, творчого ставлення до справи, ініціативи, створення ділової обстановки в трудових колективах. У практиці управління кадрами використовуються методи соціально-психологічного аналізу і проектування розвитку персоналу, створення умов для індивідуального розвитку особистості кожного працівника, узгодження особистих і колективних інтересів при пріоритеті інтересів держави та її органів. Такі методи засновані на використанні соціальних взаємозв'язків як певної системи, що базована на соціальних потребах. Це соціальний аналіз у колективі працівників, соціальне планування, участь робітників в управлінні, соціальний розвиток колективу, психологічний вплив на працівників (формування груп, створення нормального психологічного клімату), моральне стимулювання, розвиток у працівників ініціативи і відповідальності.

Важливими виступають і *виховні методи* – це активізація працівника до певних дій (переконання або спонукання), оцінювання його діяльності та вчинків, переконання працівників у потребі творчого підходу до роботи, відповідальності за результати власної праці, точності, охайності при виконанні своїх обов’язків і розпоряджень керівників (переконання – метод виховання, впливу на свідомість працівників з метою спрямування їх на корисну діяльність або гальмування негативних вчинків; методи переконання: діалог, критика, самокритика, дискусія).

Методологія публічного управління як основа теоретико-концептуального обґрунтування публічного управління. Процес формування організації та функціонування публічного управління, його підсистем відповідно до вимог сьогодення залежить від правильного методологічного підбору засобів наукового й виробничого дослідження не лише усієї галузі публічного управління як підсистеми, групи суспільних відносин, задіяних у цьому процесі інститутів, але й наукового осмислення пов’язаних із цією групою інших факторів, які мають прямий чи опосередкований вплив на розв’язання актуальних проблем публічного управління в Україні. Тому і є важливим з’ясування сутності теоретико-концептуальних основ методології публічного управління.

Враховуючи це, необхідно чітко розуміти завдання, які сьогодні постають перед наукою публічного управління в контексті оновлення змісту основних категорій та понять, характеристики публічно-управлінських явищ, концепцій, теорій тощо.

Функціонування механізмів забезпечення реалізації публічної, державної та місцевої влади на сьогодні не повною мірою забезпечують якість та ефективність сучасного публічного управління. Від цього виникнення гострих суперечностей, як на рівні окремої суспільної сфери, яка перебуває під впливом державного управління, так і на загальнодержавному рівні, що заважає проведенню структурних та комплексних реформ, впровадженню якісних змін.

Для цього необхідно дійти до спільного знаменника в питанні, що методологія державного управління до проголошення Україною державної незалежності та методологія сучасного публічного управління засновуються на різних підходах та принципах. Зокрема, вчені пропонують взяти за основу такі критерії, які впливають

на зміст сучасної методології публічного управління внаслідок європеїзації її системи, а також визначення її особливостей та характеру динаміки розвитку державного устрою та політичного режиму, рівня визнання та захисту основоположних прав і свобод громадян, ступеня втручання держави у їхні приватні інтереси, змісту державної ідеології, синергії суспільних та державних інтересів, змісту й характеру публічно-управлінської діяльності, утвердженню загальнолюдських цінностей, характеру наглядової та контрольної діяльності держави в особі її спеціально створених державних органів, рівня забезпечення участі народу в управлінні загальнодержавними та місцевими справами [16, с. 54].

Попри таку складнопорядкову змістовність теоретико-концептуальних основ, методологія публічного управління впливає на владу й управління в різних сферах суспільства і держави. Якщо узагальнювати такі критерії, то слід говорити про абсолютний або про соціальний характер державного (публічного) управління. У цьому й виявляється загальний ступінь методології публічного управління, оскільки, якщо абсолютний характер державно-управлінської діяльності виводить на перше місце державу у відносинах з окремими громадянами чи соціальними групами, то в іншому випадку – держава в особі її органів намагається відшукати зв'язок із громадянами, соціальними спільнотами для того, щоб упроваджувати свої управлінські рішення, спираючись на кращі демократичні традиції публічного управління.

Виходячи із запропонованого підходу до цього розуміння вченого І. Шпекторенка, логічно формується теоретико-концептуальне визначення – методологія державного управління може мати як демократичний, так і недемократичний характер, а методологія публічного управління – виключно демократичний, оскільки базована на демократичних цінностях [16, с. 55].

Слід зазначити, що нові реалії упорядкування суспільних відносин в Україні формуються і на фоні євроінтеграційних прагнень України. Поступове входження України у європейські структури, адаптація правової системи Європейського Союзу, навіть у складних умовах російсько-української війни з 2014 року та повномасштабної агресії, розпочатої у 2022 році, змінює усталені прояви не тільки у політико-правовому житті держави, але й по-

требує перегляду функціональної спроможності соціально орієнтованих інститутів та процесів. Тому і методологія публічного управління на цьому шляху здатна вплинути на перегляд існуючих основоположних засад державно-правового порядку, національних традицій у сфері прийняття управлінських рішень, організації державної служби та управлінської діяльності в органах публічної влади, а також сприяти активній європеїзації її системи. В основі таких процесів не лише інтеграція України до європейських структур, але й в цілому вплив глобалізації на сучасний розвиток держави, адже поряд із європейськими стандартами організації державної влади і побудови правової системи необхідно враховувати й світові тенденції з різних питань державотворення, поєднувати європейські й міжнародні стандарти реформування державного управління, управління соціальними процесами за допомогою правових демократичних засобів.

Досліджуючи питання методології публічного управління, необхідно спиратися і на природу та сутність цієї категорії, її функціональне призначення, тенденції та перспективи її розвитку. Наступним завданням методології публічного управління є забезпечення нею питань, пов'язаних із визначенням категоріально-понятійного апарату публічного управління, змістом та природою категорій, термінів та понять. Методологію публічного управління слід також пов'язувати із поняттям доктрини публічного та державного управління. В Україні відсутня єдина комплексна доктрина державного управління. На рівні окремих питань державного управління приймаються окремі державні цільові програми, концепції, реалізуються відповідні заходи в окремих сферах державного управління.

Внаслідок динамічного розвитку демократії методологія публічного управління живиться управлінськими інноваціями. Воно використовує результати інтелектуальної праці, креативних і технологічних розробок, спрямованих на вдосконалення соціально-економічної та державно-суспільної діяльності. Відтак, методологію публічного управління розуміють і як сукупність філософсько-управлінських підходів, за допомогою яких забезпечується теоретичне обґрунтування та наукове пізнання публічно-управлінських явищ і процесів у державі [16, с. 58].

Тому, методологія публічного управління є основою теоретико-концептуального обґрунтування публічного управління. Наукове пізнання державотворчих процесів потребує правильного відбору методологічного інструментарію для пошуку найбільш оптимальних моделей суспільного розвитку держави. Апарат публічної влади використовує відповідні методи управління, що свідчить про необхідність наукового дослідження питань методології публічного управління.

Методологічні підходи публічного управління в умовах реформування публічного адміністрування в Україні. Публічне управління спрямовує свій методологічний інструментарій на вирішення важливих питань розвитку держави та суспільства. З часу проведення адміністративно-територіальної реформи Україна намагається використати кращий досвід світових країн на шляху побудови прозорого та ефективного публічного адміністрування. Цьому слугує проголошений курс України на її євроінтеграцію та наближення українського законодавства до законодавства Європейського Союзу. Адже в умовах продовження в Україні адміністративно-територіальної реформи, трансформації органів публічної влади й досі залишається одним із актуальних питань державного управління в Україні. Важливість дослідження теоретико-методологічних засад перетворень, змін та модернізації системи органів публічного управління має важливе значення для вдосконалення принципів державного будівництва й управління. Особливо це важливо буде в умовах повоєнної відбудови.

Систему публічного адміністрування (адміністрації) в Україні податують як сукупність державних та недержавних суб'єктів, тобто органів і установ, посадових осіб, які уповноважені виконувати управлінські функції у всіх сферах державного та суспільного життя. Тобто виконання управлінської функції, належність до відповідної системи органів публічної влади, наявність відповідної компетенції, яка визначена нормативно-правовими актами, дає можливість стверджувати про належність відповідного суб'єкта владних повноважень до системи публічного адміністрування [16, с. 101–102].

Необхідно констатувати, що в основу публічного адміністрування (адміністрації) покладають систему органів публічної

влади, на які безпосередньо покладено обов'язки із публічного управління певними групами державно-суспільних відносин. Необхідно зазначити, що побудова та вдосконалення системи й підсистем органів публічної влади відбуваються з урахуванням необхідності єдиного центру керівництва економічними та соціальними справами на підставі планування, ринкових відносин, рівності всіх форм власності, поєднання галузевого й територіального принципів управління, їх централізації з відповідною самостійністю регіонів і окремих адміністративно-територіальних одиниць, господарською самостійністю підприємств, об'єднань та інших суб'єктів.

Отже, процес реформування органів публічного адміністрування в Україні триває, що ще раз підтверджує тезу про постійну видозміну владно-управлінських функцій держави, пов'язаних із виникненням нових реалій суспільного розвитку. Важливим на цьому шляху є методологічне забезпечення відповідних процесів, аби отримані результати мали здатність забезпечувати не лише виконання поставлених завдань, але й у цілому реалізувати цілі та напрями всієї системи публічного управління.

Одним із засобів реалізації державного управління є передбачена відповідна форма дій, якими позначається діяльність органів публічної адміністрації – як ключових суб'єктів публічного адміністрування. У такому випадку слід говорити про управлінську процедуру як інструмент реалізації владних повноважень у конкретно визначеному органі державної влади, за конкретних обставин, із наявністю кола відповідних суб'єктів, а найголовніше – змісту такої форми управлінської діяльності, який полягає у сукупності управлінських кроків (один за одним) із метою досягнення відповідного результату [16, с. 102]. Тому вдосконалення управлінських процедур у державі має важливе методологічне значення для реалізації процесу державотворення і ефективного управління.

Необхідно зазначити, що на шляху європеїзації системи публічного управління в Україні варто відштовхуватися від децентралізації, в яку закладено розмежування та збалансування повноважень органів публічної влади. Інакше відсутність чітких меж повноважень при виконанні владних функцій між різними

органами виконавчої влади, призводить до того, що навіть вдало продумані кроки адміністративно-територіальної реформи на практиці не дають відчутного ефекту, оскільки при цьому використовується не інтегративний метод реалізації реформи, а лише окремі підходи, які здебільшого стосуються організаційного та структурного факторів перетворень владно-управлінської моделі держави. У цьому випадку для України корисним буде досвід інших країн, зокрема з приводу організації публічного адміністрування, формування публічної служби, територіальної організації публічної влади та інших важливих напрямів публічного управління.

Отже, систему публічного адміністрування (адміністрації) в Україні уявляють як сукупність публічних органів та установ, посадових осіб, які уповноважені виконувати управлінські функції у всіх сферах як державного, так і суспільного життя. І сьогодні, попри російську агресію в Україні, процес реформування органів публічної адміністрації триває. Також важливим на цьому шляху залишається методологічне забезпечення відповідних процесів з метою забезпечення не лише ефективного виконання поставлених завдань, але й у цілому реалізації чітких цілей та орієнтирів усієї системи публічного управління [16, с. 103].

Попри все, необхідне розуміння, що вдосконалення управлінських процедур у державі має важливе методологічне значення для реалізації перспективних завдань публічного управління. Одним із способів такого вдосконалення є реформування публічно-управлінської діяльності, яка зачіпає не лише структурно-функціональний бік існування публічної адміністрації, виконує програмно-цільову роль у формуванні порядку реалізації нею владних повноважень.

У сучасних умовах надскладного державотворення України, І. Шпекторенко пропонує говорити про вдосконалення методології системи публічного управління й розглядати її перспективи кризь концептуалізацію, проєктування, наукове, категоріальне і понятійне обґрунтування, моделювання, модернізацію та інші інноваційні напрями [16, с. 104–105].

Коротко говорячи про це, слід акцентувати увагу на прагматичності таких підходів у поєднанні актуальних пропозицій кра-

щих світових практик і національних реалій. Отже, концептуалізація методології публічного управління визначає, аналізує, підбирає конкретні об'єкти управління, для яких формує відповідні обґрунтування, необхідні правила, принципи, аксіоми, концепції, парадигми, моделі, що надають чітку інформацію про об'єкт та зріз його сутності, інші характеристики та значення.

Проектування, як напрям методології публічного управління, вже передбачає сукупність заходів і процесів зі створення перспективної публічно-управлінської діяльності та одержання результатів у досяжному майбутньому. Завдяки цьому відбувається реалізація перспективних планів розвитку держави та суспільства загалом. А моделювання публічного управління говорить про можливість передбачення майбутнього стану публічно-управлінських відносин, явищ, інститутів та процесів, їх змісту, характеру й особливостей, етапів, напрямів і методів діяльності. Звідси маємо похідне – модернізацію публічного управління, що представляє собою сукупність різноманітних процесів, основними серед яких називають: структурний, функціональний, бюрократизації, професіоналізації, раціоналізації, інформаційно-технологічний, інноваційно-креативний та ін.

Відтак, модернізація публічного управління уявляється комплексним і цілісним процесом, що викликає зміни практично в усіх сферах, де є не тільки держава, а задіяні й недержавні механізми та суб'єкти. Модернізація є ціннісною і системною орієнтацією, що робить зміни в публічно-управлінській системі. Одноразово провести зміни в системі публічного управління неможливо, тому модернізація має чітко визначати певні етапи, періоди змін у системі управлінської діяльності.

Визначені напрями вдосконалення методології публічного управління не є вичерпними. Найголовніше, щоб вони носили інноваційний характер і були спрямовані на забезпечення основних складових частин реалізації елементів інноваційної політики у сфері оптимізації публічно-управлінських відносин в Україні. Серед них: забезпечення пріоритету прав та свобод людини й громадянина в державі; соціальний характер державно-управлінських відносин; упровадження нових видів державної діяльності; зміна державно-управлінських засобів реалізації дер-

жавної політики; виправдана концентрація державних ресурсів у підвідомчості конкретно визначеного суб'єкта державного управління та їх правильний розподіл; ротація вищих управлінських кадрів держави; поглиблення процесів децентралізації; європеїзація системи публічного управління.

Отже, методологія публічного управління у XXI столітті – це синтез класичних та інноваційних підходів до вдосконалення сучасних публічно-управлінських відносин, які підпорядковані або піддаються впливу політичних і соціально-економічних систем, залежні від «правил гри» відповідного політичного режиму, характеру взаємодії між державою і громадянським суспільством, а також природньо налаштовані на несприйняття надмірного тиску держави над публічним і приватним інтересом людини.

В сучасній методології публічного управління має бути закладений людиноцентризм із невідмінною повагою до прав, свобод та інтересів громадянина. Відтак, усі моделі мають мати і соціально орієнтований зміст, оскільки актуальність сервісів і послугу системі публічного управління міцно посіли пріоритетні і найважливіші для людського існування місця в їхньому житті. Публічне ж управління постає у перспективі головним інструментом досягнення людиноцентричних цілей, а тому методологія – це пошук шляхів реалізації такої консенсусної державно-суспільної «забаганки».

Джерела:

1. Бакуменко В. Д., Бондар І. С., Горник В. Г., Шпачук В. В. Особливості публічного управління та адміністрування: навчальний посібник. Київ: КНУКіМ, 2016. 167 с.
2. Бакуменко В. Д., Усаченко Л. М., Червякова О. В. Теоретичні засади державного управління: навч. посіб.; за заг. ред. Л. М. Усаченко. К.: Інтерсервіс, 2013. 174 с.
3. Бакуменко В., Князев В., Сурмін Ю. Методологія державного управління: проблеми становлення та подальшого розвитку. *Вісник УАДУ*. 2003. № 2. С. 68–81.
4. Вороніна Ю. Є. Теорія та практика публічного управління та адміністрування: навчальний посібник. Мелітополь: ТОВ «Колор Принт», 2020. 204 с.
5. Державне управління: Словник-довідник / уклад.: В. Д. Бакуменко та ін.; за заг. ред. В. М. Князева, В. Д. Бакуменка. Київ: Вид-во

УАДУ, 2002. 228 с.

6. Енциклопедія державного управління: у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; наук.-ред. колегія: Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. Т. 2: Методологія державного управління / наук.-ред. колегія: Ю. П. Сурмін (співголова), П. І. Надолішній (співголова) та ін. Київ: НАДУ, 2011. 344 с.
7. Кравцова Т. М., Солонар А. В. Поняття та принципи діяльності публічної адміністрації. *Форум права*. 2010. № 4. С. 522–525.
8. Міненко М. А. Публічне управління: теорія та методологія: монографія. К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2014. 404 с.
9. Петровський П. М. Методологія наукового дослідження в галузі державного управління: навч. посіб. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2015. 281 с.
10. Петровський П. Філософські основи методології державного управління. *Ефект. держ. упр.: зб. наук. пр.* 2008. № 14–15. С. 118–125.
11. Публічне управління та адміністрування в умовах інформаційного суспільства: вітчизняний і зарубіжний досвід: монографія / За заг. ред. Сергія Чернова, Валентини Воронкової та ін.; Запоріж. держ. інж. акад. Запоріжжя: ЗДІА, 2016. 606 с.
12. Токар М. Ю. Застосування системного методу в дослідженнях розвитку громадських організацій. *Теорія та практика державного управління: зб. наук. пр.* Харків: Вид-во ХарРІ НАДУ «Магістр», 2019. Вип. 1 (64). С. 63–69.
13. Токар М. Ю. Метод синергетики у дослідженнях громадської організації як феномену інтеграції людських ресурсів. *Публічне у правління XXI століття: портал можливостей: зб. тез XX Міжнар. наук. конгресу*. Х.: Вид-во ХарРІ НАДУ «Магістр», 2020. 524 с. С. 68–71.
14. Токар М. Ю. Методологія дослідження громадських організацій в системі загальнодержавних координат. *Розвиток публічного управління в Україні: наук.-практ. конф. за міжнар. уч.* (23–24 квітня 2020 р., м. Львів) / за наук. ред. чл.-кор. НАН України В. С. Загорського, доц. А. В. Ліпенцева. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2020. С. 55–60.
15. Черленяк І. І. Синергетичні моделі оптимізації системи державного управління: монографія. Ужгород: Ліра, 2010. 656 с.
16. Шпекторенко І. Методологія публічного управління: навчальний посібник. Дніпро: ДРІДУ НАДУ, 2018. 120 с.

Розділ 3

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ КАФЕДРИ ПОЛІТОЛОГІЇ І ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ УЖНУ

Микола ВЕГЕШ

Постановка проблеми. У Радянському Союзі політологія як наука не визнавалася. Від 1917 р. до кінця 1980-х років на неї було накладено ідеологічне «табу». Її називали «лженаукою», «буржуазною наукою» тощо. Тривалий час забороненою і недоступною для читачів була наукова політологічна спадщина визначних українських учених Михайла Драгоманова, В'ячеслава Липинського, Юрія Липи, Михайла Грушевського та багатьох інших. Політологія в Україні, Росії та інших колишніх республіках СРСР одержала імпульс до бурхливого розвитку лише на початку 90-х років ХХ ст. До цього часу були спроби окремих учених надати політичній науці статус як окремої та необхідної для суспільства науки, але вони інтенсивно гальмувалися і не давали можливості інституційно сформуватися. Однак буде невірно стверджувати, що вченими нічого не робилося. Уже наприкінці 1980-х років, тобто ще в умовах СРСР, чимало вчених розвивали політологічну проблематику в філософії, політичній економії, так званому науковому комунізмі. Були опубліковані цікаві монографії, проводились науково-теоретичні конференції, уточнювався політологічний категоріальний апарат. Хоча їх вивчення мало догматичний і однобічний характер. Та необхідно було йти в ногу з життям, наздоганяти багаторічне відставання від західної політичної науки.

Слушно зауважили автори ґрунтовної «Історії політичної думки в Україні», що «політологічна освіта повинна була частково вирішити низку завдань, направлених на становлення й розвиток політичної науки, утвердження основ ліберально-демократичної культури в країні: 1) ознайомити студентство з досягненнями світової політичної думки задля подолання політико-культурного провінціалізму; 2) спрямувати до справжніх витоків національної

культури, від яких радянська людина штучно відмежовувалася владою; 3) навчити мислити політично» [49, с. 612]. На початку 1990-х років політологію як навчальну дисципліну почали викладати в українських вищих навчальних закладах, були відкриті перші кафедри політології в Київському, Одеському, Дніпропетровському, Харківському, Львівському університетах та інших освітніх закладах, починає здійснюватися підготовка фахівців із цього профілю. До піонерів становлення української політичної науки, її фундаторів, цілком справедливо відносять президента Української асоціації політологів академіка В. Бабкіна та професора Львівського державного університету імені Івана Франка О. Семківа. Саме їм належало авторство перших підручників із політології, якими користувалися студенти українських вишів. Можна собі лише уявити, як складно було тодішнім викладачам миттєво адаптуватися до радикальних змін, що сталися, розробити десятки політологічних навчальних дисциплін і читати їх на належному науковому та навчально-методичному рівні. Свого часу цікаві думки з цього приводу висловив професор Валерій Денисенко у статті про розвиток політичної науки у Львівському університеті: «Безпосередня діяльність по організації викладання та наукових досліджень із політичної науки в 90-х рр. ХХ ст. та сучасний стан наукових досліджень, окрім австрійсько-польських традицій, також пов'язані з іменами радянських учених – професорів Б. І. Распутніса, О. П. Веремєєвої, О. І. Семківа та їх науковою спадщиною, попри те, що вона із зрозумілих причин *грунтувалася на марксистській методології*» (виділено нами – М.В) [35, с. 198]. Саме тоді, на початку 1990-х років, бере свої початки політологія в Ужгородському державному університеті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Хоча політична наука в Ужгородському національному університеті налічує дещо більше тридцяти років, її історії становлення і розвитку вже присвячено чимало праць, зокрема і монографічного та довідково-інформаційного характеру. Однією з перших найбільш ґрунтовних публікацій про виникнення політології на Закарпатті стала монографія «Під покровительство музи Клію», у якій її автори детально висвітлили період, коли щойно утворена кафедра політології входила як окрема структурна одиниця до складу

історичного факультету. У монографії зверталася велика увага не тільки на організацію, розбудову та структуру одного з перших факультетів університету, але також на здобутки в навчально-методичному, науково-дослідному плані, на зв'язках факультету з науково-дослідним інститутом Карпатознавства [79, с. 5–38]. Автори констатували, що «ще досить молода кафедра політології історичного факультету займає одне з чільних місць серед гуманітарних навчально-методичних і наукових центрів вузу» [79, с. 154]. На сторінках монографії поміщені короткі біографічні нариси і вибрані бібліографії представників професорсько-викладацького складу, прізвища перших випускників історичного факультету, які спеціалізувалися на кафедрі політології. Значний резонанс викликала поява двох монографій доцента М.В. Олашина про історичний факультет Ужгородського національного університету [67; 68]. Особливо великий фактичний матеріал містився в «Додатках» (Студенти історичного факультету, які одержали диплом з відзнакою; Ветерани історичного факультету; Список авторефератів дисертацій, захищених викладачами історичного факультету УжНУ на здобуття наукового ступеня кандидата і доктора наук; Список авторефератів дисертацій, захищених випускниками історичного факультету УжНУ на здобуття наукового ступеня кандидата і доктора наук; Список авторефератів дисертацій з історичних наук, захищених викладачами загальноуніверситетських кафедр; Випускники історичного факультету, удостоєні почесних звань) [67, с. 67–116].

В іншій своїй монографії М.В. Олашин опублікував біографічні нариси як про засновників кафедри політології, так і весь професорсько-викладацький склад станом на 2010 р. [68, с. 260–288]. Біографії докторів наук, які викладали на кафедрі політології, знайшли своє відображення на сторінках унікального довідникового видання «Наукова еліта Закарпаття. Доктори наук, професори Ужгородського національного університету», присвяченого 60-річчю утворення найпотужнішого закладу вищої освіти в краї [62]. Окремі аспекти історичного минулого кафедри політології знайшли відображення на сторінках книги тележурналістики, поетеси і публіциста, членкині Національної спілки журналістів України І. Гармасій [40] та докторки історичних наук

Н.Жулканич, яка видала посібник, що містить документи і матеріали, а також коментарі до них, що висвітлюють історію створення та функціонування на Закарпатті першого вищого навчального закладу – Ужгородського університету. У посібнику вміщено також окремі газетні публікації, у яких йшлося про основні події в житті колективу вишу, інформацію про життєвий шлях та наукову діяльність ректорів університету, хронологію розвитку університету [89].

Важливою подією в житті викладачів і студентів кафедри політології стало створення факультету суспільних наук 6 лютого 2006 р. До п'ятої річниці існування цього нового в структурі університету факультету видано окрему науково-довідкову працю. Її упорядники розкрили не тільки віхи становлення окремих кафедр, зокрема й кафедри політології, але й подали докладні біографічні нариси професорсько-викладацького та допоміжного складу факультету. Уперше в центрі дослідження опинилися структурні підрозділи факультету, які очолювали ужгородські політологи (Науково-дослідний інститут політичної регіоналістики; Закарпатський обласний центр гендерної освіти при Ужгородському національному університеті; Лабораторія соціологічних досліджень) [91, с. 142–150]. У додатку опубліковані прізвища всіх випускників спеціальності «Політологія» за 2003–2010 рр. [91, с. 169–173].

Окремої уваги заслуговує науково-довідкове видання професора М.Ю. Токаря «Книжка кафедрального життя: короткий нарис та довідкові матеріали з історії кафедри політології і державного управління Ужгородського національного університету», присвячене 25-річчю створення кафедри. Ґрунтовним є короткий історичний нарис про кафедру, який охоплює низку важливих аспектів функціонування цього підрозділу (динаміка розвитку кафедри, її керівники впродовж основних етапів існування, якість педагогічних кадрів, аспірантура й наукові кадри, фахова спеціальність, мозаїка навчальних досліджень та успіхи індивідуальної роботи, напрями наукових досліджень і видавнича діяльність) [93, с. 5–35]. Не менш цікавими і скрупульозно вивіреними є матеріали, поміщені в «довідкових матеріалах»: перелік викладачів та співробітників кафедри; дисертаційні дослідження викладачів,

захищені ними під час роботи на кафедрі; учені звання викладачів кафедри; аспіранти кафедри; випускники кафедри; бібліографічні дані про кафедру [93, с. 37–79]. Станом на 2015 р. подані основні видання кафедри (наукові монографії; навчальні посібники, підручники; методичні розробки) та перелік серійних видань кафедри політології і державного управління. Оцінюючи сам факт створення кафедри політології в Ужгородському державному університеті, М. Токар цілком слушно звернув увагу на два аспекти, які раніше ігнорували дослідники: державотворчі процеси та геополітичні особливості регіону. «У найзахіднішому українському регіоні історія розвитку політичної науки органічно пов'язана з подіями новітнього державотворення, – стверджує науковець. Політизація суспільства була викликом і вищій школі, яка повинна була відчувати подих змін та змушувала переорієнтовуватися на світові стандарти заклади освіти і науки. Разом із тим, поява кафедри політології як нового навчального й наукового структурного підрозділу вишу була викликана й тим, що в силу географічних обставин Ужгородський університет підтримував тісні контакти з колегами вищих навчальних закладів та наукових установ у суміжних із Закарпаттям регіонах Румунії, Угорщини, Словаччини, де, зокрема, політична наука як навчальна дисципліна вже отримала на той час визнання й міцно ставала на ноги» [93, с. 5]. Заслугове на увагу й справедливе твердження, що «упродовж другої половини ХХ століття Ужгородський університет був беззмінним центром підготовки кваліфікованих кадрів із різних спеціальностей, потребу яких відчувало Закарпаття» [93, с. 5]. Це стосується і фахівців з політичних наук. Окремі аспекти історії становлення і розвитку кафедри політології і державного управління висвітлені на сторінках узагальнюючих праць про Ужгородський національний університет [42, 95–97].

Освітньо-наукову складову роботи кафедри через призму європейської інтеграції висвітлили М. М. Вегеш і Ю. О. Остапець [24; 26]. До 30-річчя від дня утворення кафедри політології і державного управління Ужгородського національного університету було проведено наукову конференцію «Політичні перетворення в країнах Центральної та Східної Європи: історико-політичні, етнонаціональні, електоральні та державно-управ-

лінські аспекти», на якій із доповідями виступили професори О. Ситник, І. Тодоров, Ю. Остапець, М. Лендьел, А. Ключкович, доценти М. Зан, І. Стряпко, Л. Павлишин, В. Буркало та багато інших [82]. Тридцять років для кафедри – це той проміжок часу, коли можна дещо порівнювати, акцентувати на успіхах, пояснювати причини прийняття помилкових рішень, виношувати плани на майбутнє. Колектив кафедри, у якому переплітаються молодість із досвідом, докладає всіх зусиль, щоб залишатися конкурентноздатним у сучасному освітньому просторі, удосконалювати навчальний процес, робити його більш якісним і модерним [82, с. 11].

Метою цієї наукової розвідки є спроба простежити основні етапи становлення і розвитку кафедри політології і державного управління впродовж більше ніж тридцяти років її існування. У рамках поставленої мети намагатимемося акцентувати на науковій та навчально-методичній роботі професорсько-викладацького складу кафедри, а також на спробах налагодження міжнародної співпраці з науковими установами Німеччини, Угорщини, Румунії, Словаччини, Чехії та інших держав.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ще в 1988 р. на сторінках «Большого советского энциклопедического словаря» можна було прочитати, що політологія, соціологія та геополітика є навчальними дисциплінами, які викладаються на Заході, щоправда їх уже не називали «псевдонауками». У 1989/1990-му навчальному році дисципліну «Політологія» почали викладати разом з іншими новими курсами на кшталт «Соціально-політична історія ХХ століття» та «Проблеми теорії сучасного соціалізму» (йшлося про соціалізм з «людським обличчям»). Вони, у першу чергу політологія, мали замінити «Історію КІРС» і «Науковий комунізм». Через усі ці модернізації, які ні до чого не привели, пройшов і Ужгородський державний університет. 23 листопада 1990 р. Вчена рада обговорила питання щодо доцільності створення кафедри політології й ухвалила відповідне рішення, а вже 7 грудня ректор В. Ю. Сливка підписав наказ про її відкриття. Кафедра отримала статус загальноуніверситетської, а якщо точніше, зберегла його. З 1964 р. вона називалася кафедрою наукового комунізму, а з 1989 р. – кафедрою теорії соціалізму [82, с. 5–6]. Кафедру політології

очолив кандидат філософських наук, доцент В.Л. Боднар (1935–2011), який мав значний дипломатичний і викладацький досвід. Можна справедливо стверджувати, що саме завдяки йому завершився найважчий організаційний етап у становленні кафедри політології. Разом із доктором історичних наук, професором В.І.Худаничем (1922–2006) вони підготували і видали низку найперших навчально-методичних посібників і навчальних програм. В.Л. Боднар, який керував кафедрою політології 12 років, і В.І. Худанич – автор численних праць з політичної історії Закарпаття, безперечно, назавжди залишаться найяскравішими постатями в історії кафедри. З першого її складу сьогодні продовжують працювати доктор політичних наук, професор Ю.О.Остапець, кандидат філософських наук, доцент В.В. Буркало і провідний спеціаліст Г.М. Повханич.

Фундатори політичної науки в Ужгородському університеті. Володимир Боднар народився 4 липня 1935 р. в Ужгороді в робітничій сім'ї. У 1951 р. закінчив місцеву середню школу № 1 імені Т. Г. Шевченка, а в 1956 р. – історико-філологічний факультет Ужгородського державного університету. У 1971 р. завершив навчання в аспірантурі Інституту філософії Академії суспільних наук СРСР в Москві. Кандидатську дисертацію на тему «Вплив національної духовної культури та формування свідомості» (науковий керівник академік АН СРСР М.М. Григор'ян) захистив там же в 1971 р. Після закінчення університету працював учителем Гатянської середньої школи, що на Берегівщині, і Паладькомаровецької восьмирічної школи Ужгородського району, завучем школи, інспектором шкіл, завідувачем Ужгородського відділу народної освіти. Певний час працював на партійній роботі, зокрема завідувачем відділу науки та навчальних закладів Закарпатського обкому Комуністичної партії України. Після завершення курсів перепідготовки кадрів і складання іспитів, зокрема з іноземних мов у Інституті міжнародних відносин в Москві, працював першим секретарем Радянського посольства та першим заступником директора по науці Радянського будинку науки та культури в Будапешті (Угорщина).

З 1975 р. – викладач, старший викладач кафедри філософії Ужгородського державного університету, з 1987 р. – завідувач

кафедри політології, а з 2001 р. – доцент цієї ж кафедри. Понад 15 років був членом Ученої ради університету, історичного факультету, членом атестаційної і видавничої ради. Упродовж багатьох років читав навчальні курси «Історія філософії», «Основи філософії», «Теорія пізнання», «Історія політичних учень зарубіжних країн», «Основи політології», «Політична культура», «Сучасний парламентаризм», «Сучасні політичні вчення зарубіжних країн», «Основи конфліктології» та ін. В. Л. Боднара неодноразово запрошували читати курси лекцій в Сегедському педагогічному інституті ім. Дюлі Югаса, Ниредьгазькому педагогічному інституті ім. Дердя Бешшенеї, на філософському факультеті Кошицького університету ім. Й. Шафарика, Пряшівському університеті. За свою багаторічну працю В. Л. Боднар нагороджений орденами «Знак Пошани» (1996) та «Дружби народів» (1981), медалями «За доблесну працю» (1970), «Ветеран праці» (1983), Почесною грамотою Міністерства Вищої освіти УРСР (1987) та Почесними грамотами Закарпатської обласної ради. У 2007 р. Вчена рада Ужгородського національного університету представила В. Л. Боднара до нагородження Почесним званням «Заслужений працівник освіти України» [16, с. 3–4].

Основними напрямками наукової роботи В. Л. Боднара була розробка проблем історії політичних учень, політична культура, політична свідомість, проблеми формування політичних систем східноєвропейських країн, державотворчі процеси в Україні, історія української політичної думки тощо. Відомий вчений опублікував понад 160 наукових і навчально-методичних праць. Він першим в університеті почав друкувати праці з політологічної тематики. Цілковитим справедливо з іменем В. Л. Боднара пов'язують не тільки трансформацію кафедри наукового комунізму Ужгородського університету в сучасну кафедру політології, але й відкриття в стінах найстарішого в краї вищого навчального закладу спеціальності «Політологія». У 2002 р. відбувся перший в історії Закарпаття випуск бакалаврів, а наступного року – спеціалістів і магістрів політології. Отже, прогрес у підготовці високопрофесійних політологів для краю видно неозброєним оком, і в цьому немаловажна заслуга належить першому заві-

дувачеві кафедри, засновнику політичної науки в Ужгородському університеті.

До фундаторів кафедри політології належить доктор історичних наук В. І. Худанич – один із найавторитетніших дослідників державотворчих процесів в Україні та Закарпатті за всю історію університету. Василь Худанич народився 28 березня 1922 р. в закарпатській родині Івана і Ганни Худаничів, які мешкали в селі Сільце Іршавського округу. Після закінчення п'яти класів народної школи в рідному селі, талановитий хлопчина в 1934 р. став учнем Берегівської гімназії. Він успішно склав два письмові іспити з української мови та математики і один усний з чеської мови. У період короткочасного існування Карпатської України як автономної, а згодом самостійної держави, В. І. Худанич був уже цілком сформованою в національно-свідомому відношенні людиною. А тому нема нічого дивного, що на початку 1940-х рр., про що свідчать архівні документи, ми зустрічаємо його прізвище серед членів юнацької ОУН. Маючи атестат зрілості, в якому оцінку за поведінку було виправлено з «відмінно» на «задовільно» (за участь у підпільній роботі), В.І. Худанич не зміг влаштуватися на роботу. Лише за дивовижним збігом обставин його зарахували на перший курс історичного факультету Будапештського університету. У 1944 р. Закарпаття було визволено з-під угорської окупації. У зв'язку з цим, В.І. Худанич продовжив навчання на історичному факультеті Львівського університету. У 1950 р. він екстерном із відзнакою його закінчує. Здібного студента рекомендували до аспірантури при кафедрі нової і новітньої історії цього вишу. У 1962 р. В.І. Худанич захистив кандидатську дисертацію на тему «Революційна боротьба на Словаччині в 1918–1919 роках», а в 1973 р. – докторську – «Радянсько-угорське співробітництво в 1945–1965 роках». Із 1963 р. він доцент, а з 1975 р. – професор Ужгородського університету [103, с. 5–10].

В. І. Худанич упродовж своєї багаторічної наукової діяльності опублікував понад 350 праць. З науковими доповідями іменитий учений часто виступав не тільки в Україні, але і в Угорщині (Сегед, Будапешт, Ніредьгаза), Чехословаччині (Кошице, Пряшів), США (Нью-Йорк, Чикаго, Клівленд, Глен-Спей), Канаді (Торонто). Відомий фахівець з історії Центральної та Східної Європи,

В.І. Худанич був нагороджений орденом Трудового червоного прапора, Почесною грамотою Президії Верховної Ради України. 28 червня 2000 р. за вагомий особистий внесок у суспільно-політичний розвиток Закарпатської області та з нагоди 55-ї річниці возз'єднання Закарпаття з Україною йому присвоєно почесне звання «Заслужений працівник освіти України».

На початковому етапі існування кафедри політології В.Л. Боднар і В.І. Худанич виступили авторами найперших політологічних посібників, за якими навчалися студенти. Необхідно врахувати той факт, що на початку 1990-х років відчувався великий «голод» через брак відповідної навчально-освітньої літератури. Досить тривалий проміжок часу основним вважався підручник з політичної науки уже згаданого О. Семківа. Можливо, сьогодні, коли побачили світ сотні підручників і посібників на будь-які смаки, перші праці ужгородських політологів здаватимуться дещо наївними і недосконалими, але вони були вкрай необхідними у той час. У 1995 р. побачив світ навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів, коледжів, ліцеїв та гімназій «Становлення і розвиток політичної думки в Україні» [15]. Лише один перелік тем, висвітлених на його сторінках, свідчив про великі зміни, які відбулися в політичній науці: політичні вчення мислителів Київської Русі; політична ідеологія Запорізького козацтва; Конституція Пилипа Орлика; Києво-Могилянська академія; вчення українських просвітників про суспільство і державу; М. Костомаров і М. Драгоманов про принципи будівництва самостійної Української держави; політико-правові ідеї в Україні в середині ХІХ ст.; українська політична думка другої половини ХІХ і початку ХХ ст.; державотворча діяльність на західноукраїнських землях у 1918–1919 рр.; міжвоєнний етап у розвитку політичної думки в Україні; державотворчі процеси в Карпатській Україні (1938–1939); післявоєнний і сучасний етап у розвитку української політології; геополітичне положення України та її взаємовідносини із сусідніми державами.

В українському соборницькому дусі був написаний наступний навчально-методичний посібник – «Історія української державності», серед авторів якого теж були В. Л. Боднар і В. І. Худанич. У його основу була покладена нова на той час періодизація

державотворчих процесів в Україні, яка заперечувалася в часи панування авторитарної системи в СРСР: найдавніші державні утворення на території України; Східнослов'янська держава – Київська Русь; Галицько-Волинське князівство; Запорізьке козацтво. Становлення Запорізької Січі як держави українського народу; ідея української державності в суспільно-політичному житті в XVIII – першій половині XIX ст.; ідея української державності в другій половині XIX – початку XX ст.; український національно-визвольний рух і державотворчі процеси в 1917–1918 рр. Створення і діяльність Центральної ради; Українська держава за Гетьманату; Українська державність у період Директорії; Західно-Українська Народна Республіка; Гуцульська Республіка; міжвоєнний етап у розвитку політичної думки в Україні; Карпатська Україна – незалежна держава; Акт відновлення української державності 30 червня 1941 р.; дисидентський рух у боротьбі за незалежність України; розбудова української держави на сучасному етапі [12].

Упродовж 1990-х років викладачі кафедри під керівництвом В.Л. Боднара видали кілька навчально-методичних посібників для студентів вищих навчальних закладів, серед яких окремо слід виділити «Основи політології» [13; 14]. Він був написаний за класичною для того часу структурою: предмет, метод і функції політології; концепція політики; зародження політичної думки в країнах Стародавнього Сходу і доктрини античності; вчення про державу і право в період феодалізму; раціональні концепції політики в працях просвітників; основні напрями сучасної політології; політична система суспільства; держава як основний інститут політичної системи; політичні партії та партійні системи; громадські організації та рухи; політична культура; політична свідомість; зовнішньополітична діяльність держав і світовий політичний процес. До кожної теми подавався план, основні політологічні категорії, питання для дискусій і круглих столів, основна література. Кілька видань витримав навчально-методичний посібник В. Л. Боднара «Нариси з історії світової політичної думки і становлення сучасної політології» [10]. 26–27 вересня 1996 р. Ужгородський державний університет спільно із Закарпатським регіональним центром соціально-економічних і

гуманітарних досліджень НАН України виступили ініціаторами проведення міжнародної наукової конференції «Соціально-економічні та етнополітичні зміни в країнах Центральної і Південно-Східної Європи (друга половина 80-х – перша половина 90-х років ХХ ст.)», яка започаткувала ґрунтовні дослідження актуальних проблем європейської політики на сучасному етапі [88]. В.Л. Боднар активно включився в цю проблематику. Спочатку він опублікував статтю «Про деякі питання викладання курсу політології в Угорській і Чеській Республіках» [84, с. 24–30], а через деякий час опублікував окремим виданням свою працю «Проблеми становлення політичної системи в Угорській Республіці: політологічні аспекти». У передмові до неї автор наголошував, що «в українській політології та історіографії проблема формування політичної системи Угорщини майже не розроблена, її трансформація в сучасний період, особливо після 1 травня 2004 року, коли Угорщина приєдналася до Європейського Союзу, не до кінця вивчена. Місце і роль політичних інститутів у політичній системі, характер відносин між державою і суспільством, система розподілу гілок влади після зміни політичного режиму, інститут президентства та Конституційний суд тощо. Питання, які є актуальними сьогодні і, вочевидь, будуть такими у майбутньому» [16, с. 6]. Хоча В. Л. Боднар писав у передмові, що його книга не претендує на вичерпне висвітлення проблеми, проте досить стисло й аргументовано висвітлив цілу низку питань: місце і роль парламенту в політичній системі Угорщини; роль уряду Угорської Республіки в системі владних відносин; особливості партійної системи Угорщини; прерогативи та повноваження Президента та Конституційного Суду. Книгу завершила змістовна рецензія В. Л. Боднара на колективну монографію угорських і українських дослідників «Закарпаття 1938–194: угорський і український історичний підхід» [16, с. 39–43].

Кадровий потенціал. Упродовж 1990–1994 років кафедра забезпечувала викладання навчальних дисциплін «Політологія» і «Соціологія» на всіх факультетах нашого університету. У 1994 р. ректор В. Ю. Сливка підписав наказ, згідно з яким кафедра політології увійшла до складу історичного факультету. У 1998 р. кафедра вперше отримала ліцензію на право підготовки фахівців-

політологів. Це був значний успіх колективу кафедри, яка стала випускаючою. Хочеться згадати добрим словом завідувача кафедри політології Київського державного університету професора Ф. М. Кирилюка, який разом зі своїми колегами допомагав ужгородським політологам у навчально-методичному плані. У червні 2002 р. перші 18 випускників отримали дипломи бакалаврів-політологів, у 2003 р. – спеціалістів, а в 2004 р. – магістрів. 26 січня 2006 р. Вчена рада Ужгородського національного університету ухвалила рішення, а 1 березня ректор підписав наказ про створення факультету суспільних наук, до складу якого увійшли кафедри політології, педагогіки і психології, соціальної роботи та філософії. Час довів, що це було правильне рішення. Сьогодні факультет суспільних наук, який упродовж багатьох років очолює професор Ю. О. Остапець, є одним із найпотужніших в університеті. У 2013 р. кафедра отримала ліцензію на право підготовки магістрів державної служби, а вже наступного року відбувся перший їх випуск. На той час кафедра цілком закономірно була перейменована на кафедру політології і державного управління. Триває підготовка фахівців зі спеціальностей «Публічне управління та адміністрування» і «Електронне урядування». 30 травня 2016 р. кафедра політології і державного управління одержала ліцензію на підготовку здобувачів вищої освіти третього освітньо-наукового рівня зі спеціальності «Політологія», що дозволило завершити цикл за схемою «бакалавр – магістр – доктор філософії» [82, с. 5–12; 93, с. 5–8].

На етапі становлення кафедра політології не мала жодного професійного політолога, у її складі переважали кандидати філософських та історичних наук. Першим кандидатом політичних наук, який був запрошений на кафедру в 2003 р., став В.С.Петрінко – автор ряду наукових праць про «Політику» Аристотеля («Вплив «Політики» Аристотеля на становлення та розвиток європейської політичної думки», «Право, закон і влада у політичній концепції Аристотеля», «Політика» Аристотеля та розвиток політичної думки італійського Відродження», «Поліс як державне утворення у «Політиці» Аристотеля» тощо) [91, с. 68–69]. Сьогодні на кафедрі політології і державного управління викладають 6 докторів (Ю.О. Остапець, М.О. Лендъел, С.А. Асла-

нов, М. Ю. Токар, А. Ю. Ключкович і М. М. Вегеш), 15 кандидатів наук (М. П. Зан, І. М. Вегеш, О. А. Сурніна-Далекорей, В.В. Марина, Є. І. Гайданка, В. В. Буркало, Н. М. Кічера, О. А. Майор, Г.В. Кумар, В. І. Басараб, В. І. Гиря, В. С. Петрінко, Г. В. Сасин, І.О. Стряпко, К. Т. Червеньяк) і двоє старших викладачів (М.М. Колодій, М. О. Сорока).

У кадровому відношенні кафедра політології і державного управління є однією з найпотужніших. Немаловажне значення має й той факт, що значна частина викладачів є випускниками кафедри. Також є всі підстави стверджувати, що кафедра готує наукові кадри також для інших структурних підрозділів університету та закладів вищої освіти. Михайло і Марта Шелемби, Ганна Мелеганіч викладають на кафедрі міжнародних студій та суспільних комунікацій факультету історії і міжнародних відносин. Анатолій Головка – головний консультант відділу досліджень Західного регіону в м. Ужгороді, Дмитро Грегірчак – доцент гуманітарно-педагогічного коледжу Мукачівського державного університету, Олексій Шафраньош – начальник відділу зв'язків із громадськістю інформаційно-видавничого центру нашого університету, Наталія Марадик – доцент Братиславського університету, Рената Манайло-Приходько – заступник голови Ужгородської районної державної адміністрації. У школах викладають кандидати політичних наук Наталія Шестак і Антоніна Сіротова-Стряпко. Випускниця магістратури 2005 р. Андріана Костенко захистила докторську дисертацію і працює професором кафедри психології, політології та соціокультурних технологій Сумського державного університету [82, с. 7–8].

Ужгородські політологи є головними редакторами та членами редколегій низки вітчизняних і зарубіжних наукових видань: М.О. Лендбел (член редколегії наукового журналу «Політичне життя» (категорія «Б» переліку фахових видань України); «*Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska «Sectio Balcaniensis et Carpathiensis»*, *Index Copernicus*; «*Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*» (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, *Index Copernicus*); М.М. Вегеш (член редколегії збірника наукових праць «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки»

(відповідальний редактор: член-кореспондент НАН України С.В. Віднянський), який включено до «Переліку наукових фахових видань України» (Наказ МОН України № 1188 від 24 вересня 2020 р. «Історичні науки», категорія «Б»); заступник головного редактора періодичного наукового збірника *Relatii Romano-ucrainene. Istorie si contemporaneitate. Romanian-Ukrainian relations. History and contemporaneity*. Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність. Editory Irina Liuba Horvat. Anastasia Vehesh. Satu Mare: Editura Muzeului Satmarean – Bucuresti: Editura RCR Editorial (3 2021 року); Ю. О. Остапець (член редакційних колегій журналів: «Регіональні студії», Вісника наукової думки студентів факультету суспільних наук Ужгородського національного університету «Соціально-політичні студії», Збірника наукових праць «Науковий вісник Карпатського університету імені Августина Волошина», Науково-популярного альманаху «Українське Державотворення»); І. М. Вегеш (член редколегії журналів «Регіональні студії», «Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Міжнародні відносини»); Є.І. Гайданка (головний редактор журналу «Регіональні студії», член редколегії «Revista de Stiinte Politice. Revue des Sciences Politiques», серійне наукове видання Крайовського університету (м. Крайова, Румунія); «Economic Profile», серійне наукове видання Кутаїського університету (м. Кутаїсі, Грузія); М.М. Палінчак (голова редакційної ради журналів «Регіональні студії», «Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Міжнародні відносини»).

Факультет і кафедра завжди мали власні наукові видання, у яких друкувалися викладачі та аспіранти. Ще перебуваючи у складі історичного факультету, науковці кафедри політології систематично публікували свої наукові розвідки на сторінках таких відомих видань як «Carpatica – Карпатика» (чи не в кожному випуску був розділ, присвячений політичним наукам, а окремі випуски були повністю присвячені політологічній тематиці) та «Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Історія». Важливою подією в науковому житті кафедри було започаткування у 2004 р. видання «Наукового вісника Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія».

Упродовж 2004–2015 років вийшло 18 випусків. На сторінках цього авторитетного фахового видання друкувалися праці багатьох українських політологів, яких сьогодні вважають класиками української політичної науки (Ф. Кирилюк, М. Кармазіна, В. Денисенко, А. Романюк, О. Бабкіна, І. Варзар, А. Круглашов, А. Пахарєв, М. Примуш, Б. Ярош та ін.) [66, с. 3–7]. Вважаємо, що закриття цього видання було великою помилкою. Після шестирічної перерви Вчена рада факультету суспільних наук ухвалила рішення про відновлення вищеназваного видання під назвою «Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політичні науки. Публічне управління та адміністрування».

Для студентів видається журнал «Соціально-політичні студії: вісник наукової думки студентів» (вийшло 10 випусків) [93, с. 98], а аспіранти мають можливість друкуватися в серійному збірнику «Актуальні проблеми політичної науки» (вийшло 5 випусків) [1–5]. Кафедра політології і державного управління ДВНЗ «Ужгородський національний університет» має також серійні видання: монографічна серія «Studia Regionalistica» (вийшло 8 випусків) та навчально-методичну серію «Кафедра» (вийшло 29 випусків) [93, с. 89–94]. Сьогодні найавторитетнішим виданням є науковий журнал «Регіональні студії» (вийшло 24 випуски), який до 20 березня 2020 р. належав до міжнародної наукометричної бази даних для соціо-гуманітарних наук Scopus. Після восьмирічної перерви, викликаній перереєстрацією фахових видань України, 26 листопада Міністерство освіти і науки включило «Регіональні студії» до категорії «Б». Головний редактор цього видання – доцент Є. Гайданка, а голова редакційної ради доктор політичних наук, професор М. Палінчак.

Видання підручників і посібників. Кафедра політології і державного управління завжди славилася своєю науковою продукцією. Йдеться, перш за все, про підручники, навчально-методичні посібники та різноманітні рекомендації навчального характеру. Упродовж 1994–2007 рр. викладачами кафедри опубліковано понад 20 видань такого плану [11; 17; 21–24; 29; 59–61; 63–65; 69; 85–86]. Популярністю серед студентського загалу користувалися посібники «Політологія. Конспект лекцій» [27], «Основи політології» [25], «Зарубіжні футурологічні концепції на

межі тисячоліть: порівняльний аналіз» [34], «Як писати наукову роботу» [29], «Політична наука» [81], «Світ політології» [28]. Три видання витримав посібник «Наукова робота студентів факультету суспільних наук: організація, виконання, оцінювання», у якому наводилися чіткі рекомендації стосовно структури, обсягу та оформлення кваліфікаційних робіт, вибору теми дослідження та добору літератури тощо [63–65]. У 2008 р. в серії «Вища освіта ХХІ століття» київського видавництва «Знання» побачило світ третє видання підручника «Політологія», який був визнаний одним із кращих. Розділи підручника відповідали змісту державного стандарту дисципліни «Політологія» для вищих навчальних закладів III і IV рівнів акредитації. Його новизна полягала в тому, що автори виокремили низку тем, пов'язаних із реалізацією владних відносин в українському соціумі. Аналізувалася система органів державної влади і місцевого самоврядування в Україні. Більшість розділів підручника завершувалася аналізом вітчизняних політичних процесів. Окремими структурними частинами підручника були програма курсу «Політологія», методичні поради для написання наукових робіт студентів і тестові завдання для самоконтролю. До підручника додавався безкоштовний комп'ютерний додаток з різноманітними схемами і таблицями [87].

Високо був оцінений рецензентами навчальний посібник ужгородських політологів «Політичні трансформації у країнах Центральної Європи наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть» [83]. До колективу кафедри, який очолювала професор М.О. Лендшел, також приєдналися науковці-політологи інших факультетів і вишів, зокрема М. Палінчак, Є. Кіш, Ч. Бігарі, О. Йоов, І. Ковач, В. Савка та інші. Тематика вищезазначеного посібника збігалася з науковими темами, над якими працювали викладачі кафедри на той час. Якщо в 1990-х роках колектив кафедри зосередив наукову увагу переважно на теоретичних засадах розвитку політичної науки, то з початку ХХІ століття викладачі поглибили комплекс наукових пріоритетів з урахуванням регіональної специфіки, що стало вимогою сучасності. Відтак викладачі працювали над комплексною темою «Національно-демократичний, етнополітичний та культурно-освітній розвиток України: політологічний та

соціологічний виміри», а згодом – «Електоральні, політичні, культурні, етнонаціональні проблеми розвитку України та країн Центрально-Східної Європи», що є складовою колективної наукової проблеми «Трансформаційні процеси в Україні та країнах Центрально-Східної Європи». У 2015 р. було затверджено назву науково-дослідної роботи кафедри, головною метою якої є моніторинг трансформаційних процесів у країнах Центральної та Східної Європи з перспективою оптимізації реформ у політичній і державно-управлінській сфері України з акцентом на регіональний вимір. Тема «Політичні, державно-управлінські й регіональні процеси в країнах Центральної та Східної Європи» сформована з урахуванням сучасних наукових інтересів викладачів, а також вимог щодо реалізації пріоритетних політико-управлінських реформ в Україні. У 2019 р. затверджена нова комплексна тема науково-дослідної роботи викладачів кафедри – «Політична стабільність в країнах Центральної та Східної Європи: історико-політичні, етнонаціональні, електоральні та державно-управлінські аспекти», що гармонійно продовжує попередні напрацювання. Загалом, основні напрями наукових досліджень та інтересів колективу кафедри політології і державного управління можна згрупувати в наступних тематичних блоках: трансформаційні процеси в країнах Центральної та Східної Європи; етнополітичні та етносоціальні процеси в Україні й країнах Центральної Європи; проблеми політичної регіоналістики; елітотворчі та електоральні процеси в Україні й Закарпатті; морально-психологічні та культурологічні аспекти політичних процесів.

Авторам посібника «Політичні трансформації у країнах Центральної Європи наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть» вдалося, на наш погляд, об'єктивно і неупереджено висвітлити цілу низку проблем, які залишаються актуальними і сьогодні: передумови лібералізації недемократичних політичних режимів у країнах Центральної Європи; трансформація системи владних інститутів у регіоні; еволюція партійних та електоральних систем у центральноєвропейських країнах; політична культура та участь громадян постсоціалістичних країн; регіональний вимір політичного процесу в країнах Центральної Європи; місцева де-

мократія; етнополітичні процеси; зовнішньополітичні пріоритети; інтеграція країн регіону до Європейського Союзу. Грунтовними є висновки авторського колективу: «Протягом 1998–2013 рр. Україна продемонструвала нестабільність у функціонуванні політичних інститутів. У визначений період (15–16 років) країна залишається з трансформаційною моделлю політичної системи, не досягнувши суттєвих успіхів у демократичному розвитку» [83, с. 461]. З таким логічним висновком необхідно погодитись.

Упродовж тривалого часу політологи Ужгородського національного університету досліджують різноманітні проблеми конфліктології і геополітики (В. С. Петрінко, М. М. Палінчак, М.М. Вегеш). Їх перу належить низка навчально-методичних посібників, зокрема: «Конфліктологія: курс лекцій, енциклопедія, програма, таблиці», «Світовий процес і геополітика», «Західна геополітика в іменах», «Геополітика в іменах», «Геополітика: Україна. Європа. Світ», «Геополітична енциклопедія» [18–20; 31; 77–78]. Нещодавно багаторічна робота ужгородських науковців вилилася у видання підручника для студентів і аспірантів «Геополітика в постатях і термінах» [30]. Структурно підручник складається з п'яти окремих частин, які доповнюють одна одну. Перші два теоретичні розділи включають основні поняття, методи і функції геополітики, геополітичні закони і категорії, деякі геополітичні концепції (цивілізаційного підходу до історичного процесу; військово-стратегічні теорії та концепції географічного детермінізму). У третьому розділі аналізуються погляди найвидатніших представників німецької, італійської, англійської, скандинавської, американської, французької, російської та української геополітичної думки. Книгу завершує «Геополітичний словник» та вибрана бібліографія з геополітики (1142 позиції літератури) [30, с. 727–784].

Наукова робота. На кафедрі завжди приділялася значна увага покращенню показників наукової роботи, що відображено як в авторських, так і загальних бібліографічних покажчиках [51]. Упродовж 30-ти років свого існування професорсько-викладацький склад опублікував понад 2500 тисяч наукових праць, серед яких більше 100 монографій. Вважаємо за необхідне більш детально зупинитися на окремих із них, які, на нашу думку,

стали знаковими для кафедри. Доктор політичних наук, професор М. О. Лендзел є автором фундаментальної монографії «Місцева демократія у країнах Центральної і Східної Європи», у якій аргументовано проаналізовано локальні політичні інститути та процеси в період постсоціалістичних трансформацій [54]. У чотирьох розділах монографії розглянуто як власне інституційне середовище функціонування місцевої демократії у країнах Центральної і Східної Європи, так і механізми відтворення місцевих політичних еліт та участь громадян у формуванні місцевої політики. Кропітка робота з численними вітчизняними та зарубіжними джерелами дала підставу М. О. Лендзел підсумувати, що «процес становлення місцевої демократії у країнах Центрально-Східної Європи поєднував характеристики гомогенності та гетерогенності в національному вимірі, які також були притаманні локальним випадкам у середовищі одного й того самого суспільства... Маємо підстави стверджувати, що феномен місцевої демократії не можна оцінювати за допомогою критерію консолідації, оскільки стан цього режиму, окрім загальнонаціональних факторів, залежить від конкретної конфігурації структурних елементів, що склалися в межах муніципалітету. Водночас характер політичного процесу, який складається в територіальних громадах, впливає на консолідацію демократії в межах усього суспільства» [54, с. 538]. Сферу наукових інтересів М. О. Лендзел складає проблематика локальної демократії та регіоналізму в Країнах Центральної та Східної Європи, європеїзації політичного процесу в постсоціалістичних країнах. Ця проблематика знайшла своє відображення і в низці навчальних посібників дослідниці [55; 56]. Добре орієнтуватися в проблематиці сучасної європейської та світової політики М.О. Лендзел дозволяє набутий практичний досвід під час стажувань в університетах та науково-дослідних установах США, Угорщини, Франції, Швеції, Чеської Республіки. Вільне володіння англійською мовою знайшло свій відбиток на сторінках англійських монографій і статей М. О. Лендзел [108; 109].

Сферою наукових інтересів Н. В. Марадик є проблеми транзитології, зокрема перехід до демократії в країнах Центрально-Східної Європи, а також питання еволюції та формування пар-

тійних систем вищезазначеного регіону [91, с. 62]. Її перу належить ґрунтовне монографічне дослідження «Перехід до демократії в Чеській Республіці» [58]. Дослідниця вперше в українській політичній науці комплексно висвітлила непростий процес переходу до демократії в сусідній з Україною державі, з'ясувавши ряд моментів, на що її попередники не звертали належної уваги. Н. В. Марадик аргументовано довела, що перехід від посттоталітарного до демократичного режиму в Чеській Республіці відбувся згідно з класичною схемою демократичного транзиту, яка передбачає проходження трьох послідовних етапів – лібералізацію політичного режиму, оновлення політико-інституціональної моделі державної влади та закріплення демократичних норм та процедур. Необхідно погодитись із слушним висновком дослідниці, що «становлення зрілого громадянського суспільства є справою не одного року і потребує перевірки часом», адже, «як показує емпіричний досвід, країна, у якій існує життєздатне громадянське суспільство, має реальні шанси і надалі залишатися демократією. Тому Чеська Республіка в цьому аспекті може з оптимізмом дивитися у майбутнє» [58, с. 133]. Цей оптимістичний висновок Н. В. Марадик щодо майбутнього Чеської Республіки стає реальністю.

Близькою до тематики Н. В. Марадик є монографія А.Ю. Ключковича «Перехід до демократії в Словаччині: динаміка та суперечності суспільно-політичних трансформацій» [53], яка лягла в основу його дисертації на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук. Досліджуючи демократичні трансформації словацької партійної системи, автор виокремив шість основних етапів: 1) 1990–1992 рр. – початкова багатопартійність; 2) 1992–1998 рр. – двополярна партійна система з домінуванням РЗДС; 3) 1998–2002 рр. – двоблокова плюралізована партійна система; 4) 2002–2010 рр. – стандартизація політичної сцени та формування двоцентрової партійної системи; 5) 2010–2016 рр. – двоцентрова партійна система з домінуючою партією у лівій частині спектру; 6) 2016–2019 рр. – плюралізована партійна система з домінуючою партією в лівій частині спектру. А.Ю. Ключкович переконливо довів, що на сучасному етапі розвиток партійної системи демонструє низку деструктивних тенденцій (розпад її струк-

турного ядра, плюралізація та нестабільність парламентського представництва, посилення популізму і антисемітської спрямованості, представництво в парламенті партії з відвертими правоекстремістськими ознаками).

М. М. Вегеш, М. Ю. Токар, Ю. О. Остапець, М. П. Зан взяли участь у написанні ґрунтовної колективної монографії українських та угорських вчених «Закарпаття 1919 – 2009 років: історія, політика, культура». Їхня монографія – спільний проект науководослідного інституту політичної регіоналістики Ужгородського національного університету та Інституту етнонаціональних досліджень Угорської академії наук. У цій праці панорамного характеру яскраво простежується унікальність краю через призму світової історії. П'ять фундаментальних розділів цієї монографії, виданої українською та угорською мовами, простежують історію Закарпаття від закінчення Першої світової війни до наших днів (Закарпаття у складі Чехословацької Республіки. 1919–1939; Закарпаття у складі Угорщини. 1939–1944; Радянське Закарпаття. 1944–1991; Закарпаття в роки незалежності України. До 2009 року; Мовна політика на території сучасного Закарпаття з кінця ХІХ – до початку ХХІ століття). Знаковість цієї праці в толерантному підході її авторського колективу до аналізу історичних подій на різних етапах нашої спільної історії. «Потрібно відзначити, – стверджують упорядники, – що уродовж багатівікового співжиття в Закарпатській області представників багатьох національностей між нами не відбувалося яких-небудь великих непорозумінь. Мирне співіснування національних груп може бути прикладом для інших регіонів не тільки України. Така позиція є традиційною для Закарпаття...» [46, с. 18]. Щоправда, були й трагічні сторінки в історії Закарпаття, коли угорські війська вторглися на терени краю, потопивши в крові незалежну Карпато-Українську державу. Цій події в монографії присвячений окремих параграф «Автономія і незалежність Карпатської України: події 1938–1939 років» [46, с. 107–125]. Автори чітко висловили своє ставлення до угорської окупації краю: «Упродовж 15–16 березня 1939 року велися основні бої між захисниками української державності в Карпатах та її загарбниками» [46, с. 126].

Більш детально державотворчі процеси в Карпатській Україні знайшли своє відображення в колективній монографії «Вони боронили Карпатську Україну: нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців» (2002) та спільних працях М. Ю. Токаря та М. М. Вегеша (Августин Волошин: життя і помисли президента Карпатської України; Карпатська Україна на шляху державотворення: До 70-річчя проголошення державної незалежності Карпатської України та ін.) [93, с. 82–83]. Заслугує теплих слів навчальний посібник «Карпатська Україна в контексті українського державотворення», матеріал якого дозволяє в доступній формі ввести тему Карпатської України до навчальних та виховних планів. Автори у семи окремих темах об'єктивно та неупереджено висвітлили цілий спектр актуальних питань українського державотворення в Закарпатті напередодні Другої світової війни (Історико-політичні передумови Карпатської України; Міжнародний фактор і статус Закарпаття; Боротьба за автономію і проголошення незалежності Карпатської України; Організація народної оборони Карпатська Січ – збройні сили Карпатської України; Культура, освіта і релігія в Карпатській Україні; Короткий життєпис Августина Волошина; Будівничі Карпато-Української держави). На компакт-диску записаний епохальний для історії Закарпаття документальний фільм «Трагедія Карпатської України», який Каленик і Петро Лисюки знімали в 1939 р. [32, 33]. Спільно з Інститутом історії України НАН України кафедра політології і державного управління провела міжнародну наукову конференцію «Карпатська Україна – незалежна держава», а до 80-річчя проголошення незалежності Карпатської України і 145-річчя від дня народження Августина Волошина відбувся ще один великий науковий форум – міжнародна конференція «Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність» [50]. У цьому ракурсі також необхідно назвати монографічні дослідження І.О. Стряпка і В.І. Гирі, які дослідили роль товариства «Просвіта» в громадсько-політичному житті Закарпаття та антиукраїнську діяльність угорської іреденти в міжвоєнному Закарпатті [41, 90]. Українську політичну думку 1920–1930-х років на Закарпатті висвітлив М.Ю.Токар [49, с. 342–382]. Автор звернув увагу на значний внесок

окремих знакових політичних діячів Карпатської України на формування українського державотворення (Еволюція політичних поглядів А. Волошина; Державницька думка братів М. і Ю. Бращайків; Національне питання у поглядах братів Ф. і Ю. Реваїв; Радикальний націоналізм С. Росохи та І. Рогача) [49, с. 355–382]. Належне місце Карпатській Україні як етапу українського державотворення відведено на сторінках «Хроніки Закарпаття» [101].

Логічним завершенням кафедрального циклу робіт про державотворчі процеси в Україні став вихід у світ колективної монографії під загальною редакцією М. Ю. Токаря «Закарпаття в незалежній Україні (1991–2016)» [47]. «Історія Закарпаття ХХ століття, – слушно стверджує головний редактор, – є своєрідною і певною мірою символічною для регіонального розвитку краю. Це полягає в тому, що ефективний політичний розвиток регіону, коли в цьому процесі почали брати безпосередню участь місцеві жителі, розпочався практично більш ніж сто років тому. Логічність розуміння сказаного слід шукати в можливостях та перспективах громадян впливати на перебіг політичних подій та вирішувати важливі політичні завдання на власний розсуд і власними силами» [47, с. 7]. Захоплює розмаїтість охопленої авторами монографії проблематики (Громадсько-політичне життя; Демографічні та етнічні процеси; Соціальний захист; Розвиток освіти; Туристична галузь; Релігійні організації; Розвиток спорту). Маємо всі підстави стверджувати, що авторському колективу вдалося «відобразити насамперед суспільний портрет регіону й повернути увагу до його історії та сьогодення, вказати на важливі факти в його регіональній біографії...» [47, с. 5].

Не хотілося б обминути увагою ще одну, на наше переконання, ґрунтовну монографію ужгородських політологів. Маємо на увазі книгу М.М. Басараба і М. Ю. Токаря «Громадські організації Закарпаття в боротьбі за державність України» [9]. Ця монографія була першою друкованою працею, яка започаткувала видавничу серію «*Studia Regionalistica*», про що вже йшлося вище. Автори підготували оригінальну книжку, яка присвячена складним і суперечливим подіям в історії Закарпаття – участі громадян у процесі боротьби за незалежність України та подальшому державотворенні через призму діяльності регіональних громад-

ських організацій наприкінці 80-х – на початку 90-х років минулого століття. Слід відзначити, що цей результат авторами досягнуто завдяки багаторічній копіткій праці в державних архівах, фондах громадських організацій, особистих архівах учасників тогочасних подій. Дослідники опрацювали значний пласт джерельних приписів, допоміжної літератури, періодики. Учені доводять, що громадсько-патріотична і культурно-просвітня спрямованість громадських організацій сприяла масовому залученню громадян до вирішення різних актуальних питань суспільної дійсності. Цілком логічно акцентується увага на тому, що роль громадських організацій була визначальною в становленні незалежної України, особливо на регіональному рівні.

На зламі 80–90-х рр. ХХ ст. представники інтелігенції, студентство, інші верстви населення стали учасниками важливих трансформаційних процесів. Це наукове дослідження є актуальним, оскільки воно виходить із змісту діяльності громадських організацій у часи боротьби національно свідомих представників суспільства за Українську державність. Актуальність дослідження є очевидною і з огляду на відсутність комплексного вивчення діяльності громадських організацій Закарпатської області на зламі історичних епох. Важливо підкреслити, що дослідники звертають увагу як на позитивні, так і на негативні фактори становлення й розвитку перших громадських організацій і об'єднань у Закарпатській області та їх вплив на процеси державотворення. При цьому, автори не ідеалізують діяльність громадських організацій краю, а неупереджено її осмислюють [9, с. 4]. Монографія М.М.Басараба і М. Ю. Токаря – своєрідний літопис новітньої історії Народного Руху України, Української Гельсінської Спілки, Товариства української мови імені Т. Шевченка, крайової «Просвіти».

До брендів монографій кафедри політології і державного управління слід також зарахувати працю, виконану на основі роботи над докторською дисертацією з державного управління. Маємо на увазі авторську монографію М. Ю. Токаря «Громадські організації України в системі розвитку публічно-управлінських відносин» [92]. На сьогодні монографія М. Ю. Токаря – найбільш масштабне дослідження громадських організацій на загально-

українському рівні. Автор розглянув громадські організації як суб'єкти публічно-управлінських відносин, зосередивши увагу на динаміці їх розвитку, різновидах та особливостях. Цікаві думки висловлює вчений в окремих підрозділах монографії: актуальність механізмів інституціональної єдності громадських організацій та публічної влади; застосування механізму інституційного ребрендингу громадських організацій в умовах децентралізації влади; діджиталізація публічних послуг як інструмент оптимізації діяльності громадських організацій; синергетичний ефект публічного взаємовпливу держави, місцевого самоврядування і громадських організацій у регіонах із вразливою соціальною інфраструктурою тощо.

М. Ю. Токар запропонував авторську періодизацію розвитку громадських організацій в Україні за роки її незалежності: 1) 1987 – 1990 роки: стихійно організаційний етап; 2) 1990 – 1998 роки: базово-нормотворчий; 3) 1999 – 2005 роки: масово-мобілізаційний; 4) 2006 – 2012 роки: частково-інституційний; 5) 2013 – 2015 роки: активістсько-волонтерський; 2016 рік – по теперішній час: суспільно-інституційний [92, с. 364]. «На нашу думку, – стверджує автор, – головним лейтмотивом цієї праці, яка не претендує на вичерпність і буде продовжена, є розуміння того, що суб'єктність громадських організацій стимулює інституції громадянського суспільства до тісної співпраці з суб'єктами суспільно-державної взаємодії для синергетичного ефекту, що спрямований на забезпечення інтересів усіх громадян. Відтак це визначальним чином впливає на демократичність держави, ініціює кардинальні зміни в ставленні до перспектив розвитку громадянського суспільства й, зокрема, громадських організацій, схиляє державу до глибшої децентралізації системи публічного управління» [92, с. 374]. Доповненням до ідей, висловлених на сторінках цієї унікальної праці, є колективна монографія за загальною редакцією М. Токаря і П. Петровського «Діяльність громадських організацій національних меншин як чинник консолідації українського суспільства» [43]. Заслуговує на увагу англomовний варіант статті М. Ю. Токаря про ребрендинг громадських організацій [116, с. 297–306].

С.А. Асланов – один із провідних закарпатських політологів, який упродовж тривалого часу ґрунтовно досліджує актуальні політологічні проблеми. Завдяки численним науковим публікаціям він стрімко увійшов до плеяди найкращих вітчизняних дослідників. Після успішного завершення навчання в аспірантурі Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України С.А. Асланов у червні 2010 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Політико-правові засади державної етнонаціональної політики в Україні». Однак хотілося б більш детально зупинитися на монографії вченого «Етнополітична стабільність держави: політико-правовий аналіз», у якій С. А. Асланов проаналізував особливості забезпечення етнополітичної стабільності в національній безпеці, етнонаціональній політиці пострадянських держав, а також причини, фактори, механізми протидії етнополітичній нестабільності в Україні, зокрема на прикладі гібридної війни. Ця монографія найбільш повно відображає зміст та основні положення його докторської дисертації [6, 2, с. 203]. Структуровано монографія складається з п'яти розділів: теоретико-методологічні засади дослідження етнополітичної стабільності; типологія етнополітичної стабільності; етнополітична стабільність і національна безпека; етнополітична стабільність пострадянських держав: у пошуках адекватної викликам моделі (С. А. Асланов детально аналізує ситуацію в Молдові, Грузії, Україні та Російській Федерації); етнополітична нестабільність в Україні: причини, фактори, механізми протидії. Дослідник уперше у вітчизняній історіографії узагальнює праці попередників про особливості гібридної війни в Україні, причому робить це через призму етнічного конфлікту. Автор розглядає події 2014–2018 рр. не як громадянську війну, а віроломне вторгнення російських військ на територію незалежної України. «В Україні, – констатує С. А. Асланов, – жорстке змагання вилилося в широкомасштабні військові дії між українськими збройними силами, що намагалися звільнити тимчасово окуповані території та незаконними терористичними формуваннями й російськими військовими, що вторглися на територію України без оголошення війни. Етнополітична дестабілізація в регіоні досягла безпрецедентного рівня, що вказує на деструктивну природу етнополітичного

конфлікту, який отримав назву гібридної війни, для етнополітичної стабільності України зокрема і усього регіону в цілому» [6, с. 313–314]. До наслідків етнополітичної нестабільності вчений справедливо відніс анексію Автономної Республіки Крим. Необхідно погодитись із висновком автора, що «кримське питання на даний момент залишається серйозним етнополітичним викликом Україні. Анексія півострова стала прикладом того як етнополітична нестабільність у регіоні, підживлювана деструктивною діяльністю сусідньої держави, що має найбільшу національну меншину в Україні, яка в Криму становила більшість, стала приводом для етнополітичної дезінтеграції України: порушення суверенітету, введення військ, анексії півострова» [6, с. 340]. Монографія завершується трьома підрозділами, які суттєво пояснюють й підсилюють попередній матеріал: «Етнополітична дезінтеграція та формування квазі-державних утворень як технології етнополітичної нестабільності в Україні»; «Ендогенні та екзогенні механізми стабілізації етнополітичної ситуації в Україні: міжнародно-правові санкції»; «Етнополітичний конфлікт в Україні як індикатор неефективності міжнародної системи гарантування миру, безпеки та стабільності у світі» [6, с. 340– 403]. Окремі аспекти досліджуваної проблеми С. А. Асланов порушив на сторінках журналів, які індексуються Web of Science [7; 8].

На кафедрі політології і державного управління розпочався і триває процес формування окремих політологічних шкіл, які цілком справедливо пов'язуються з іменами тих чи інших вчених. Можемо впевнено стверджувати про формування таких шкіл із проблематики дослідження державотворчих процесів в Україні та на Закарпатті, вивчення історико-політичних процесів у країнах Центрально-Східної Європи. Формується також політологічна школа дослідників електоральних процесів на Закарпатті, яку справедливо поєднують з іменем найавторитетнішого вченого в цьому ракурсі доктора політичних наук, професора Ю. О. Остапця. Коло його інтересів – електоральні процеси в Україні та інших країнах світу, проблеми партійного будівництва в Україні, особливості трансформаційних процесів у країнах Центрально-Східної Європи [91, с. 66]. Під керівництвом відомого вченого

захищено 10 дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук. Серед його вихованців чимало випускників спеціальності «Політологія», які вже давно стали колегами на кафедрі політології і державного управління.

Свого часу великий резонанс викликала як серед експертів, так і пересічних громадян, монографія Ю. О. Остапця і М. Ю. Токаря «Закарпаття через призму політичних виборів». Авторів не слід вважати новачками у царині партійних та електоральних досліджень, вперше підійшли комплексно до вивчення різноманітних аспектів участі громадян Закарпаття у виборчих процесах. У монографії йдеться і про партійне структурування напередодні та під час виборчих (переважно парламентських) перегонів, і про позиції представників регіональної політичної еліти, різнопланові агітаційні, пропагандистські акції суб'єктів виборчих процесів, блокування й протистояння партійних осередків і блоків, аналітичні зрізи та експертні оцінки дослідників і багато іншого. Найбільшою заслугою авторів монографії є все ж той факт, що вони аналізують виборчі процеси в Закарпатті на фоні різних історичних епох, починаючи з ХХ століття і до сьогодні. Адже саме Закарпаття з усіх інших сучасних регіонів України має найбільшу історичну традицію електоральної участі. У 20–30-х рр. минулого століття місцеві жителі вперше залучилися до будівництва демократичної політичної системи у складі Чехословацької Республіки, тим самим взявши безпосередню участь у формуванні багатопартійної системи та пропорційної виборчої практики. Цей досвід, безперечно, сприяв становленню політичної свідомості та політичної культури закарпатців, дав можливість реалізувати себе в процесі політичного елітотворення [75, с. 3].

У співавторстві з Н. Шестак і відомою словацькою дослідницею І. Дудінською Ю. Остапець видав одну з перших в українській історіографії монографію про еволюцію партійної системи в Україні в умовах трансформації політичних систем. У передмові до книги автори визнавали, що «становлення партійних систем представляє собою складний процес... Вивчення досвіду становлення партійних систем у державах, де політична демократія щойно формується, є необхідним для теоретичного осмислення

загальних закономірностей і соціально-культурних особливостей еволюції партійних систем. Осмислення такого досвіду необхідно і в аспекті вивчення особливостей функціонування вітчизняної партійної системи» [76, с. 3]. Автори монографії глибоко проаналізували як зарубіжний досвід вивчення еволюції політичних партій у перехідних суспільствах, так і основні досягнення сучасної вітчизняної науки. Важливим у всіх відношеннях був розділ про теоретико-методологічні засади дослідження проблеми, де науковці запропонували власний варіант періодизації української партійної системи. На той час із запропонованими етапами погодилася переважна більшість фахівців: 1) починаючи з середини 80-х р. до кінця 1991 р.; 2) з кінця 1991 р. до кінця 2004 р.; 3) з кінця 2004 р. до сьогодні. Власну періодизацію дослідники мотивували наступним чином: «Перш за все, ми враховуємо комплекс чинників, які впливають на партогенез: нормативно-правова основа, електоральна формула, форма правління, соціально-політичні розмежування, особливості трансформації українського соціуму тощо. У той же час слід зазначити, що вплив різних чинників на різних часових проміжках еволюції партійної системи є різним» [76, с. 72].

Монографію «Еволюція партійних систем країн Вишеградської четвірки: досвід для України» Ю. Остапець написав у співавторстві з Є. Гайданкою, А. Ключковичем і Н. Марадик. Ще й по сьогодні ця праця залишається єдиною роботою, у якій комплексно висвітлено трансформацію системи владних інститутів у Чеській Республіці, Словацькій Республіці, Республіці Польща та Угорщині. Це ж стосується й аналізу партійних систем вищезазначених країн. Для українського читача важливими є думки авторського колективу про відмінності партійної системи України від аналогічних у країнах Вишеградської четвірки. Щодо відповіді на це питання, автори слушно відзначили: «Важливе значення для трансформації партійної системи мав і характер демократичного транзиту в цілому, в країнах Вишеградської четвірки, і в Україні він був принципово різним. Українська трансформація відрізнялась бінарним характером, а саме соціально-політичні та економічні перетворення необхідно було здійснювати паралельно з національно-політичними – розбудовою національної суверенної

держави... Головні завдання партій відтак у країнах Вишеградської групи і в Україні були різними» [74, с. 197]. Цікавими є порівняння Помаранчевої революції 2004 р. та революції Гідності 2013–2014 рр. у ракурсі досліджуваної проблематики. Доводиться погодитися з твердженням авторів, що в Україні «практично кожні наступні парламентські вибори відбувалися за різними виборчими системами. Постійна зміна виборчих формул негативним чином відображалася на структуруванні партійного простору в Україні» [74, с. 198]. На відміну від України країни Вишеградської четвірки вирізняються стабільністю. Науковці запропонували запровадити відкриті регіональні списки з преференціями, запровадити систему прямого державного фінансування та обмежити приватні дотації на утримання політичних партій, посилити контроль за використанням партіями коштів.

Свого часу монографію Ю. Остапця «Електоральні процеси на Закарпатті у контексті загальнонаціональних виборів» один з авторів цієї статті назвав «своєрідною енциклопедією про електоральні процеси в Україні та Закарпатті» [2, с. 198–203]. Ця праця – результат багаторічної кропіткої дослідної роботи над головною тематикою свого науково життя. Лише перелік назв розділів монографії переконує в такому твердженні: методологія вивчення виборчого процесу та поведінки виборців: дослідницькі напрями та методи аналізу; Закарпаття електоральне (охоплено значний проміжок часу з 1991 до 2015 рр.); електоральні процеси в Україні і на Закарпатті; регіональні особливості парламентських та місцевих виборів 2002 року в Закарпатській області; організація та проведення виборів Президента України у 2004 році на Закарпатті; парламентські та місцеві вибори 2006 року в Закарпатській області; електоральний цикл 2010–2012 рр. в Україні: загальнонаціональний та регіональний вимір; суспільно-політичний розвиток України у контексті електорального циклу 2014–2015 рр. Не зупиняючись детально на характеристичі вищезазначених розділів, звернемо увагу тільки на деякі аспекти, що пов'язані з епохальними подіями в житті українського народу. Здавалося б, що українського читача вже важко здивувати новою статтею чи навіть монографією про події 2004 р. Проте сила монографії Ю. Остапця полягає в тому, що він уперше в

українській історіографії ґрунтовно дослідив організацію та проведення виборів Президента України на Закарпатті. Публікації, які мали місце до нього, носили спорадичний і переважно публіцистичний характер. На глибоке переконання автора, результати виборів 2004 р., що доведено Верховним Судом України, були сфальсифіковані на користь В. Януковича. Такого розмаху фальсифікації, такого відвертого ігнорування думки народу незалежна Україна ще не знала. Наслідки такої фальсифікації не заставили себе довго чекати, оскільки все вилилось в акції громадянської непокори, названі «Помаранчевою революцією» [73, с. 198]. Можна погодитись із твердженням Ю. Остапця, що «проведення «третього туру» стало скоріше несподіванкою, ніж закономірністю. Перемога В. Ющенка насправді лише продемонструвала неоднорідність і поляризованість українського суспільства, відсутність консенсусу в питаннях подальшого економічного, політичного та геополітичного розвитку України. Одним із найголовніших результатів перемоги Помаранчевої революції стала зміна правлячих еліт. Це саме те, чого бракувало і Україні, і Закарпаттю для їх розвитку протягом останніх років. До позитивних наслідків Помаранчевої революції можна зарахувати усвідомлення громадою краю спроможності впливати на владні структури» [73, с. 198]. Справедливість цих слів підтвердила Революція Гідності 2014 р., яка «змела» режим В. Януковича і змусила вітчизняну політичну верхівку визначитися з більш чіткою зовнішньополітичною орієнтацією.

У монографії «Регіональний вимір розвитку та функціонування партійної системи України», написаної Ю. О. Остапцем у спів-авторстві з Р. Ю. Манайло-Приходько, проаналізовано особливості регіонального структурування партійної системи України та сформульовано методологічний інструментарій для вивчення регіонального розвитку і функціонування партійної системи України. Автори запропонували власну конфігурацію партійної структури на регіональному рівні: 1) загальнонаціональні парламентські політичні партії; 2) загальнонаціональні непарламентські партії; 3) регіональні партії; 4) субрегіональні партії. Дослідники простежили регіональний вимір партійної системи України у межах загальнонаціональних виборчих циклів 1990–2019 рр. Моно-

графію суттєво посилили додатки (результати голосування за політичні партії і виборчі блоки на парламентських виборах 1998 р., 2002 р.; переможці парламентських виборів у регіонах України 1998–2014 рр.; регіональна організаційна структура політичних партій – учасниць парламентських виборів 1998 і 2002 рр.; емпіричний вимір функціонування партійної системи України за результатами парламентських виборів 1998 р. тощо) [57, с. 320–386].

Ю. Остапець, М. Зан, А. Ключкович, М. Колодій і М. Токар спричинилися до видання колективної монографії «Електоральні процеси України в регіональному вимірі: Буковина і Закарпаття» [44]. У передмові до книги упорядники наступним чином мотивували необхідність написання такого роду праці: «Автори, що зробили свій творчий внесок у текст монографії, намагались охопити основні складові виборчих процесів у двох своєрідних регіонах України, які попри свою виразну унікальність, мають й чимало рис подібності. Вони належать до прикордонних областей, з багатими традиціями поліетнічності та поліконфесійності, і водночас, із тривалим досвідом перебування у складі різних державно-політичних утворень. Історичні соціальні та культурні фактори значною мірою визначають специфіку перебігу виборчих процесів у цих областях, впливають на поведінку політичних акторів та інших суб'єктів виборчих процесів у них» [44, с. 10]. Ю. Остапець опублікував низку статей у виданнях, які індексуються Web of Science та Scopus [70–72], а також взяв участь у написанні колективної англійської монографії [115]. Аналогічні публікації є в доробку Є. Гайданки [36–39], М. Зана [117], І. Вегеша і М. Палінчака [102; 110], Н. Кічери [52].

Заслуговує на увагу тісна співпраця між кафедрою політології і державного управління та ГО «Асоціація випускників політологів і міжнародників УжНУ» (серед керівників – кандидат політичних наук О. Шафраньош та аспірант О. Бертолон), наслідками якої були п'ять міжнародних та всеукраїнських конференцій і публікації матеріалів (Науково-практична конференція «Україна – ЄС: двосторонні відносини у контексті загострення гібридної війни, конфлікту політик пам'яті та забезпечення прав національних меншин» (Ужгород, 3 травня 2018 року); Всеукраїнська

науково-практична конференція «Карпатська Україна в контексті українського державотворення, міжнародних взаємовпливів і глобальних процесів» (приурочена до 80-річчя Карпатської України та 145-річчя від дня народження Августина Волошина) (м. Ужгород, 19 березня 2019 року); Друга Міжнародна наукова конференція «Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті впливу гібридної війни, виборчих процесів та забезпечення прав національних меншин» (м. Ужгород, 3 травня 2019 року); V науково-практична конференція «Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті впливу гібридної війни, виборчих процесів та забезпечення прав національних меншин» (м. Ужгород, 25 вересня 2020 року); Україна в системі європейської і політичної інтеграції. Міжнародна науково-практична конференція (м. Ужгород, 27–28 квітня 2020 року). Наукова діяльність ГО «Асоціація випускників політологів і міжнародників УжНУ» – яскравий приклад участі молодих науковців-політологів у неформальній освіті [45; 50; 82; 99; 100]. Молоді науковці активно залучаються до видання наукового збірника «Актуальні проблеми політичної науки» [1–5].

Міжнародні зв'язки. Кафедра політології і державного управління завжди брала активну участь у різноманітних міжнародних наукових проєктах. Уже упродовж 20 років тривають тісні наукові контакти провідних ужгородських політологів з Повітовим Історичним музеєм м. Сату Маре в Румунії. Хоча ініціаторами цього українсько-румунського наукового співробітництва стали історики й археологи Ужгородського університету в далекому 1995 р., проте політологи брали активну участь у всіх без винятку міжнародних наукових конференціях «Румунсько-українські відносини. Історія і сучасність». Тодішній ректор університету професор В. Ю. Сливка був переконаний, що перша наукова конференція «збагатить досвід транскордонної та регіональної співпраці вчених наших країн» [113, с. 17]. Додамо, що науковий престиж першої наукової конференції суттєво посилила велика група вчених Інституту історії України НАН України, яка помістила на сторінках наукового збірника унікальні матеріали, що стосувалися історії українсько-румунських відносин в різні епохи. З того часу вийшло десять наукових збірників під ана-

логічною конференції назвою. Свої наукові розвідки з різноманітних проблем політичної історії та політології опублікували Ю. Остапець, І. Вегеш, М. Колодій, М. Зан, В. Петрінко, М. Токар та багато інших [111–114]. Під час цих наукових конференцій вдалося налагодити дружні стосунки з престижними науковими центрами Румунії – Бухарестським, Сучавським, Клузьким та Західним університетами цієї країни.

Знаковою подією в житті кафедри стала участь у межах проекту «Толерантність на кордонах Європи: вимір для України», здійсненого у співпраці з Мюнхенським університетом Людвіга Максиміліана (LMU), за підтримки Міністерства закордонних справ Німеччини. Керівником проекту став визначний німецький учений професор Маркус Фогт. Ініціаторами з української сторони виступили І. М. Вегеш і М. М. Колодій. У межах проекту були проведені дві наукові конференції, у яких взяли участь М. Фогт, А. Кюпперс, І. Вегеш, М. Лепський, Л. Шафарс, Ю. Остапець, В.Буркало, М. Колодій, М. Зан та інші. На конференціях акцентувалося на важливості проведення таких наукових форумів. Враховуючи запит українського суспільства на широкомасштабну інтеграцію до системи цінностей та норм західного типу, ідея толерантності постає обов'язковим об'єктом аналізу у вітчизняному науковому дискурсі. У зв'язку з великою кількістю її складових, толерантність може розглядатися в різноманітних аспектах: політична толерантність, релігійна, міжнаціональна, педагогічна і т.д. Це обумовлює необхідність застосування комплексного міждисциплінарного підходу до її вивчення. Однак найголовнішими для України в контексті толерантності є осмислення викликів війни. Для мирних суспільств утвердження принципів толерантності створює міцну запоруку для миру. Але в суспільствах, що перебувають в ситуації війни, важко говорити про утвердження принципів толерантності, про створення простору толерантності. Тут скоріше, навпаки, спочатку встановлюється мир, а потім утверджуються принципи толерантності. Це не означає, що в сучасному українському суспільстві (яке перебуває в стані війни) зараз не потрібен (чи неможливий) дискурс толерантності. Якраз навпаки, платформа толерантності повинна вибудовуватися постійно і поступово – на рівні освіти та

виховання, на рівні щоденних практик суспільної взаємодії, на рівні самопізнання через сприйняття іншого. Хоча б для того, щоб не додавати нових конфліктів та непорозумінь до тих, які вже є, не множити їх. Ось такою була атмосфера українсько-німецької наукової конференції «Толерантність на кордонах Європи: вимір для України» [94, с. 8].

Провідні вчені кафедри беруть активну участь у різноманітних одноосібних та колективних наукових проєктах. Ю. О. Остапець є координатором міжнародних грантових проєктів від Ужгородського національного університету: СВС 01014 – «Обмін ноу-хау з євроінтеграції та досвідом транскордонної співпраці між Норвегією, Росією та Україною» та СВС 01018 – «Обмін ноу-хау для покращення керування кордонів Шенгенської зони між Словаччиною / Україною і Норвегією / Росією» Участь у Національній стипендіальній програмі Словацької Республіки (2015–2017 рр.). Двічі брав участь у Національній стипендіальній програмі Словацької Республіки – SAIA: 1.11.2017 – 31.01.2018; 1.10.2018 – 31.01.2019 рр. Відомого вченого неодноразово запрошували виступити опонентом під час захисту дисертацій у Братиславському університеті. Проректор з науково-педагогічної роботи Ужгородського національного університету професор М. О. Ленджел, яка відповідає за міжнародну співпрацю вишу, теж активна в різноманітних наукових проєктах – Проєкт СВС 01014 «Sharing European integration know-how and CBC experience between Slovakia, Norway and Russia with Ukraine» (2015–2017); проєкт СВС01018 «Sharing know-how for better management of the Schengen border between Slovakia/Ukraine and Norway/Russia» (2015–2017); індивідуальний проєкт Вишеградського фонду «Міграція українців у Словацьку Республіку після Майдану», Університет Кирила та Мефодія, Трнава, Словацька Республіка (2018–2019); проєкт «Інновації у сфері інтернаціоналізації, міждисциплінарних досліджень та вищої освіти», Університет Павла Йозефа Шафарика, Кошице, Словацька Республіка (2019); проєкт Спільної операційної програми Румунія-Україна 2014–2020 СВС Smart Energy (2SOFT/1.2/52) «SMART CBC Energy» (2020–2021).

Є. І. Гайданка активно співпрацює з Трнавським університетом у Словацькій Республіці та Карловим університетом у Празі.

М.П.Зан виступав експертом проєктів «Неорусинство як дезінтеграційна загроза єдності українського етнічного простору: культурно-історичний аспект» (2015–2016) та «Запровадження в Ужгородському національному університеті сертифікатної програми «Ромські студії в УжНУ» (Міжнародний фонд «Відродження», 2015–2018). М.Ю. Токар брав участь у міжнародних грантових проєктах: Р № СВС 01008 на тему «Інноваційні методи в навчанні для підтримки партнерства – Inov Educ» (ГО «Агенція досліджень регіонального соціуму «Карпатія» – Norway Grants) (2014–2017); Р № СВС 01014 на тему «Обмін ноу-хау з євроінтеграції та досвідом транскордонної співпраці між Норвегією, Росією та Україною» (ДВНЗ «Ужгородський національний університет» – Norway Grants) (2016–2017); Р№ UP30017GR0037 на тему «Боротьба з етнічною дискримінацією та антисемітизмом у Закарпатті» (ГО «Агенція досліджень регіонального соціуму «Карпатія» – Фонд сприяння демократії Посольства США в Україні (U.S. Embassy in Ukraine) (2017–2018). К.Т. Червеняк співпрацювала у проєкті фонду сприяння демократії Посольства США в Україні «Боротьба з етнічною дискримінацією та антисемітизмом в Закарпатті».

Висновки. Кафедра політології і державного управління Ужгородського національного університету від часу свого виникнення наприкінці 1990 р. пройшла своєрідну еволюцію від загальноуніверситетського підрозділу до кафедри факультету суспільних наук. Тут відбувається процес підготовки фахівців за повним циклом: бакалавр політології – магістр політології – доктор філософії. Кафедра, на якій викладають 6 докторів і 15 кандидатів наук, справедливо вважається одним із найпотужніших підрозділів не тільки факультету, але й університету загалом. Професорсько-викладацький склад бере активну участь в освітньо-педагогічному та науковому процесах. Упродовж тридцяти років свого існування науковці кафедри опублікували більше сотні монографій, які відзначаються актуальністю і науковою новизною, а їх автори відомі далеко за межами краю та України. На кафедрі триває процес формування власних політологічних шкіл із дослідження державотворчих процесів в Україні, вивчення країн

Центрально-Східної Європи та дослідження виборчих і партійних систем України і світу.

Джерела:

1. Актуальні проблеми політичної науки / Ужгор. нац. ун-т, кафедра політології; [Редкол.: С. А. Асланов, М. М. Вегеш (відповідальний за випуск), М. О. Лендъел, Ю. О. Остапець, М. М. Палінчак, К.Т.Червеняк]. Випуск перший. Ужгород: «ФОП Сабов А. М.», 2017. 160 с.
2. Актуальні проблеми політичної науки / Ужгор. нац. ун-т, кафедра політології і держ. управл.; [Редкол.: С. А. Асланов, М. М. Вегеш (відповідальний за випуск), М. О. Лендъел, Ю. О. Остапець, М.М.Палінчак, К. Т. Червеняк]. Випуск другий. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2018. 213 с.
3. Актуальні проблеми політичної науки / Ужгор. нац. ун-т, кафедра політології і держ. управл.; [Редкол.: С. А. Асланов, М. М. Вегеш (відповідальний за випуск), М. О. Лендъел, Ю. О. Остапець, М.М.Палінчак, К. Т. Червеняк]. Випуск третій. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2018. 228 с.
4. Актуальні проблеми політичної науки / Ужгор. нац. ун-т, кафедра політології і держ. управл.; [Редкол.: С. А. Асланов, М. М. Вегеш (відповідальний за випуск), М. О. Лендъел, Ю. О. Остапець, М.М.Палінчак, К. Т. Червеняк]. Випуск п'ятий. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2018. 194 с.
5. Актуальні проблеми політичної науки / Ужгор. нац. ун-т, кафедра політології і держ. управл.; [Редкол.: С. А. Асланов, М. М. Вегеш (відповідальний за випуск), М. О. Лендъел, Ю. О. Остапець, М.М.Палінчак, К. Т. Червеняк]. Випуск четвертий. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2018. 212 с.
6. Асланов С. Етнополітична стабільність держави: політико-правовий аналіз. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2016. 464 с.
7. Асланов С. Коалиционная политика как фактор ослабления посреднической функции политических партий (на примере Германии). *Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология.* 2018. № 44. С. 199-204.
8. Асланов С. Миграционная политика Италии как индикатор нерешенности миграционного вопроса в ЕС. *Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология.* 2020. № 56. С.235-242.

9. Басараб М., Токар М. Громадські організації Закарпаття в боротьбі за державність України (кінець 80-х – початок 90-х років ХХ століття) / Серія «*Studia Regionalistica*» / № 1; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Ужгород: Видавництво «Карпати», 2009. 336 с.
10. Боднар В. Л. Нариси з історії світової політичної думки і становлення сучасної політології: навчально-методичний посібник. Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету, 2003. 160 с.
11. Боднар В. Л., Буркало В. В., Корнійчук І. З., Тарабан О. І., Худанич В. І. Людина і суспільство: матеріали з основ політології, соціології. Ужгород: Видавництво «Карпати», 1994. 128 с.
12. Боднар В. Л., Вегеш М. М., Худанич В. І. Історія української державності: (Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів, коледжів, ліцеїв). Ужгород, 1996. 203 с.
13. Боднар В. Л., Вегеш М. М., Худанич В. І. Основи політології: (Навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів). Ужгород, 1998. 170 с.
14. Боднар В. Л., Вегеш М. М., Худанич В. І. Основи політології: Навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів). Видання друге. Ужгород, 2000. 204 с.
15. Боднар В. Л., Вегеш М. М., Худанич В. І. Становлення і розвиток політичної думки в Україні: (Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів, коледжів, ліцеїв та гімназій). Ужгород, 1995. 89 с.
16. Боднар В. Проблеми становлення політичної системи в Угорській Республіці: політологічні аспекти. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2008. 44 с.
17. Болонський процес і кредитно-модульна організація навчального процесу / Укладачі: М. М. Вегеш, Ю. О. Остапець. Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету, 2005. 32 с.
18. Вегеш М. М. Геополітика в іменах. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2011. 216 с.
19. Вегеш М. М. Західна геополітика в іменах. Ужгород: Видавництво УжНУ, 2003. 200 с.
20. Вегеш М. М. Світовий процес і геополітика. Навчальний посібник. Ужгород: «ФОП Сабов А.М.», 2017. 303 с.
21. Вегеш М. М., Зан М. П., Остапець Ю. О. Наукова робота студентів факультету суспільних наук: організація, виконання, оцінювання. Ужгород, 2007. 88 с.

22. Вегеш М. М., Зан М. П., Остапець Ю. О., Токар М. Ю. Наукова робота студентів факультету суспільних наук: організація, виконання, оцінювання. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2009. 96 с.
23. Вегеш М. М., Зан М. П., Остапець Ю. О., Токар М. Ю. Наукова робота студентів факультету суспільних наук: організація, виконання, оцінювання. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2010. 92 с.
24. Вегеш М. М., Остапець Ю. О. Болонський процес і кредитно-модульна організація навчального процесу. Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету, 2005. 32 с.
25. Вегеш М. М., Остапець Ю. О. Основи політології. Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету, 2003. 421 с.
26. Вегеш М. М., Остапець Ю. О. Політологія в Ужгородському національному університеті та Болонський процес. Ужгород, 2004. 124 с.
27. Вегеш М. М., Остапець Ю. О. Політологія: Конспект лекцій. Ужгород, 1999. 82 с.
28. Вегеш М. М., Остапець Ю. О. Світ політології: Навчально-методичний посібник. Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету «Говерла», 2006. 472 с.
29. Вегеш М. М., Остапець Ю. О. Як писати наукову роботу (методичні рекомендації по написанню курсових, бакалаврських, дипломних і магістерських робіт для студентів-політологів). Ужгород, 2003. 72 с.
30. Вегеш М. М., Палінчак М. М., Петрінко В. С. Геополітика в постатях і термінах: підручник для студентів і аспірантів спеціальності «Політологія». Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 786 с.
31. Вегеш М. М., Петрінко В. С. Геополітична енциклопедія: Навчальний посібник. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2017. 492 с.
32. Вегеш М. М., Токар М. М., Басараб М. М. Карпатська Україна в контексті українського державотворення: навчальний посібник / 2-ге видання. Ужгород: Карпати, 2009. 256 с.
33. Вегеш М. М., Токар М. Ю., Басараб М. М. Карпатська Україна в контексті українського державотворення: навчальний посібник. Ужгород: Карпати, 2008. 256 с.
34. Вегеш М., Щадей М. Зарубіжні футурологічні концепції на межі тисячоліть: порівняльний аналіз. Ужгород, 2003. 77 с.

35. Вибір 2019. Матеріали науково-практичної конференції «Електоральні процеси в Україні: загальнонаціональні особливості та регіональні виборчі практики» (м. Ужгород, 15 листопада 2018 року) [Відп. за випуск М. М. Вегеш, В. І. Гирия]. Ужгород: ПП Роман О. І., 2018. 206 с.
36. Гайданка Е. Либерализация государственного режима в условиях кризиса социализма: словацкий контекст (середина 1980-х – 1992 гг.). *Научный диалог*. 2020, № 8, С. 367–382.
37. Гайданка Е. Общественное и политическое пространство децентрализованных процессов в Трнавском крае Словакии. *Вестник Томского государственного университета*, 2019, № 44, С. 101–109.
38. Гайданка Е. Фрагментация политико-партийного пространства на региональном уровне: контекст местных выборов в Чешской Республике. *Вестник Томского государственного университета. Серия: Философия. Социология. Политология*. 2018, № 45, С. 184–193.
39. Гайданка Е. Электоральные разграничения и фрагментация регионов Словакии (кейс парламентских выборов 1990–2020 гг.). *Регионоведение*. 2021. Т. 29. № 2. С. 230–249.
40. Гармасій І. Висока наука: Ужгородський національний. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2009. 224 с.
41. Гирия В. Угорська іредента в міжвоєнному Закарпатті («угорський фактор» у суспільно-політичному житті) / Серія «Studia Regionalistica» / № 4; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Ужгород: Видавництво «Карпати», 2012. 200 с.
42. Гранчак І. М., Довганич О. Д., Сливка В. Ю., Туряниця В. В. Осередок освіти, науки, культури. Ужгородському державному університету – 50 років. Ужгород, 1995. 196 с.
43. Діяльність громадських організацій національних меншин як чинник консолідації українського суспільства [Текст]: колективна монографія / за заг. ред. д. держ. упр., доц. Маріана Токаря і д. держ. упр., проф. Петра Петровського; ЛРІДУ НАДУ; НДІ політичної регіоналістики УжНУ. Львів, Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2021. 374 с.
44. Електоральні процеси України в регіональному вимірі: Буковина і Закарпаття / Під редакцією А. Круглашова і М. Токаря; Редакційна колегія: М. Зан, М. Гуйтор, Ю. Остапеч, Н. Ротар; Відповідальний за випуск М. Токар. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2014. 552 с.

45. Європа і політика. Матеріали науково-практичної конференції «Україна – ЄС: двосторонні відносини у контексті гібридної війни, конфлікту політик пам'яті та забезпечення прав національних меншин» (м. Ужгород, 3 травня 2018 року) [Відп. за випуск М.М.Вегеш, В. І. Гиря]. Ужгород: ПП Роман О. І., 2018. 160 с.
46. Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура (україномовний варіант українсько-угорського видання) / Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець; [Редколег. Ю. Остапець, Р. Офіцинський, Л. Сорко, М. Токар, С. Черничко; Відп. за вип. М. Токар]. Ужгород: Ліра, 2010. 721 с.
47. Закарпаття в незалежній Україні (1991–2016): до 25-річчя проголошення незалежності України: науково-популярний нарис / Під загальною редакцією Маріана Токаря; Авторський колектив: М.Басараб, Р. Жиленко, М. Зан, В. Кічера, Ю. Остапець, Г.Попович, В. Тарасюк, М. Токар, С. Федака, В. Химинець, Ф. Шандор; Відповідальний за випуск М. Токар. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2016. 288 с.
48. Інституційні та нормотворчі аспекти адаптації національних законодавств до норм та стандартів ЄС. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 9 травня 2009 року. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2009. 232 с.
49. Історія політичної думки України: підручник / за заг. ред. Н.М.Хоми. Львів: Новий Світ-2000, 2017. 632 с.
50. Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика й громадсько-культурного мислителя Августина Волошина (м. Ужгород, 14 березня 2019 року) [Відп. за випуск М. М. Вегеш, В.І.Гиря]. Ужгород, 2019. 277 с.
51. Кафедра політології Ужгородського національного університету. Біобібліографічний показник / Підготували М. М. Вегеш, М.П.Зан. Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету, 2003. 168 с.
52. Кічера Н.М. Білатеральна міждержавна співпраця з питань меншин в етнополітиці Словацької Республіки. *Русин.* Том 59. 2020. С. 197-214. DOI: 10.17223/18572685/59/11.
53. Ключкович А. Перехід до демократії в Словаччині: динаміка та суперечності суспільно-політичних трансформацій. Ужгород: «АУТДОР-ШАРК», 2019. 414 с.

54. Лендшел М. О. Місцева демократія у країнах Центральної і Східної Європи. Ужгород: Мистецька лінія, 2011. 688 с.
55. Лендшел М. О. Розширення та політика сусідства Європейського Союзу: навчально-методичний посібник та матеріали до курсу. Ужгород: Мистецька лінія, 2008. 283 с.
56. Лендшел М. О., Керецман В. Ю. Регіональна політика та управління у країнах Європи: матеріали до навчального курсу. Навчально-методичні матеріали для студентів вищих навчальних закладів та державних службовців. Ужгород, 2001. 248 с.
57. Манайло-Приходько Р. Ю., Остапеч Ю. О. Регіональний вимір розвитку та функціонування партійної системи України. Ужгород: Видавництво «РІК-У», 2020. 388 с.
58. Марадик Н. В. Перехід до демократії в Чеській Республіці. Ужгород: Інформаційно-видавничий центр ЗІППО, 2012. 174 с.
59. Методичні вказівки до навчального курсу «Політологія» / Підготували В. І. Басараб, В. Л. Боднар, В. В. Буркало, М.М.Вегеш, В. І. Гиря, М. П. Зан, А. Ю. Ключкович, М.М.Колодій, М. О. Лендшел, Н. В. Марадик, В. В. Марина, Ю.О.Остапеч, В. С. Петрінко, М. О. Сорока, О. А. Сурніна-Далекорей, М. Ю. Токар. Ужгород: Видавництво УЖНУ «Говерла», 2011. 168 с.
60. Навчальні програми кафедри політології Ужгородського національного університету / Авторський колектив: В. Л. Боднар, М. М. Вегеш, М. П. Зан, М. О. Лендшел, В. В. Марина, Ю.О.Остапеч, М. Ю. Токар, В. І. Фенич. Частина перша: Основи політології; Основи соціології; Історія політичних вчень зарубіжних країн; Сучасна зарубіжна політологія; Філософія політики; Історія і теорія демократії; Політичні еліти і політичне лідерство; Політична культура; Релігія і політика; Основи конфліктології / Міністерство освіти і науки України, Ужгородський національний університет, Історичний факультет, Кафедра політології. Ужгород, 2002. 180 с.
61. Навчальні програми кафедри політології Ужгородського національного університету / Авторський колектив: М. М. Вегеш, М. О. Лендшел, М. Ю. Токар. Частина друга: Технологія політичного процесу; Теорія міжнародних відносин; Політична регіоналістика та регіональне управління; Міжнародні організації; Світовий процес і геополітика; Методика викладання соціально-політичних дисциплін; Політична історія Закарпаття / Міністерство освіти і науки України, Ужгородський національний

- університет, Історичний факультет; Кафедра політології. Ужгород, 2002. 124 с.
62. Наукова еліта Закарпаття: Доктори наук, професори Ужгородського національного університету / Передмова М. М. Вегеша. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2005. 160 с.
  63. Наукова робота студентів факультету суспільних наук: організація, виконання, оцінювання / Упорядники: М. М. Вегеш, М.П.Зан, Ю. О. Остапець, М. Ю. Токар. Ужгород, 2007. 88 с.
  64. Наукова робота студентів факультету суспільних наук: організація, виконання, оцінювання / Видання друге, змінене і доповнене / Упорядники: М. М. Вегеш, М. П. Зан, Ю. О. Остапець, М. Ю. Токар. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2009. 96 с.
  65. Наукова робота студентів факультету суспільних наук: організація, виконання, оцінювання / Видання третє, змінене і доповнене / Упорядники: М. М. Вегеш, М. П. Зан, Ю. О. Остапець, М. Ю. Токар. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2010. 92 с.
  66. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Політологія. Соціологія. Філософія. Бібліографічний показник змісту. Випуски 1-1 (18) (2004-2015). До 25-річчя кафедри політології і державного управління Ужгородського національного університету / Укладачі Н. С. Лехман, Л. О. Мельник; Відповідальна за випуск М. С.Медвідь. Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2015. 116 с.
  67. Олашин М. В. Історичний факультет Ужгородського національного університету (1945-2007). Короткий історичний нарис та довідкові матеріали. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2007. 124 с.
  68. Олашин М. В. Історичний факультет Ужгородського національного університету. Біобібліографічний довідник / Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет»; Бібліографія ред. О. Д. Закривидорога; Відповідальний за випуск І. О. Мандрик. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2010. 440 с., іл.
  69. Основи політології: Навчальна програма нормативного курсу і плани семінарських занять для студентів неполітологічних спеціальностей УжНУ / Авторський колектив: В. Л. Боднар, М.М.Вегеш, М. П. Зан, В. В. Марина. Міністерство освіти і науки України, Ужгородський національний університет, Історичний факультет, Кафедра політології. Ужгород, 2002. 68 с.
  70. Остапець Ю. Между Сциллой национализации и Харибдой регионализации: особенности развития партийной системы Украины. *Полития*. 2019. № 4. С. 154–175.

71. Остапець Ю., Ключкович А. Особенности партийной системы Словакии в контексте парламентских электоральных циклов 2016–2020 гг. *Международная экономика и международные отношения*. 2021. Т. 65. № 3. С. 81–90.
72. Остапець Ю., Остапець І. Изменение акторной структуры и конфигурации партийной системы Украины по итогам президентских и парламентских выборов 2019 года. *Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология*. 2019. № 52. С. 193–205.
73. Остапець Ю. Електоральні процеси на Закарпатті у контексті загальнонаціональних виборів. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2016. 412 с.
74. Остапець Ю., Гайданка Є., Ключкович А., Марадик Н. Еволюція партійних систем країн Вишеградської четвірки: досвід для України / Серія «Studia Regionalistica» / № 8; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет»; Агенція досліджень регіонального соціуму «Карпатія». Ужгород: ПП Данило С. І., 2014. 256 с.
75. Остапець Ю., Токар М. Закарпаття через призму політичних виборів / Серія «Studia Regionalistica» / № 2; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Ужгород: Видавництво «Карпати», 2009. 408 с.
76. Остапець Ю., Шестак Н., Дудінська І. Еволюція партійної системи України в умовах трансформації соціальних і політичних структур / Серія «Studia Regionalistica» / № 9; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет»; Агенція досліджень регіонального соціуму «Карпатія». Ужгород: ЗППО, 2016. 252 с.
77. Петрінко В. С. Конфліктологія: курс лекцій, енциклопедія, програма, таблиці. Навчальний посібник. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2020. 360 с.
78. Петрінко В. С. Світовий процес і геополітика. Методичний посібник для студентів за напрямком підготовки 6.030104 – Політологія. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2014. 164 с.
79. Під покровительством музи Кліо: Історичному факультету Ужгородського національного університету – 60 років / Упорядники: М. В. Олашин, Ю. О. Остапець, М. Ю. Токар, В.І.Фенич. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2005. 280 с.
80. Політика і державне управління. Тези доповідей 70-ї підсумкової наукової конференції професорсько-викладацького складу кафедри політології і державного управління факультету суспільних

- наук ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Видання присвячене 70-річчю Ужгородського національного університету, 25-річчю кафедри політології і державного управління та 10-річчю факультету суспільних наук УжНУ. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2016. 136 с.
81. Політична наука: навчально-методичний посібник / За редакцією М.М. Вегеша. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2009. 444 с.
  82. Політичні перетворення в країнах Центральної та Східної Європи: історико-політичні, етнонаціональні, електоральні та державно-управлінські аспекти. *Матеріали наукової конференції, присвяченої 30-річчю від дня утворення кафедри політології і державного управління ДВНЗ «Ужгородський національний університет».* м. Ужгород, 8 грудня 2020 р. / За загальною редакцією проф. М. М. Вегеша і Ю. О. Остапця. Ужгород: ПП «АУТДОР-ШАРК», 2021. 264 с.
  83. Політичні трансформації у країнах Центральної Європи наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть: навчальний посібник / Упорядкування Мирослава Лендшел. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2016. 464 с.
  84. Політологія в Україні: стан та перспективи розвитку. Наукові доповіді та статті. К.: Видавництво Європейського університету, 2000. 252 с.
  85. Політологія. Навчальна програма нормативного курсу і плани семінарських занять. Методичний посібник / Підготували: В.І.Басараб, В. Л. Боднар, В. В. Буркало, М. М. Вегеш, В. І. Гиря, І.М. Горобченко, М. П. Зан, А. Ю. Ключкович, М. М. Колодій, М.О. Лендшел, В. В. Марина, Ю. О. Остапець, В. С. Петрінко, М. Ю. Токар, В. І. Худанич. Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету, 2006. 108 с.
  86. Політологія. Соціологія: Програми нормативних курсів і спецкурсів, плани семінарських занять / Відповідальний за випуск: М. М. Вегеш. Ужгород, 1999. 92 с.
  87. Політологія: підручник / За редакцією М. М. Вегеша. 3-тє видання, перероблене і доповнене. К.: Знання, 2008. 384 с.
  88. Соціально-економічні та етнополітичні зміни в країнах Центральної і Південно-Східної Європи (друга половина 80-х – перша половина 90-х років ХХ ст.). *Матеріали міжнародної наукової конференції 26-27 вересня 1996 року.* Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ Закарпатського комітету у справах преси та інформації, 1997. 232 с.

89. Сторінки історії Ужгородського національного університету. Документи і матеріали: Посібник / Укладання, коментарі Н.М.Жулканич. Ужгород: УжНУ, 2005. 200 с.
90. Стряпко І. Товариство «Просвіта» в громадсько-політичному та культурному житті Закарпаття (1920-1939) / Серія «Studia Regionalistica» / № 5; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Ужгород: Інформаційно-видавничий центр ЗППО, 2012. 328 с.
91. Суспільні науки в Ужгородському університеті: До 5-річчя факультету суспільних наук / Упорядники: М. Вегеш, Ю. Остапеч, М. Токар, В. Гиря, С. Тополянський. Ужгород, 2011. 180 с.
92. Токар М. Громадські організації України в системі розвитку публічно-управлінських відносин. Львів: Львівський регіональний інститут державного управління НАДУ при Президентові України, 2020. 412 с.
93. Токар М. Книжка кафедрального життя: короткий нарис та додаткові матеріали з історії кафедри політології і державного управління Ужгородського національного університету (До 25-річчя створення кафедри). Ужгород: Інформаційно-видавничий центр ЗППО, 2015. 100 с.
94. Толерантність на кордонах Європи: вимір для України. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції* / Упорядники: І.М.Вегеш, М. М. Колодій; Відповідальний за випуск М. М.Вегеш. Ужгород: ФОП Наумченко Н. В., 2019. 144 с.
95. Ужгородський державний університет / Редакційна колегія: В.Ю.Сливка (голова), М. І. Пітюлич (заступник голови), Ю.М.Бідзіля (заступник голови), Л. О. Белей (літературний редактор), Т. М. Розумик, Т. Т. Дудинський, Ю. М. Сегеда, І. М. Ліхтей, В. М. Вайс, О. Г. Чубарь, В. Ю. Керецман, І. Й. Росола, І. А. Ілько, Г. В. Кун, М. М. Рощко, М. Й. Пілаш, Ю. А. Хоменко. Ужгород: Ужгородський державний університет; Ужгородська міська друкарня, 2000. 125 с.
96. Ужгородський національний університет на порозі III тисячоліття / Редколегія: М. М. Вегеш (голова редколегії), О. Г. Сливка, Л.О.Белей, І. П. Студеняк, В. В. Марина, Т. М. Розумик (відповідальний редактор), М. М. Басараб, В. В. Браславець. Ужгород: Всеукраїнське державне багатопрофільне видавництво «Карпати»; «Наш рідний край»; «Вісник Карпат», 2005. 192 с.
97. Ужгородський національний університет: 70 років на шляху національно-освітнього відродження України. Ювілейне видання

- до 70-річчя університету / Відповідальний редактор Л. О. Белей. Київ: ДВНЗ «УжНУ», 2015. 192 с.; іл.
98. Україна – ЄС: правові, політичні, соціальні та економічні аспекти інтеграції. *Матеріали міжнародного науково-практичного круглого столу*. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2009. 204 с.
  99. Україна і Центральна Європа: історія, політика, культура. *V Науково-практична конференція «Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті впливу гібридної війни, виборчих процесів та забезпечення прав національних меншин»* (м. Ужгород, 25 вересня 2020 року). [Відп. за випуск М. М. Вегеш, В. І. Гиря]. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2020. 320 с.
  100. Україна та Центральна Європа. *Матеріали II Міжнародної наукової конференції «Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті впливу гібридної війни, виборчих процесів та забезпечення прав національних меншин»* (м. Ужгород, 3 травня 2019 року) [Відп. за випуск М. М. Вегеш, В.І.Гиря]. Ужгород: ПП Роман О. І., 2019. 261 с.
  101. Хроніка Закарпаття. 1867-2010. *Karpatlja Evszamokban. 1867-2010 / українсько-угорське двомовне видання; ukrán-magyar ketnyelvu kiadvány* / Автори-упорядники: Вегеш М., Молнар Д. Стефан, Молнар Й., Остапець Ю., Офіцинський Р., Токар М., Фединець Ч., Черничко С. / Серія «Studia Regionalistica» / № 3; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2011. 312 с.
  102. *Carpathian Ukraine in the Central European political crisis on the eve of World War II: Collective monograph* / М. М. Vehesh, М. М. Palinchak, V. V. Marcuk, М. М. Kontsur-Karabinovych etc. Lviv – Torun: Liha-Pres, 2020. 220 p. *Church, spirituality, nation: the Ukrainian Greek-Catholic Church in the social life of Ukraine: Collective monograph* / М. М. Vehesh, М. М. Palinchak, V. V. Marcuk, М. М. Kontsur-Karabinovych etc. Lviv – Torun: Liha-Pres, 2020. 224 p.
  103. *Carpatica – Карпатика: Проблеми вітчизняної і зарубіжної історії з найдавніших часів до наших днів. Ювілейний збірник на пошану доктора історичних наук, професора Василя Івановича Худанича* [Редакційна колегія: Е. А. Балагурі, М. М. Вегеш, С. В. Віднянський, Д. Д. Данилюк, В. Г. Котигорошко, В. В. Марина, М.І.Пітюлич, О. П. Реєнт, М. П. Тиводар; Відповідальні за випуск: В. Л. Боднар, М. М. Вегеш]. Випуск 14. Ужгород, 2002. 343 с.

104. Haydanka Y. Authoritarization or Democratization: Directions of Electoral Processes in Present-day Slovakia. *Journal of Comparative Politics*. 2021, Vol. 14. No 2, pp. 4-16.
105. Haydanka Y. Electoral and Citizen's View on Euroscepticism in Transitional Society: the Case of the Czech Republic. *On-line Journal Modelling the New Europe*. 2020, No 33, pp. 111–133.
106. Haydanka Y. Urgent Decentralization Problems in the Czech Republic at a Regional Level: Political, Administrative, and Sociological Dimensions. *Public Policy and Administration*. 2020, Vol. 19. No 2, pp. 253–265.
107. Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra / Főszerkesztő: Fedinec Csilla, Vehes Mikola Argumentum MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010. 640 old.
108. Lendel M. International Standards of Citizens Assessment of Public Administration and Local Government Reform in Ukraine After 2014 *Public Policy and Administration*. 2019. Vol. 18, No 2, P. 314-326.
109. Lendel M. Migration of Ukrainians to Central European countries in the context of the Postmaidan internal and international crisis. *Public Policy and Administration*. 2016. Vol. 15, No 4. P. 549–563.
110. Metropolitan Andrey Sheptytsky and the Greek Catholic in Eastern Galicia and Transcarpathia: Collective monograph / M. M. Vehesh, M. M. Palinchak, V. V. Marcuk, Ye. B. Kish etc. (SENSE). Lviv – Torun: Liha-Pres, 2019. 212 p.
111. Relatii Romano-ucrainene, istorie si contemporaneitate. Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність. Romanian-ukrainian relations, history and present [M. M. Вегеш – рецензент]. Satu Mare: Editura Muzeului Satmarean; Cluj Napoca: Editura Ecju Transilvan, 2016. 487 с.
112. Relatii Romano-ucrainene. Istorie si contemporaneitate. Romanian-Ukrainian relations. History and contemporaneity. Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність. Tasnad, 26-28 octombrie 2017. Editory Irina Liuba Horvat. Anastasia Vehesh [M. M. Вегеш – рецензент]. Satu Mare: Editura Muzeului Satmarean – Cluj Napoca: Editura Econ Transilvan, 2018. 454 с.
113. Relatii Romano-ucrainene. Istorie si contemporaneitate. Romanian-Ukrainian relations. History and contemporaneity. Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність. Editory Irina Liuba Horvat. Anastasia Vehesh [M. M. Вегеш – рецензент і член ред. кол.]. Satu Mare: Editura Muzeului Satmarean – Bucuresti: Editura RCR Editorial, 2019. 590 с.

114. Relatii romano-ucrainene. Istorie si contemporaneitate. Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність / Редактори: Віорел Чубота, Тоадер Нікоара, Микола Вегеш, Люба Горват. Editura Presa Universitara Clujana – Editura Muzeului Satmarean, 2007. 344 с.
115. The level of efficiency and the need for the influence of social sciences on the development of modern civilization: collective monograph / K. S. Brenzovych, Yu. O. Ostapets, M. M. Palinchak, M. I. Tsalan, etc. Lviv-Toruń: Liha-Pres, 2020. 100 p.
116. Tokar M. Rebranding Non-Governmental Organizations of national minorities in democratic countries: A vision of Ukrainian researchers. *Agathos. An Internathional Review of the Humanities and Social Science*. Volume 11, Issue 2/2020. pp. 297 – 306.
117. Zan M., Hvozdyak O. Ethno-cultural renaissance and public representation of German national minority in Transcarpathian Region after 1989. *Skhidnoievropeiskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*, 2019, 13, 168–178. doi: 10.24919/2519-058x.13.188687.

Розділ 4

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕВОЛЮЦІЇ МОДЕЛІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ

Анатолій КЛЮЧКОВИЧ

Три десятиліття суспільно-політичних трансформацій у регіоні Центрально-Східної Європи збагатили політичну науку як в емпіричному, так і теоретичному плані. Попри наявність спільних рис, які багато в чому були наслідком належності до комуністичної системи в минулому, у країнах ЦСЄ проявилися різноманітні траєкторії суспільно-політичного розвитку. По суті, кожна країна формувала свою особливу модель суспільно-політичного розвитку. В 1990-х рр. транзитологія постала перед труднощами в поясненні та моделюванні процесів демократизації у посткомуністичних країнах. Динамічність демократичних трансформацій, варіативність їхніх траєкторій і невизначеність процедур сформували неочікувані виклики для політичної науки щодо осмислення цих процесів. Ці виклики посилюються в сучасних умовах російської агресії, яка спрямована не тільки проти України, але й проти західної моделі ліберально-демократичного розвитку та системи світової безпеки. За таких умов зростає вага досліджень, спрямованих на розуміння динаміки та логіки суспільно-політичного розвитку, його детермінованості та спрямованості.

Суспільно-політичний розвиток акумулює потенціал змін як на рівні політичної системи, так і соціального середовища. Взаємозалежність політичної та соціальної сфер визначає парадигму розвитку суспільства, його просторові, часові та процесуальні характеристики. На основі взаємодії політичної системи та соціального середовища забезпечується відповідний рівень стабільності та ефективності суспільно-політичної моделі розвитку країни. Потреби та інтереси, які акумулюються на мікро- та макрорівні соціального (зовнішнього) середовища, детермінують внутрішньосистемні перетворення, орієнтовані на досягнення

стабільності. Відображення динаміки систем здійснюється крізь призму їх функціонування (процеси в системі та зовнішньому середовищі стабільно реалізують фіксовану мету) та розвитку (процеси відбуваються внаслідок зміни цілей системи) [13, с. 12].

Значний потенціал у вивченні моделей суспільно-політичного розвитку розкривають методологічні можливості системного підходу, орієнтовані на пояснення взаємодії між суспільним середовищем і політичною системою через «вхідні – вихідні» імпульси, а також відображення внутрішньої складності, ієрархічності, структурної та функціональної пов'язаності рівнів у процесі прийняття та реалізації політичних рішень. Основи системного аналізу політичного життя, закладені в працях Т. Парсонса [27], Д. Істона [21], Г. Алмонда [15], К. Дойча [20], дозволяють комплексно розглянути структурні, функціональні та процесуальні аспекти суспільно-політичних моделей, зміну їх цілей, елементів і стадій розвитку.

У перехідних умовах суспільно-політичні системи часто виходять зі стану рівноваги й динамічно змінюються під впливом різнорівневих чинників. Внаслідок динамічної взаємодії політичної системи з суспільним середовищем у ній виникають флуктуації, які спрямовують систему до точки біфуркації з переходом до якісно іншого стану (зміна структури). Проаналізувати політичні системи як відкриті та динамічні, дати пояснення радикальним суспільно-політичним змінам у контексті активізації самоорганізаційних процесів дозволяє методологічна призма синергетичного підходу (Г. Хакен [12]). Умови саморозвитку систем: нелінійність, відкритість, складність, нестійкість (біфуркації, фазові переходи), наявність зворотних зав'язків – визначені в рамках синергетичного підходу, дають можливість будувати моделі еволюції соціальних систем [13, с. 214–215].

Модель суспільно-політичного розвитку як цільовий аналог дійсності та умовна схема її аналізу конструюється на основі сукупності процесуальних, структурно-функціональних складових, які відображають цілеспрямованість, динамічність, багаторівневість політичного життя суспільства. В контексті аналізу еволюції суспільно-політичної моделі важливим є не тільки ретроспективний аналіз та фіксація її теперішніх характеристик,

але й визначення ключових напрямків і тенденцій подальшого розвитку суспільства.

Опираючись на базові принципи системного підходу та емпіричний досвід демократичних трансформацій у регіоні ЦСЄ, зупинимось на ключових характеристиках моделі суспільно-політичного розвитку.

Кожне суспільство формує власну модель розвитку, виходячи з тих базових цілей і потреб, які постають на відповідному етапі. Політична система суспільства акумулює владні зусилля і ресурси по їх досягненню. Наприклад, політичні цілі розвитку посткомуністичних країн ЦСЄ підпорядковувалися інтегральній логіці трансформації недемократичного режиму в демократію. Водночас посткомуністичні транзити – це багатовимірні процеси, зумовлені складними цілями трансформації у різних площинах. В політичній науці вирізняють такі основні типи демократичних транзитів відповідно до супровідних цілей трансформації: одинарний транзит, який передбачає перехід до політичної демократії; подвійний транзит, який включає одночасний перехід до демократії та ринкової економіки; потрійний транзит – передбачає, що поряд з політичною і економічною перебудовою перехідне суспільство націлене на реалізацію потенціалу національного державотворення; четвертий транзит, який включає розбудову політичної демократії, ринкової економіки, національної державності та політичної нації [19; 26; 29; 30]. У даному контексті К. Оффе наголошував на «дилемі одночасності»: якщо країни Західної Європи пройшли тривалий поетапний шлях трансформації (від національної держави до капіталізму, а потім до демократії), то країнам посткомуністичної Європи треба було розв'язувати всі ці завдання одночасно [26, с. 872–873].

Політичні моделі демократичного спрямування є відкритими системами, які знаходяться у взаємозв'язку зі зовнішнім (соціальним) середовищем макро-мікрорівня, перманентно перебуваючи у процесі змін і оновлень. П. Штомпка наголошує на рівні причинності в детермінації соціальних процесів, поділяючи їх на ендогенні (розкривають внутрішні потенційні можливості, властивості) та екзогенні (реагують на стимули ззовні). Водорозділ між ендогенними та екзогенними процесами визначається

рівнем їх аналізу (середовище, суспільство, підсистема), а також часовими рамками, в яких вивчається той чи інший процес [14, с. 41–42].

Для розуміння динаміки перетворень, встановлення взаємозв'язку між структурними рівнями та елементами моделі суспільно-політичного розвитку першочерговим є аналіз чинників детермінації змін. Суперечності посткомуністичних трансформацій, труднощі консолідації демократії актуалізували проблему концептуалізації чинників, які впливають на транзит на різних його стадіях і призводять до неоднакових результатів. У дослідженні перехідних суспільств дослідники зверталися до пояснювальних можливостей структурних і процедурних чинників, які обумовлюють динаміку й спрямованість суспільно-політичних перетворень. Структурний підхід (Г. Алмонд, С. Верба, С. Ліпсет, Д. Растоу, Л. Пай) зосереджує увагу на взаємозв'язку між об'єктивними соціальними структурами, макрофакторами та ймовірністю інституціоналізації демократичного режиму. В рамках аналізу історичного, соціально-структурного контексту визначається коло внутрішніх і зовнішніх чинників, які хоч і жорстко не зумовлюють трансформацію політичної системи, але створюють певні умови, що посилюють чи послаблюють зміст і темпи демократичних перетворень. Представники процедурного підходу (Г. О'Доннелл, Ф. Шміттер, Т. Карл, Х. Лінц, А. Степан) акцентували на суб'єктивних стратегіях, рішеннях і діях політичних акторів (груп інтересів, еліт, лідерів), їх здатності взаємодіяти на різних рівнях і послідовно виконувати низку процедур, необхідних для демократизації [5, с. 33–34].

В умовах «розгортання» транзиту роль процедурних чинників зростає у країнах з несприятливим соціально-структурним контекстом, в яких детермінуюче значення набувають наміри та структура політичної еліти. При консолідації демократії посилюється вплив структурних, інституційних чинників, що детермінують і обмежують поведінку еліт. Важливе значення для завершення консолідації має закріплення демократичної політичної культури, активність громадянського суспільства, включеність країни у впливові міжнародні структури (зокрема НАТО і ЄС).

Попри розмежування й протиставлення процедурного і структурного підходів, не варто їх розглядати з позицій методологічного антагонізму, оскільки вони доповнюють один одного, наголошуючи на різних аспектах одного і того ж явища. Посткомуністичні трансформації підтвердили сумнівні дослідників щодо обґрунтованості універсальних соціокультурних передумов демократії, водночас суб'єктивний вибір політичних акторів щодо стратегії й тактики реформування має обмеження у вигляді історичних, економічних, культурних чинників і конкретного політичного контексту, що підкреслює відсутність непереможних суперечностей між різними підходами [11, с. 9]. З позицій комплексності аналізу раціональним є теоретико-методологічний синтез процедурного та структурного підходів, що дозволить виокремити й систематизувати передумови та чинники перетворень, зіставити їх вплив на різних рівнях і етапах трансформацій у конкретному суспільстві.

Аналітичну цінність у поясненні детермінації суспільно-політичного розвитку підтверджує методологічний інструментарій інституціонального та соціетального підходів. Вплив політико-культурних чинників, соціально-політичних розмежувань на трансформаційні процеси вивчається в рамках соціетального підходу (С. Ліпсет, С. Роккан, П. Лазарсфельд, А. Реммеле), який концентрується на аналізі структурних сегментів суспільства як цілісного організму. Соціальні розмежування існують у будь-якому суспільстві, тому важливим з дослідницької точки зору є з'ясування питання – наскільки розмежування є значущим чинником у загальній сукупності детермінацій політичних змін?

Як засвідчує трансформаційний досвід країн ЦСЄ, відкритий і латентний конфліктний потенціал суспільного розвитку акумулює комплекс політико-культурних проблем. Питання ціннісної, державно-політичної, національної, геополітичної ідентичності поляризують перехідне суспільство. Виявлення основних конфліктних ліній має важливе значення у вивченні соціально-політичної структурованості партійної конкуренції. Для країн ЦСЄ характерна наявність як традиційних кліважів (М. Ліпсет, С. Роккан [22]), так і нестандартних конфліктних ліній, а також їх взаємне напластування та нестійка партійно-політична репре-

зентація, що формує нові методологічні виклики для теорії соціально-політичних розмежувань. Водночас для дослідження партійно-політичних процесів у т.зв. «молодих» демократіях теорія соціально-політичних розмежувань і надалі зберігає пояснюючий та евристичний потенціал, який, однак, потребує періодичної актуалізації.

Представники інституціонального підходу (К. Фрідріх, М. Дюверже, Дж. Сарторі, Д. Норт, В. Меркель, А. Круассан) звертають увагу на детермінуючий вплив конституційного устрою, політичних інститутів та інших регуляторів політичних і соціальних процесів. Інституційні чинники є основоположними та магістральними на всіх етапах суспільно-політичного розвитку, оскільки унормовують і визначають рамки діяльності політичних і соціальних акторів. У процесі політичного розвитку країни ЦСЄ поставали перед труднощами вибору демократичних інститутів, які були б адаптивні до національно-культурного контексту та політичних традицій суспільства. Ігнорування соціокультурних чинників і механічне перенесення елементів інституційної структури країн розвинутої демократії позначилося на їх дієздатності.

Модель суспільно-політичного розвитку визначається як формальною організацією державних інститутів, так і сукупністю неформальних структур і практик, які впливають на владну діяльність і політичні відносини, мають регулююче значення, зокрема в умовах перехідного суспільства. В дослідженні критичних питань демократичної трансформації перехідних систем, «де творяться, зміцнюються і деградують формальні політичні інституції, де багато залежить від їх співвідношення з неформальними практиками» значний евристичний потенціал має неоінституціоналізм [7, с. 135]. У працях Д. Норта [10], Дж. Марча та Й. Ольсена [24] обґрунтовані методологічні засади неоінституціональної теорії. Ключові предметні аспекти аналізу демократичного транзиту з позицій неоінституціоналізму – це формальна та неформальна структура політичних інститутів, відповідність інститутів та організацій інтересам політичних акторів, вибір форми правління і ситуативні коливання в площині «парламентаризм – президенталізм», місце неформальних регуляторів в умовах інституційного вакууму, взаємовплив електо-

ральних правил і конфігурації партійної системи, роль політичних і неполітичних чинників у зміні інститутів та ін. [5, с. 42].

Взаємодія чинників може мати різний формат, сприяючи чи гальмуючи трансформаційні процеси. Моделі розвитку перехідних суспільств є варіативними, оскільки під впливом комплексу чинників по-різному реалізуються в політичній практиці й відтак можуть генерувати різні суспільно-політичні наслідки.

Як структурована та ієрархічна конструкція модель суспільно-політичного розвитку відтворює свої характеристики на різних рівнях політичної системи та соціального середовища. Узагальнення підходів у сучасній політології до структури політичної системи дозволяє виокремлювати інституційну, нормативну, комунікативну, функціональну та культурну підсистеми [1, с. 51–52], що засвідчує багаторівневість політичного процесу. В структурно-динамічному вимірі модель суспільно-політичного розвитку відтворює свої ключові властивості на владно-інституційному, партійно-політичному, громадському, політико-культурному, зовнішньополітичному рівнях. Взаємопов'язаність рівнів обумовлює необхідність взаємодії інституційних, групових, персоналізованих політичних акторів, які реалізують свої цілі, інтереси та мотиви.

Демократизаційний досвід країн ЦСЄ засвідчує важливість глибоких і динамічних змін на ключових рівнях суспільно-політичної моделі. Поряд зі становленням нових інститутів демократизація передбачає подолання соціально-політичної напруги та поляризації у суспільстві, закріплення демократичних цінностей і моделей поведінки на різних рівнях політичної системи.

Суспільно-політична модель є динамічною конструкцією, що має змінні характеристики. Вона розвивається в часі, повністю чи частково змінюючи свої параметри та структурні елементи з урахуванням ресурсів і завдань, які стоять перед нею. Проблема темпів демократичних перетворень є однією з ключових, що постають перед перехідними суспільствами. Складність і тривалість трансформаційних процесів у країнах ЦСЄ змусила дослідників визнати, що перехід до демократії не є процесом, який можна точно виміряти й чітко визначити його часові рамки. Для пояснення змін у моделі суспільно-політичного розвитку використовується широкий діапазон понять (еволюція, революція, модер-

нізація, трансформація, транзит та ін.), які фіксують спосіб, форму, глибину, біфуркаційність, варіативність, тривалість перетворень.

Для аналізу характеристик політичних систем, що змінюються в часі, доцільним є використання еволюційного підходу. Представники еволюційного підходу (Н. Луман, Т. Карозерс) наголошували на тривалих поступальних змінах у процесі демократичного розвитку суспільства. Еволюційні процеси вимірюються щонайменше десятиліттями на протигагу швидкоплинним революціям, котрі «матимуть вигляд таких собі вузликів, що позначають точки стрибкоподібного розвитку, які зустрічаються на довгому, неперервному шляху спонтанного розвитку – еволюції» [8, с. 11]. Еволюційний шлях суспільно-політичного розвитку складний, оскільки вимагає від суспільства активного залучення до політичних процесів на різних рівнях.

Застосування еволюційного підходу до вивчення демократичних процесів обґрунтовано в системно-еволюційній теорії Н. Лумана [9; 23]. Вчений розглядає еволюцію демократичної системи як адаптацію її внутрішніх елементів до зовнішніх сфер: економічної, соціальної, духовної, міжнародної – через реалізацію системою функцій варіювання (зміна елементів), селекції (структурні зміни) та рестабілізації (закріплення нового стану) [9, с. 53–54]. Крізь призму еволюційного підходу Т. Карозерс розглядає демократизацію як повільний процес, що вимірюється десятиліттями. Демократизацію вчений розглядає у діалектичному причинному зв'язку з соціально-економічним розвитком: запровадження демократичних принципів управління сприяє подальшому соціально-економічному розвитку, а і соціально-економічні здобутки сприяють демократизації [17, с. 8–9].

Еволюційний підхід дозволяє показати процес демократичної трансформації у його взаємозв'язку зі змінами на різних рівнях суспільства, які можуть мати різну динаміку й успішність. Розгортання трансформаційного процесу супроводжується якісними змінами, які закріплюють новий стан політичної системи. Еволюція фіксує поступову зміну станів моделі суспільно-політичного розвитку.

Динамічність суспільно-політичних перетворень дозволяє виокремлювати етапи чи стадії еволюційних змін. Класичними в

дослідженні демократизації є стадіальні теорії Д. Растоу, А. Пшеворського, Г. О'Доннелла, Ф. Шміттєра, З. Бжезинського. З проблемою послідовності етапів перетворень пов'язана одна з ключових методологічних проблем «класичної» транзитології. Траєкторія і динаміка посткомуністичних трансформацій важко піддавалася поясненню з позицій розроблених періодизацій переходів. Багато посткомуністичних країн не дотрималися моделюваної послідовності етапів та обов'язковості процедур перетворень, або ж обирали альтернативні траєкторії транзиту (з «відхиленнями», «зависанням» у перехідному стані або недемократичним результатом), що свідчило про теоретичну неадекватність пояснювальних схем [6, с. 439].

У даному контексті посткомуністичні трансформації засвідчили ще одну ключову методологічну проблему транзитології, яка полягає у невизначеності процедур і результатів. В умовах невизначеності та нестабільності перехідного періоду ліберальна демократія є лише одним із варіантів майбутнього. Демократичні транзити не завжди приводять до консолідованої демократії, часто консолідація може навіть не починатися і суспільство буде тривалий час знаходитися у перехідному стані, а може навіть здійснювати зворотний хід.

У процесі демократичного переходу може йти формування т.зв. «гібридних» форм політичного режиму, для яких властива комбінація демократичних і авторитарних елементів у різному співвідношенні. Як зауважує Т. Карозерс, більшість «перехідних країн» не є, ані відкрито диктаторськими, ні безумовно прямуючими до демократії, вони вступили в політичну сіру зону [18, с. 9].

Високий ступінь непрогнозованості транзиту обумовлює поліваріативність шляхів виходу з цієї невизначеності. Невизначеність процедур і результатів є однією з ключових характеристик посткомуністичних транзитів, котра змістовно наповнюється в рамках конкретного суспільства. У даному контексті перед політичною наукою стоїть завдання розширення спектра аналізу альтернатив консолідації демократії. У політичному дискурсі спорадично апелюють до позицій релятивізму в критичній оцінці національних траєкторій демократичних трансформацій. Попри конструктивний потенціал використання релятивізму для кри-

тичної оцінки демократичних перетворень, цей підхід використовується й деструктивно в контексті легітимації недемократичних політичних режимів. Наприклад, неоімперський курс путінського режиму обґрунтовує не тільки шкідливість для росіян західних ліберальних стандартів, але ставить під сумнів адаптивність для країн ЦСЄ європейської моделі суспільно-політичного розвитку [5, с. 44].

Навіть країнам, яким вдалося досягти стадії консолідації демократії, з огляду на багаторівневість і тривалість консолідаційних процесів, потрібно дотримуватися комплексності, консенсусності та легітимності перетворень. Консолідація демократії як багаторівневий процес характеризується складною взаємопов'язаністю трансформаційних змін на владно-інституційному, громадсько-політичному, політико-культурному рівнях. Консолідована демократія – це не тільки наявність формальних демократичних інститутів. Поряд з показниками стійкості та невідворотності інституційних перетворень, забезпечення конкурентності виборів і стабільності електоральних процедур, важливою є взаємна адаптація політичної системи та соціокультурного середовища. Осмислюючи транзитні процеси у країнах ЦСЄ, німецькі політологи В. Меркель [25, с. 144–170] і К. фон Бейме [16, с. 298–299] запропонували модель аналізу демократичної консолідації, яка включає чотири рівні/фази: 1) конституційна консолідація, що передбачає встановлення демократичного конституційного ладу, закріплення демократичних державно-владних інститутів і правил взаємодії; 2) консолідація партійної системи та системи представництва груп інтересів, які варто розглядати не стільки як обов'язкові критерії консолідованості демократії, скільки як чинники, що цьому сприяють; 3) консолідація діяльності неформальних політичних суб'єктів (мілітаристських, бізнесових, радикальних груп), які інтегровані в демократичну систему і діють в межах встановлених демократичних «правил гри»; 4) консолідація громадянського суспільства, яка тісно пов'язана із закріпленням у суспільстві демократичних цінностей і моделей поведінки, з формуванням громадянської політичної культури. Відносно швидка та успішна «навздогінна» політико-інституційна модернізація окремих країн (наприклад, Словаччини)

сприяла конституційно-правовій консолідації й створила умови для інтегрованості всіх ключових акторів у систему демократії. Водночас інтенсивність і результативність політико-інституційних перетворень пригальмовували конфліктність, амбівалентність і довготривалість змін на рівні політичної культури суспільства, що позначалося на ступені інституціоналізації демократичних механізмів.

У даному контексті важливе теоретичне та інструментально-практичне значення має аналіз ступеня реалізації потенціалу моделі консолідованої демократії, що передбачає аналіз ключових проблем і тенденцій суспільно-політичного розвитку, стабільності та ефективності політичних інститутів, вчасності та адекватності реакції системи на виклики сьогодення, легітимності влади та відповідності державної діяльності соціальним очікуванням, закріплення і відтворення демократичних практик і цінностей на різних рівнях політичної системи. Даний пласт проблем суспільно-політичного розвитку актуалізує подальшу розробку адекватних пояснюючих схем.

У аспекті узагальнення концептуальних підходів і визначення логіки дослідження моделі суспільно-політичного розвитку в контексті демократичного транзиту адаптивною є динамічна схема аналізу, яка включає п'ять складових: вихідні передумови та чинники, що обумовлюють демократичний перехід; початкову точку, яка відкриває шлях до зміни політичного режиму; ціль/цілі транзиту; перехідний процес та його змістове наповнення; результат транзиту [2; 29]. Змістовна характеристика кожного елемента визначається особливостями трансформації в конкретному суспільстві. При розгляді динаміки демократичних трансформацій детального аналізу потребують наступні аспекти: тривалість і послідовність стадій переходу, темпи, глибина і результати перетворень, їх взаємозв'язок з процесами на різних суспільних рівнях [5, с. 43].

Досвід країн Центрально-Східної Європи засвідчує поліваріантність моделей суспільно-політичного розвитку після краху комуністичних режимів. Трансформаційні процеси в регіоні ЦСЄ мали системний характер. Взаємопов'язаність і взаємозалежність економічних, соціальних, політичних, ідеологічних перетворень проявлялася в тому, що здобутки або невдачі реформ в одній сфері

позначалися на розвиткові інших сфер [3, с. 25]. Попри ряд спільних характеристик і ключових цілей на старті трансформації, не всі країни регіону мали позитивну динаміку та лінійний шлях транзиту, не всі досягли рівня консолідованої демократії, і не всі консолідовані демократії повністю реалізували свій потенціал на сучасному етапі суспільно-політичного розвитку. У контексті світових криз, внутрішніх проблем ЄС, поширення популізму, російської військової агресії проти України «молоді демократії» все більше стикаються з новими викликами та загрозами. На сучасному етапі в регіоні ЦСЄ спостерігаються суперечливі процеси, неліберальні тенденції суспільно-політичного розвитку, що насторожують демократичну спільноту та вимагають ретельного наукового аналізу. У світлі актуальних тенденцій розвитку в країнах ЦСЄ на передній план висувається проблема якості та функціональності демократій. Як правильно підкреслює А. Пуддінгтон, історія останніх 30 років свідчить про те, що боротьба за демократію ніколи не закінчується, і плоди революцій, подібних до 1989 р., потрібно активно захищати [28].

Отже, в демократичній проєкції модель суспільно-політичного розвитку має еволюційний характер, оскільки спрямована на якісні зміни в політичному житті суспільства – як особистісного, ціннісного, так інституційного характеру. В конструції моделі зафіксовані ключові цілі та пріоритети її розвитку на відповідному історичному етапі, багаторівневність і динамічність демократичних перетворень, їх обумовленість комплексом передумов і чинників, а також спрямованість подальшого розвитку суспільства. Раціональна зміна чи вдосконалення моделі розвитку суспільства зумовлює проблему вибору оптимального співвідношення традиційних та інноваційних елементів, поступових і швидких темпів перетворень.

Попри схематичність і умовність запропонованої конструції моделі суспільно-політичного розвитку, яка не показує всього реального багатоманіття політичних процесів в перехідному соціумі, разом з тим вважаємо, що вона може використовуватися для комплексного політологічного аналізу проблеми. У розрізі багатаспектного дослідження моделі суспільно-політичного розвитку теоретико-методологічну цінність засвідчили системний, еволю-

ційний, неоінституціональний, соцістальний, порівняльний підходи [4, с. 13].

Сучасні реалії зростання динаміки трансформаційних процесів і зниження якості функціонуючих демократій не сприяють подоланню методологічних труднощів в узагальненні розвитку перехідних систем, а, навпаки, розширюють їх різноманітність. Кожне перехідне суспільство демонструє свою національну специфіку, що вимагає дослідницької виваженості у застосуванні універсальних постулатів, типових аналітичних схем і моделей.

Джерела:

1. Антанович Н. А. Теория политических систем. Минск: ТетраСистемс, 2008. 208 с.
2. Ашимбаев М. С. Политический транзит: от глобального к национальному измерению. Астана: Ел Орда, 2002. 304 с.
3. Брусиловська О. І. Політико-системні трансформації в регіоні Східна Європа (1989-2004): автореф. дис. ... д-ра політ. наук. К., 2008. 32 с.
4. Ключкович А.Ю. Еволюція моделі суспільно-політичного розвитку в Словацькій Республіці: автореф. дис ... д-ра політ. наук: 23.00.02, Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів: [б.в.], 2020. 40 с.
5. Ключкович А. Перехід до демократії в Словаччині: динаміка та суперечності суспільно-політичних трансформацій: монографія. Ужгород: АУТДОР – ШАРК, 2019. 416 с.
6. Ключкович А. Перехід до демократії в Словаччині: концептуальні аспекти аналізу. *Гілея: науковий вісник*. 2020. Вип. 153 (№2). С. 439–443.
7. Колодій А. Неоінституціоналізм та його пізнавальні можливості в політичних дослідженнях. *Вісник Львівського університету. Серія: філософсько-політологічні студії*. 2011. Випуск 1. С. 129–139.
8. Колодій А. Ф. Від «Сірої зони» до кольору сонця: помаранчева революція і демократичний перехід в Україні. *Агора. Випуск 1: Україна – нові перспективи*. Київ: Стилос, 2005. С. 9-23.
9. Луман Н. Эволюция / Пер. с нем. М.: Издательство “Логос”, 2005. 256 с.
10. Норт Д. Институції, інституційна зміна та функціонування економіки. К.: Основи, 2000. 198 с.
11. Рудік О. М. Процес демократизації «третьої хвилі» та особливості його розвитку у посткомуністичних країнах: автореф. дис... канд. політ. наук. Одеса, 2003. 18 с.
12. Хакен Г. Можем ли мы применять синергетику в науках о человеке? URL: <http://spkurdyumov.ru/what/primenyat-sinergetiku-v-naukax-o-cheloveke-german-haken/>

13. Чорней Н. Б., Чорней Р.К. Теория систем і системний аналіз. К.: МАУП, 2005. 256 с.
14. Штомпка П. Социология социальных изменений / Пер. с англ. М.: Аспект Пресс, 1996. 416 с.
15. Almond G. A. Comparative Political Systems. *The Journal of Politics*. 1956. Vol. 18. No. 3. P. 391–409.
16. Beyme K.v. Osteuropaforschung nach dem Systemwechsel. Der Paradigmawandel der «Transitologie». *Osteuropa*. 1999. Vol. 49. No 3. P. 285–304.
17. Carothers T. Democracy Assistance: Political vs. Developmental? *Journal of Democracy*. January. 2009. Vol. 20. No 1. P. 5–19.
18. Carothers T. The End of the Transitional Paradigm. *Journal of Democracy*. 2002. Vol. 13. No 1. P. 5–21.
19. Cusio T. Transition in Post–Communist States: Triple or Quadruple? *Politics*. Vol. 21. 2001. № 3. P. 168–177.
20. Deutsch K. W. The Nerves of Government: Models of Political Communication and Control. London: The Free Press of Glencoe, 1963. 316 p.
21. Easton D. A Systems Analysis of Political Life. New York : John Wiley & Sons, Inc., 1965. 507 p.
22. Lipset S.-M., Rokkan S. Cleavage structures, party systems, and voter alignments: an introduction. *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives* / S. M. Lipset, S. Rokkan (eds.). New York: The Free Press, 1967. P. 1–61.
23. Luhmann N. Einführung in die Systemtheorie. Frankfurt am Main, 2002.
24. March J. G., Olsen J. P. The New Institutionalism: Organizational Factors in Political Life. *The American Political Science Review*. 1984. Vol. 78. No. 3. P. 734–749.
25. Merkel W. Systemtransformation. Eine Einführung in die Theorie und Empirie der Transformationsforschung. Opladen: L+B, 1999. 572 s.
26. Offe C. Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe. *Social Research*. Vol. 58. 1991. No. 4. P. 865–892.
27. Parsons T. The Social System. London: Routledge & Kegan Paul Ltd, 1951. 404 p.
28. Puddington A. Thirty Years: The Changing State of Freedom in Central Europe. November 7, 2019. URL: <https://freedomhouse.org/expert/arch-puddington>
29. Rustow D. A. Transition to Democracy: Toward a Dynamics Model. *Comparative Politics*. 1970. Vol. 2. No. 3. P. 337–363.
30. Szomolányi S. Kľukátá cesta Slovenska k demokracii. Bratislava: Stimul, 1999. 121 s.

Розділ 5

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ АНАЛІЗУ МІСЦЕВИХ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ ТА ПРОЦЕСІВ У ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНИХ СУСПІЛЬСТВАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ І СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Мирослава ЛЕНДЬБЕЛ

Російсько-українська війна, як не парадоксально, окрім багатьох загроз для української державності, суспільства, прав і свобод кожної людини, сформувала нові можливості. Мова йде, насамперед, про отримання Україною 23 червня 2022 року статусу кандидата на вступ до Європейського Союзу, що означає, з одного боку, визнання успішності багатьох реформ, які були втілені після 2014 року, з іншого – потребу у короткостроковій перспективі оновити інституційне поле політики у багатьох галузях. Серед них і сфера місцевого самоврядування, функціонуючої місцевої демократії, де Україна має достатньо вдалий досвід здійснення децентралізації, з іншого – проєвропейські політичні еліти чітко усвідомлюють «домашнє завдання», яке ще потрібно виконати. Насправді, рецепти забезпечення демократичних та ефективних місцевих політичних інститутів достатньо добре розроблені у класичній та модерній політології та в інших соціально-поведінкових науках.

Одним із перших почав досліджувати політичні інститути та процеси на місцевому рівні *Алексіс де Токвіль*, який вказав на органічність функціонування демократичних форм саме на локальному рівні невеликих спільнот, вказавши, що саме у громадах народ найбільш безпосередньо реалізовує владу [26]. Тоді ж, у ХІХ столітті, *Джон Стюарт Міль*, стверджував, що рівень місцевої політики можна використовувати для потреб громадянської освіти. Саме тут існує багато можливостей для активізації участі, оскільки місцеві проблеми не є складними для розуміння жителями, а політика є більш доступними для впливу [18].

У цей період почали формуватися і *класичні теорії*, що пояснювали генетичну сутність *місцевого самоврядування*, зокрема його відносини з державою: вільної громади, господарська, юри-

дична, політична, державна, органічна, соціально-класова. А вже на зламі ХХ – ХХІ століть стало прийнятним розглядати місцеве самоврядування, окрім юридичного та соціетального виміру, і як політико-владне явище, а точніше як форму публічної влади – муніципальну владу, – що є легітимним виразом самоорганізації місцевих спільнот.

Однак для дослідників виникає спокуса проаналізувати локальний політичний процес саме виключно через призму функціонування інституту місцевого самоврядування, формування та діяльність якого є визначеними у праві певної держави. Такий підхід усуває з поля зору процеси, які безпосередньо не визначаються діяльністю «у і навколо ратуші». Враховуючи цей виклик, у другій половині 1970-х років у західній політології виокремився окремих сегмент, а саме – *локальні політичні студії* (англ. *Local Political Studies*), який дистанціювався від вивчення виключно правових засад самоврядування. Залежно від фокусу дослідження місцевих процесів – у містах, інших (нетериторіальних) видах спільнот, – цей напрямок наукового пошуку також є відомим під назвами «дослідження міст» (англ. *Urban Studies*), «дослідження громад» (англ. *Community Studies*).

Одним із прибічників цього теоретико-методологічного підходу можна вважати *Роберта Даля*, який, розвиваючи положення теорії поліархії, протиставив національну та локальну політику, наголошуючи, що на рівні громад існують більш широкі можливості для контролю за діями еліти (лідерів) і для політичної участі громадян [42]. Упродовж останньої чверті ХХ століття, незважаючи на те, що у більшості досліджень сфера політики розглядається як така, що функціонує відповідно до єдиних закономірностей, принаймні в одному національному просторі, багато вчених звернули увагу на специфіку місцевої політики, у порівнянні з «великою».

Прибічники локальних студій наголошують, що сутність політико-владних рішень, що приймаються місцевими структурами, визначається, насамперед, у процесі здійснення політики в межах громади, і лише опосередковано залежить від системи самоврядування. При тім, прихильники цього напряму не поділяють положення теорії вільних громад, відповідно до яких політика у їх середовищі концентрується навколо місцевих проблем, і тому є

відокремленою від національного процесу. Громада розглядається як автономна одиниця, але така, що діє в рамках єдиної політичної системи.

Локальні дослідження використовують як одне з центральних поняття «*спільноти*» (англ. *community*), визначень якого нараховується близько сотні. Одне з найбільш популярних пояснень ще наприкінці ХІХ століття запропонував *Фердинанд Тьоніс*, протиставивши спільноту і суспільство як різні форми соціальної самоорганізації. Спільноти є пов'язаними з територією, на якій проживають невеликі колективи людей, злучені між собою родинними та сусідськими стосунками, а, отже, вони є приаманними сільській місцевості, невеликим містам. Суспільство засноване на поняттях товар і вартість, гроші та ринок, капітал і робоча сила, і є формою організації міського життя, держави загалом [27].

Зауважимо, що термін «спільнота» можна використовувати у трьох взаємопов'язаних значеннях, а саме як: географічне поняття (територіальний аспект), соціальну взаємодію (соціальний аспект), соціальний зв'язок (психологічно-культурний аспект). Локальна спільнота розвивається у конкретних природних, економічних, соціальних та політичних умовах, і тому конкретну схему її утворення можна зобразити так: територія – спільне проживання – відносини, що складаються між людьми – виникнення загальних інтересів – колективна свідомість [19]. Класичні громади можуть існувати у невеликих територіальних одиницях, в яких населення формує соціальний колектив, в межах якого відбувається щоденне життя громадян, що є об'єднані спільними інтересами.

Системоутворюючим для функціонування локальних громад є присутність влади, що обирається їх жителями і, водночас, формує політичні правила гри, сприяючи зв'язкам між населенням. Локальні спільноти з атомом політичного простору, який можна вважати неподільним рівнем політики, оскільки у його межах діє найнижчий територіальний інститут влади – місцеве самоврядування. Наслідуючи античну традицію, їх можна вважати полісами – політіями, в яких існує організація публічної влади [28].

Таким чином, *місцеву політику* можна визначити як таку, процеси якої відбувається на обмеженому просторі, у середовищі інститутів,

що користуються автономією від держави, є пов'язаною з соціальною спільнотою, з якою ідентифікують себе громадяни, що створює можливості для зростання демократичної участі. Місцева політика є відносинами між політичними акторами, які можуть бути, водночас, сусідами за місцем проживанням у громаді, тому взаємодія між ними не є абстрактною, як на вищих географічних рівнях, а є стосунками між членами спільних соціальних мереж. Також на противагу політичним процесам загальнонаціонального виміру, де участь громадян є обмеженою, зокрема, через недостатність інформації, на місцевому рівні жителі легше отримують дані про порядок денний, а, отже, мають можливість залучатися до прийняття рішень. Європейські вчені додають до специфічних характеристик місцевої політики тенденцію до локалізму, що базується на почуттях особливого ставлення до місця проживання [47].

Наприкінці ХХ століття у рамках локалістських студій сформувалися додаткові аналітичні конструкції: мова йде про концепції «Нового локалізму», міських політичних режимів та місцевого врядування. Зокрема, метою «Нового локалізму» (англ. *New Localism*), що став популярним, передусім, у Великій Британії у 1990-х роках є обґрунтування необхідності передачі повноважень та ресурсів від центрального уряду до рівня самоврядування, від місцевих урядів – до неурядових організацій, спільнот, дотримуючись єдиних стандартів [39].

Визначення *міського (місцевого, локального) режиму* було вперше запропонованим у 1989 році *Кларенсом Стоуном*, який розумів його як неформальні рамки, на основі яких публічні органи влади та приватні структури співробітничать з метою прийняття політичних рішень. Кожен режим характеризує певний порядок денний, який відображає коаліційний характер влади та ресурси її суб'єктів. Він не є лише електоральною коаліцією, а передбачає більш широкий спектр взаємодії, без субординації і на основі неформальних зв'язків [75]. Зауважимо, що у сучасній політології домінує так зване широке трактування явища політичного режиму, яке наголошує, одночасно, на формально-інституційних та соціально-політичних характеристиках, тобто визначає його як сукупність методів, засобів та механізмів здійснення політичної влади, реалізації загальних інтересів, перелік усталених політичних процесів і інститутів, взірців

відносин влади та суспільства і політико-культурних орієнтацій [3].

Поняття політико-управлінських режимів наприкінці ХХ століття було переосмислене в руслі концепції врядування, зокрема так званого «належного (доброго)», яке означає поліцентричне та неієрархічне регулювання суспільних процесів із залученням не лише приватного, але й громадського секторів [11]. На цій основі підхід *Кларенса Стоуна* був трансформований у ширшу концепцію *місцевого врядування* (англ. *local governance*), яка брала до уваги і режими, в яких не відіграє важливу роль бізнес, що є притаманним малим громадам. Місцеве врядування є гнучкою схемою прийняття публічних рішень на основі взаємодії широкої мережі акторів, частина з яких знаходяться поза структурами урядів [14; 74].

Також вважається, що на прийняття рішень у громадах впливають не лише інституціоналізовані актори, а також громадяни, що діють у соціальних мережах, і є безпосередньо залученими до політики. Інституційною формою такого врядування є партнерство, а основними видами: партнерство публічної політики і багаторівневе партнерство. У першому випадку – основним центром здійснення влади залишаються публічні органи влади, які прагнуть за рахунок залучення неурядових інститутів надати політиці демократичного характеру. У другому – рішення є результатом конкуренції чи компромісу між центрами влади та місцевими групами інтересу [12]. Зауважимо, що концепція врядування сформувалася у контексті вирішення проблеми про зв'язок між ефективністю управління та станом демократії, який оцінюється насамперед, за показником рівня участі громадян.

На основі синтезу ідей класиків вивчення місцевої політики, а також пізніших розробок у сфері локальних досліджень, зокрема концепцій міських режимів та врядування наприкінці ХХ століття було започатковано *теоретичний аналіз явища місцевої (локальної) демократії*. Місцевий рівень розглядався як простір, де органічно можуть розроблятися та впроваджуватися демократичні взірці інститутів і поведінки, оскільки саме тут є можливою безпосередня участь громадян при одночасному обранні ними локальних лідерів [61]. Британські вчені визначили місцеву демократію як систему розпорядження владою, в рамках якої громадяни мають можливість та спроможність контролювати діяльність органів місцевого

самоврядування і безпосередньо брати участь у прийнятті рішень. Цей підхід заснований на ідеї, що місцеві представницькі органи влади не репрезентують інтересів усього населення громад, а управлінські структури є неефективними і непідконтрольними жителям. Якщо громадяни будуть мати можливість впливати на формування локальної політики, то уся система розпорядження владою буде більш ефективною та демократичною [36]. Аргументи, які наводяться політологами з метою популяризації цього явища є такими: інститути місцевої демократії можуть забезпечити дифузю влади, тобто запобігти авторитаризму, стимулювати участь громадян, легітимізувати режим.

У рамках презентації першого глобального звіту про стан децентралізації та місцевої демократії, відомий французький науковець *Жерар Марку* наголошує, що ці явища, поряд з самоврядуванням, складають три основні виміри політики на локальному рівні: поняття децентралізації характеризує відносини між різними територіальними рівнями влади у суспільстві, самоврядування – статус місцевих органів влади, місцева демократія – спосіб реалізації влади на локальному рівні [65]. Водночас, угорські вчені запропонували підхід, що місцева демократія – це тип самоврядування, яке є автономним, ефективним, відкритим та представницьким, функціонуючим у середовищі громадянського суспільства та гарантованих для громадян політичних прав [71].

Зауважимо, що *Рада Європи* просуває на континенті концепцію місцевої демократії на політико-юридичному рівні, зокрема посередництвом міжнародних стандартів, розглядаючи її як підвалину загальнонаціональних демократичних режимів. З теоретичної точки зору, міжнародні документи РЄ, зокрема Європейська хартія місцевого самоврядування та Додатковий протокол про право участі у справах місцевого органу влади передбачають, що на локальному рівні можливо і необхідно забезпечити такі політико-інституційні характеристики:

- 1) близьке до громадянина управління, яке забезпечує його інтереси;
- 2) автономію органів влади від держави та їх спроможність здійснювати управління;

3) інструменти представницької демократії, зокрема вільне, пряме, рівне обрання місцевих рад, право участі громадян як виборців або кандидатів у виборах членів ради;

4) інструменти учасницької демократії, насамперед, збори громадян, референдуми, консультаційні процеси, звернення, а також заходи із залучення жителів на рівні, найближчому до них, у випадку великих територіальних громад [7; 9].

На основі узагальнення цих дефініцій, положень концепції місцевих політичних режимів та авторського бачення сутності явища, можна запропонувати *визначення місцевої демократії як режиму розпорядження владою у територіальних громадах, характерними ознаками якого є автономія інститутів місцевого самоврядування від інших центрів публічної влади, застосування форм представницької і безпосередньої демократії, конкуренція місцевих політичних еліт та лідерів, участь громадян у політиці, зумовлена демократичними політико-культурними орієнтаціями.*

Можна вважати, що «місце» – громада – є ідеальним майданчиком для конструювання змістовної демократії. Саме на обмеженому просторі, де функціонують територіальні спільноти, є можливим нейтралізувати поділи громадян за соціальними, економічними, етнічними ознаками, та організувати деліберацію, у розумінні *Юргена Габермаса* питань спільної значимості [78]. Поширеним є і розуміння локальної демократії як інструменту консолідації демократії у національному масштабі, оскільки громадяни, вирішуючи комунальні проблеми, набувають компетентності, а, відчуваючи потенціал впливу на формування місцевої політики, починають підтримувати політичну систему країни, таким чином, легітимізуючи її [81].

На основі аналізу практичного досвіду функціонування місцевої демократії у країнах світу, можна, окрім універсальних характеристик демократичного режиму, виділити специфічні локальні ознаки, зокрема:

1) приналежності до спільноти, що сприяє активізації участі жителів;

2) деліберації, позаяк для демократичного процесу необхідним є налагодження діалогу між різними групами інтересу;

3) політичної освіти, з метою подолання прірви між елітою та громадянами у знаннях про політику, що сприятиме їх участі;

4) забезпечення місцевим урядом, дії якого контролюються громадянами, доброго врядування та добробуту [52].

Водночас, ще у 1950-х рр. у західних наукових колах виникла дискусія з приводу кореляції між поняттями «демократія» та «місцеве самоврядування», а точніше щодо того, чи не заперечує ідея самоврядування, тобто автономії територіальних одиниць, демократичні норми, які передбачають універсальність дії у єдиному національному середовищі. Висловлювалося побоювання, чи не сприятиме децентралізація влади формуванню на місцевому рівні інститутів, які не відповідатимуть національним стандартам, а також щодо того, чи не складуться у деяких громадах недемократичні взірці політичної поведінки та культури [82]. Наприкінці 2010-х рр. були артикульовані сумніви щодо аксіоматичного демократичного характеру місцевої політики та процесу децентралізації: на локальному рівні управлінські функції можуть бути узурповані закритою елітою, яка сприйматиме передання повноважень як шанс формувати політику на корпоративних засадах [15].

Іншим дискусійним теоретичним питанням є визначення політичних передумов для інституціоналізації місцевої демократії, беручи до уваги, що цей процес передбачає вертикальну дифузію влади, з чим можуть не погоджуватися політики національного масштабу. Окрім вибору цієї моделі як запобіжника від авторитаризму, спонукання міжнародних організацій, британськими вченими наводиться аргументи щодо можливості прийняття на цьому рівні консенсусних політичних рішень, оскільки вони зачіпають безпосередньо інтереси осіб, що беруть участь у їх прийнятті, позитивної мотивації муніципальних службовців, які на відміну від фахівців, що працюють «вище», бачать результати своєї діяльності [38]. Водночас, британські науковці вказували і на труднощі, що виникають у реалізації схем локальної демократії: опір, який чинять політики участі громадян, складність технологічного забезпечення безпосередньої та учасницької демократії, поширені сумніви у легітимності рішень, які приймають поза механізмами представницької [35]. Саме тому під впливом комунітаристської філософії було запропоновано тезу про можливість функціонування демократичного режиму лише у формі «дуже локальної демократії», тобто як притаманної виключно соціальним спільнотам, межі яких співпадають з кордонами тери-

торіальних громад у випадках, коли останні є малими за критерієм кількості громадян [80].

Визначення співвідношення між сферою автономної діяльності обраних посадових осіб місцевого самоврядування тобто представницькою демократією, та сферою участі громадян у формуванні та реалізації політики у міжвиборчий період, тобто безпосередньою та учасницькою формами, є принциповими для забезпечення легітимності місцевої демократії як режиму. З одного боку, домінування теорій прямої, учасницької та деліберативної демократії у сучасному дискурсі передбачає бажаність варіанту зміщення центру прийняття публічних рішень у бік якнайширшого залучення жителів громад. З іншого, існують небезпідставні сумніви, що навіть у середовищі розвинутого громадянського суспільства артикуляція інтересів може бути монополізована найбільш забезпеченими ресурсами групами, неурядовими організаціями, які, на відміну від органів місцевого самоврядування, з формально-правової точки зору, є невідконтрольними населенню [16; 34]. Тому не дивно, що частина авторів вважає, що основою легітимізації місцевої демократії має бути принцип представництва, завдяки якому формується влада, що складається з обранців усіх жителів громад [79]. Розділяючи цю позицію наголосимо, що первинність представництва у забезпеченні режиму місцевої демократії вимагає забезпечення вільної конкуренції щодо доступу до політико-управлінських посад для усіх жителів територіальних громад, а також створення інституційних умов для презентації в органах влади, насамперед, локальних інтересів, зважаючи, без сумніву, і на загальнонаціональні пріоритети.

Передумовою для таких пересторог є поширена у сучасній політології позиція, що сучасні представницькі режими відзначається кризою легітимності, проявом якої є низький рівень явки громадян на вибори, інституційна неспроможність надавати якісні громадські послуги, партійний клієнтелізм, формування «кванго» (англ. *Quango*) тобто формально незалежних від влади організацій, яким на безальтернативній основі передається частина повноважень самоврядування [68]. Європейські автори пропонують знайти механізми подолання кризи саме на місцевому рівні, який може слугувати лабораторією демократичної корекції в рамках усього суспільства, місцем рекрутації нової політичної еліти, запобіжником від по-

літичних конфліктів на національному рівні [60]. Пропонуються такі шляхи імплантації філософії локальної демократії в діючі системи самоврядування:

1) вдосконалення механізмів представницької демократії, зокрема реформування виборчих систем;

2) розширення представництва за допомогою формування каналів участі;

3) сприйняття громадян як покупців послуг, які надаються владою, що сприятиме підвищенню їх якості;

4) доповнення представницької демократії її безпосередньою формою [69].

Децентралізація влади та формування місцевого самоврядування на початку 1990-х рр. у країнах Центральної і Східної Європи (далі – ЦСЄ) викликала теоретичну дискусію про можливі негативні наслідки цього процесу, зокрема у постсоціалістичних суспільствах. Чеський соціолог *Міхал Ілнер*, наприклад, сформулював так звані «децентралізаційні міфи», які є поширеними у постсоціалістичних країнах; серед них уявлення про виняткові переваги надмірної місцевої автономії, спроможність самоврядування вирішити усі локальні проблеми, виняткову мотивацію місцевих політиків, яка компенсує їх некомпетентність, а також переваги фрагментації територіальних громад, зокрема малої чисельності населення в їх межах [51]. З огляду на ці сумніви, критичної ваги має розгляд питання про існування *кореляції між кількістю жителів територіальної громади та станом демократії* чи відсутність такого зв'язку. Зауважимо, що деколи розглядається більш складна комбінації кількості та щільності населення, площі території [72].

Вказана проблема розглядалася вже у античній філософській думці, зокрема *Платон* вважав оптимальним такий тип полісу, який би був достатньо великим для виконання громадянами усіх управлінських функцій і компактним для збереження його цілісності [21]. Вже у XX столітті *Роберт Даль*, повертаючись до досвіду афінської демократії, вважав, що ефект безпосередньої участі у політиці є можливим у полісах з чисельністю населення, що складає 40–50, щонайбільше 100 тис. осіб, оскільки такий тип сприяє досягненню однорідності політичних інтересів громадян, дозволяє провести їх загальні збори як джерела суверенітету [41]. Водночас, в

інших працях цей американський політолог зробив висновок про неможливість визначення ідеальної кількості жителів у громадах, оскільки у малих утвореннях – на протигагу потенційній демократичності та позірній близькості до структур влади – зменшується якість надання урядом громадських послуг, а, отже, виникає дилема вибору між демократією та ефективністю: «участь у дуже великих одиницях стає мінімальною, а у дуже малих – тривіальною» [43]. Даль також зазначав, що для функціонування місцевої демократії участь громадян не повинна обмежуватися відвідуванням загальних зборів; не менш важливим завданням є виконання ними управлінських функцій на адміністративних посадах, що вимагає підвищення їх політичної компетентності, зокрема і для контролю за діями лідерів [40]. Таке переосмислення позиції було пов'язаним із поглядами щодо специфіки місцевої політики, висловлених *Флойдом Гантером*. Аналізуючи досвід м. Атланта, цей науковець зробив висновок, що влада в мегаполісі є узурпованою замкнутою елітою, що скористалася механізмом виборів, тому стверджувати про роль прямої демократії в управлінні містом не має підстав [50].

Фактографічні дослідження залежності між активністю громадян та їх кількістю у спільнотах здійснювали *Сідней Верба та Н. Джозеф Най*. Використовуючи методику обрахунку індексу активності у громаді, ці автори виявили обернено-пропорційну залежність між двома параметрами. У великих громадах складні та абстрактні відносини між громадянами мають наслідком зменшення рівня участі у місцевих справах. Навпаки, у малих спільнотах громадяни можуть простежити результати свого впливу на владу, що стимулює подальші політичні дії [67]. Більш складна концепція була запропонована *Майклом Кітінгом*, який, вказуючи на складний характер зв'язку між кількісними характеристиками громад і ефективністю демократії, визначив, що оптимальний тип спільнот може визначатися за різними критеріями: ефективності, демократії, соціальної справедливості, розвитку [57].

Сучасні західні вчені за допомогою порівняльних досліджень, підтверджують припущення про існування залежності між кількістю громадян у місцевих спільнотах та станом демократії, однак вона не є одновимірною. Частина науковців поділяють тезу про сприятливий вплив територіальної консолідації на розвиток демократії, оскільки

органи влади у великих громадах мають можливість надавати якісніші послуги, і це, гіпотетично, веде до більшої зацікавленості населення щодо участі у політиці. Інші поділяють тезу про сприятливий вплив фрагментації на розвиток демократії, зокрема, вказуючи, що у малих громадах існує більше можливостей для контактів між політиками та громадянами, а, оскільки, невеликі спільноти є більш гомогенними, з соціальної точки зору, в них легше реалізовувати політику, яка відповідає інтересам більшості [66]. Консолідованими прийнято вважати системи місцевого самоврядування, де середня чисельність населення є більшою аніж 10 тис. осіб, і жодна з громад не має кількості жителів меншою аніж 1 тис. осіб, а, відповідно, фрагментованими є системи з середньою чисельністю жителів спільнот меншою аніж 5 тис. осіб, а також у яких більше аніж 20 % колективів мають менше аніж 1 тис. жителів.

Водночас, центральноєвропейські дослідники на основі даних статистичних і соціологічних досліджень у постсоціалістичних країнах, проведених всередині 2010-х рр., визначили, що безпосередня залежність між кількістю населення та станом демократії є відсутня. Якщо у малих громадах жителі є краще поінформованими та демонструють вищу явку на вибори, то у більших спільнотах кращими є показники участі громадян у прийнятті політичних рішень органами влади, що пояснюється більшою ресурсною базою цих місцевих урядів, а, отже, більшою зацікавленістю жителів у втручання у процес формуванні місцевої політики [77].

Не вдаючись у аналіз теоретичної основи елітології, розглянемо лише ті *концепти*, які стосуються *місцевих політичних еліт*, аналіз походження та відтворення яких був започаткований вже згадуваними *Флойдом Гантером* [50], що вивчав структуру влади у Атланти, та *Робертом Далем*, який аналізував специфіку діяльності еліт у місті Нью-Гевен [44]. Визначаємо місцеву політичну еліту як соціальну групу, яка має пріоритетний вплив на прийняття політичних рішень у середовищі локальної спільноти, володіє необхідним рівнем автономії від еліт інших рівнів, власним ресурсним потенціалом, і чією функцією є управління цією громадою. Місцеві політичні еліти (допускаємо використання цього терміну в множині, беручи до уваги багаточисельність випадків для аналізу, а також поліваріантність конкуруючих еліт у плюралістичному суспільстві)

мають декілька особливостей, зумовлених їх ареалізацією в межах певної спільноти: через обмежений простір вони є небагаточисельними; персональний склад еліт та приватні відносини у їх середовищі мають великий вплив на політичний процес; водночас, не зважаючи на внутрішню конкуренцію, це співтовариство є достатньо згуртованим щодо зовнішніх акторів. Для цієї групи одним із факторів влади є так зване «місцеве знання» тобто обізнаність з ресурсами та проблемами громади. Основним, хоча і не єдиним, майданчиком владної інституціоналізації локальної еліти є органи самоврядування, що визначає статусний підхід до її ідентифікації. Як правило, у структурі місцевої політичної еліти виділяють три складові – корпус мерів, депутатів, партійне керівництво локальних осередків, – хоча її склад може бути розширеним. Важливим аспектом для розуміння перспектив усталення демократії є стиль, який обирають еліти у відносинах з жителями спільноти. Як правило, виділяють два способи взаємодії: орієнтований на громадян, характеристикою якого є розвинуті канали комунікації, та орієнтований на систему управління, що надає перевагу відносинами всередині влади, зв'язкам з іншими акторами [49].

Також наголосимо, що для характеристики політичного життя у малих громадах оптимально використовувати *концепт локального політичного лідерства*, оскільки через небагаточисельність жителів не існує підстав виділяти у їх складі елітарний прошарок, водночас, можливо ідентифікувати осіб, які здійснюють постійний і легітимний вплив на усю спільноту чи її частину, та здатні мобілізувати її на досягнення колективних цілей. Це поняття набуло поширення, зокрема у контексті концепції місцевого врядування, коли завданням політиків та управлінців є акумуляція позицій усіх акторів на території громади [63].

Для аналізу заміни чи трансформації місцевих політичних еліт можемо використовувати *концепцію циркуляції*, яка, в свою чергу, може відбутися на професійній чи партійній основі. У першому випадку, найбільш важливим критерієм для елітарного просування є здатність виконувати необхідні функції, в другому – приналежність до певної політичної групи. Позаяк хронологічні рамки дисертаційної роботи співпадають з періодом трансформації, вважаємо, що для дослідження процесів локального елітотворення у країнах Центральної

і Східної Європи, найбільш інструментальною є типологізація, за якою виділяють класичну і репродуктивну циркуляцію, за допомогою заміни чи квазі-заміни [56]. Зауважимо, що аналізуючи оновлення локальних еліт у постсоціалістичних країнах, *Вісла Суразьська* підмітила радикальну зміну їх складу, принаймні у центральноєвропейському ареалі, і охарактеризувала цей процес як «місцеві революції» [76].

Щодо *ролі партій у місцевій політиці*, то ще наприкінці 1950-х рр. західні вчені висловили сумнів у її конструктивності і запропонували теорію інсуляції. Відповідно до неї, усунення партійних назв із виборчих списків змусить претендентів на посади і громадян брати активну участь у кампаніях, зосередившись на вирішенні локальних проблем [32]. Водночас *Моріс Дюверже* зайняв негативну позицію щодо автономії партійних організацій, припустивши, що подібна децентралізація матиме наслідком їх орієнтацію на вирішення проблем, які будуть просуватися «короткозорими локальними політиками», на противагу загальнонаціональним [8].

Вважаємо, що у демократичному суспільстві, з одного боку, національний порядок денний повинен бути цілісним, і, таким чином, координація між центральною та місцевою політикою є важливою передумовою його формування. З іншого – демократичні засади передбачають резервування певного автономного простору для розвитку субнаціональної політики, і тому, в ідеалі, партійні системи повинні сприяти автономії локальних осередків, врахуванню місцевих політичних інтересів. Окрім того, погоджуючись з *Ентоні Гідденсом*, наголосимо, що децентралізація управління, в тому числі і у середовищі партій, сприятиме подоланню їх сучасної кризи, що має прояв у скороченні членства, зростання недовіри до їх діяльності [48].

При тім деякі центральноєвропейські автори у 2010–2020-х рр. назвали локальні осередки партій лише яскравим фоном для реального політичного процесу в малих громадах, де політикою займається усталене ядро активістів, в середовищі яких існують приватні стосунки. Таким чином, політику в місцевих спільнотах постсоціалістичних країн, за винятком великих міст, можна назвати непартійною, а з огляду на значну частку малих громад, її можна вважати такою, що може протистояти «партійним іграм» на національному рівні [55]. Окрім того, партії на локальному рівні

мають багато конкурентів щодо впливу на політичний процес, зокрема: соціальні мережі, побудовані на приватних зв'язках, які створюють неформальну інституційну основу громад; громадяни, які використовують форми прямої демократії; соціально-політичні рухи; групи тиску; система локального врядування взагалі [72].

Домінуючі форми *політичної участі* є одним із критеріїв, які відрізняють демократичний політичний режим від решти, а також належать до показників рівня його консолідації. Складна концептуальна основа вивчення цього явища не є у фокусі даного дослідження, однак потребує розгляду визначення цього поняття, а також специфіка його прояву на місцевому рівні. Серед різних дефініцій, вживаних у вітчизняній науці, скористаємося підходом Н. Ротар, яка пояснює політичну участь як дії людей або груп, що здійснюються для виразу власних інтересів і як вплив на зміст рішень, що ухвалюються на різних рівнях публічної влади тобто дотримуємося розуміння участі як діяльного залучення, на протигагу психологічному підходу [24].

Існує сумнів, чи можна застосовувати до аналізу політичної участі у постсоціалістичних країнах, зокрема Східної Європи, класичні концепти. Причиною цього є розвинуті структури клієнтелізму в цих суспільствах, інші прояви неформальних політичних практик, імітація участі громадськими структурами, які є лояльними до влади, і лише формують ілюзію демократичності політичних процесів. Зокрема проблема виникає під час аналізу *політичної участі на місцевому рівні*, тобто дій громадян, об'єктом впливу яких є органи самоврядування, і є спрямованими на формування змісту політики, що, допускаємо, найбільш візуально повинно проявлятися саме у локальних спільнотах. Водночас окрім неформальних практик, у територіальних громадах виникає ефект нашарування політичної участі і громадської активності, що пояснюється перетином меж політичного та соціального у невеликих колективах. Через це, використовуючи термін «політична участь», маємо на увазі діяльність жителів щодо вирішення спільних суспільних проблем, тому цей термін є синонімічним до поняття «громадська участь», притім, наголошуємо, що участь набуває політичного характеру, коли громадяни залучаються до владно-управлінських відносин.

Слід зазначити, що політична участь громадян щодо вирішення локальних проблем є ядром концепцій місцевих режимів, врядування, які були охарактеризовані вище. Сучасні політологи вказують, що саме на рівні громад можна досягти максимального ефекту від процесів децентралізації та демократизації влади аж до використання моделі інституціоналізації колективних інтересів населення [58]. Громадськість можна розглядати як групового політичного актора у випадку організованого впливу на процес прийняття значущих рішень, всупереч позиції більшості політичних регіоналістів, які вважають громадськість ресурсом для політичних акторів [22]. Специфіка місцевої політики полягає в існуванні мінімальної дистанції між управлінцями та керованими – представниками легітимних органів влади та жителями громади, – тобто локальний рівень здійснення політичної влади не потребує інституціоналізованих форм посередництва, включно партій, і є таким, що може використовувати прийнятні форми безпосередньої демократії без медіації будь-яких структур. Зауважимо, що коли мова йде про політичну участь на локальному рівні, слід розрізняти ті її прояви, які здійснюються із використання форм безпосередньої демократії, а також ті, де використовується посередницькі канали громадянського суспільства, що буде проаналізовано нижче. Однак змістовне навантаження обох залежить від політико-культурних орієнтацій, домінуючих у певному соціумі.

Упродовж останньої чверті ХХ століття прихильники теорії політичної культури звернули увагу на можливість виокремлення локальних політичних субкультур; такі дослідження в США здійснювалися в рамках вивчення міської політики [59]. Вчені, в цілому, приходять до консенсусу, що це явище в межах одного національного суспільства не є однорідним: знання, емоції та оцінки політики, як правило, відрізняються у простих громадян та еліти, а також у представників різних регіональних, етнічних груп, навіть інституційних середовищ. *Ларрі Даймонд* вважав, що говорити про політичну культуру нації можна, розуміючи її як суміш різних субкультур, а відмінності основних культурних стереотипів часто більші в межах нації, аніж поміж ними [5]. Поняттям політичної субкультури можна визначити систему орієнтацій і моделей поведінки, які характерні для груп та спільнот, які відмінні в цьому

аспекті від інших суб'єктів та нації в цілому. Виділення політико-культурних компонентів не означає, що в середовищі певного територіального анклаву політичні погляди, настанови, цінності, оцінки є гомогенними; вони визначаються також соціальними, елітарними, інституційними чинниками (*Девід Елазар*) [46].

Потрібно вказати, що вже *Габріель Алмонд* та *Сідней Верба* у своїй класичних дослідженнях політичної культури враховували її локальне коріння. Раціонально-активістський взірць культури, тобто такий, який вдавано повинен відповідати демократичним інститутам, вчені вважали ідеальним типом. Насправді у практиці консолідованих демократій домінує змішаний тип – громадянська культура, яка є найкраще придатною для забезпечення тяглості цього політичного режиму. Вона передбачає врівноваження ролі громадян як учасників політики (політичної конкуренції і конфлікту) з їх роллю підданих державі, і парохіяльною, тобто локальною, роллю членів сімей, організацій, соціальних спільнот поза політикою [33]. Громадян – носіїв змішаної культури – можна диференціювати на активних учасників політики та підданих влади, однак навіть перші частково виконують роль підданих, а другі – беруть участь у житті певного колективу. У сучасних розвідках використовується поняття консенсусної культури, яка передбачає існування згоди між громадянами з приводу механізмів прийняття політичних рішень [17].

До органічних складових демократії і, одночасно, передумов її усталення відносять також *громадянське суспільство*. У багатій теоретичній основі цього явища виділимо позицію *Юргена Габермаса*, який вважав його публічною сферою, сформованою приватними людьми, які мають усвідомлені особисті інтереси і розуміють потребу в їх колективному захисті [4]. Водночас *Джон Кін*, акцентуючи на усталених характеристиках цього явища, стверджував, що громадянське суспільство – це «інституційна сфера життя, яка не співпадає з інститутами публічної влади, що існують на даній території» [10]. Зважаючи на потребу вивчати локальні аспекти, використаємо також концепцію *Ф. Тьоніса*, який розумів громадянське суспільство як суспільство, що набуло форм громади.

Філософський аспект співіснування організованого громадянства і місцевих урядів як носіїв публічної влади розглядається комунітаристською філософією, прибічники якої дотримуються позиції, що

на рівні локальних спільнот можна досягти стану, коли «принаймні деякий час ті, котрі керують можуть бути «нами», а не завжди «ними». Тобто громадянське суспільство у спільнотах розглядається як таке, що не є протилежним «ворожому політичному всесвіту», а розпоряджається свободою брати участь у самоуправлінні [13]. Поділяємо позицію *Торкеля Янсона*, що саме локальний рівень є органічною сферою функціонування громадянського суспільства. Адже саме тут виникає своєрідний трикутник відносин між державою, місцевим самоврядуванням, яке, одночасно, відноситься до сфер політико-владних і громадських відносин, та добровільними об'єднаннями громадян, які цілком належать до суспільної сфери. Залежно від того, яка вершина трикутника домінує, формується певний тип суспільства: етатистський, де переважає держава, комуналістський, де основний вплив має місцеве самоврядування, чи асоціативний, де основну роль відіграють об'єднання громадян [31]. Такий підхід нагадує античну філософську традицію, яка вважає можливим політичне спілкування громадян лише в межах невеликих за критерієм кількості жителів полісів, що уособлювали, водночас, єдність публічної політичної сфери і суспільства. Громадянське суспільство є, фактично, механізмом утвердження місцевих пріоритетів, використовуючи правові механізми локальної демократії, і між ним та інститутом самоврядування існують відносини коеволуції, тобто обидві сфери розвиваються лише у симбіозі. Зауважимо, що пропонується вертикальна диференціація громадянського суспільства, яка складається з п'яти взаємопов'язаних рівнів, включно локальних громадянських спільнот, тобто організованих колективів людей, пов'язаних спільними цілями чи проблемами (неурядові організації, суспільні рухи) та територіальних громад (самоврядних колективів, які об'єднуються спільними справами і єдиною територією).

Таким чином, дослідження проблематики місцевої політики у постсоціалістичних суспільствах ЦСЄ передбачає багаторівневу теоретичну основу. Беручи до уваги, що об'єктом уваги є інститути та процеси, що мають місце у регіоні ЦСЄ після падіння пост-тоталітарних режимів, їх еволюція буде розглядатися з врахуванням змісту концепцій демократії, переходу до демократії та системних трансформацій, тобто конструкцій, які можна застосовувати до

аналізу соціально-політичних явищ різного рівня. Водночас, для дослідження місцевих політичних процесів та інститутів найбільш інструментальними є підхід локальних політичних студій як такий, що враховує персоналізований характер політичних відносин на рівні громад, обмеженість його публічного простору, присутність, окрім інституалізованих у праві, також неформальних норм [62]. Саме звернення уваги дослідників до специфіки явищ, що відбуваються на рівні локальних спільнот, сприяло формуванню концепцій місцевих режимів, врядування і, врешті-решт, місцевої демократії, який є принциповим для даної дисертації. Водночас, для розгляду структурних елементів режиму локальної демократії будуть адаптовані теоретичні моделі аналізу політичних еліт, політичної участі та громадянського суспільства, а також політико-культурних орієнтацій щодо місцевих політичних систем.

Теоретичний аналіз явища місцевої демократії продемонстрував, що її зміст у певному суспільстві необхідно досліджувати у двох вимірах: як інституційних рамок для локальних політичних процесів, сформованих діючою правовою системою самоврядування, і як режиму, що функціонує на найнижчому територіальному рівні публічної влади, і який, окрім формальних юридичних інститутів, має інші складові.

Вивчення місцевої демократії у специфічному, за соціально-політичними характеристиками, регіоні ЦСЄ у постсоціалістичний період вимагає використання релевантної методологічної основи, за допомогою якої будуть акумульовані дані та вироблені аналітичні узагальнення. *Локальні політичні студії*, а саме – їх теоретико-методологічна основа, що використовується для організації дослідження, є більш ефективними у проникненні у сутність політичних явищ, які перебувають на стадії формування, аніж інструментарій юридичної науки, який є придатним для класифікації усталених інститутів на певному рівні, тобто для аналізу формальних інститутів самоврядування.

Дослідження місцевої політики має дві методологічні ознаки, за якими суттєво відрізняється від засад вивчення явищ на національному рівні, а саме: *багаточисельність* та *близькість*. Багаточисельність – у розумінні кількості локальних випадків для дослідження – створює можливість для проведення порівняльного

аналізу подібних явищ у відмінних громадах в середовищі одного й того самого суспільства та у крос-національному варіанті. За допомогою вивчення великої кількості локальних випадків можуть бути визначені варіації у функціонуванні місцевих інститутів у середовищі певної країни, що сприятиме більшій вірогідності узагальнених загальнонаціональних висновків [53]. Поняття близькості означає обмеженість простору місцевої політики, в якому діють нечисельні політичні актори, які взаємодіють у приватному житті, а влада є наближеною до громадян у фізичному розумінні [54].

Для дослідження локальних політичних структур та процесів доцільним є поєднання декількох методологічних підходів, беручи до уваги комплексність явища місцевої демократії як політичного режиму, що реалізовується на найнижчому територіальному рівні влади в рамках інститутів самоврядування. Цей режим розпорядження владою потрібно уявляти як сформований з двох рівнів: по-перше, політико-правових інститутів та юридичних процедур доступу до формування політики, і неформальних взаємодій між акторами, серед яких виділяємо політичну еліту (лідерів) та громадян, які є зумовленими культурними орієнтаціями, що визначаються попереднім історичним розвитком, і між усіма цими елементами існують системні зв'язки.

Враховуючи це, до основних методологічних підходів, які можуть застосовуватися для дослідження місцевої політики відносимо *неоінституціоналізм*, оскільки за його допомогою можливо пояснити вплив на хід політичного процесу не лише формалізованих структур, але й неписаних правил політичної взаємодії, вивчення причинно-наслідкових зв'язків між різними просторовими рівнями політики. *Джеймс Марч* та *Йохен Олсен* – засновники нормативного напрямку неоінституціоналізму – зробили висновок, що композиція інститутів є визначальною для розуміння сутності політичного розвитку суспільства [64; 23]. На відміну від класичного інституціоналізму, неоінституціоналізм надає не меншої ваги ніж формальним інститутам – державі, самоврядуванню, партіям – неформальним, які є фіксованими у суспільстві на рівні практики, і здійснюють вплив на поведінку і формування цінностей громадян. Щодо розуміння сутності поняття «інститути», скористаємося визначенням *Дугласа Норта*, який сприймав їх як правила гри в суспільстві, точніше,

придумані людьми обмеження, що можуть бути формальними (організацій) – такими, що визначають структури політичної системи і форми її легітимної влади, – та неформальними, до яких належать традиції, звичаї, моральні цінності чи взаємні угоди. Якщо формальні правила можуть бути змінені швидко шляхом ухвалення юридичних чи політичних рішень, то звичаї, традиції, кодекси поведінки еволюціонують у процесі інституціоналізації як такі, що зумовлені попереднім розвитком [20]. Адаптувавши цю концепцію до політичного розвитку регіону ЦЄ після занепаду посттоталітарних режимів, можна розглядати його як інституціоналізацію необхідних для демократії норм, ролей, цінностей та еталонів політичної поведінки.

Причини інституційного вибору у постсоціалістичних суспільствах дискутуються трьома науковими школами: соціально-економічної модернізації, яка наголошує на ролі економічного розвитку, урбанізації і поширення комунікацій; політичної культури, відповідно до якої орієнтації громадян визначають сталість демократичних інститутів; прихильників теорії залежності сучасного розвитку від історичного шляху розвитку (англ. *path-dependency* – «стежка залежності») або, іншими словами, історичного інституціоналізму, яка визнає роль попередньої інституційної та культурної спадщини у створенні нових правил гри, і наголосимо, що саме поєднання другого та третього підходів є найбільш продуктивним для визначення рушійних сил місцевої політики у ЦЄ.

Для постсоціалістичних країн важливим був чинник дифузії, зокрема зовнішнього запозичення норм, що, з одного боку, сприяло інституційному ізоморфізму, з іншого, витісненню формальних інститутів неформальними правилами, формуванню неопатримоніалізму, що є поєднанням інститутів держави з традиційними формами персонального правління, коли держава управляється як володіння правлячих груп. Інституційний каркас створює лише мінімалістську конструкцію демократії, яка, якщо не є наповнена відповідними неформальними процедурами, може сформувати парадокс відсутності цього режиму при її номінальному існуванні [6].

Застосування положень неоінституціоналізму є поширеною практикою і під час аналізу політичного життя, яке розгортається на локальному рівні. Ще у ХІХ столітті *Алексіс де Токвіль* наголошував

на ролі місцевих інститутів в усталенні демократії, як таких, що формують дух свободи, маючи на увазі, що завдяки близькості локальних структур, вони піддаються більшому впливу громадян [26]. Багато сучасних вчених вважають неоінституціоналізм найбільш ефективним теоретичним підходом до дослідження субнаціональної політики на пострадянському просторі, де політичний процес визначається, насамперед, неформальними практиками відтворення еліт, взаємодії влади та громадян. Поширенню демократичних правил гри на рівні громад заважає так звана «комуністична спадщина», яка існує у вигляді формальних інститутів, наприклад, централізованої системи управління, а також як домінування старих неформальних практик політичного життя. Чеські соціологи застосовують для аналізу місцевої політики також *концепцію соціальних мереж*, яка, в руслі неоінституціоналізму, дозволяє простежити вплив міжособистісних стосунків на формування політичних структур, зокрема у невеликих громадах [37]. Соціальні мережі – це структура зв'язків між агентами, які породжують набори нормативних і культурних стандартів, визначаючи особливості поведінки.

Як пов'язаний і підпорядкований неоінституціоналізму, використовується історичний, а точніше *історико-порівняльний метод*, який є інструментальним для виявлення причинно-наслідкових зв'язків між умовами минулого та його наслідками, відображеними у сучасних інститутах та процесах, зокрема щодо простеження динаміки зміни різних елементів політичних режимів у територіальних громадах країн ЦСЄ. Зауважимо, що в руслі неоінституціоналізму, цей метод є основою для пояснення причин позитивної адаптації нових демократичних інститутів в одних суспільствах та їх відторгнення в інших, чи повернення до попередніх взірців.

Методологія неоінституціоналізму, яка передбачає аналіз рамок функціонування формальних інститутів місцевого самоврядування та неформальних політичних практик, визначає потребу застосування *методу формально-юридичного аналізу* положень правової бази країн ЦСЄ, що стосуються системи самоврядування, включно регулювання процедури виборів місцевих органів влади, застосування безпосередніх форм демократії, діяльності політичних та громадських організацій. Соціальні інститути та неформальні норми, які є притаманні локальному виміру політики, досліджуються за допомогою

аналізу *соціологічної та статистичної інформації*: опитування громадян, зокрема, окремих їх груп, насамперед, еліти; аналізу інтерв'ю та спогадів представників еліт та локальних лідерів; вивчення результатів виборів до органів влади за визначеною аналітичною схемою інституційних взаємозв'язків.

Для аналізу відносин між соціально-політичними інститутами, процесами, відносинами та політико-культурними орієнтаціями, тобто політичного режиму, окрім інституціонального, використовують *системний підхід*, який передбачає їх виокремлення від інститутів та процесів, що відбуваються на національному та регіональному рівнях влади. У локалістських дослідженнях, зокрема вчених регіону ЦСЄ, достатньо поширеним є не лише поняття місцевого режиму, але й концепція місцевих політичних систем. Зокрема, цей підхід використовується для визначення відмінностей місцевих політичних явищ від тих, які побутують на загальнонаціональній сцені, а також для ідентифікації елементів та взаємозв'язків, що допомагають представити локальні процеси та інститути як цілісний саморегулятивний механізм, який перебуває у взаємодії із зовнішнім середовищем через вхід (вимоги громадян, тиск контреліт, вплив зовнішніх акторів) і вихід (політичні рішення і дії) системи.

Можна визначити такі *елементи локальних політичних систем*:

1) інститути публічної влади місцевого рівня, якими є легітимні органи самоврядування;

2) неформальні практики, які регламентують соціально-політичне життя;

3) місцева політична інфраструктура, яку складають локальні осередки політичних об'єднань – парламентських партій та позапарламентських політичних сил, – місцеві виборчі комітети, позапартійні політики, які, за статусним принципом, можуть бути ідентифіковані як локальні політичні лідери;

4) політико-владні відносини, які виникають між інститутами самоврядування, місцевими елітами і лідерами, громадянами, акторами вищих територіальних рівнів;

5) форми політичної участі громадян щодо вирішення проблем місцевого порядку денного;

6) громадянське суспільство, яке, з огляду на перетин меж соціальної та політичної сфер на рівні територіальних громад, насам-

перед у малих спільнотах, може бути ідентифіковане через соціальні мережі;

7) політична культура громадян, яка засвідчує рівень усталеності взірців політичної свідомості та поведінки.

Оскільки предмет дослідження стосується інститутів та процесів на території певної множини країн, а також необлікованої кількості місцевих спільнот на їх просторі, то засадничим підходом до організацій досліджень є *порівняльний*. Компаративний аналіз як основа структуризації фактологічного матеріалу, як свідчить наукова практика, може використовуватися у формах універсальних порівнянь, регіональних досліджень, співвіднесення характеристик контрастних і подібних країн, що відбувається, як правило, у бінарній формі крос-національних досліджень, вивчення випадків – *кейс-стаді* (англ. «*case-study*»).

Перш за все, вивчення політичних явищ на території багатьох, часто дуже різних – за соціально-політичними та етнокультурними ознаками – громад, які, водночас, належать до різних національних соціумів, передбачає використання двох типів порівняльного аналізу: *внутрішньополітичного* (вивчення варіацій в межах одного суспільства) і *зовнішньополітичного* (порівняння даних із певної кількості країн).

Для вивчення однопорядкових та чітко структурованих явищ з арсеналу компаративістики може використовуватися інструмент *універсальних порівнянь*. Масштаб таких порівнянь змушує дослідника концентрувати увагу на обмеженій кількості параметрів порівнюваних об'єктів. Універсальні порівняння, після занепаду у 1970–1980-х роках, набули популярності упродовж наступних двох десятиліть, коли почали вивчатися процеси глобальної демократизації і здійснюватися порівняння нормативних рамок демократії.

Поділяємо підхід, що також ефективною, для дослідницьких потреб, формою порівняльного підходу є методика *кейс-стаді*, тобто деталізоване вивчення інституційних, процесуальних та культурних рамок місцевої політики в одній чи декількох країнах на фоні універсальних та регіональних порівнянь. Кейс-стаді, як якісний інструмент компаративних досліджень, дозволяє здійснити детальну ілюстрацію певних явищ, що вивчаються, в межах незначної множини соціумів і, водночас, на фоні спектру споріднених за певною

ознакою країн, що формують науковий об'єкт. Ця методика не забезпечує надійною інформацією про ширший клас явищ локального політичного життя, однак щільність матеріалу щодо визначених аспектів сприяє глибинному проникненню у проблему, яка є загальною у масштабах регіону. На основі вивчення декількох випадків, «зануреного» розкриття процесів, що відбуваються в обраних суспільствах, можна зрозуміти сутність явищ, що є у фокусі уваги у більшій кількості соціумів постсоціалістичної Європи [29; 30].

Враховуючи всі потенційні проблеми компаративного аналізу, зокрема сутнісні відмінності між постсоціалістичними країнами, аж до різних вибору різних траєкторій розвитку, потрібно встановити чіткі вимоги до організації порівняльного аналізу, які зроблять його можливим:

1) для будь-якого порівняння необхідно не лише встановлювати засадничі категорії, але й визначати критерії відповідності компонентів проблеми, що аналізується, тобто при дослідженні об'єктів у різних національних середовищах необхідно використовувати одні й ті самі поняття: територіальна (місцева) громада, спільнота; мер; місцева рада (місцевий представницький орган); (місцеві) депутати, представники; регіон;

2) країни для аналізу потрібно підбирати за ознакою максимальної схожості чи відмінності систем;

3) порівнювати можна явища в країнах, які не впливають одна на одну.

Щодо порівняння місцевих явищ, то різноманітність у інституційних формах та соціально-політичних процесах навіть всередині однієї країни, що сформувалася в результаті дії правових варіацій, через об'єктивні соціально-економічні чи етнокультурні локальні чинники, або ж завдяки місцевому інституційному вибору, складає для дослідників чи не головну складність при проведенні досліджень [73].

Відповідно до методики демократичного аудиту *Дейвіда Бітема*, для оцінки політичного режиму потрібно проаналізувати:

1) середовище, що гарантує рівні громадянські та політичні права;

2) інститути представницької влади (вільні вибори);

3) інститути відкритого та підзвітного уряду (прозорість уряду, його підзвітність іншим акторам);

4) громадянське демократичне суспільство (організоване суспільство, якому притаманна громадянська культура) [1].

Дослідницький центр імені А. де Токвіля, беручи до уваги специфіку громад, додав такі критерії:

5) автономія самоврядування;

6) ефективність діяльності місцевих органів влади [70].

Подібною за спрямуванням є методика оцінки місцевої демократії, розроблена Інститутом демократії та допомоги у проведенні виборів, оскільки заснована на виділенні двох її змістовних аспектів, а саме: представницької та учасницької демократій. Інститутами та процесами представницької демократії є партії та їх кандидати, обрані органи влади, місцеві вибори як інститут і виборчий процес, а учасницької – громадянське суспільство, досягнутий ціннісний консенсус, тобто політична культура, процеси політичної участі [45].

Погоджуючись з позицією західних компаративістів, що одиниці порівняння необхідно аналізувати як набір взаємопов'язаних соціальних та політичних процесів, які розгортаються у певному інституційному середовищі, для потреб структуризації дослідження використовуємо перелік елементів місцевої демократії, сформульований вище, а також *синергетичний підхід*, відповідно до якого можна виділити три відносно самостійних компоненти політичного режиму, які, водночас, потрібно розглядати як цілісність, оскільки вони взаємодіють між собою. Перший рівень (об'єктивний) має у фокусі уваги поточний статус інститутів режиму, другий (функціональний) – процеси функціонування і взаємодії його елементів, третій (суб'єктивний) – оцінки громадянами дій політичних акторів [2].

Для порівняльних досліджень місцевих політичних систем, з точки зору неoinституціоналізму, також є важливим визначення причин відмінностей в їх оформленні систем, рівня впливу різних інституційних рамок на локальний політичний процес, найбільш доцільних для функціонування місцевої демократії інститутів, сприятливих для демократичних процесів форм відтворення еліт, їх відносин з політичними партіями, впливу культурних взірців, яких дотримуються громадяни, на їх сприйняття локальної політики та участь у ній. Авторська теоретична модель місцевої демократії, яка складає основу методології дослідження враховує вищенаведені підходи і передбачає такі структурні параметри:

1) нормативні рамки місцевого самоврядування, які складають мінімальну умову для функціонування локальних демократичних інститутів і процесів, та неформальні інституційні практики;

2) представницька демократія;

3) пряма (безпосередня) демократія;

4) виборчий процес як основний канал елітотворення, у якій залучаються політичні партії;

5) процеси участі громадян у формуванні політики, які реалізуються, зокрема, за посередництва громадянського суспільства і на вибір яких впливають культурні орієнтації громадян.

Конкретний методологічний дизайн порівняльного регіонального дослідження із використанням методики вивчення випадків декількох країн (РП, ЧР, СР та РФ) складається з набору структурних елементів, які можна вважати критеріями демократичності функціонування місцевих політичних режимів, і щодо яких необхідно провести збір даних за визначеними індикаторами, що, в свою чергу, слугуватимуть основою для аналітичних узагальнень.

Критерій 1.1. Темп здійснення децентралізації та досягнутий рівень автономії місцевого самоврядування від держави

Індикатори:

1.1.1. прийняття першим постсоціалістичним складом національного парламенту законів про систему місцевого самоврядування, у які зміни вносилися виключно з метою поглиблення їх демократичності або ж для управлінсько-технологічних модифікацій;

1.1.2. існування правових гарантій автономії місцевого самоврядування та забезпечення його спроможності вирішувати місцеві справи та задовольняти потреби громадян.

Критерій 1.2. Система виборів місцевих представницьких органів влади

Індикатори:

1.2.1. обрання представницьких органів влади (мера) шляхом виборів, що відповідають демократичним стандартам, та без втручання інших територіальних рівнів влади;

1.2.2. врахування у законодавстві фактору кількості жителів у громадах для обрання системи виборів представницьких органів (мера).

Критерій 1.3. Інституціоналізовані у праві форми безпосередньої демократії

Індикатори:

1.3.1. нормативна можливість для громадян ініціювати та проводити місцеві референдуми, рішення яких мають імперативний характер для органів влади;

1.3.2. частка громадян, яка має право ініціювати референдум, та участь якої є необхідною для того, щоб референдум був визнаний таким, що відбувся;

1.3.3. інші інституціоналізовані форми безпосередньої участі.

Критерій 1.4. Характер територіальної організації місцевого самоврядування, зокрема переважуючі кількісні характеристики громад

Індикатори:

1.4.1. частка територіальних громад, на території яких проживає менше 5 тис. осіб, у загальній структурі адміністративно-територіального поділу країни;

1.4.2. існування допоміжних рівнів самоуправління (самоорганізації) громадян у територіальних громадах з чисельністю населення, що перевищує 5 тис. осіб;

1.4.3. існування фінансових механізмів співробітництва, інших неадміністративних методів об'єднання громад, у яких проживає менше ніж 5 тис. осіб.

Критерій 2.1. Основні джерела формування та типи відтворення місцевих політичних еліт

Індикатори:

2.1.1. частка депутатів рад, які були вперше обрані у місцеві представницькі органи влади на початку 1990-х років;

2.1.2. частка депутатів рад, які були повторно обрані у 1990-2010-х роках.

Критерій 2.2. Рівень незалежності місцевих еліт від акторів вищих територіальних рівнів

Індикатори:

2.2.1. частка членів політичних партій серед місцевих депутатів (мерів);

2.2.2. рівень представництва позапарламентських партій, позапартійних політиків та їх об'єднань у місцевих радах;

2.2.3. рівень автономії місцевих партійних осередків від вищих структур у визначенні потенційних політичних союзників, зокрема під час виборчих кампаній.

Критерій 3.1. Переважаючі характеристики безпосередньої політичної участі у громадах

Індикатори:

3.1.1. динаміка рівня участі громадян у місцевих виборах;

3.1.2. різниця між рівнями участі у місцевих та парламентських виборах;

3.1.3. кількість та тематика місцевих референдумів, проведених у цільових країнах упродовж постсоціалістичного періоду;

3.1.4. оцінка громадянами ефективності різних форм участі.

Критерій 3.2. Домінуючі політико-культурні орієнтації громадян, зокрема їх сприйняття демократії та місцевих інститутів і процесів

Індикатори:

3.2.1. оцінка демократії як типу політичного режиму;

3.2.2. рівень довіри громадян до місцевого самоврядування, зокрема у порівнянні з іншими інститутами влади;

3.2.3. оцінка громадянами свого впливу на формування політики посередництвом участі.

Критерій 3.3. Форми функціонування громадянського суспільства на локальному рівні

Індикатори:

3.3.1. динаміка кількості організацій громадянського суспільства;

3.3.2. оцінка стану громадянського суспільства міжнародними організаціями;

3.3.3. частка громадян, які брали участь у функціонуванні організацій / ініціатив, що опікуються вирішенням місцевих проблем та механізми їх впливу на формування локальної політики;

3.3.4. оцінка місцевими елітами та лідерами потенціалу громадянського суспільства щодо формування порядку денного громад.

Таким чином, сучасні локальні студії є добре апробованою теоретичною та методологічною основою для аналізу поточного функціонування та подальшого конструювання місцевих політичних

інститутів та процесів, зокрема у середовищі країн ЦСЄ, де відбуваються гомогенні процеси євроінтеграції, які мають потенціал для нейтралізації деструктивних геостратегічних загроз, що формуються російською федерацією.

Джерела:

1. Бітем Д. Головні принципи й показники демократичного аудиту. *Визначення і вимірювання демократії* / Ред. Д. Бітема. Львів: Літопис, 2005. 318 с.
2. Боровський О.О. Політичний режим як об'єкт соціологічного дослідження (синергетичний підхід). *Нова парадигма*. 2003. Вип. 34. С. 209-217.
3. Бурдяк В. Сучасні інтерпретації поняття «політичний режим» та його практичне використання щодо постсоціалістичних країн. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2011. № 1 (51). С. 109-121.
4. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство. Львів: Літопис, 2000. 318 с.
5. Даймонд Л. Консолідація демократії і політична культура. *Демократія: антологія* [упор. О. Проценко]. К. : Смолоскип, 2005. С. 882–942.
6. Дарендорф Р. После 1989: мораль, революция и гражданское общество. Размышления о революции в Европе. М., 1998. 271 с.
7. Додатковий протокол до Європейської хартії місцевого самоврядування щодо права участі у справах місцевого органу влади. Офіційний переклад. URL: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_946 (дата звернення: 25.06.2021 р.)
8. Дюверже М. Политические партии. М.: Академический Проект; Королев. Парадигма, 2005. 544 с.
9. Європейська хартія місцевого самоврядування (укр/рос), Страсбург, 15 жовтня 1985 року (Хартію ратифіковано Законом N 452/97-ВР(452/97-ВР) від 15.07.97) Дата підписання : 6 листопада 1996 р. Офіційний переклад. URL: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_036 (дата звернення: 27.06.2021).
10. Кин Дж. Демократия и гражданское общество. М.: Прогресс-Традиция, 2001. 400 с.
11. Колодій А. Ф. Поняття і концепції демократичного врядування як напряму політичних та управлінських рішень. URL: [146](http://political-
</div><div data-bbox=)

- studies.com/wp.../01/2009_LRIDU-conf_Plenarne1.pdf (дата звернення: 1.07.2021).
12. Лендъел М. Вимір та оцінка врядування: питання методології. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, соціологія, філософія*. Ужгород: СМП «Вісник Карпат», 2006. Вип. 4. С. 111-114.
  13. Лендъел М.О. Громадянське та локальне: сучасні інтерпретації функціонування громадянського суспільства на місцевому рівні. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська Академія»*. Серія: Політичні науки. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2007. Т. 69. С. 59-64.
  14. Лендъел М. Місцевий режим управління та функціональні характеристики місцевої демократії. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, соціологія, філософія*. Ужгород: СМП «Вісник Карпат», 2005. Вип. 2. С. 186–190
  15. Лендъел М. Огляд сучасних теорій регіонального та місцевого розвитку. *Політологічний вісник: зб-к наук. праць*. К.: Товариство «Знання України», 2003. Вип. 13. С. 227-235.
  16. Лендъел М. Передумови та особливості децентралізації влади у Центральній та Східній Європі. *Політичний менеджмент*. 2007. С. 167-178.
  17. Манжола П. Г. Форми участі громадськості у діяльності органів влади та прийнятті політичних рішень. *Стратегічні пріоритети*. 2007. № 4 (5). С. 13-18.
  18. Міл Дж.С. Роздуми про представницьке врядування. *Про свободу: Есе / Пер. з англ. К.: Основи, 2001. С. 129-142.*
  19. Музиченко Г. В. Основні компоненти місцевої демократії в сучасній Україні. *Труди Одеського політехнічного університету*. 2002. Вып. 1(17). С. 1-3.
  20. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. К. : «Основи», 2000. 198 с.
  21. Платон. Держава / Пер. з давньогр. Д. Коваль. К.: Основи, 2000. 355 с.
  22. Романова В. В. Трансформація політичного режиму в Україні на регіональному та субрегіональному рівні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02. «Політичні інститути та процеси». Миколаїв, 2008. 17 с.
  23. Романок А. Основні етапи розвитку політичної думки у ХХ ст. науці. *Вісник Львівського університету : філософсько-політологічні студії*. 2010. Вип. 1. С. 19-28.

24. Ротар Н. Політична участь громадян у трансформаційних процесах на пострадянському просторі: основні моделі, досвід та перспективи еволюції. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, соціологія, філософія*. Вип. 5-6: Ціна свободи й незалежності: трансформація політичних систем в країнах Центральної та Південно-Східної Європи до та після 1989–1991 рр.: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. С. 68-73.
25. Саханенко С. Є. Міська територіальна громада: проблеми дефініції. *Вісник Української академії державного управління*. 2000. № 2. С. 365-374.
26. Токвіль, де А. Про демократію в Америці. К.: Видавничий дім «Всесвіт», 1999. 590 с.
27. Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство. Основні поняття чистої соціології. К. : «Дух і літера», 2005. 258 с.
28. Туровский Р. Ф. Политическая регионалистика: учеб. пособие для вузов. М.: Изд. Дом ГУ ВШЭ, 2006. 780 с.
29. Флибберг Б. Кейс-стади в контексте качественно-количественной проблематики. *Социологические исследования*. 2004. № 9. С. 15-19.
30. Флибберг Б. О недоразумениях, связанных с кейс-стади. *Социологические исследования*. 2005. № 4. С. 110-120.
31. Янссон Т. Треугольная драма: взаимоотношения между государством, местным самоуправлением и добровольными ассоциациями. *Гражданское общество на европейском Севере: понятие и контекст: материалы международного семинара Санкт-Петербурга*, 18-19.01/96; ред. Е. Здравомыслова, К.Хейккинен. URL: <http://cisr.ru/wp3.html> (дата звернення: 4.07.2021).
32. Adrian Ch.R., Williams O. The Insulation of Local Politics Under the Nonpartisan Ballot. *The American Political Science*. 1959. V. 53. Issue 4. P. 1052-1063.
33. Almond G., Verba S. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations. Beverly Hills, CA: Sage, 1989. 237 p.
34. Brooks E., Kovacs K. Intervention and resistance: institutional environment and local level autonomy in LEADER. A comparative study (Bevatkozás és ellenállás: intézményi környezet és helyi autonómia a LEADER-ben. Összehasonlító elemzés). URL: <http://discussionpapers.rkk.hu/index.php/TeT/article/view/3390> (дата звернення: 26.06.2022).\
35. Brooks J. (Can) Modern Local Government (be) in Touch with the People? *Public Policy and Administration*. 1999. Vol. 14. № 1. P. 42-59,

36. Burns D. Can Local Democracy Survive Governance? *Urban Studies*. 2000. Vol. 37. № 5– 6. P. 963-973.
37. Buščíková L. Známostí osobností lokální politiky. URL: http://studie.soc.cas.cz/upl/texty/files/146_99-3wptext.pdf (дата звернення: 2.07.2021).
38. Campbell A., Coulson A. Into the Mainstream: Local Democracy in Central and Eastern Europe. *Local Government Studies*. 2006. Vol. 32. № 5. P. 543-561.
39. Corry D., Stoker G. New Localism: Refashioning the Centre-Local Relationship. URL: <http://www.nlgn.org.uk> (дата звернення: 13.11.2021).
40. Dahl R.A. The City in the Future of Democracy. *American Political Science Review*. 1967. Vol. LXI. Issue 4. P. 953-970.
41. Dahl R.A. Democracy and Its Critics. Yale University Press, 1989. 397 p.
42. Dahl R.A. Polyarchy, Pluralism, and Scale. *Scandinavian Political Studies*. 1984. Vol. 7. Issue 4. P. 225– 240.
43. Dahl R.A., Tufte E.R. Size and Democracy. Stanford University Press, 1973. 184 p.
44. Dahl R.A. Who Governs: Democracy and Power in an American City. New Haven: Yale University Press, 1961. 384 p.
45. Democracy at Local Level. URL: http://idea.int/publications/dll/upload/DLL_full_book.pdf (дата звернення: 12.01.2022).
46. Elazar D. Bogus or Brilliant: A Study of Political Culture Across the American States. URL: <http://www.123HelpMe.com/view.asp?id=32680> (дата звернення: 11. 12.2021).
47. Farewell to the Party Model ? Independent Local Lists in East and West European Countries / Ed. M. Reiser, E. Holtmann. VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2008. 296 p.
48. Giddens A. The Third Way: The Renewal of Social Democracy. Cambridge, 1998. 166 p.
49. Herwig R., Kristof S., Verhelst T. Local Political Elites and Democracy: the Case of the Belgian Local Councilors. URL: <http://www.psa.ac.uk/2009/pps/Verhelst.pdf> (дата звернення: 13.03.2022).
50. Hunter F. Community Power Structure. A Study of Decision-Makers. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1953. 297 p.
51. Illner M. Territorial Decentralization: An Obstacle to Democratic Reform in Central and Eastern Europe. *The Transfer of Power Decentralization in Central and Eastern Europe* / Ed. J.D. Kimbal. P. 7–42.

52. The International IDEA Handbook on Participation, Representation, Conflict Management, and Governance / Ed. T. Sisk. IDEA, 2001. 132 p.
53. John P. Methodologies and Research Paradigms in Urban Political Science. *Paper presented at the European Consortium of Political Research, General Conference*, Budapest, 8-10 September 2005. URL: <http://www.ipeg.org.uk/papers/Methodologies%20and%20research%20Paradigms%20in> (дата звернення: 9.08.2021)
54. John P. Why Study Urban Politics? *Presentation to the Political Studies Association Conference 2006*, Reading, 3-6 April 2006. URL: <http://www.ipeg.org.uk/papers/Why%20study%20urban%20politics040406.pdf> (дата звернення: 08.09.2021)
55. Jůptner P. Komunální koalice a politické modely. *Politologická revue*. 2001. Vol. 7. P. 147–158.
56. Karásek P. Komparace obměny politických elit v parlamentech střední a západní Evropy v letech 1993-2003. *Politologický Časopis*. 2005. № 4. S. 363-383.
57. Keating M. Size, Efficiency and Democracy: Consolidation, Fragmentation and Public Choice. *Theories of Urban Politics* / Ed. D. Judge, G. Stoker & H. Wolman. London : Sage, 1995. P. 117-134.
58. Kouba K., Novak J., Strnad M. Explaining voter turnout in local elections: a global comparative perspective. *Contemporary Politics*. 2021. Vol. 27. Issue 1. p. 58-78.
59. Kraus N. Beyond Regime Theory: Political Culture and Public Opinion in Urban Politics. URL: http://www.allacademic.com/meta/r86288_index.html (дата звернення: 26.10.2021).
60. Local Democracy and the Processes of Transformation in East-Central Europe / Ed. H. Baldersheim, M. Illner, A. Offerdal, L. Rose, P. Swianiewicz. Westwiew Press, 1996. 258 p.
61. Local Government. *The Encyclopedia of Democracy* / Ed. S.M. Lipset. Congressional Quarterly Inc., Washington D.C., 1995. Vol. 3 P. 719-1099.
62. Local Government in Europe New Perspectives and Democratic Challenges / Eds: M. Lackowska, K. Szmigiel-Rawska, F. Teles. Bristol University Press, 2021. 302 p.
63. Local Political Leadership in Europe: Town Chief, City Boss or Loco President ? / Ed. P. Delwit, J.-B. Pilet, H. Reynaert, K. Steyvers. Vanden Broele, 2009. 411 p.
64. March J.G., Olsen J.P. Rediscovering Institutions: The Organizational Basis of Politics. New York: Free Press / Macmillan, 1989. 227 p.
65. Marcou G. Postface Essay on the Clarification of Some Key Concepts and Methodical Problem. *Decentralization and Local Democracy in the*

- World: First Global Report 2008 : United Cities and Local Governments*. The World Bank, 2008. P. 305-313.
66. Matsubayashi T. Population Size, Local Autonomy, and Support for the Political System. *Social Science Quarterly*. 2007. Vol. 88. № 3. P. 830–849.
67. Nie N., Verba S. Participation in America: Political Democracy and Social Equity. New York : Harper and Row, 1972. 478 p.
68. Pateman C. Participation and Democratic Theory. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1976. 132 p.
69. Schaap L. Institutional Reform of European Local Politics and Its Impact on Local Democracy. *Paper Delivered for Delivery at the 2008 Annual Meeting of the American Political Science Association*, August 28-3, 2008. URL: http://www.allacademic.com/meta/p279974_index.html (дата звернення: 29.03.2022).
70. Soos G. The Indicators of Local Democratic Governance Project – Concepts and Hypotheses. URL: <http://igi.osi.hu/publications/2001/22/IOLDG.PDF> (дата звернення: 13.09.2021).
71. Soós G., Zentai V. Introduction. *Faces of Local Democracy. Comparative Papers from Central and Eastern Europe* / Ed. G. Soós, V. Zentai. Budapest: OSI-LGPSRI, 2005. P. 1-12.
72. Soós G. Local Party Institutionalization in Hungary. URL: <http://web.ceu.hu/polsci/dissertations/soos.pdf> (дата звернення: 21.11.2021).
73. Stoker G. The Comparative Study of Local Governance: The Need to Go Global. URL: http://www.ipeg.org.uk/papers/comp_study_local_gov.pdf (дата звернення: 12.12.2021).
74. Stoker G. Governance as Theory: Five Propositions. *International Social Science Journal*. № 155. P. 17-28.
75. Stone C.N. Regime Politics Governing Atlanta, 1946-1988. Lawrence: University Press of Kansas, 1989. 314 p.
76. Surazska W. Local Revolutions in Central Europe, 1990 to 1994: Memoirs of Mayors and Councilors from Poland, Slovakia, and The Czech Republic. *Publius: The Journal of Federalism*. 1996. Vol. 26. P. 121-140.
77. Swianiewicz P. Is There a Third Road Between Small Yet Ineffective and Big Yet Less Democratic? Comparative Conclusions and Lessons Learnt. *Consolidation or Fragmentation: The Size of Local Governments in Central and Eastern Europe*. Budapest: LGSRI – OSI, 2002. P. 293–326.
78. Taylor B. «Place» as Prepolitical Grounds of Democracy. *American Behavioral Scientist*. 2009. Vol. 52. № 6. P. 826-845.

79. Taylor K. Renewing Local Representative Democracy. URL: <https://wwapp.cc.columbia.edu/shibds/ciaods/DS?entityID=https%3A%2F%2Fwww.ciaonet.org%2Fshibboleth&return=https%3A%2F%2Fwww.ciaonet.org%2Fshibboleth.sso%2FDS%3FSAMLDS%3D1%26target%3Dcookie%253A52a705de>. (дата звернення: 10.11.2021).
80. Very Local Democracy. URL: <http://www.devolve.org/LocalDem.htm>. (дата звернення: 27.09.2021).
81. Vetter A. Local Political Competence in Europe: A Resource of Legitimacy for Higher Levels of Government? *International Journal of Public Opinion Research*. 2002. Vol. 14. № 1. P. 3-18.
82. Whalen H. Ideology, Democracy and The Foundations of Local Self-Government. *The Canadian Journal of Economics and Political Science*. 1960. Vol. 26. Issue 3. P. 377-395.

Розділ 6
ЗМІСТ «ЗОВНІШНІХ ВПЛИВІВ» У ПРОЦЕСАХ
ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ В КРАЇНАХ
ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ:
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ОГЛЯД¹

Галина ЗЕЛЕНЬКО

Демократичний перехід (транзит, демократизація) у країнах, які колись становили так званий «соціалістичний табір» і який почався в цих країнах майже одночасно, призвів до формування різних політичних режимів після більш ніж тридцяти років трансформації – від консолідованих демократій у Центрально-Східній Європі та Балтії до відкрито авторитарних політичних режимів у республіках Азії, Білорусі та Росії. Загалом історії відомі три хвилі демократизації: 1820 – 1920 рр. – перша; 1940–1960 рр. – друга; перша половина 1970-х рр. до цього часу – третя [12, с. 397–398]. Саме до «третьої хвилі демократизації» належать країни ЦСЄ, включаючи й Україну. Як відомо, «третья хвиля демократизації» розпочалася з країн Південної Європи, Латинської Америки, країн Азії і перекинулася на країни колишнього соціалістичного табору. Тобто крах комуністичних режимів у країнах ЦСЄ та розпад СРСР і Югославії спричинив «безпрецедентний демократичний прорив». За підрахунками відомого американського політолога Ф. Фукуями, з 1970 р. по 2010 р. кількість демократій у світі зросла з 35 до 120, тобто демократіями за цей період стали близько 60% країн світу [12, с. 397–398]. На початок 2020 р. із 167 країн, представлених у рейтингу компанії

---

¹ Результати цього дослідження частково були опубліковані у збірці наукових праць «Україна у пошуку стратегій суспільно-політичного розвитку (1991 – 2018 рр.)». Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. (Зеленько Г. *Демократизація через конвергенцію? Або проблеми зовнішніх впливів у політичному розвитку України*; Зеленько Г.І. Досвід впливу екзогенних факторів на модернізаційні процеси в країнах Центрально-Східної Європи / *Інтеграційні виміри трансформації пострадянського простору: монографія*. К.: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». 2020. С. 222 – 242).

«*The Economist Unit*», 76 віднесено до таких, що мають ліберальну або електоральну демократію, а 38 характеризуються як країни з транзитним (гібридним) режимом, решта 53 є авторитарними [30].

Якщо проаналізувати підходи, які пояснюють причини успіху або провалу демократизації, зазвичай на перше місце вчені ставлять соціокультурні фактори – рівень розвитку політичної культури, політичної свідомості, економічні спроможності держави і т. ін. Водночас події останнього десятиріччя доводять, що чи не основну роль в успішності демократичного транзиту має той факт, із якими країнами транзитна країна встановлює партнерські стосунки, з ким вибудовує економічні стосунки, на чий досвід реформ спирається тощо.

Стосовно колишніх соціалістичних країн і республік європейської частини СРСР, які ще три десятиліття тому входили до так званого «соціалістичного табору», у політичній транзитології є думка, що саме «відстань до Брюсселя» (ступінь взаємодії з ЄС – ГЗ) визначає рівень розвитку демократії у цих країнах [25, р. 87–115]. Дійсно, після трьох десятиліть після розпаду соціалістичного табору стають очевидними причини успіху або неуспіху демократичного транзиту в тій чи іншій країні, які фактори виявилися визначальними, а які другорядними, якими є способи взаємодії міжнародних акторів і т. ін. [34]. А нинішня російсько-українська війна, повномасштабна військова фаза якої розпочалася 24 лютого 2022 року, і вже кількамісячне протистояння російській військовій агресії актуалізує тему ролі зовнішніх впливів не тільки у питаннях безпеки, а й загалом у розбудові інституційної спроможності транзитних країн, у запобіганні військових конфліктів, війн тощо. З огляду на це при проведенні наукових досліджень, при практичній реалізації реформ важливо виокремлювати форми та способи зовнішніх впливів, їх сприятливу чи негативну (неоднозначну) роль.

Теорія **конвергенції** (від лат. *convergere* – зближуватися, сходитися) базується на ідеї переважання тенденцій об'єднання елементів в систему над процесами диференціації, розрізнення та індивідуалізації. Як і більшість соціальних теорій, теорії конвергенції запозичено з біології і розвинено соціально-політичними науками. На ідеях конвергенції як взаємопроникнення свого часу

базувалися процеси просування комуністичної ідеї у світі через Комінтерн, коли СРСР підтримувала встановлення і функціонування режимів народної демократії через підтримку комуністичних (соціалістичних, робітничих) партій у країнах-сателітах.

Як наукова концепція конвергенція представлена в роботах Дж. Гелбрейта, У. Ростоу, П. Сорокіна, Я. Тінбергена, Р. Арона та ін. Спільним у їх підходає є погляд на конвергенцію як максимальну кооперацію економічно менш розвинених країн з більш розвиненими задля вирівнювання потенціалів, ресурсів, інституційних систем. Цікаво, що тривалий час вчені вважали, що конвергенція здатна стимулювати соціально-економічний розвиток менш розвинених країн, однак для стимулювання розвитку політичних систем вони непридатні. Оскільки до демократії країни мусять «дозріти».

Натомість демократичні переходи зазвичай розглядалися як внутрішньо зумовлені процеси. Однак третя хвиля демократизації, яка почалася з країн Південної Європи у 1970-і роки, суттєво доповнила процеси конвергенції новими проявами. Зокрема, саме у 1990-х роках більш розвинені країни у образі «колективного Заходу» розробили стратегії з просування демократії та формуванню глобального громадянського суспільства. Тобто процеси конвергенції з часом стали розглядатися як фактор демократизації. Так, впливу зовнішніх факторів у процесах демократизації приділяв увагу Р. Патнем («Дипломатія і внутрішня політика»), на думку якого «внутрішня політика і міжнародні відносини часто переплетені, але наявні теорії поки не розплутали цей загадковий клубок» [26, р. 431–468]. Аналогічної точки зору притримувалися й інші дослідники – Е. Моравчик [24, р. 5–9] і Т. Сміт [29], Дж. Прідхем та Е. Ванханен, аналізуючи демократизацію країн Південної Європи [27]. Д. Чалмерс вважав, що дослідники часто міжнародні чинники розглядають тільки як контекстуальний фон – тобто як зовнішнє втручання, залежність, підривну діяльність або іноземну допомогу. Дослідник запропонував поняття «інтернаціоналізація внутрішньої політики», досліджуючи країни Латинської Америки [17]. При цьому автори книжки «Демократизація» вважають, що на сьогоднішній день ці спроби поки не увінчалися появою широко визнаних пояснювальних моделей [4].

Авторство поняття *«демократизація через конвергенцію»* належить Лоуренсу Уайтхеду [32, р. 1–29]. За Л. Уайтхедом, «демократизація через конвергенцію» відбувається в процесі приєднання недемократичної країни без втрати свого суверенітету до вже існуючої спільноті демократичних держав. Як приклад дослідник наводить процеси демократизації в Іспанії, Португалії та Греції, коли ці країни перебували в процесі інтеграції в ЄС. Найбільші складнощі у вимірі впливу міжнародних чинників виникали в проміжних випадках демократизації через конвергенцію, тобто тоді, коли «ключові актори, залучені до процесів зміни політичного режиму були абсолютно ізольовані, однак їхня стратегія і розрахунки найчастіше формувалися під тиском створених зовні правил і структур» [33].

Концепція «проникнення в систему» Дж. Прідхема схожа з поняттям «конвергенція режиму» Л. Уайтхеда. Процес демократизації по типу «проникнення в систему» має довгостроковий характер, зовнішні фактори, які «проникають» в дану політичну систему, впливають на фонових умовах і готують зміну режиму. Отже, навіть якщо під час демократичного транзиту немає безпосередньої присутності зовнішнього фактора, вплив довгострокових зовнішніх факторів і ступінь «проникнення системи» повинні враховуватися при поясненні зміни режиму. Підходи «конвергенції» Уайтхеда і «проникнення» Прідхема корисні для розуміння впливу зовнішніх факторів на політичні режими тих країн, які не перебували в політичній або економічній залежності від будь-якої іноземної держави. Ці підходи – не теорії, а радше концептуальні рамки, в яких їх автори і послідовники вибудовують пояснювальні моделі для окремих розглянутих випадків.

Коли присутність акторів з міжнародним базуванням значна, тоді політична система з такими акторами отримує назву «інтернаціоналізована внутрішня політика»: «інтернаціоналізувати» – з огляду на присутність згаданих акторів, «внутрішня» – з огляду на те, що можуть бути вирішені проблеми не є предметом зовнішньої політики або міждержавних відносин, а пов'язані з ухваленням рішень з питань внутрішніх справ країни. На відміну від більш конвенційного бачення міжнародних чинників які виникають виключно з міждержавних відносин і вважаються зовнішніми для

політичної системи країни» [17, р. 35]. Чалмерс вважає, що інтернаціоналізована внутрішня політика – новий феномен, обумовлений, з одного боку, різким збільшенням кількості, типів, масштабів і ресурсів акторів з міжнародним базуванням, а з іншого – впливом глобалізації, що супроводжується розвитком комунікацій, продажами національних активів іноземцям, лібералізацією світової торгівлі і загальним зниженням контролю національними державами соціальної організації і виробництва [17, Р. 35].

Четвертий погляд на поєднання зовнішніх і внутрішніх факторів в процесах демократизації представлений ідеєю «дифузії». Під дифузією розуміються множинні взаємодії і взаємозв'язок між двома структурами, однією з яких є міжнародний контекст, а інший – окрема країна, що перебуває в цьому контексті. Попередником цього підходу є теорія трьох «хвиль» демократизації С.Гантінгтона. Він висунув ідею «сніжного кому», або ефект демонстрації, що підсилюється завдяки розвитку міжнародних комунікацій. У більш пізній статті «Двадцять років потому: майбутнє третьої хвилі» С. Гантінгтон зробив акцент на понятті дифузії для пояснення можливостей трансформації електоральних демократій в ліберальні демократії. Так, вчений стверджував, що «ступінь сприйнятливості незахідних суспільств до ліберальної або електоральної демократії залежить безпосередньо від ступеня впливу, що чиниться на них Заходом» [22, р. 3–12]. Для Гантінгтона вплив Заходу означав перебування у сфері західної «цивілізації», яка сформувалася на основі норм і цінностей християнства. Тому, на його думку, з числа незахідних країн найбільші шанси на перетворення електоральних демократій в ліберальні мали католицькі країни Латинської Америки і православні держави Центральної і Східної Європи [22, р. 10].

Відповідно до ідеї дифузії, міжнародний контекст будь-якої країни складається переважно з мережі відносин з сусідніми країнами зі свого регіону. Як такий він не включає держави, міжнародні організації та інші суб'єкти, що функціонують в більш віддалених частинах світу. Деніел Брінкс і Майкл Коппедж проаналізувавши масштаби і напрямки змін в ряді країн з 1972 до 1996 років, виявили, що «держави схильні до зміни політичних

режимів, щоб відповідати загальному рівню демократії або автократії в своєму оточенні, а країни, що перебувають у сфері впливу США, особливо схильні до демократії» [14, р. 463–489]. Інші дослідники моделі дифузії демократизації – Крістіан Скред Гледичія і Майкл Д. Вард виявили, що ймовірність перетворення автократії в демократію значно підвищується, якщо більшість сусідніх держав є демократичними або ж перебувають у стані переходу до демократії. На їхню думку, «помітна тенденція до поступових змін в бік відповідності регіональному контексту, і перехід в одній країні часто поширюється на інші пов'язані держави» [21, р. 911–933].

Отже, міжнародні аспекти демократизації були визначені як демократизація за допомогою «конвергенції», «проникнення в систему», «інтернаціоналізації внутрішньої політики» і «дифузії». У контексті нашого дослідження теорією, яка пояснює логіку демократичного транзиту в Україні та країнах ЦСЄ, є теорія конвергенції. Тобто мова йде про такий рівень співпраці з ЄС, як інтеграційного утворення, в основі якого країни усталеної демократії, яий дає можливість такій країні як країни ЦСЄ стимулювати процеси демократичного транзиту. Причому йдеться не про експорт демократичних політичних інститутів, які по суті є універсальними, а про якісно інший тип співпраці, який передбачає розробку інструментів адаптації для конкретної країни, моніторинг і контроль за їх виконанням, еспертну, фінансову, військову допомогу тощо. Тим самим країна-реципієнт інституційно ніби «підтягується» на більш високий рівень розвитку.

Початок демократичного транзиту в країнах ЦСЄ умовний відлік веде від кінця 1980–1990-х років – розпаду Соціалістичного табору і Варшавського військового блоку. Хоча, звісно, лібералізація авторитарних режимів розпочалася значно раніше – у Польщі з діяльності профспілки Солідарність у 1980-х роках, у інших країнах дещо пізніше. Важливу роль у процесах демократичного транзиту у країнах колишнього соціалістичного табору відіграє їх геополітичне становще. Зрозуміло, що щодо країн ЦСЄ та України, то ЄС має значно більше можливостей впливу через спільність кордону, близькість розташування, ніж,

скажімо, у колишніх радянських азійських республік чи республік Кавказу. Така об'єктивна обставина не може не враховуватися при розробці тих чи інших політик взаємодії. Це й обумовлює характер екзогенних впливів і великою мірою результати демократичного транзиту, який вимірюється інституційною спроможністю новоствореного демократичного політичного режиму.

Форми екзогенних впливів у країнах ЦСЄ. У випадку країн ЦСЄ характер зовнішніх впливів обумовлений їх геополітичним становищем. Тобто сусідство країн ЦСЄ, зокрема й України, з ЄС та Росією як найбільшими центрами сили обумовило їх найбільший вплив на суспільно-політичні процеси. На перший погляд – стандартна ситуація. Однак ці геополітичні гравці мають принципово відмінні політичні режими: усталені демократії у країнах ЄС і дедалі більш виражений жорстко автократичний політичний режим в Росії. Така комбінація геополітичних впливів істотно впливає на характер політичного транзиту. Характерно, що в Росії, яка є однією з посткомуністичних країн, так само на початку 1990-х років розпочався демократичний транзит. Однак з часом через ряд причин процеси демократизації в Росії зазнали стагнації і згортання. Фактично на певний час згортання процесів демократизації відбулося у всіх, за винятком країн Балтії, пострадянських республіках. Однак, Україна, Грузія та Молдова, змогли з різним ступенем успіху автократичний відкат змогли перервати. Тоді як решта країн щодо цього виявилися менш успішними – передусім Росія, Білорусь та Туркменістан. Зрозуміло, що успіх демократичного транзиту обумовлюється насамперед внутрішніми передумовами – рівнем розвитку політичної свідомості та політичної волі, наявністю критичної маси реформаторів і їх політичною волею до демократизації. Проте глибока взаємна інтегрованість економік колишніх радянських республік істотно обмежила можливості для зовнішньополітичного маневру і залишила доволі обмежений вибір пострадянським республікам, які залишалися у сфері впливу Росії або ж частково потрапили у сферу впливу Китаю. У таких випадках, за аналогією з фізикою, спрацьовує закон «сполучених посудин», коли сусідні країни набувають схожих рис.

Цікаво, що у суспільстві часто побутує думка, що найбільшим агентом впливу в країнах ЦСЄ та Балтії є США. Хоча дослідники демократичних транзитів під керівництвом Р. Інглхарта у своїй книжці «Демократизація» відзначали, що «левова частка всіх програм з просування демократії у 1990-х роках була спрямована не на країни ЦСЄ, а на Близький Схід. Навіть на початку 2000-х років щодо широко розрекламованих «кольорових революцій» в Грузії, Україні та Киргизстані, незважаючи на звинувачення в тому, що уряд США і американські організації виступали як основні призвідники революційних рухів, роль США була, щонайбільше, скромною» [4].

Основними агентами просування демократії у світі є, що цілком зрозуміло, більш розвинені країни – зазвичай їх називають «усталені демократії», «колективний Захід», тобто США і ЄС. Інші країни, які вважаються демократичними з різних причин – насамперед через віддаленість і менші ресурси, мають значно менший вплив на процеси демократизації у світі. Тому доцільно розглянути форми впливу США та ЄС на ці процеси.

На думку авторів книжки «Демократизація», «більшість теорій демократизації описує міжнародний контекст як «структуру», у якій немає загальної логіки, загального дизайну, кінцевої мети і лідера. Як правило, функція діючих агентів (агентств) полягає у військовому впливі, взаємодії політичних партій, політичного класу та інших соціальних груп в конкретній країні, які реагують на сигнали і вплив, що йдуть від міжнародного оточення. Саме завдяки цьому ще у кінці 1980-х років набули поширення теорії «просування демократії», яку здійснюють міжнародні або глобальні «агенти» – США, Європейський Союз, міжнародні організації – ООН, транснаціональні правозахисні мережі як то Amnesty International, глобальні фінансові установи – Міжнародний валютний фонд, Світовий банк тощо. Причому на стратегії «просування демократії» у світі витрачаються колосальні кошти. Так, Пітер Бернелл стверджує, що «індустрія просування демократії стала транснаціональною і досягла небувалих розмірів. Поточні витрати складають від 5 до 10 млрд дол. щорічно» [16, р. 37–52].

У середовищі політиків і політичних експертів є різні точки зору на зміст процесів «просування демократії» – від дуже

позитивних до вкрай негативних. Проте відомі дослідники процесів «просування демократії», «захисту демократії» та «сприяння демократії» Філіп Шміттер та Імко Брауер дали таке визначення цих понять: «просування демократії» спрямоване на політичну лібералізацію авторитарних режимів і їх подальшу демократизацію в конкретних країнах-реципієнтах; «захист демократії» здійснюється для консолідації молодих демократій; поняття «сприяння демократії» відноситься до спеціально розроблених програм і діяльності, таким як навчання парламентаріїв, освіта громадян, допомога місцевим організаціям у моніторингу виборів, спрямованим на підвищення ефективності дій (в інтересах демократії) індивідів та інститутів в демократичному режимі. Для просування демократії, захисту демократії і сприяння демократії, безвідносно до їх різних цілей, застосовуються такі дії, як введення санкцій, вираз протестів по дипломатичних каналах, загрози військового втручання, дії, що сприяють дотриманню прав людини, прийняття цивільних норм і трансферт інституційних моделей, таких як виборчі системи. Визначення Шміттера і Брауера не включає дії секретних служб і таємні операції, так само як і ті дії, які здатні тільки побічно сприяти демократизації конкретної країни (наприклад, по кампанії боротьби з неписьменністю або фінансова допомога) [28].

Яким міг би бути більш успішний і стабільний режим просування демократії? Едвард Мансфилд і Джек Снайдер стверджують, що для демократизації потрібні певні попередні умови. Ці умови мають відношення до досягнення певних рівнів державо- і націєбудівництва. Іншими словами, перш ніж приступити до демократизації, суспільство повинно виробити спосіб мирного співіснування різних етнічних груп, що складають його, і має створити необхідні інститути для представництва інтересів і вирішення конфліктів. Якщо демократія, а особливо демократія, привнесена ззовні, виникає до появи цих попередніх умов, вона майже неодмінно призведе країну до внутрішнього конфлікту і зовнішнього втручання. Точка зору Мансфилд і Снайдер полягає в тому, щоб програми просування демократії допомагали країнам створювати попередні умови для демократії, включаючи розвиток економіки, формування чесного і ефективного управлінського

апарату, стимулювання відмови від практики патронажу і репресій як основного інструменту управління, а також сприяння появі підтримуючої демократії активістами в громадянському суспільстві, що послужить внутрішнім поштовхом для демократизації [23, р. 39–45].

Щодо країн ЦСЄ, то найбільш очевидною виявилася роль «колективного Заходу». Причому щодо цих країн їх прозахідна траєкторія виявилася цілком логічною і добровільною. Цей шлях вони для себе сформулювали як «шлях повернення до Європи». Зауважу, що під «колективним Заходом» розуміється програми співпраці ЄС, НАТО, США, а також міжнародних фінансових інституцій – МВФ та Світового банку, співпраця з якими була постійною, найбільш системною і масштабною. Геополітичне становище, зрозуміло ж, визначає характер екзогенних впливів. У цьому сенсі, як було зазначено вище, країни ЦСЄ істотно відрізняються від, наприклад, азійських республік чи республік Кавказу, де найбільш відчутний вплив має Російська Федерація, а в Центральній Азії ще й Китай.

На практиці найбільший вплив у країнах регіону мав ЄС. Розподіл допомоги ЄС також створює певну систему преференцій у відносинах ЄС з рештою країн світу. Якщо раніше африканські країни були найбільшими реципієнтами, то у 1990–2010-х рр. найбільше допомоги отримували країни ЦСЄ, що пов'язано з розширенням ЄС та стабілізаційними заходами в сусідніх регіонах [2].

ЄС небезпідставно вважається одним з найбільш успішних інтеграційних проєктів у світі. Його переваги в тому, що інтеграція, яка розпочалася на європейському континенті у другій половині ХХ ст. з економічної сфери з метою протидії експансії США на європейські ринки, нині перетворилася у політичний процес, об'єднання на основі загальнолюдських демократичних цінностей. Приєднання до ЄС передбачає певний рівень розвитку політичної, економічної і соціальної систем, а досягнення критеріїв членства ніби підтягує країну-кандидата до вищого стандарту, оскільки євроінтеграційний процес зачіпає саме соціокультурну і політичну сфери, досягти критеріїв членства неможливо суто технічно без якісної трансформації суспільства.

Розширення ЄС безпрецедентне з точки зору набуття у ньому членства країн, які протягом тривалого часу належали до іншого типу політичного режиму. Досягнення цими країнами критеріїв членства і вихід за багатьма параметрами на показники західноєвропейських демократій свідчить про можливість застосування інституційних механізмів, які дали можливість стимулювати модернізаційні процеси, не тільки в соціально-економічній, а й у політичній та соціокультурній сферах.

Зауважу, що у політологічній літературі є різні точки зору на цей процес, однак нині (з огляду на розвиток пострадянських країн) більшість дослідників погоджуються, що фактор «колективного Заходу» став тим запобіжником, який унеможливив формування кланово-олігархічних політичних режимів. «У випадку країн ЦСЄ євроінтеграційний процес і взяття ряду зобов'язань як соціально-економічного, так і політичного характеру створило сприятливу «зовнішню демократичну преференцію», яка тим самим слугує «обмежувачем для агресивних стратегій кожної політичної сили» і є фактором під впливом якого змінюються інституційні умови у різних сферах держави, стверджує М. Розов [10, с. 149]. В. Гельман так само стверджує, що розширення у 2000-х рр. і тиск з боку ЄС виявилися своєрідним «антидотом» для східноєвропейців, що дозволило їм не скотитися у неопатримоніальний режим й уникнути деформацій політичної системи [1]. «Країни Центральної та Східної Європи, які отримали після розпаду СРСР повну самостійність, побачили у можливості приєднатися до західних клубів неймовірно дієву противагу тиску давнього радянського / російського гегемона. Раптовий розвал радянського блока і самого СРСР дало їм можливість, відмовившись від лавірування між державами, переорієнтуватися на західний альянс, який виявився переможцем, а потім проскочити в членство там і навіть у число країн, які претендують на перші ролі в блоці. Навіть дещо втративши у силі руху останнім часом, у цілому розширення НАТО та ЄС все ж сприяло розвитку міцних і плюралістичних ринкових демократій. «Модульна» модель дозволила обом організаціям реформувати інститути управління і ввести західні норми в країнах, які побажали «повернутися до Європи» [6, с. 46–47]. «Модульна»

модель стала одним з ключових факторів трансформації величезної території посткомуністичної Європи. Розширення НАТО і трохи пізніше ЄС стало реальним фактом, країни Центральної та Східної Європи, включаючи прибалтійське тріо, були повністю абсорбовані західною системою. Щодо України, то на відміну від країн ЦСЄ, «держави-лімітрофи» мали різні політичні схильності і вищі бар'єри, які потрібно було подолати, – Росії було значно простіше проектувати «жорстку» і «м'яку» силу щодо них; у них була відсутня історична пам'ять про приналежність до Європи, не було національної місії повернутися туди [6, с. 46–47].

У випадку подібних зовнішній преференцій перед країнами ЦСЄ виникла дилема – *делегування власного суверенітету чи самостійний транзит з не дуже зрозумілим і гарантованим результатом?* Неможливо заперечувати, що зовнішнє кредитування і вкрай висока фінансова чи політична залежність від країн-партнерів, наслідком чого є обмеження політичного суверенітету – не найкращі умови функціонування держави. Але у випадку посткомуністичних країн – це радше плюс, ніж мінус. Причому той факт, що у ЄС рішення приймаються методом консенсусу нівелює твердження про відмові від суверенітету. Крім того, тут важливо враховувати можливу альтернативу. І у разі відсутності фактора «колективного заходу» – альтернативою могло б бути формування неопатримоніальних режимів з усіма загрозами і ризиками для регіону в цілому. Звісно, «зовнішні демократичні преференції» у вигляді колективного Заходу не гарантують швидкої демократизації і тільки від країни залежить, у що роль «колективного заходу» буде конвертована, однак ці впливи створюють істотні обставини, під впливом яких недемократичні режими вимушено трансформуються.

За висновком Т. Колтона та С. Чарапа, «Угода про асоціацію фактично являла собою альтернативу повноцінному членству в ЄС, тим не менше воно базувалося на основних умовах процесу вступу. ЄС відкрив двері для нових країн-кандидатів (через відміну віз, зниження торговельних бар'єрів, доступ до внутрішньої системи преференцій у всьому – від освіти до держзакупівель) в обмін на виконання трьох копенгагенських критеріїв: консолідація демократичних інститутів і захист прав

людини, ринкова економіка та прийняття *acquis* – нормативно-правової бази. На практиці наголос робився саме на імplementації нормативно-правової бази [6, с. 89–90].

Проте розширення ЄС не було процесом одностороннього нав'язування або й експансії західних стандартів і процедур посткомуністичним країнам. Саме таку точку зору часто висловлювали противники розширення ЄС свого часу. За змістом процес розширення ЄС і НАТО є радше процесом конвергенції, який передбачає певні інституційні і соціокультурні зміни всередині країн, які представляють інтеграційне ядро, є членами інтеграційного утворення, яке розширяться. Без подібних змін відбувається тільки зовнішній вплив на країни-апліканти з боку країн-членів інтеграційного утворення. У цьому сенсі не варто спрощувати проблему, розглядаючи цей процес лише як односторонній вплив на країни-апліканти. Розширення ЄС, звісно, було б неможливим без фундаментальної реформи ЄС. Постійний процес реформ, який почався з підписанням Договору про Європейський Союз у 1992 році і завершився в Ніщі у 2001 році, підготував ЄС до розширення на Схід. Договір про реформу був, звичайно, не тільки про розширення, але й передбачав перегляд європейських інституцій, що було необхідно для плавного включення в ЄС дванадцяти країн Східної та Центральної Європи.

Вплив ЄС на соціально-політичні транзити у країнах ЦСЄ полягав у формуванні цілісної програми реформ та ресурсній підтримці при їх проведенні – стратегії інтеграції нових членів, спрямовану насамперед на створення нормативно-правової інфраструктури інтеграційного процесу і який відбувався еволюційно через такі програми:

- Створення зони вільної торгівлі та інститутів економічної співпраці в межах програми PHARE, яка мала на меті саме надання фінансової підтримки, здійснення економічних експертиз й залучення інвестицій для проведення економічних реформ, а пізніше стала головним фінансовим інструментом реалізації стратегії розширення ЄС на Схід. Бюджет програми на початку 1990-х рр. складав близько 1 млрд. еку на рік. Так, уже у 1992 р. майже половина експорту країн ЦСЄ припадала на країни ЄС, у

той час як частка експорту, яка припадала на країни колишньої Ради Економічної Взаємодопомоги, впала до однієї п'ятої.

- Політичний діалог ЄС і країн-потенційних кандидатів і асоційоване членство і визначення критеріїв членства в ЄС, відомих як Копенгагенські критерії. Їх вимоги зводилися до необхідності стабільного функціонування політичних інститутів, незалежного судочинства, прозорих і демократичних виборів, незалежних ЗМІ, дотримання прав і свобод громадян, механізми захисту національних меншин – тобто інститутів, які забезпечують функціональність демократії. Поряд з визначенням критеріїв членства Європейська комісія (ЄК) створила критерії оцінки відповідності країн-неофітів, а також деталізувала етапи їх досягнення. Крім того, країни ЦСЄ підлягали періодичному моніторингу ЄК.

- Гармонізація законодавства у сфері внутрішнього ринку країн-аплікантів, викладених в Білій Книзі (1995 р.). Паралельно з початком переговорів про вступ і прийняття програм Партнерства держави-апліканти розробили Національні програми підготовки до членства в ЄС з метою імплементації програм Партнерства при приєднанні.

- Розвиток дво- і багатосторонньої співпраці у культурній сфері. Зокрема, при реалізації культурних програм перевага надавалась фінансуванню за програмою PHARE співробітництва недержавних організацій та індивідуальними учасниками, що спричинило своєрідне запозичення західноєвропейських підходів у розвитку громадського сектору.

- Особливе місце у політико-правовому забезпеченні модернізаційного процесу відіграли вимоги Копенгагенського саміту про створення державою-кандидатом необхідних умов для інтеграції шляхом інституційних реформ із метою імплементації правових норм ЄС до національних законодавств та їх ефективної дії через застосування адміністративними та судовими органами. Завдяки чіткій інституційній політиці в країнах ЦСЄ були створені запобіжники для формування монополій в економіці з наступним зрощенням політики і бізнесу, завдяки чому, на переконання автора, ці держави уникнули істотних деформацій демократичних інститутів і утвердження кланово-олігархічних

політичних режимів, як це сталося у більшості пострадянських республік.

- Необхідність імплементації єсівського законодавства спонукала держави-кандидати до створення ефективного політико-правового механізму імплементації. Започаткована у травні 1998 р. програма Твінінг мала на меті створення системи управління, підготовку і перекваліфікацію широкого кола державних службовців та працівників недержавного сектора економіки, впровадження сучасних методів державного управління. Результатом застосування цієї програми стало те, що у Польщі, Угорщині, Чехії та Словаччині стан з впровадження європейських стандартів був визнаний задовільним.

- Для модернізації системи державного управління в країнах ЦСЕ важливе значення мала політика у галузі державного управління, спрямована на створення органів державного управління, здатних ефективно виконувати свої функції вже у межах ЄС. Процес входження в «Європейський адміністративний простір» передбачав: розвиток законодавчої бази (прийняття законів про державну службу та інших актів, які закладають основу діяльності органів державного управління); адміністративну реструктуризацію, яка веде до формування і вирівнювання інституційних структур держав; розвиток людських ресурсів за рахунок проведення ефективної регіональної політики, спрямованої на економічне вирівнювання регіонів; створення ефективної системи підзвітності з акцентом на системі внутрішнього і зовнішнього фінансового контролю; крім того, країни-аплікати мали б провести регіоналізацію, оскільки інструментарій, організація і фінансування регіональної політики ЄС передбачають оновлення регіонального поділу і системи територіального поділу з тим, щоб здійснювати оптимально регіональну політику, без чого неможливий розвиток людських ресурсів.

- Своєю чергою, імплементація союзних правових норм проводилася паралельно з адміністративною реформою, що створювало аналогічний західноєвропейському механізм їх застосування.

- Прийняття розробленої Єврокомісією комунікативної стратегії, реалізацію якої було заплановано на 2000–2006 рр.

Метою цієї стратегії було забезпечення населення держав-членів ЄС інформацією про цілі, завдання та наслідки вступу до ЄС нових країн, а також сприяння усвідомленню політичними лідерами й громадянами держав ЦСЄ прямого зв'язку суспільних перетворень з перспективою вступу останніх до ЄС.

Приєднання до ЄС вимагало суттєвої трансформації соціально-економічних систем держав, що є необхідною умовою їх участі у спільному ринку. Копенгагенські критерії 1993 р. поміж іншого обумовлюють можливість членства в ЄС відповідністю принципам ліберальної демократії та ринковою економікою, а також спроможністю імплементувати європейський спільний доробок, включно з вимогами безпекової політики [18, р. 12–13]. Підготовка цих країн відбувалася за активної участі ЄС та опосередковується спільними інституційними механізмами, включно з виділенням технічної допомоги для проведення відповідних реформ. Крім того, ЄС виступає як зовнішній арбітр, що відслідковує успіх перетворень [2].

Під впливом заходів, підпорядкованих меті інтеграції, відбулися докорінні зміни і у структурі масової свідомості в країнах ЦСЄ. Зокрема, виборчі процеси набули рис конкуренції програм політичних партій, а не цінностей. З початком демократичних трансформацій країни ЦСЄ відповідними правовими актами підтвердили курс на забезпечення прав людини кожному своєму громадянину, ратифікувавши «Європейську конвенцію з прав людини», приєдналися до «Рамкової конвенції про захист національних меншин», «Європейської хартії місцевого самоврядування», «Міжнародного пакту про громадянські і політичні права», «Міжнародного пакту про економічні, соціальні й культурні права», «Міжнародної конвенції про ліквідацію усіх форм дискримінації», «Конвенції про права дитини» тощо. Це засвідчило бажання імплементації європейських стандартів прав людини в національне законодавство країн ЦСЄ.

Отже задля інтеграції країн-неофітів ЄС вибудував складну систему преференцій, яка включає угоди про вступ, створення спільного економічного простору, митний союз, угоди про асоціацію, торгівлю та співпрацю. Майже кожна країна світу пов'язана з ЄС однією з цих формальних угод, які створюють

певну ієрархічну систему відносин ЄС із третіми країнами: найближчі партнери об'єднані в рамках Єдиного економічного простору, далі йдуть країни, з якими укладено угоди про асоціацію, інші країни мають тільки угоди про співпрацю та торгівлю. У рамках цих відносин ЄС знаходиться в центрі інституціоналізованих двосторонніх і багатосторонніх зв'язків, побудованих на певній формі позитивної чи негативної обумовленості [2].

Країни-кандидати на вступ до ЄС мають відповідати критеріям членства, які «погодила Європейська Рада». Одна з основних умов – європейська ідентичність на основі відданості європейським цінностям – була єдиним критерієм на початку формування європейської спільноти. У статті 327 Римської угоди проголошувалося, що «будь-яка європейська держава може подати заявку на членство в Співтоваристві» [31]. Лісабонська угода додала до цього відданість певній системі цінностей [19, р. 83].

Економічна привабливість та принципи його внутрішньої побудови формують потенціал «м'якої» сили ЄС, а відтак його спроможність застосовувати її для реалізації зовнішньополітичних завдань. У разі вступу чи доступу до внутрішнього ринку ЄС для третіх країни відкривається великий ринок і привабливі економічні можливості. «М'яка» сила ЄС втілюється у програмах сприяння реформуванню економіки сусідів. Полегшуючи на перший погляд вирішення соціально-економічних проблем країн ЦСЄ, ЄС одночасно підлаштовує їх під свої економічні та торговельні пріоритети [2]. Завдяки позитивному іміджу приєднання до ЄС означає для багатьох автоматичне покращення життя, економічне зростання, соціальний захист тощо. Такі настрої змушують треті країни проводити зовнішню політику рахуючись з інтересами ЄС та подекуди беззаперечно погоджуватись із ним.

Економічна допомога має різні форми, переслідує низку цілей і є досить контроверсійним інструментом політики, оскільки може слугувати для реалізації як абсолютних, так і відносних цілей. Як зазначалось, допомога країнам, що розвиваються, була найпершим і найбільш вживаним інструментом зовнішньої політики ЄС. Станом на початок 2010-х років ЄС надавав більше половини

світової офіційної допомоги для розвитку демократій та її інфраструктури [13], а його діяльність у цій сфері стала глобальною.

Ресурс, який використовує Європейський Союз для допомоги третім країнам, збільшився із 0,2% його бюджету в 1966 році до 6% у 2013 року [20], а з урахуванням видатків Європейського фонду розвитку – до 9 % [13]. Різні форми допомоги третім країнам із сукупного бюджету ЄС в 150 млрд євро становлять 9 млрд євро або близько 90% всіх видатків, передбачених за статтею «ЄС як глобальний гравець». Окрім видатків, які передбачені бюджетом ЄС, цей напрям фінансувався також за допомогою внесків держав-членів до Європейського фонду розвитку.

У 2014–2020 роках Європейською комісією фінансування «зовнішніх дій» ЄС зросло з 56,8 млрд. євро до 70 млрд. євро та Європейського фонду розвитку з нинішніх 23 млрд. євро до 30,3 млрд. євро (таблиця 1).

Таблиця 1

***Напрями витрат на збільшення глобальної ролі ЄС
у 2014 – 2020 роках (млрд євро)***

Прокт бюджету на 2014-2020 рр.	70.00
Інструмент співробітництва з питань розвитку	20.60
Передвступний інструмент	12.50
Інструмент європейського сусідства	16.10
Інструмент партнерства	1.00
Інструмент стабільності	2.50
Європейський інструмент підтримки демократії і прав людини	1.40
Спільна зовнішня і безпекова політика	2.50
Інструмент гуманітарної допомоги	6.40
Цивільний захист та надзвичайні ситуації	0.20
Європейський добровільний корпус гуманітарної допомоги	0.20

Інструмент співробітництва з питань ядерної безпеки	0.56
Макрофінансова допомога	0.60
Гарантійний фонд для зовнішніх дій	1.26
Резерв для надзвичайної допомоги	2.45

Джерело: «Бюджет для Європи 2020» [15].

Для надання підтримки країнам-партнерам Європейський Союз використовував широкий спектр засобів, основними механізмами якого були надання допомоги через Інструмент співробітництва з питань розвитку, Інструмент передвступної допомоги та Європейський інструмент сусідства та партнерства.

Важливе значення не так для трансформації країн ЦСЄ як молодих демократій, як для забезпечення їх безпеки, стало набуття ними членства в Північно-атлантичному альянсі (НАТО). І як би скептично не ставилися до НАТО і не звинувачували цей блок у нерішучості, саме приналежність до НАТО стала фактором, який все ще стримує Росію у розширенні власної зовнішньої експансії. І як би не заперечували це російські політики і експерти, вимоги Росії щодо так званого «колективного Заходу» повернутися до диспозиції сил на міжнародній арені станом на 1997 рік – час, коли не було розширення НАТО за рахунок країн – колишніх членів Організації Варшавського договору та Соцтабору, є свідченням реальних намірів Росії.

І саме наміри України набути членства в НАТО, які на момент вторгнення Росії все ж були здебільшого декларативними, попри те, що вони були записані у Конституції України, стали головним спусковим механізмом – приводом для повномасштабної війни Росії проти України. Хоча помилково вважати, що це єдиний привід, про що свідчить доволі спокійне ставлення до вступу до НАТО Швеції та Фінляндії. Тобто реальні наміри Росії – все ж відродити зони власного геополітичного впливу за рахунок країн, які колись входили до соціалістичного табору, що стало б вагомим ресурсом власної міці, таким собі аргументом для країн незахідного світу, одним з лідерів якого, схоже, має наміри стати Росія. Тому Україна – це лише перший етап у досягненні цієї мети.

З огляду на це і на той факт, що ЄС – це ще й інструмент власної демократичної трансформації, підписання Україною Угоди про асоціацію з ЄС у 2014 році і надання Україні статусу кандидата у члени ЄС у 2022 році, запровадження безвізового режиму у 2017 році, програма розширеної співпраці з МВФ та Світовим банком, програми військової співпраці з НАТО є саме тими важелями цілеспрямованого впливу, які, незважаючи на численні перешкоди й інерційність політичної системи) стимулюють процеси демократичного транзиту в Україні, як свого часу стимулювали в країнах ЦСЄ. Тим самим Україна також отримала інституційні механізми, які стимулюють інтенсивні трансформації політичних інститутів і, що важливо, цінностей, що створює більш сприятливі умови для виходу зі стану гібридності.

Щодо України, то європейський вектор зовнішньої політики став розвиватися з початку 1990-х років. Проте більш ніж 70-річний період перебування у складі СРСР, а до того у складі Російської імперії з нетривалим періодом спроб побудувати власну державу (1917–1920 роках) позначилося і на політичній ідентичності мешканців України, і на структурі виробництва тощо. Не дивно, що після розпаду СРСР Україна, будучи формально незалежною державою, залишилася у сфері впливу Російської Федерації. Причому цей вплив посилювався в міру посилення Російської Федерації. Істотно й змінилися форми впливу РФ – від нібито рівноправного партнерства у 1990-х роках до відвертої експансії протягом 2000-х років і військової агресії у 2014 році до повномасштабного військового вторгнення у 2022 році.

Натомість як вплив «колективного заходу» трансформувалася з доволі прохолодного ставлення протягом 1990-х–2000-х років до активної політики зближення після Євромайдану. Таким чином, умовно політику зовнішніх гравців щодо України можна поділити на два періоди – від 1991 до 2013 років – перший. 2014 – 2021 роки – другий. З 2022 року після повномасштабного воєнного вторгнення Росії в Україну і наданні Україні статусу кандидата в члени ЄС слід вести мову про третій етап у розвитку взаємин Україна – ЄС. Для першого періоду характерна невизначеність і коливання політики щодо України, яка, на нашу

думку, була результатом політики багатовекторності, проголошеної у 1997 року Президентом Л. Кучмою. Фактично у цей період Україна втратила шанс «вирватися з обіймів Росії», а в міру укріплення Росії, плата за відрив з року в рік підвищувалася. Натомість як шанс приєднатися «до цивілізованого світу» зменшувався через формування специфічного типу гібридного політичного режиму – неопатримоніального, консолідація якого відбулася у період президентства В. Януковича. Тим самим між Україною і Заходом утворилася ментальна прірва саме через формування специфічних політичних практик на рівні не тільки влади, а й суспільства, що вкрай ускладнювало зближення України та ЄС.

Другий і третій період супроводжується форсованими спробами України зблизитися з ЄС й формування відповідної нормативно-правової інфраструктури. До 2022 року цей процес можна вважати досить успішним. Однак наразі, звісно, доля взаємин Україна – ЄС залежить виключно від того, коли Україна зможе відбити збройну агресію Росії (як основна умова), на яких умовах і як швидко на території України буде встановлено мир або як швидко Росія відмовиться від своїх намірів (це мало-ймовірно).

Договірною-правова база, якою регулюється міжнародний статус України та її основні зовнішньополітичні пріоритети є досить розгалуженою і відображає політику багатовекторності, яка тривалий час була в основі української зовнішньої політики. Після проголошення державного суверенітету [3], Україна уклала серію договорів, якими зафіксувала свої відносини з основними міжнародними партнерами [8]. Крім підписання двосторонніх угод і власне визнання державного суверенітету країнами світу, Україна уклала ряд угод з наднаціональними структурами – СНД [11], НАТО [9], приєдналася до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї [7] та ін. Досить повільно, але Україна поступово виходить з гібридного стану і трансформується у консолідовану демократію. Підтвердженням цьому, індекси демократії від Freedom House (таблиця 2). Нагадаємо, що цей індекс обраховується у показниках від 1 до 7, де 1 – найвищий, 7 – найнижчий.

Таблиця 2

Україна в оцінці рівня демократії компанії

“Freedom House” 1997 – 2020 роках

(рік моніторингу і загальний індекс демократії) [5, с. 400]

1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
н/д	н/д	4,63	–	4,71	4,92	4,71	4,88	4,50	4,21	4,25	4,25
2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
4,39	4,39	4,61	4,82	4,86	4,93	4,75	4,68	4,61	4,64	3,36	3,39

Підсумовуючи значення зовнішніх впливів у процесах демократизації у країнах ЦСЄ та Україні, ймовірно, що форми взаємодії мають ознаки конвергенції. Тобто відбувається не поглинання (як часто можна почути від євроскептиків), а взаємне проникнення і трансформація і тих країн, які прийнято вважати старими демократіями, і країн молодшої демократії. Водночас процеси конвергенції є керованими і доволі послідовними, що дозволило їм великою мірою уникнути так званих «проблем росту», які характерні для молодих демократій. Особливо показовим у цьому сенсі є Україна, чий розвиток, частково й через багатовекторну зовнішню політику, що вилилося часом у різнонаправлені зовнішні впливи, спричинив більш стрибкоподібний розвиток, ніж це сталося з країнами, які не проводили багатовекторну зовнішню політику.

У випадку країн ЦСЄ євроінтеграційний чинник виявився своєрідним дисциплінуючим фактором насамперед для урядів цих країн, які завдяки детально розробленим програмам досягнення критеріїв членства унеможливили формування гібридних політичних режимів у цих державах. Звісно, цей фактор не визна-

чальний, але відіграв надзвичайно важливу роль у запобіганні формування монополій в економіці, а згодом фінансово-промислових груп, які фактично «приватизували державу», як це сталося в Україні. Саме завдяки детальним інституційним механізмам, які були імплементовані – адже прямо чи опосередковано, але політика урядів країн регіону тривалий час підпорядковувалася реалізації євроінтеграційної стратегії та виконанню формальних критеріїв членства у ЄС, «фактор ЄС» став своєрідним катализатором для вкорінення демократичних інститутів – демократичної політичної системи, ринкової економіки, впливового громадянського суспільства і загалом конкурентного політичного середовища. Тобто євроінтеграційний досвід країн ЦСЄ – це насамперед інституційні зміни внутрішнього характеру – механізмів ухвалення політичних рішень, механізмів інкорпорації політичного класу, механізмів політичного контролю і політичної відповідальності, узгодження інтересів тощо. Тобто інструментів, які б уможливлювали конструктивний екзогенний вплив. Без створення належної інфраструктури, здатної реалізувати стратегію євроінтеграції, неможливо досягти реальних результатів.

Джерела:

1. Гельман В. Я «Подрывные» институты и неформальное управление в современной России: Препринт М-13/10. Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2010. 28 с.
2. Гнатюк М. Політична суб'єктність Європейського Союзу (інституційно-нормативні характеристики Лісабонської моделі). Дис... д. політ. н. Київ: Києво-Могилянська академія, 2016. 403 с.
3. Декларація про державний суверенітет України / Верховна Рада УРСР; 16.07.1990 № 55-XII. URL. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/55-12>
4. Демократизация / сост. и науч. ред. К. Харпфер, П. Берхаген, Р.Инглхарт, К. Вацель; пер. с англ. Под научн. Ред М.Г.Миронюка; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». Москва, 2015. 708 с.
5. Кондратенко О. Ю. Україна у світових рейтингах демократії та людського розвитку / Зміни політичних режимів і перспективи зміцнення демократії в Україні: монографія / авт. кол.:

- Г.І.Зеленько (керівник, наук. ред.), Т. А. Бевз, С. Г. Брехаря, М.С.Кармазіна та ін. Київ: ППіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021.
6. Колтон Т., Чарап С. Украинский кризис: Победителей нет. *Россия в глобальной политике. Спецвыпуск*. 2017. Декабрь. 185 с.
  7. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. 05.12.1994. URL: zakon4.rada.gov.ua/laws/show/998_158; Тристороння заява Президентів України, США та Росії / Док. 998_300 від 14.01.1994. URL. http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/998_300
  8. Постанова Верховної Ради України «Про Основні напрями зовнішньої політики України» від 02.07.1993 р. №3360-XII. URL. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3360-12>
  9. Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 23 травня 2002 р. «Про Стратегію України щодо Організації Північноатлантичного договору (НАТО)». URL: <http://www.archives.gov.ua/International/Strategia.pdf>
  10. Розов Н. С. Неопатримониальные режимы: разнообразие, динамика и перспективы демократизации. *Полис. Политические исследования*. 2016. №1. С. 139–140.
  11. Угода про створення Співдружності Незалежних Держав / Док. 997_747 від 10.12.1991. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/997_077; Про ратифікацію Угоди про створення Співдружності Незалежних Держав / Верховна Рада України; Постанова від 10.12.1991 № 1958-XII.URL. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1958-12>
  12. Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії / пер. з англ. Т. Цимбал і Р. Корнута. Київ: Наш формат, 2019. 608 с.
  13. Annual Report 2012 on the European Union's Development and external assistance policies and their implementation in 2011. Brussels, 6.8.2012 SWD (2012) 244 final URL: http://ec.europa.eu/europeaid/multimedia/publications/documents/annual-reports/europeaid_annual_report_2012_full_en.pdf.
  14. Brinks D., Coppedge M. Diffusion is No Illusion: Neighbor Emulation in the Third Wave of Democracy. *Comparative Political Studies*. 2006. Vol. 39. P. 463–489.

15. Budget For Europe 2020. Part II. Policy Fiches. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. COM (2011) 500/II final. URL. http://ec.europa.eu/budget/library/biblio/documents/fin_fwk1420/MFF_COM-2011-500_Part_II_en.pdf.
16. Burnell P.J. International Democracy Promotion: A Role for Public Goods Theory? *Contemporary Politics*. 2008. Vol. 14. №. 1. P. 37–52.
17. Chalmers D. A. Internationlized Domestic Politics in Latin America. The Institutional Role of International Based Actors / Unpublished Paper. Department of Polical Science. Columbia University, 1993.
18. Conclusion of the Presidency. Relations with the countries of Central and Eastern Europe. European Council in Copenhagen. 21–22 June 1993 (SN 180/93). *Bulletin of the European Communities*. 1993. № 6. P. 12–13.
19. Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union. *Official Journal of the European Union*. 2010. Volume 53. P. 1–389.
20. Draft General budget of the European Union for the financial year 2013. URL. <http://eur-lex.europa.eu/budget/data/DB2013/EN/SEC00.pdf>.
21. Gleditsch K.S., Ward M.D. Diffusion and the International Context of Democratization. *International Organization*. 2006. Vol. 60. P. 911–933.
22. Hantington S.P. After Twenty Years: The Future of the Third Wave. *Journal of Democracy*. 1997. Vol. 8. No. 4. P. 3–12.
23. Mansfield E., Snyder J. Prone to Violence. *National Interest*. 2006. Vol. 82 (Winter). P. 39–45.
24. Moravcsik A. Introduction: Integration International and Domestic Theories of International Bargaining. *Double-Edged Diplomacy: International Bargaining and Domestic Politics* / ed. by P.B. Evans, H.K. Jacobson, R. D. Putnam. Barleley (CA): University of California Press, 1993. P. 5–9.
25. Morawski Witold, ed., *Facing Future Challenges*. Warsaw: Wolter Kluwer, Polska, 2016; *Studia Polityczne*, 2017. Vol. 45, No. 3., P. 87–115.

26. Patnam R. Diplomacy and Domestic Politics: The Logic of Two-Level Games. *Double-Edged Diplomacy: International Bargaining and Domestic Politics* / ed. by P.B. Evans, H.K. Jacobson, R.D. Putnam. Barkeley (CA): University of California Press, 1993. P. 431–468.
27. Pridham G., Vanhanen T. (eds.). *Democratization in Eastern Europe: Domestic and International Perspectives*. London: Routledge, 1994.
28. Shmitter P., Brouwer I. Conceptualizing, Researching and Evaluation Democracy Promotion and Protection / EUI (European University Institute) Working Paper SPS. No. 99/9. 1999.
29. Smith T. *America's Mission. The United States and the World Worldwide Struggle for Democracy in the Twentieth Century*. Princeton (NJ): Princeton University Press, 1994.
30. The Economist: Democracy Index 2019. Рейтинг стран мира по уровню демократии. URL: <https://gtmarket.ru/ratings/democracy-index>.
31. Treaty establishing the European Economic Community. *EUR-Lex. Treaties*. URL. http://eur-lex.europa.eu/en/treaties/dat/11957E/tif/TRAITES_1957_CEE_1_EN_0001.tif.
32. Whitehead L. Democracy by Convergence and Southern Europe: A Comparative Politics Perspective. *Encouraging Democracy: The International Context of Regime Transition in Southern Europe* / ed. By G. Pridham, New-York: St. Martin's Press, 1991. P. 1–29.
33. Whitehead L. *Democratisation: Theory and Experience*. Oxford: Oxford University Press, 2002.
34. Zolkina M. The Impact of Europeanization on Democratic Transformations: The Cases of Slovakia and Ukraine / Analyst of the Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation, Kyiv: 2013. 58 p.

Розділ 7

НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА РЕГІОНАЛЬНІ ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ: ВИЗНАЧЕННЯ ТА ВИМІРИ

Анатолій РОМАНЮК

Термінологічна актуальність. Поняття політичний процес активно використовується дослідниками, політиками, журналістами і всіма, хто звертається до політичної проблематики¹. При цьому простежується відносний консенсус щодо трактування самого терміну. В цілому дефініція категорії, надана у «Політичній енциклопедії», відображає домінуючий підхід: «...сукупність послідовних дій політичних суб'єктів з реалізації своїх інтересів через політичну владу. Політичний процес виражає і розкриває формалізовану послідовність політичних дій суб'єктів від стадії формування політичних запитів і мети до ухвалення рішень і їх реалізації» [6, с. 596]. У цьому випадку, як і в багатьох інших, наголос зроблено на дії, процесі прийняття рішення політичними суб'єктами з допомогою інститутів влади. У даній статті енциклопедії зазначається, що політичний процес характеризує політичну систему з боку механізму досягнення поставлених цілей і завдань [6, с. 596]. Близьке визначення ми знаходимо у С.В. Гайдая: «це сукупність дій його учасників, що

---

¹ У листопаді 2019 р. Verlumino Studios LLC випустила на платформі Microsoft Windows комп'ютерну гру під назвою «Political process». Гра побудована як симулятор, що дозволяє учасникам формувати власний політичний процес на прикладі США. Зокрема, учасники мають можливість самостійно створити власного політика у прив'язці до американського політичного життя, відповідно він/вона може бути демократом або республіканцем, йому/їй можна сформувати формат політичної ідеології за рахунок вибору сорока можливих політичних позицій, його/її можна прив'язати до конкретної проблематики 50 штатів та понад 3 000 виборчих округів. Гра дозволяє виявляти/враховувати до 80 змінних щодо виборців, зокрема це демографічні показники, ідеології, явка на вибори, параметри населення округу та штату, рівень заможності тощо. Політиків можна пробувати обирати на 9 видів політичних посад рівня місто, штат та країна.

відбуваються у певних окреслених межах й спрямовані як на підтримку та формування політичної системи, так і руйнування та підризу усталених принципів, норм, законів та політичного устрою/ладу» [3, с. 86]. В багатьох вітчизняних публікаціях ми простежуємо фактичне ототожнення понять політичний процес і функціонування політичної системи на що зокрема звертає увагу В.Г.Вонсович [2, с. 8]. Змістовно політичний процес розглядається як функціональна характеристика політичної системи і в масштабній монографії Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Кураса НАН України [7]. Слід відзначити, що подібне ототожнення властиве і західним політологам, особливо у випадках ретроспективного, протягом певного історичного періоду, або широкого розгляду політичної системи певної країни [14, с. 564-565]. Таким чином, подібний підхід, по-перше, робить головний наголос на політичній дії суб'єктів або акторів що іманентно включає в себе формування мети, відповідність інтересам та процес прийняття рішення. Тим самим концентруючись на процесі прийняття рішення і дії, яка може бути наступною після прийняття рішення, або на політичній дії в склад якої входить прийняття рішення. По-друге, акцентується увага на функціональному механізмі який забезпечує існування політичної системи суспільства при цьому підкреслюють визначальну роль зв'язку акторів або суб'єктів і влади. Тим самим вводиться обмеження: не всі наявні актори виступають дієвими особами політичного процесу, а лише ті, які формують/представляють владу.

За такого трактування політичного процесу ми отримуємо фактичне його регламентування, або втрату низки важливих характеристик, які іманентно пов'язані із політичним процесом. По-перше, ми певною мірою губимо розуміння напрямку розвитку суспільства протягом часового відрізка. Це відбувається внаслідок концентрації уваги на процесі прийняття рішення в конкретний момент. По-друге, акцентування на зв'язку політичних акторів і влади ставить питання про роль всіх наявних на політичній сцені акторів – яка їх роль і чи є для них місце в політичному процесі контролюваному владою, якщо вони не належать до влади? Відповідно виникає також потреба уточнити особливості полі-

тичного процесу в демократичних та авторитарних суспільствах. По-третє, опертя на владу не знімає з порядку денного питання легітимності самого політичного процесу, а не конкретних політичних рішень і дій. По-четверте, прийняте визначення накладає додаткові обмеження на визначення суб'єктів політичного процесу та формат інструментів політичного процесу.

Обґрунтування щодо окреслених питань. Сам термін процес має латинське походження і означає проходження, просування вперед. Відповідно етимологічно прийнято трактувати процес як послідовну зміну предметів і явищ, що відбувається закономірним порядком або сукупність ряду послідовних дій, спрямованих на досягнення певного результату. Третій варіант трактування стосується правового процесу, і ми його залишаємо поза нашою увагою [11]. Як бачимо, у поширеному дефініюванні політичного процесу присутнє етимологічне розуміння терміну процес. На нашу думку, означеної констатації замало, тому що процес не може зводитися виключно до досягнення певного результату, оскільки логічно виникне питання щодо розуміння того, що є суспільним результатом і чи результат, який таким трактується певним актором, навіть діючою владою, буде валідним для всіх інших політичних акторів. Так само надто загальною є констатація «послідовної зміни», яка нас фокусує власне на діях, прийнятті рішень. Недостатньо чіткою є і конструкція «просування вперед».

Вважаємо, що процес має відображати напрямок, або вектор політичного розвитку протягом певного часу і включати в себе сукупність комунікацій та взаємодій, які зумовлюють розвиток полісу у визначеному напрямі. Цей напрямок може бути формалізованим, тобто зафіксованим у певному документі або артикульованим публічно. Питання часу так само має суттєве значення. Щодо політичного процесу мабуть неможливо запровадити часові ліміти. Він може і повинен вивчатися/сприйматися як ретроспективно у минуле, так і відносно сьогодення та в перспективі. Базовим відрізком вважатимемо каденцію парламенту, тобто прив'язку оцінки, вивчення процесу слід робити щодо часового проміжку на який обирається національний парламент, який, зі свого боку, формує уряд і цілу систему інституцій виконавчої влади. Подібне твердження стосується

парламентської та напівпрезидентської систем правління і не буде коректним щодо президентської системи, де напрямок політичного розвитку слід оцінювати у прив'язці до каденції глави держави. У всіх цих випадках ми свідомо констатуємо, що напрямок розвитку детермінується результатами парламентських або президентських виборів. Виявом цього є результати – які політичні актори та які політичні програми отримали підтримку більшості населення. Тобто зміст напрямку політичного розвитку суспільства на конституційно визначений термін артикулюється у політичній програмі акторів, які отримали підтримку необхідної більшості громадян/виборців цієї країни. Власне, під час виборів політичні актори представляють громадянам свою оцінку попереднього розвитку, цілі, які має досягнути поліс протягом наступного періоду і програму/інструментарій дій необхідних для імплементації сформульованих цілей/завдань. Принциповим у цій конструкції є результат виборів, який ми можемо інтерпретувати як форму підтримки цієї програми. Відтак, більшість громадян у законно визначений спосіб демонструють прихильність до одного з декількох варіантів вектору наступного суспільного розвитку.

У даному випадку ми виходимо з парадигми сутності демократичного суспільства, де існує політичний плюралізм та поширені практики верифікованої політичної конкуренції. Виявом цього в західних демократіях є відмінні позиціонування основних політичних сил, як наприклад «лівих», «центристів» і «правих». Набір можливих варіантів наступного розвитку буде особливим для кожної конкретної країни і залежати від виборчої та партійної систем, від політичних традицій та культури тощо. Такий підхід дає нам можливість представити політичний процес у формі лінії суспільного розвитку, яка буде коливатися між лівими і правими точками залежно від партійної конфігурації парламентської більшості, або меншості, які будуть здійснювати владу, так само як і від партійної приналежності глави держави, який виграє вибори.

В умовах авторитарного суспільства визначення напряму розвитку та інструментів необхідних для цього розвитку є прерогативою виключно влади та акторів, які уособлюють цю владу. Усі інші політичні актори або усунуті від цього процесу, або виконують роль статиста, не маючи або маючи обмежені мо-

жливості впливу на процес вироблення програм суспільного розвитку, як і конкретних принципових рішень.

Базою подібної практики є твердження про єдність цілого суспільства, коли існування різних суспільних груп визнається формально, при цьому не допускається, що їм властиві відмінні інтереси, а наголос робиться на спільності, єдиній долі, яка досить часто є «загроженою» або ззовні, або з боку «зрадливої» опозиції. У недемократичних суспільствах від процесу оцінки вектора розвитку суспільства усунуті не лише політичні актори, але і всі громадяни. Їх роль намагаються звести до функції демонстрації єдності з владою, вияву «широкої» підтримки програм та конкретних рішень влади і тих акторів, які представляють собою владу, яким народ колись делегував право здійснювати владу. Тому вибори виступають лише виявом єдності виборців і носіїв влади та відповідно демонстрацією схвалення всіх програм і рішень владної групи без обговорення і без висунення альтернатив. На відміну від означеної системи, в демократичному суспільстві визнається плюралізм суспільних груп, відмінність і різноманітність їх інтересів та відповідно артикулювання і агрегування численними політичними партіями/акторами особливих інтересів у багатоманітності політичних програм. Під час виборів політичні актори звертаються за підтримкою до всіх/основних існуючих у суспільстві груп або до окремих груп. Політичні актори предметом комунікації з громадянами роблять виборчі програми/проекти, які передбачають варіанти суспільного розвитку на основі відповіді на наявні суспільні виклики для цілого суспільства і/або для конкретних суспільних груп. Виборці через акт голосування виявляють підтримку конкретним варіантам/напрямам розвитку, відповідно носії варіантів, яких підтримує достатня/необхідна, згідно з законодавством кількість виборців, обираються/потрапляють до парламенту. Тим самим серед багатьох варіантів можливого суспільного розвитку на найближчі 4 або 5 років власне громадяни обирають прийнятний для більшості варіант, який фіксує вектор цього розвитку.

У випадку президентської системи або системи виборів відносної більшості, як у Сполученому Королівстві, виграш одного актора одночасно означає і перемогу його програми сус-

пільного розвитку на конкретний часовий період. Власне, ця програма фіксує напрямок розвитку політичного процесу впродовж визначеного періоду часу. У більшості континентальних європейських країн перемога однієї партії на парламентських виборах є поодиноким явищем, внаслідок чого відбувається процес формування урядової коаліції. З практики ми знаємо, що це можуть бути уряди більшості і меншості. В обох випадках процедура інвеститури передбачає підтримку з боку більшості парламентарів прем'єра як голови уряду/складу уряду і/або його програми роботи. У випадку цих двох моделей урядів, вони формують програму, яка є компромісом виборчих обіцянок партій, що входять до складу владної коаліції. Тим самим програма роботи уряду буде відображати вектор суспільного розвитку на час каденції парламенту. Одночасно партії, які не увійшли до складу урядової коаліції, незалежно від більшості або меншості, мають в демократичному суспільстві широкий спектр інструментів впливу на зміст і напрям урядової програми/напряму розвитку політичного процесу. Перш за все, вони мають можливість публічного представлення в парламенті інтересів, проблем суспільних груп, які їх підтримували і які вони представляють. Факт представлення та компромісний формат політичних рішень зумовлюють неможливість владної коаліції відкидати публічно артикульовані вимоги/інтереси та веде до пошуку варіантів їх урахування в діяльності не лише парламенту, але і виконавчих структур держави.

Крім того, до головних інструментів впливу не урядових партій також ми відносимо статус та права опозиції, інструменти парламентського контролю за діяльністю уряду та глави держави, включно з вотумом недовіри, можливістю імпічменту глави держави та дострокової відставки уряду з можливістю його реформатування або передтермінових виборів [8]. Тим самим ми констатуємо, що політичний процес у демократичному суспільстві є продуктом позиції всіх громадян та взаємодії основних політичних акторів, які представляють інтереси всіх основних суспільних груп, а не лише тих, які контролюють владу.

Включення виборів та сформованих за їх результатами законодавчих та виконавчих інститутів влади до конструкції по-

літичного процесу одночасно дозволяє нам зафіксувати легітимність програми розвитку, яку підтримує більшість громадян країни, задекларовану в акцептований всім суспільством спосіб, та законність пов'язаних з цим курсом наступних політичних рішень і дій. Відсутність подібної констатації вимагає або додаткового уточнення/верифікації легітимності або її латентного формату.

Наголошені уточнення щодо визначення сутності політичного процесу досить добре кореспондуються із наявною сьогодні трансформацією підходу до визначення сутності політичного. Традиційне, сформульоване ще М. Вебером трактування політики і політичного, як того, що пов'язане із утриманням або боротьбою за владу в умовах розвинених демократичних країн поступово перетворилося у конструкцію представлення та обстоювання групових інтересів. Для того, щоб їх захищати, володіти владою дуже добре, але не обов'язково, їх ефективно можна представляти з допомогою численних напрацьованих процедур і інструментів демократичного суспільства. Тим самим і політичний процес є продуктом взаємодії всіх політичних акторів. Але в даному випадку ми повинні зробити одне суттєве уточнення. Практика України доводить, що в нас проголошено багато політичних партій, які офіційно, відповідно до вимог діючого законодавства зареєстровані, однак існують лише формально в списках/реєстрах Міністерства юстиції.

Досвід виборчих кампаній свідчить про великий розрив між кількістю офіційно зареєстрованих політичних партій і кількістю партій, які беруть участь у виборах, і ще більший розрив із тими партіями, які отримують певний рівень підтримки виборців. Як ми бачимо з даних таблиці 1, невідповідність між офіційно зареєстрованою кількістю політичних партій на рівні країни та тими, що беруть участь у виборах, є значною і має тенденцію до збільшення. Тому ми вважаємо, що суб'єктами виборчого процесу на національному рівні мають бути лише ті політичні партії, які беруть участь у виборах та отримують певний рівень підтримки. Визначити достатній рівень підтримки, на нашу думку, складно. Вважаємо, що таким показником на національному рівні слід вважати 1 % голосів виборців. Подібна квота, безумовно, є

умовною. Але вона має свідчити, що партія, яка брала участь у виборах, і її програма мали певний рівень підтримки виборців.

Окрім того означений висновок тягне за собою наступну констатацію – перелік партій, які виступають суб’єктами політичного процесу, завжди є конкретним і пов’язаним з виборчою каденцією. Це передбачає, що конкретна партія може протягом однієї каденції розглядатися суб’єктом, а протягом іншої або інших – ні. Яскравим прикладом цього може слугувати партія «Фронт Змін» А. Яценюка, яка під час виборів 2012 р. стала своєрідним «відкриттям», отримавши за пропорційною системою 62 місця (25,55 % голосів) і ще 39 в мажоритарних округах, що дало в загальному 101 місце (22,67 %) з 450 в парламенті України. Натомість під час наступних, в тому числі місцевих виборів, партія повністю втратила підтримку виборців і зійшла з політичної сцени.

Таблиця 1

Параметри участі політичних партій у парламентських виборах та їхнього входження до Верховної Ради України (1998–2019 рр.)¹

Рік виборів	Зареєстровані політичні партії	Партії, як суб’єкти виборчого процесу (к-сть)	Партії, як суб’єкти виборчого процесу (у %)	Партії, які обрані до ВРУ (к-сть)	Партії, які обрані до ВРУ (у %)	Партії, які набрали понад 1 % голосів
1998	43	41	95,0	8	18,3	16
2002	80	61	76,0	6	7,5	13
2006	123	76	62,0	5	4,0	11
2007	127	43	34,0	5	3,9	7
2014	232	52	22,0	6	2,6	12
2019	352	65	18,4	5	1,4	12

Зроблена нами оцінка індикаторів, на підставі яких визначаємо суб’єктів політичного процесу, одночасно має в собі й певні обмеження. Вони пов’язані передусім із складністю самого

¹ Таблиця опрацьована автором на основі даних ЦВК. URL: cvk.gov.ua

політичного процесу. Як зазначає Пилип Зіттоун, його слід розглядати «...як більш-менш складне об'єднання проблем, цілей, цінностей, інструментів, дій, наслідків тощо» [18, с. 4].

Рух у певному напрямі або вектор розвитку включають в себе значну кількість самостійних цілей і завдань з різних суспільних сфер, які можуть бути між собою пов'язані широким діапазоном зв'язків від ледь помітних до суттєвих. Будь-яка дія виступає також як сукупність численних комбінацій завдань, реакцій на дії, зворотнього зв'язку та множинних очікуваних і несподіваних реакцій. Оскільки суспільні процеси торкаються інтересів як акторів, суспільних груп та окремих індивідів, можливі запити, оцінки, реакції в процесі реалізації будь-якої дії важко обрахувати. Тим більше, що в демократичному суспільстві влада не здатна жорстко і ефективно контролювати позиції та реакції акторів, суспільних груп та особистостей.

По-друге, у демократичному суспільстві представлення групових інтересів відбувається не лише визначеними політичними акторами, але і ЗМІ, громадськими структурами та окремими громадянами, спільнотами, особливо в умовах поширення соціальних мереж в інтернеті. Внаслідок цього стаємо свідками включення в політичне життя широкої гами акторів поза традиційними політичними партіями. Це дає підстави вважати, що суб'єктів політичного процесу варто розглядати у вузькому та широкому контексті. У першому випадку ми до їх числа маємо відносити парламентські політичні партії та ті політичні сили, які отримали підтримку на виборах понад один відсоток. У широкому контексті до їх числа ми відносимо не лише означену групу політичних партій, але і ЗМІ, суспільні групи/спільноти та особистості, які в своїй діяльності представляють і обстоюють суспільні інтереси і в такий спосіб впливають на корекцію напряму політичного розвитку.

Таким чином, під політичним процесом ми розуміємо спрямування розвитку суспільства протягом певного періоду часу, внаслідок взаємодії політичних акторів, що отримують відмінний рівень політичної підтримки на виборах, в напрямі формально або публічно артикульованому та обраному на підставі програм/и, підтриманих більшістю виборців.

У даному визначенні головний наголос робиться на змісті політичного процесу – це не просто розвиток, а власне спрямування розвитку суспільства внаслідок взаємодії політичних акторів. Це означає, що вектор розвитку суспільства не є суцільною рівною лінією від точки «А» до точки «Б», а може змінюватися, відповідно суспільство може рухатися протягом певного періоду часу в одному напрямі і коригувати свій розвиток протягом іншого періоду.

Моментом, коли допускається зміна, переважно виступають вибори. Важливість виборів важко вичерпно оцінити, але в нашому випадку вона вимірюється, по-перше, тим, що вони визначають коло політичних акторів, які отримують підтримку від громадян і проходять до представницького інституту. Тим самим вибори виявляють вагу кожного політичного актора, яка характеризується рівнем голосів отриманих на виборах, і ця вага буде зберігатися до наступних виборів; по-друге, партії/блоки або окремі політики (в умовах наявності одномандатних виборчих округів) під час виборів представляють власну версію суспільного розвитку на окреслений період і у випадку їх проходження можемо говорити про отриману цією програмою підтримку. Як правило, у цій програмі зафіксовані ключові маркери майбутнього розвитку суспільства. Остаточний варіант програми/вектора розвитку суспільства буде визначений на підставі формування урядової програми. У випадку однопартійного уряду більшості ця програма максимально буде відповідати передвиборчій програмі партії, яка виграла вибори. У випадку коаліційного уряду більшості урядова програма буде результатом компромісу програм партнерів по коаліції і внаслідок цього може певною мірою відрізнятись від кожної конкретної програми партії учасника коаліції. У випадку уряду меншості урядова програма буде ще передбачати компроміс із програмами партій, які будуть надавати уряду підтримку під час визначеного кола голосувань в умовах їх перебування поза складом уряду. Опозиційні партії так само мають низку інструментів для корекції вектора розвитку суспільства в проміжок часу між виборами, але ця здатність зумовлюється значною кількістю змінних і варіативна в часі. Вплив на політичний процес здатні також здійснювати інститути

громадянського суспільства, які представляють та обстоюють суспільні, групові та інтереси спільнот. Інститути громадянського суспільства мають свої інструменти і канали впливу на думку громадян, тому їх позиція здатна впливати на рівень задоволення громадян роботою політичних акторів та може в кінцевому результаті вплинути на результати виборів. Незважаючи на багатоманітність суб'єктів політичного процесу, вважаємо, що на національному рівні справа йде про єдиний процес, головну роль у формуванні якого відіграють політичні актори, які об'єднані в урядовій коаліції та політичні партії, що мають підтримку громадян.

Під час характеристики політичного процесу ми традиційно виділяємо його рівні: національний, регіональний, наднаціональний тощо [6, с. 596]. Однак у реальному політичному житті головна увага зосереджена на національному рівні політичного процесу, решта рівнів у вітчизняній політичній науці розглядаються скоріше гіпотетично. Одночасно досвід демократичних країн Європи свідчить, що політичне життя на регіональному рівні не є звичайним відбитком національного рівня. Зокрема Джеймс Суара наголошує на існуванні суттєвих відмінностей в політичних процесах на різних рівнях управління [15, с. 953]. Питанням регіонального політичного процесу присвячена значна частина наукових розвідок [16, 12, 13, 17].

У випадку демократичних суспільств, як федеративних, так і унітарних, ми зустрічаємося із відмінними політичними процесами на національному та регіональному рівнях. Національний рівень політичного процесу відбувається в межах кордонів держави, відповідно, регіональний у межах регіону. Простір визначає і відповідне коло проблем/завдань. Прикладом може бути рішення про вихід Сполученого Королівства/ BREXIT з ЄС на національному рівні у 2016 р. і відмінна позиція Шотландії, яка задекларована правлячою Національною партією Шотландії про підготовку референдуму щодо виходу із складу СК і збереження свого перебування в складі ЄС від 2017 р. (орієнтовно повторення референдуму щодо незалежності Шотландії прогнозується ШНП у 2023 році). Іншими прикладами можуть бути відмінне ставлення щодо форми одягу вірних ісламу (носіння хеджабів, бурок жін-

ками тощо), параметрів побудови релігійних закладів у різних землях ФРН та ін. Як правило, відмінний від національного регіональний процес зумовлюється взаємодією особливої композиції політичних акторів на регіональних рівнях щодо національного. Відповідно це виявляється у особливому порядку денному та волатильних політичних практиках. У даному випадку політичні актори на національному та регіональному рівнях можуть співпадати/бути тими самими (в політичному процесі Шотландії, Уельсу та цілого Сполученого Королівства діють загальнонаціональні політичні партії і регіональні, однак вже на рівні Північної Ірландії загальнонаціональні партії не діють, а функціонують виключно регіональні).

В Україні регіон розглядається як частина території країни, що вирізняється сукупністю природних або історично усталених економічних та географічних умов і національним складом населення [6, с. 628]. Традиційно регіон збігається із областю як адміністративно-територіальною одиницею. Хоча ми маємо і досвід іншого регіонального поділу України під час соціологічних опитувань, у маркетингових оцінках тощо (регіон переважно розглядається як сукупність ряду областей). Зміст оцінки регіону як особливого формату політичного процесу передбачає врахування параметрів поділу повноважень між центром і регіоном, окреслення/сукупність головних політичних акторів, збіг або відмінність вектора розвитку. На нього вирішальним чином впливає також виборча та партійна системи.

Згідно з Конституцією Україна є унітарною державою, відповідно, територіальний устрій ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованості і соціально-економічного розвитку регіонів, з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, економічних і культурних традицій (ст.132) [4]. Одночасно в конституції виділені національний рівень з відповідними інститутами влади/управління та рівень місцевого самоврядування, яке має здійснюватися територіальними громадами в порядку, встановленому законом, як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські

ради та їх виконавчі органи (ст.140) [4]. Регіональний рівень не отримав у документі окреме/спеціального визначення/окреслення.

Започаткований у 2014 р. процес децентралізації дав потужний поштовх формуванню місцевого/регіонального рівня політики. Сьогодні цілий ряд українських авторів фіксують/говорять про певний рівень сформованості регіональних політичних процесів [5, 10]. Ми можемо констатувати наявність низки чинників, які сприяють цьому.

По-перше, відхід від авторитарної конструкції радянського суспільства та пострадянської України з одночасним поступовим поширенням засад демократії та діяльністю демократичних інститутів, поступово ведуть до поширення демократичних практик. Особливо помітним результатом є формування громадянського суспільства України і відповідальних громадян. Згідно з даними Державної служби статистики України, на 1 січня 2021 р. було зареєстровано 160 тисяч громадських організацій і об'єднань. Збройна агресія РФ проти України 24 лютого 2022 р. виявила зрілість громадянського суспільства, свідченням чого стала самовіддана боротьба мільйонів українців проти ворога, небувале зростання волонтерського руху по всій країні. Громадяни і інституції громадянського суспільства логічно реалізують свою активність передусім на локальному рівні.

По-друге, навіть незначне розширення повноважень регіональних структур, збільшення джерел фінансування/надходжень до місцевих бюджетів викликало потужні надії місцевих структур влади і населення відповідних регіонів та привело до реалізації багатьох важливих проєктів. Наприклад, дохідна частина бюджету м. Львів змінювався таким чином: 2014 – 3,01 млрд, 2015 – 4,9; 2016 – 6,5; 2017 – 8,6; 2018 – 9,66; 2019 – 9,8; 2020 – 9,1; 2021 – 11,6; 2022 – 14,0 млрд [1]. При цьому різко збільшився бюджет розвитку, якщо у 2015 р. він складав 684 млн, то у 2016 – майже 1,6, а у 2021 р. – 3,7 млрд гривень. Це дозволило запланувати та реалізувати низку важливих проєктів за кошти міста. Подібні тенденції і практика властиві більшості ОТГ України. Одночасно формування об'єднаних територіальних громад з обранням демократичним шляхом їх керівних інститутів (у Львівській області діє 76 об'єднаних територіальних громад) привернули значну увагу

широких груп суспільства до їх досвіду та стали підставами численних ініціатив з низу як щодо вирішення місцевих проблем, так і стосовно рівня регіону та всієї країни. Війна з Росією показала, що ОТГ стали потужними центрами протидії агресії в абсолютній більшості регіонів країни. Крім того, більшість громадян адекватно сприймали керівні органи ОТГ як легітимні та як структури, які були лідерами і символами української влади на місцях. Реформа децентралізації пройшла перевірку війною і довела вчасність і адекватність проведених змін, тим самим закріпила за місцевим рівнем значний простір відповідальності.

По-третє, місцеві вибори 2020 р. поряд із запеклою боротьбою між політичними акторами за попадання в представницькі та виконавчі інститути обласного, місцевого та рівня ОТГ виявили повстання нових потужних політичних акторів регіонального рівня – регіональних та місцевих політичних партій [9, 19, 20]. Як свідчить інформація з таблиці 2, участь у місцевих виборах бере значно більша кількість політичних партій, ніж під час парламентських.

Окрім того, ми бачимо, що партії, які виставили свої списки/програми і отримали підтримку в різних областях України (це ми можемо вважати ознакою/властивістю загальнонаціональних політичних партій), становлять незначну частку щодо тих партій, які провели своїх представників до представницьких органів влади на регіональному та місцевому рівнях. Відповідно решту партій поза загальнонаціональними ми можемо розглядати як регіональні, оскільки вони діють лише у одному або декількох регіонах/областях країни.

Таблиця 2

Параметри результатів політичних партій України на місцевих виборах 2006–2020 рр.

Рік	Кількість зареєстрованих політичних партій	Кількість партій, які зареєстрували власні списки	Кількість партій, які провели депутатів	Кількість партій, які отримали підтримку у понад 50 % областей
2006	111 ¹	-	31	6
2010	156	-	95	5
2015	231	120 ²	88	6
2020	349	143	112	5

Чинниками, які зумовили ріст політичної присутності локальних або місцевих партій поряд із загальнонаціональними політичними партіями, вважаємо: по-перше, поширення пропорційної виборчої системи на місцеві вибори і повна відмова в громадах, де більше 10 тис. виборців від мажоритарної складової. За пропорційної виборчої системи виключно політична партія отримала можливість брати участь у виборах, відповідно всі потенційні кандидати змушені були набувати членство в партії або домовлятися із партією про підтримку і висунення в складі партійного списку; по-друге, загальнонаціональні партії, навіть за умови їх парламентського статусу, не завжди мають високі рейтинги в кожному конкретному регіоні. Більше того, партії, які отримали високі результати на парламентських виборах через певний час здатні суттєво втратити свій рейтинг і трактуватися непрохідними в конкретній області; по-третє, загальнонаціональні партії, переважно мають відносно розбудовану партійну струк-

¹ Дані щодо кількості зареєстрованих політичних партій обраховані на 1 січня року, коли відбулися місцеві вибори. Див.: Відомості щодо реєстрації у встановленому законом порядку політичних партій станом на 18.01.2017 р. URL: ddr.minjust.gov.ua/uk/ca9c78cf6b6eabd5c05f0604acdbdec/politychni_partiyi

² На жаль, на офіційному сайті ЦВК відсутня інформація щодо зазначених параметрів

туру. Відповідно, під час формування виборчих списків вони змушені надавати пріоритет партійним активістам і зважати на внутрішньопартійну процедуру висунення кандидатів, коли поява кандидатів з-поза партії може викликати внутрішньопартійний спротив; по-п'яте, залучення до партійного списку в прохідній частині кандидатів не членів партії досить часто передбачає висунення перед ними низки вимог різного плану, в тому числі фінансових, та зобов'язань у разі обрання; по-шосте, загальнонаціональні партії, навіть під час місцевих виборів, продовжували вже на регіональному рівні політичну конкуренцію і боротьбу. Тобто в їх програмах і риторичі домінували загальні політичні проблеми, а не місцева проблематика.

Відповідно, вони розглядають місцеві вибори як інструмент зміцнення власних позицій у політичній конкуренції/боротьбі на національному рівні. Це викликало вимоги досить категоричних позицій від партійної організації та кандидатів від партії щодо сприйняття інших політичних партій і актуальних суспільних проблем. В умовах відсутності на регіональному рівні чіткого дихотомного поділу на владу і опозицію, політична заданість/негнучкість виступала загрозою для прагматичних рішень у майбутньому.

За цих умов для багатьох потенційних кандидатів більш раціональним було:

1) звернення до партій, які не мають негативного сприйняття у регіоні і які знаходились у «летаргійному» стані. Відповідно, їх реанімація і активізація трактувалися менш коштовними ніж входження до відомих партійних проєктів;

2) створення нових партійних проєктів переважно шляхом отримання контролю за зареєстрованою офіційно політичною партією з наступною зміною її назви (власне, тим пояснюється факт перейменування протягом 2020 р. 50-ти раніше зареєстрованих політичних партій).

Суттєве зростання кількості суб'єктів під час місцевих виборів, особливо останніх, коли процес децентралізації стабілізувався, одночасно дозволяє нам говорити і про відповідне збільшення суб'єктів регіонального політичного процесу.

По-четверте, Україна є гетерогенною в етнічному плані країною. Значна кількість етномовних груп проживають компактно, як угорці у Закарпатській області, румуни у Чернівецькій, гагаузи у Одеській тощо. Кожна етномовна група має певні спільні і численні відмінні характеристики та проблеми. Відповідно не можливо вирішувати ці питання за єдиними лекалами з центру. Одночасно неможливо і надалі уникати, або відкладати вирішення цих проблем на майбутнє «до кращих часів». Практика багатьох країн говорить, що за таких умов владі легше контролювати ситуацію з допомогою пропозиції і реалізації власного проекту децентралізації, а не шляхом нагромадження проблем.

По-п'яте, вагомим чинником є і загальна тенденція еволюції інституту держави. Багато західних політологів ведуть родовід сучасної моделі держави від 1648 р., коли був підписаний Вестфальський трактат. Власне, тоді було погоджено поняття суверенітету та концепція національної територіальної держави. Тим самим було визнано універсальним принцип повного суверенітету влади/держави на цілій території. Черговий етап розвитку сучасної моделі держави припав на XVIII ст. і був пов'язаний із конституціоналізмом. Підставою змін став доробок Д. Локка та Ш. Монтеск'є щодо формату відносин між державою і суспільством, про необхідність обмежувати права держави законом і тим самим гарантувати права громадянина. Відповідно, відбулася зміна суверена з монарха на народ, сформований культурно, історично та етнічно. Внаслідок цього народ став політичним суб'єктом. Політична структура означеної моделі суспільства була представлена централізованою національною державою, яка передбачала єдність трьох елементів: території, народу та суверенної влади. Після Другої світової війни головний наголос у діяльності влади припав на забезпечення стабільного господарського розвитку і підвищення добробуту громадян. Прагнення забезпечити стійкий економічний ріст сприяло поширенню політики дерегуляції, розвитку монетаризму та поширенню концепції мінімальної держави з обмеженням її втручанням у життя суспільства.

У сукупності на межі XX та XXI ст. стала відчутною дія таких чинників:

1) політика дерегуляції та зняття різноманітних бар'єрів, яку проводили уряди економічно розвинених країн, запустили процес відкриття національних економік та поширення засад вільної торгівлі, що, зі свого боку, покращило умови міжнародної діяльності підприємств та капіталів, надаючи їм можливості необмеженого доступу до засобів, ринків і відповідно консументів у цілому світі;

2) падіння радянської моделі суспільства остаточно ліквідувало політичні бар'єри перед економічною глобалізацією;

3) інформаційна революція стала додатковим чинником процесу глобалізації понад національними кордонами;

4) формування низки міжнародних об'єднань: ЄС, МВФ, ОБСЄ тощо, які отримали частину повноважень національних держав та право прийняття універсальних, обов'язкових для національних держав норм супроводжувалося формуванням та розвитком міжнародних громадських структур (рейтингові компанії: Standart & Poors, Moody's, Fitch Ratings; «Дім свободи», «Репортери без кордонів» та ін.), які так само здійснюють відчутний вплив на ситуацію в країні. Тим самим, приймаючи зобов'язання, які виникали з міжнародних норм, та погоджуючись на врахування продуктів міжнародних неурядових структур, національні держави за власним бажанням де-факто передали/ють тим самим частину національного суверенітету їм. Відповідно, влада національної держави отримала відчутні обмеження як з верху, так і з низу.

У сукупності це дало підстави говорити в першому десятилітті XXI ст. про кризу сучасної моделі національної держави і про пошуки нової моделі держави в якісно іншій інституційній конструкції та з новими процедурами організації влади. Одним з результатів процесу глобалізації стало зростання ролі регіонів. Про їх суб'єктність сьогодні говорять не лише в межах федеральних конструкцій територіального устрою, але і в унітарних (Сполучене Королівство, Іспанія, Італія та ін.).

Яке це має значення для України? Виділимо декілька важливих моментів:

1) ми маємо усвідомлювати загальну логіку і етапність еволюції інституту держави, припускаючи, що в своєму розвитку Україна так само змушена буде пройти через них;

2) визначаючи оптимальну модель для сучасної України, яка орієнтована на входження до ЄС, особливо в умовах, коли наша держава отримала статус кандидата, ми змушені орієнтуватися не на історичні конструкції, які вже були, а на діючі сьогодні, тобто модель постмодерної демократичної держави;

3) різні формати допомоги Україні з боку світових демократичних країн із необхідністю будуть сприяти відтворенню подібних/універсальних інститутів та процедур в Україні, відповідно запуску процесів, які можуть бути наслідком діючих зразків. Тим самим розвиток демократії, рух до Європейського Союзу з необхідністю будуть вимагати децентралізації та формування регіональної/місцевої політики.

Висновки. Таким чином, вважаємо, що процес децентралізації, започаткований після Революції гідності, детермінував формування відмінного від національного регіонального політичного процесу. Підставою для такого висновку служать:

1) формування поряд із національним регіональних/обласних просторів із відмінною фінансовою базою;

2) зростання автономії політичної діяльності обласних/місцевих партійних структур та розвиток регіональних політичних партій;

3) формування особливих комбінацій міжпартійних відносин в областях, які суттєво відрізняються від формату відносин між політичними партіями на рівні парламенту та Києва як столиці.

Відповідно, регіональний політичний процес, на нашу думку, має розглядатися в множині, оскільки передбачає широкий діапазон подібних та відмінних спрямувань/векторів, особливостей щодо сукупності діючих акторів та комбінацій їх взаємодії у існуючих областях України.

Щодо визначення суб'єктів регіональних політичних процесів, то їх слід розглядати окремо щодо кожного регіону/області. Відповідно у вузькому розумінні ними будуть виступати актори, які на національному рівні конституювалися як суб'єкти загальнодержавного політичного процесу та регіональні, які отримали

рівень підтримки мешканців регіону. У широкому розумінні ми маємо робити проєкцію як національного зрізу політичного процесу, так і аналогічних структур, спільнот, мереж регіону. У результаті спрямування розвитку регіону буде визначатися вектором національного політичного процесу та може/буде зазнавати корекції внаслідок комунікації та взаємодії регіональних суб'єктів.

Джерела:

1. Бюджет міста Львова [Електронний ресурс] URL: city-adm.lviv.ua/public-information/budget/lviv
2. Вонсович С.Г. Вектори трактування політичного процесу в політичній науці// Політикус. 2021. № 5. С. 7-12.
3. Гайдай С.В. Дослідження суспільно-політичного процесу: особливості, складності та управлінський контекст». *Наукові праці МАУП. Політичні науки*. 2017. Вип.52 (1). С.85-93.
4. Конституція України (із змінами і доп.). URL: [zakon.rada.gov.ua/laws/show/254 k./96-vp#Text](http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%20k./96-vp#Text)
5. Мельник В.В. Розвиток політичного процесу в Україні (на прикладі Волинської області). Автореф. дис.... канд. політ. наук. 23.00.02. «Політичні інститути і процеси». Львів, 2017. 19 с.
6. Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Б.Шаповал та ін. К.: Парламентське видавництво, 2012. 808 с.
7. Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Кураса НАН України. 2021. 704 с.
8. Порівняльний аналіз політичних інститутів і систем країн Західної Європи. Т. 1. Особливості міжінституційних відносин у трикутнику «глава держави-парламент-уряд» та їхні наслідки для політичного процесу: монографія / Анатолій Романюк (наук. ред.), Віталій Литвин. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2020. 456 с.
9. Романюк А. Індикатори регіональних партій в Україні та їх позиціонування в партійній системі. *Політичні партії і вибори: українські та світові практики: зб. статей і тез за результатами наук. конф. «Політичні партії і вибори: українські та світові практики» (пам'яті Юрія Романовича Шведа) від 3 листопада 2018 року* / відп. за випуск

- А.Романюк, В.Литвин, І.Осадчук. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2019. Вип. 3. С.7-15.
10. Романюк А. Формування регіонального політичного процесу та його взаємовідносини із національним. *Україна і Центральна Європа: історія, політика, культура: Матеріали VI міжнародної науково-практичної конференції «Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті впливу гібридної війни, виборчих процесів, прав національних меншин та пандемії COVID – 19» /* Відповідальні за випуск: В.І.Гиря, М.М.Вереш. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2021. С.168-172.
  11. Словник іншомовних слів. URL: jnsn.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Qry=EF%FO%EE%F6%E5%F1
  12. Ahmed Davutolgu. Principles of Turkish Foreign Policy and Regional Political Structuring. *International Policy and Leadership Institute*. 2012. Vol. 3. P.1-9.
  13. Chalie Jeffery & Arjan H.Schakel. Editorial: Towards a regional Political Science. *Regional*. 2013. Vol. 47. Issue 3. P.299-302.
  14. Garreton M.A. The Chilean Political Process. Routledge. 2019. 220 p.; Proces polityczny. *Encyklopedia politologii*. Pod red. M.Żmigrodzkiego. Т. 1. Pojęcia, teorie i metody. 2-e wydanie. Warszawa. 2016. S.564-565.
  15. James H. Suara. Introduction: Politicians and Administrators in the Political Process – A Review of Themes and Issues in the Literature. *Journal of Public Administration*. 2006. Vol.29. P. 953 - 976.
  16. Jenn-hwan Wang. World city formation, geopolitics and local political process: Naipei's ambiguous development. *Ijurr-international journal of urban and regional research*. 2004. Vol. 28. Issue 2. P. 384-400.
  17. Kusmento H. A comparative analysis of regional political model of Islamic development in Indonesia and Malaysia. *Journal of Legal, Ethnical and Regulatory Issues*. 2021. Vol. 24. Issue 1. P. 1-6.
  18. Philippe Zittoun. The Political Process of Policymaking. A Pragmatic Approach to Public Policy. Palgrave Macmillan. 2014. 217 p.

19. Romanyuk A. To determine the indicators and format of the regional, regionalized and local party in Ukraine. *Studium Europy Środkowej i Wschodniej*. Półrocznik, 2020, № 14. P.6-18.
20. Romanyuk A. The particularities of membership in political parties of Ukraine through the focus of regional party organization of Lviv region. *Studium Europy Środkowej i Wschodniej*. Półrocznik, 2021, № 16. P. 6-20.

Розділ 8

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ АНАЛІЗУ ЕВОЛЮЦІЇ ПАРТІЙНИХ СИСТЕМ В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЧНОГО ТРАНЗИТУ

Юрій ОСТАПЕЦЬ

Зазначимо, що розвиток партійних систем у суспільствах, які трансформуються, характеризується такими особливостями. По-перше, їх функціонування, діяльність зумовлені загальними тенденціями розвитку політичних партій у сучасному світі. По-друге, їх логіка розвитку підпорядковується логіці демократичного транзиту. І, по-третє, траєкторія їхньої еволюції зумовлюється низкою інституційних та соціокультурних чинників.

«Загальносвітовий тренд трансформації політичних партій, – підкреслює у своїй дисертації Ю. Копинець, – є таким: від масових партій із чіткою ідеологічною спрямованістю і розгалуженою ідеологічною структурою до картельних / мережевих / кіберпартій із розмитою ідейною орієнтацією та відсутністю традиційної апаратно-організаційної структури» [14, с. 21]. «Крім того, останніми десятиліттями політичні системи країн Європейського Союзу зіштовхнулися з низкою серйозних викликів, які мали вплив і на формування партійних систем. Ці виклики пов'язані з фінансовою кризою 2008–2009 рр., міграційною кризою 2015–2016 рр., антиглобалістськими рухами та євроскептицизмом. Перенесення їх у сферу політики виявилось у протистоянні «мейнстримних» і антисистемних партій / партій «нової політики», особливості якого можна простежити на основі аналізу результатів парламентських виборів» [14, с. 21].

Якщо розглядати політичний транзит, то можна побачити, що як зарубіжні, так і вітчизняні науковці його логіку і результат розглядають по-різному. Наприклад, ужгородська дослідниця Р.Манайло-Приходько підкреслює, що «результат демократичної трансформації може бути трояким:

а) успішний перехід до демократії, в процесі якого вчені виокремлюють різну кількість стадій. У нашому дослідженні будемо використовувати трьохетапну модель переходу, запропо-

новану Д. Растоу, Ф. Шміттером та Г.О`Доннелом. А прикладом успішного транзиту є країни Центрально-Східної Європи;

б) зворотний рух до поставторитарного режиму. Сутність такої моделі полягає в тому, що демократичний розвиток припиняється і відбувається реставрація авторитарного режиму в різних його проявах (наприклад, Республіка Білорусь, Туркменістан, Узбекистан);

в) перерваний транзит, псевдодемократія, делегативна демократія, бюрократичний патрімоніалізм, гібридна держава тощо. Головна сутність такого стану суспільства – це боротьба в ньому авторитарних і демократичних тенденцій, яка пронизує всі сфери суспільного життя. Результат такої боротьби, як правило, не визначений. Такий режим називають гібридним» [18, с. 52]. Таким прикладом у нашій науковій розвідці буде Україна.

Т. Карл і Ф. Шміттер про особливості такого переходу писали так: «Ніхто ніколи не стверджував, що режимний транзит завжди означає перехід до демократії. Одні країни будуть рухатися до консолідації демократії, інші – до якої-небудь нової форми авторитарного правління, в третій буде встановлена та чи інша модель «гібридного режиму». Саме тому формування моделі транзиту первинно розпочалося з дискусій про перехід від авторитарної системи правління» [13].

Загалом проблеми демократичного транзиту вивчаються транзитологією – одним із розділів політичної науки, який досліджує перехід від авторитарних режимів до демократичних. Фундаментальною категорією цієї дисципліни є термін «трансформація» (від лат. transformare – змінювати, перетворювати). Трансформація вказує на перехід до якісно нового стану суспільної організації, що базується на інших засадах. Ідея демократичного переходу, на нашу думку, є нескладною: суспільство починає рух від авторитарного чи тоталітарного режиму до демократії. Такий перехід відбувається поетапно, тому їх кількість дослідники виокремлюють різну (три, чотири). На сам процес демократичного переходу впливає низка чинників. Як правило виокремлюють структурні та процедурні чинники (будуть описані нами нижче). Їх вплив на кінцевий результат (становлення демократії) може бути як негативний, так і позитивний.

Нескладність теоретичних моделей переходу не означає, що все так просто відбувається у політичній практиці. Низка країн, розпочавши рух до демократії, так і не змогли досягнути кінцевого результату. Це була одна із причин того, що вказана теорія почала втрачати свій евристичний потенціал, і поряд з нею почали використовуватися й інші теоретичні концепти, які окреслюють особливості демократичних трансформацій.

Д. Растроу в роботі «Переходи до демократії: спроба динамічної моделі» (1970) запропонував таку трихфазну трьохфазну модель переходу до демократії, яка включає: «підготовчу фазу (відбувається розгортання конфлікту між основними соціальними силами у політиці), фазу прийняття рішень (здійснюється вибір альтернативи, яка визначає основні правила демократичної гри) та фазу звикання (утвердження нових форм спілкування, становлення демократичних інститутів та процедур)» [26, с. 5–15].

Схожу модель демократичного транзиту запропонували Г.О'Доннелл і Ф. Шміттер. Вони також розрізняють три стадії переходу до демократії: «лібералізація (відбувається інституціалізація громадянських свобод без трансформації владного апарату), демократизація (період інституціалізації невизначеності, коли влада певної групи людей замінюється владою політичних норм та правил, за умов демонтажу авторитарного режиму та свідомого вибору новими силами демократичних інститутів і процедур), ресоціалізація громадян (засвоєння громадянами нових норм та цінностей під час демократичного переходу)» [28].

Фаза лібералізації, підкреслюють науковці, розпочинається кризою авторитарних чи тоталітарних режимів і кризою ідентичності еліт, яка закінчується їх розколом. Фаза демократизації відрізняється інституціональними змінами в політичній системі. На цьому етапі формуються такі політичні інститути, як політичні партії, виборча система та інші. Характерною ознакою даного етапу є інститут установчих виборів, який і закладає основи майбутнього політичного устрою. Теоретики демократизації вважають установчі вибори головною умовою переходу до демократії, першим циклом вільних виборів після відмови від авторитарного режиму. Концепція установчих виборів розроблена у контексті ідеалтипової моделі демократизації через «пакт» головних

політичних акторів.

У процесі демократичних переходів, у тому числі й у посткомуністичних країнах Східної Європи, на думку В. Гельмана, установчі вибори відіграють трояку роль: 1) інституційну – встановлюють систему політичних інститутів, у межах яких розвивається електоральна конкуренція; 2) біхевіоральну – формують «меню» переваг і патерни поведінки виборців, тим самим визначаючи і контури нової партійної системи; 3) трансформаційну – створюють основу легітимації нових політичних режимів і суттєво обмежують можливості повернення до старих або переходу до нових недемократичних форм правління [3, с. 46].

Під час ресоціалізації відбувається освоєння і засвоєння громадянами демократичних цінностей і правил гри та поступове включення їх до нової політичної системи, тобто формується «громадянське суспільство» [28].

Інші автори називають дану стадію стадією консолідації. Таким чином, логіка становлення партійних систем у суспільствах, які трансформуються, підпорядкована вказаній вище логіці політичного транзиту. Закінчується така еволюція консолідацією партійної системи. «Консолідація партійних систем, на думку А.Щербака, вимірюється двома показниками: 1) зниженням рівня фрагментації партійної системи (зменшенням кількості парламентських та електоральних партій); 2) зниженням рівня електоральної волатильності (зменшення кількості голосів виборців, які на кожних виборах голосують за різні політичні сили)» [40, с. 47]. Ще одним показником консолідації партійної системи, на нашу думку, може бути зростання рівня її націоналізації. Усі вказані показники можуть емпірично бути виміряні індексами ефективного числа партій, волатильності та націоналізації.

Аналогічної точки зору дотримується й українська дослідниця І.Хомин. Кожна стадія демократичного транзиту, на її думку, на час свої особливості міжпартійних взаємодій. На стадії лібералізації відбувається процес виникнення, поступової формалізації та інституціалізації політичних партій, зароджуються нові практики взаємодії між політичними партіями, відбувається поділ (хоч і аморфний) на правлячі партії і опозиційні. На стадії демократизації формуються нові політичні інститути (у тому числі й

партії) та цінності. На стадії соціалізації політичні партії опановують нові норми й цінності і поступово врастають у нову систему відносин [37, с. 39].

Партійна система на кожному зі вказаних етапів має свою конфігурацію, а на її становлення впливають відповідні фактори. На етапі лібералізації режиму відбувається політичне розмежування на правих і лівих, правлячі партії і опозиційні партії. Далі розмежування відбувається в межах правлячої партії і опозиції. На етапі демократизації визначальний вплив на розвиток партійних систем мають інституційні чинники: виборча система, форма правління, політичний режим.

Суттєвий вплив на становлення партійної системи має вибір у процесі транзиту форми правління. Досвід перехідних суспільств свідчить, що парламентська система є більш стабільною і сприяє розвитку потужних політичних партій. Прямі вибори президента підсилюють політичну поляризацію і надають політичній конкуренції мажоритарного характеру та сприяють персоналізації політики. А це, зі свого боку, має негативний вплив на розвиток політичних партій.

На думку багатьох відомих політологів і соціологів, виборча система є найбільш потужним інституціональним фактором формування партійної системи. Одним із перших звернув увагу на взаємозв'язок між виборчою та партійною системами М. Дюверже. Зіставляючи виборче право, статистичні дані про вибори і партійно-політичний ландшафт у десятках країн світу, вчений виклав своє розуміння зв'язку цих компонентів у трьох формулах, які згодом дістали назву «соціологічних законів»: «1) режим пропорційного представництва призводить до багатопартійної системи з незалежними і стабільними партіями...; 2) мажоритарне голосування в два тури веде до багатопартійної системи, партії якої характеризуються «м'якою» структурою, схильністю до альянсів і відносною стабільністю; 3) мажоритарне голосування в один тур веде до дуалістичної системи з чергуванням при владі великих незалежних партій» [8, с. 300].

Вказані закономірності не є абсолютними, про що заявляв сам М. Дюверже, а визначають лише базові тенденції впливу виборчого режиму на систему партій і, зрозуміло, передбачають ви-

нятки. У незрілих демократіях із нестійкою партійною системою та обмеженим впливом партій на виборчий процес ці закономірності мають лише часткове відображення.

Цікаву залежність між інституційними факторами розвитку партійної системи відзначає американський дослідник М. Уоллестайн. Шляхом поєднання мажоритарної та пропорційної виборчих систем із парламентською та президентською формами правління він виокремив чотири варіанти взаємодії партій та влади: 1) парламентська форма правління з мажоритарною системою забезпечує сильний уряд і обмежує систему представництва двома партіями; 2) президентська система з виборчою системою відносної більшості: поєднання біпартизма з слабким впливом партій на прийняття рішень; 3) парламентська модель із системою пропорційного представництва породжує багатопартійність із коаліційними урядами; 4) президентська система з пропорційною виборчою системою зумовлює багатопартійність, але присутність у парламенті представників багатьох політичних сил може призвести до конфлікту між президентом та парламентом [35, с. 156–162].

Отже, в теорії транзиту сформувались два підходи щодо побудови загальних моделей становлення демократії. Методологічний потенціал цих підходів є актуальним і для дослідження партійних систем у перехідних суспільствах. Структурна модель (С. Ліпсет, Г. Алмонд, Д. Растоу, Р. Інглхарт та інші) пояснює трансформацію політичних режимів у результаті зміни соціально-економічних та культурно-ціннісних характеристик соціуму. Вказані характеристики в теорії партій і партійних систем можна розглядати як соціетальні або соціокультурні чинники впливу на їх функціонування і еволюцію [28].

Представники процедурного підходу (Ф. Шміттер, Г. О'Доннел, Т. Карл, Х. Лінц та інші) головну увагу приділяють процедурним чинникам, які обумовлюють демократичний транзит. Перш за все, це процедура прийняття політичними акторами відповідних політичних рішень, які приводять до інституціалізації демократичних відносин і демократичних інститутів. У теорії партій і партійних систем дані чинники можна розглядати як інституційні чинники впливу на еволюцію партійних систем [28].

Однак зазначимо, що ці два підходи не суперечать один одному і можуть вдало поєднуватись для аналізу демократичного транзиту. При аналізі партійних систем вдалим, на нашу думку, є поєднання соціетальних й інституційних чинників впливу на їх розвиток і функціонування.

Таким чином, методологічний потенціал теорії транзиту дає змогу прослідкувати та зрозуміти особливості еволюції політичних партій і партійних систем у суспільствах, які трансформуються, з'ясувавши їх вплив на подальший розвиток суспільства. Слід також зазначити, що кожна зі стадій транзиту має свій, особливий вплив на функціонування політичних партій і партійних систем.

Але вказана методологія може бути використана за умови успішного завершення демократичного переходу. У випадку його незавершеності ця парадигма може бути застосована лише частково. Транзитологія відносно об'єктивно розглядає причини краху авторитарного режиму, але не здатна пояснити наслідки цього процесу, контраверсійного руху тощо. «У межах континуума між ліберальною демократією та авторитаризмом, на думку Л. Даймонда, можна віднайти чимало режимів перехідного типу: електоральної демократії, псевдодемократії, напівдемократії, різного роду персоналістичних та слабоінституціалізованих режимів» [4, с. 12]. Їх можна назвати і узагальнююче – гібридний політичний режим.

Натомість існує й інша наукова парадигма, у межах якої ученими вдається аналізувати аномальні системні трансформації. Це теорія патримоніалізму. Саме за її допомогою з'ясовуються процеси, що відбуваються у «сірій зоні» транзиту, в тому числі й у сфері партійного будівництва. Наприклад, процеси в українському соціумі в рамках названої теорії розглянуті у працях Г. Зеленько [9], Ю. Мацієвського [19; 20], Н. Ротар [29], О.Фісуна [36] та ін.

Концепцію неопатримоніалізму запропонували Г. Рот та Ш.Ейзенштадт. Науковці досліджували політичні системи, що сформувалися у багатьох країнах «третього світу», як системи сучасного патримоніалізму або неопатримоніалізму.

Інституційна специфіка неопатримоніального режиму передбачає: «а) приватне привласнення публічної влади в ім'я власних

інтересів; б) злиття влади і власності, що виражається в контролі «політичних і адміністративних підприємців» над прибутковим бізнесом; в) комплектування державного апарату поза принципами конституційно регульованого законодавства або кар'єрного просування; г) мінімізація доступу інших політичних груп до таких ресурсів і контролю за ними; д) персоналізація влади і слабка раціоналізація політичного процесу; ж) панування клієнтарно-патронажних відносин; з) домінування неопатримоніальних правил політичної гри, які мають на меті асиметричний взаємобмін послугами та статусними позиціями між «нерівними» учасниками патронажних відносин» [17, с. 132].

Консолідований неопатримоніальний режим сформувався в Україні з кінця десятиріччя незалежності. «Режим може вважатися консолідованим, – зазначає О. Фісун, – коли всі основні актори розглядають (вимушено або добровільно) дані правила як єдино можливі». На думку вченого, провідну роль у консолідації подібних режимів відіграє глава держави, який: 1) контролює найважливіші ресурсні позиції на політичному полі й установлює на ньому власні (формальні та неформальні) правила гри; 2) використовує не стільки публічно-політичні, скільки державно-адміністративні канали та способи впливу клієнтарного типу, наприклад, унаслідок призначення і зміни регіональних керівників, контролюючих ключових позицій в державному апараті, силових міністерствах і основних галузях економіки; 3) через патронажні мережі забезпечує собі підтримку більшості соціальних і економічних груп, а не вплив серед однієї, чисельно найбільшої групи» [36].

Такий режим змінює саму сутність демократичних інститутів. Скажімо, українські партії стають не частиною громадянського суспільства, яка відображає інтереси різних його сегментів, а «політичними машинами», збудованими навколо бізнес-структур чи лідерів. Головними суб'єктами політичного процесу в таких режимах є не політичні партії, громадські організації, а олігархічні клани (фінансово-промислові групи).

Отже, у випадку успішного переходу до демократії для аналізу еволюції партійних систем ми можемо використовувати евристичний потенціал теорії демократичного транзиту, а у випадку

незавершеного транзиту – теорію демократичного транзиту і теорію неопатримоніалізму.

Аналізуючи становлення партійних систем в умовах демократичного переходу, слід окремо зупинитися на вивченні впливу на їхню еволюцію об'єктивних характеристик розвитку партійних структур у сучасному світі. Йдеться про історичні етапи інституціоналізації політичних партій. У політичній науці виокремлюють такі етапи: 1) аристократичні угруповання; 2) політичні клуби; 3) масові політичні партії; 4) всеохоплюючі політичні партії; 5) картельні політичні партії, партії «нової хвилі» (партії постматеріальних цінностей); 6) мережеві / кіберпартії.

Перш ніж аналізувати основні параметри політичної партії у транзитному суспільстві, потрібно розглянути класичну модель політичної партії, яка сформувалась упродовж ХХ ст. По-перше, парадигмальною установкою дослідників політичних партій було переконання, що партію у вигляді політичної організації необхідно аналізувати у системі відносин «громадянське суспільство – партія – держава». По-друге, вчені досліджували партію виключно як політичне утворення. Навіть сучасна держава є радше адміністративним, а не політичним інститутом і набуває останньої якості, на думку Л. Сморгунова, лише завдяки партійній системі [33, с. 306–307]. По-третє, сучасна демократія залишається партійною демократією, незважаючи на безліч її ідеальних типів і реальних моделей. По-четверте, партію характеризували як політичний інститут, головна мета діяльності якого – боротьба за владу, участь у реалізації владних відносин. І, по-п'яте, партію вважали організацією, яка має мати програму (ідеологічний профіль), організаційну структуру (обумовлену статутом), соціальну базу (зазвичай фіксоване членство).

Організаційно масові політичні партії оформлюються в середині ХІХ ст.: Ліберальна партія (1861р.) і Консервативна партія (1867 р.) в Англії, Демократична (1828 р.) та Республіканська (1854 р.) партії в США, Соціал-демократична партія (1875 р.) у Німеччині. До кінця ХІХ ст. масові партії (в основному соціал-демократичні) формуються в більшості країн Західної Європи.

До основних чинників виникнення масових політичних партій слід віднести: «а) запровадження загального виборчого права,

необхідність проведення виборчих кампаній; б) розвиток парламентаризму; в) активізація політичної участі мас; г) усвідомлення великими соціальними групами (буржуазія, пролетаріат, селянство, інтелігенція, жителі колоній, конфесії і т.д.) спільності своїх інтересів і прагнення їх реалізувати в політичній сфері» [17; 33; 38].

Модель масової партії базується на таких ознаках: центральна роль бюрократії в управлінні; потужна членська база; фінансування за рахунок членських внесків; домінування ієрархічних зв'язків; жорстка партійна дисципліна; орієнтація на «свій електорат»; чітка ідеологічна орієнтація, розгалужена організаційна структура.

У зв'язку зі змінами, які виникають у соціокультурному середовищі в середині ХХ ст., і які, перш за все, пов'язані формуванням постіндустріальних суспільств, завершується домінування масових партій у політичному житті. У той же час ряд західних політологів констатує «кризу» політичних партій, яку в більшості своїй пов'язує не з руйнуванням партій як таких, а зі зміною їх організаційних структур та принципів функціонування у системі зв'язків «суспільство – партія – держава» [33, с. 309–211].

Падінню ролі партій у суспільно-політичному житті сприяли низка чинників: а) зниження гостроти соціальних конфліктів і ослаблення класових суперечностей в суспільстві; б) економічне зростання і політика загального добробуту змусили розробляти партійні програми, які захищали інтереси не окремих груп, а майже всього населення; в) зростання соціальної та географічної мобільності і, як наслідок, фрагментація класів і ослаблення групової солідарності; конкуренція з боку ЗМІ, які потіснили партії в здійсненні таких функцій, як мобілізація електорату в період виборчих кампаній, політична соціалізація і формування суспільної думки; г) падіння інтересу до традиційних ідеологій: виборці часто голосують за імідж лідера, а не за ідеологічну доктрину партії; д) конкуренція з боку нових рухів і корпоративних структур, орієнтованих на вирішення окремих проблем, за допомогою яких людина намагається реалізувати актуальні для неї культурні, естетичні, професійні та інші інтереси; ж) ослаблення партійної ідентифікації та низька участь громадян у діяльності політичних партій; з) низькою ефек-

тивністю політичних систем та обмеженим вибором» [17, с. 307–309].

У нових умовах суспільного розвитку модель масової партії потребувала корекції, і на її зміну приходять модерні партійні структури. Отже, подальша еволюція партій відбувається таким чином: 1) формування універсальних партій (всеохоплюючі та картельні); 2) формування партій «нової хвилі» (постматеріальних цінностей); 3) утворення мережевих/ кіберпартій.

Автор терміну «всеохоплюючі партії» («партії-хапай усіх») (catch-all-parties) – американський учений О. Кірчхаймер. Підґрунтям для виникнення всеохоплюючих партій було послаблення класових, релігійних, культурних конфліктів у післявоєнній Європі та розбудова соціальної держави (держави загального добробуту за Дж. Мейнродом Кейнсом). Всеохоплюючі партії не руйнують механізм масових партій, а поглинають і підсилюють їх. Поняття «всеохоплююча партія» відображало нові тенденції у відносинах між партіями, державою і громадянським суспільством.

Всеохоплюючі партії набувають нових важливих рис, не властивих їх попередникам: «а) партії не орієнтуються на представництво інтересів однієї соціальної групи, а намагаються згуртувати навколо себе максимальну кількість виборців різної соціальної, етнічної й іншої належності для вирішення головних питань поточного моменту; б) утворюються навколо прагматичного лідера (лідерів), найчастіше загальнонаціонального масштабу, котрий пропонує суспільству ідеї компромісу, балансу інтересів; в) партії орієнтуються на тісний зв'язок з державою, на фінансову підтримку держави» [42].

Подальший тісний зв'язок між партіями та державою спричиняє подальшу трансформацію універсальних партій у партії картельного типу (автори концепту Р. Катц, П. Мейер). На думку дослідників, цей тип партій стає до певної міри механізмом розподілу державних посад між професійними групами політиків. Для картельних партій характерні такі ознаки: «а) схожість програмних положень; б) незначні відмінності між членами і не членами партій; в) скорочення дистанції між виборцями і політичними лідерами; г) безпосередній зв'язок політика і виборця в

обхід партійної організації; д) розширене державне фінансування; ж) партійні виборчі кампанії стають більш капіталомісткими й, водночас, більш професійними та організованими, а лідери партій усе більше починають походити на підприємців; ж) персоналізація політики» [12, с. 27–45].

На думку Г. Шипунова, «найхарактернішою адаптаційною реакцією традиційних партій на кризу стало обопільне зближення масових і кадрових партій, що призвело до їхньої гібридизації» [39]. Зокрема, Р. Кул, фіксуючи цю тенденцію, запропонував використовувати поняття «модернізована (оновлена) кадрова партія» для позначення тих політичних об'єднань, які побудовані на основі поєднання низки невід'ємних атрибутів масових і кадрових партій» [44, с. 279].

Ознаками цього типу партії є: «1) домінування лідерських груп (професійних політиків), передусім членів парламентської фракції, але, водночас, вони змушені рахуватись з низовими організаціями та багато у чому підзвітні їм; 2) кількість членів партії порівняно з кількістю її виборців є невеликою. Однак інститут індивідуального членства зберігає своє значення як джерело фінансування, рекрутування кандидатів на політичні посади та підтримання партії у робочому стані; 3) збереження структури масової партії з її вертикальними організаційними зв'язками. Це робиться як для забезпечення певного іміджу, так і для гарантування необхідного рівня внутрішньої демократії; 4) чітка стратегія на роботу з широким спектром виборців, яка, з одного боку, виключає орієнтацію лише на «класову гвардію», а з іншого – не перетворює партію на «всеохоплюючу»; 5) фінансування надходить як з боку держави, так і від членів партії» [44, с. 299].

Інший шлях розвитку партій, альтернативних масовим – утворення партій «нової хвилі» / «нової політики» / партій пост-матеріальних цінностей, які виникають у 1970-ті рр. на базі соціальних рухів (зокрема «зелених»), виступаючи під гаслами розширення громадянських прав, забезпечення емансипації і рівноправності громадян, боротьби за мир і захисту навколишнього середовища.

Їх виникнення – результат кардинальних змін у суспільствах при переході до постіндустріальної стадії розвитку. Кореляцію

між змінами у культурно-ціннісній системі розвинутих суспільств і трансформацією їхніх суспільно-політичних інститутів описав Р.Інглхарт у праці «Тиха революція» (1977). Він вважав, що «ядром процесу постмодернізації є зрушення від матеріальних до постматеріальних цінностей. Опираючись на результати соціологічних досліджень, які спочатку охоплювали лише держави Західної Європи, а згодом сорок три країни світу, він дійшов висновку про зміну ціннісних пріоритетів людей у промислово розвинутих країнах: замість «матеріальних» завдань, які пов'язані з економічною та фізичною захищеністю, їх все більше хвилюють «постматеріальні» цінності, що стосуються самовираження та якості життя» [10, с. 35].

У результаті руху розвинутих суспільств від матеріалізму до постматеріалізму відбулися суттєві зміни у їхньому політичному житті – ослаблення авторитету влади та посилення акценту на участі й самовираженні. Тому, на думку Р. Інглхарта, «люди все менше бажають вступати у забюрократизовані організації, в тім числі й у контрольовані елітами політичні партії. Внаслідок цього масова прихильність до традиційних ієрархічних партій розмивається, громадяни натомість все більше беруть участь у колективних діях «мережєвих» громадських асоціаціях, які не мають ні обов'язкового членства, ні чіткої структури. Відтак, масштаби участі народу в політичних процесах під керівництвом еліти зменшуються» [10, с. 37].

Значимі зміни у культурно-ціннісній системі суспільств (надання пріоритету постматеріальним цінностям) при переході від індустріальної до постіндустріальної стадії розвитку привели до формування так званої «нової політики». На думку Г. Шипунова, партії, які будують свою діяльність на засадах «нової політики» характеризуються таким ознаками: «1) для них першочерговою ваги набувають проблеми нематеріального характеру (наприклад, якість життя, захист навколишнього середовища, жінок, національних і сексуальних меншин, антиглобалізм, євроскептицизм тощо), навколо яких починають розгоратись нові суспільно-політичні конфлікти, нехарактерні для попередніх етапів соціальної еволюції; 2) все більшої легітимності та використання набувають неконвенційні типи політичної участі: бойкоти, де-

монстрації, блокади, пікети тощо; 3) соціальна основа партій «нової політики» – молоді люди з вищою освітою, новий середній клас; 4) політична діяльність, пов'язана з реалізацією ідеологічних установок, має чітку антиістеблішментську спрямованість. Тобто «нові партії» різко протиставляють себе правлячій політичній еліті та контролюваним нею забюрократизованим традиційним партіям «старої політики», наголошуючи на тому, що існуючі політичні сили нездатні адекватно реагувати на нові суспільно-політичні виклики та представляти інтереси постматеріалістів; 5) протиставлення традиційним партіям та еліті корелюється з використанням риторики популізму (йдеться як про правий так і про лівий популізм); 6) особлива організаційна партійна структура, яка відрізняється від традиційних партій (децентралізований мережевий характер, відсутність чіткої організаційної структури та ієрархії, відмова від вимоги обов'язкового членства, персоналізація партійної структури та ототожнення партії з її харизматичним лідером; 7) концентрація діяльності на вирішенні конкретної проблеми або проблем постматеріального характеру (партія «однієї проблеми»)» [39].

На нашу думку, модель партій постматеріальних цінностей / нової політики – це крок до виникнення нової моделі політичної партії внаслідок бурхливого розвитку інформаційних технологій – кіберпартій / мережевих партій.

Утворення кіберпартій пов'язано з використанням ними мережі Інтернет передусім для мобілізації електорату, а також вирішення інших поточних завдань. Але партії по-різному використовують мережевий потенціал. Одні з них зберігають традиційні організаційні структури, використовуючи вихід в Інтернет як вторинний ресурс діяльності, інші набувають нової конфігурації під впливом мережевої взаємодії, а треті взагалі організуються як мережеві партії [32, с. 21–22]. Вони починають трансформуватися організаційно і проводити свою політику, враховуючи особливості інформаційної мережі. Інтернет в цьому випадку стає пусковим механізмом трансформації, який змінює саму природу партій.

Політичні партії почали освоювати мережевий простір із середини 1990-х рр.: перші сайти створили у 1994 р. Партія

Зелених у Нідерландах та Лейбористська партія у Великобританії. Особливо інтенсивно процес освоєння партіями і політиками онлайн-простору починається з 2004 р., коли відбувся перехід від технологій Web 1.0 до Web 2.0., що дозволяє здійснювати інтерактивну взаємодію і наповнювати контент веб-сайтів на основі візуалізації, персоніфікації і комунікаційного стимулювання.

Для того, щоб використовувати мережевий потенціал, партії утворюють веб-сайти. Можна виокремити такі функції партійних веб-сайтів: функція зміцнення бренду партії, функція партійного будівництва, функція поширення інформації і переконання, функція артикуляції і об'єднання інтересів, функція соціалізації і мобілізації, функція збору партійних фінансів, комунікативна функція і створення партійних спільнот та інші. Наповнюючи ці функції змістом, партії рухалися від пасивних форм взаємодії з громадянами до активних: утворення персональних сайтів лідерів партії, розсилка новин через електронну пошту виборцям, мережева організація політичних кампаній, мережеві дискусійні форуми тощо.

Перша спроба описати основні характеристики кіберпартій припадає на початок 2000-х рр. Х. Маргітте, яка перша запропонувала доповнити наявну типологію політичних партій (кадрові, масові, всеосяжні, картельні) новим типом – кіберпартії, основну відмінність цього нового типу бачить у відмові від звичайного формального членства і перехід на прямий зв'язок з виборцями. Вона пише: «Ключовою визначальною ознакою є те, що кіберпартії використовують засновані на мережах технології для посилення відносин з виборцями, ніж традиційної практики партійного членства» [45].

До характерних ознак кіберпартій відносимо: прямі зв'язки з виборцями; відсутність членства; вільне розуміння прихильників, якими потенційно є всі виборці; мережеві канали комунікації; партії як організації, що діють на межі між державою і суспільством.

Приклади вказаних партій є такі: Рух «За Крашу Угорщину» (Йоббік), який перетворився в партію 2003 р. під тією ж назвою. Він виникає, використовуючи портал jobbik.hu і інші інтернет-можливості. У 2006 р. у Нідерландах Г. Відерсом була створена

Партія свободи. Ця партія фактично складається з однієї людини, але бере активну участь в політичному житті країни, створюючи собі підтримку, рекрутуючи нефіксованих членів партії з використанням онлайн-технологій. У 2010 р. італійський актор і шоумен Б. Грілло створив свій блог і об'єднав ряд організацій навколо Руху п'яти зірок. Цей блог входить у десятку найбільш популярних політичних блогів у світі, в ньому беруть участь користувачі з понад 1000 міст з 22 країн світу. У числі подібних партій можна також назвати Рух Палікота в Польщі (2011 р.), піратську партію, що виникла в 2006 р. у Швеції, а потім у Німеччині (в даний час піратські партії діють в 54 країнах, зареєстровані офіційно в 21 державі; є міжнародні об'єднання цих партій) [47].

З точки зору домінування партійних систем у сучасному світі, логіку розвитку основних типів партій можна описати таким чином. У перші повоєнні десятиліття партійний простір країн Західної Європи був структурований мейнстримними партіями: консерваторами, лібералами, християнськими демократами, соціал-демократами та іншими. Мейнстрим (основна течія) – домінуючий напрям в якійсь галузі (наука, культура, політика) для певного проміжку часу. Мейнстримні (традиційні, класичні) партії виникли та функціонували як масові і кадрові партії. Згідно з С.Ліпсетом і С.Рокканом «ці партії відображали інтереси соціальних груп, які знаходяться між собою в структурних конфліктах, що виникли внаслідок чотирьох типів розмежувань: центр – периферія, держава – церква, місто – село, власники – наймані працівники» [15, с. 204–235].

У процесі еволюції стирається різниця між кадровими та масовими партіями, оскільки кадрові партії утворюють розгалужені організаційні мережі, а масові – перестають бути такими за рахунок зменшення членської бази. Також між партіями поступово стираються ідеологічні відмінності, що призводить до появи всеохоплюючих партій (О. Кірчхаймер).

З кінця 1970-х рр. партійний ландшафт західноєвропейських держав отримує нову партійну «сім'ю» – у всіх європейських країнах виникають партії «зелених». Це була перша хвиля виникнення партій постматеріальних цінностей. Тривалий час

«зелені» залишалися єдиним помітним інституційним наслідком проникнення постматеріальних цінностей в політичну сферу. Конфлікт «матеріальних і постматеріальних цінностей» стимулював виникнення нових партій і політичних рухів «однієї проблеми».

А з кінця 1990-х з'являється ще одна успішна партійна «сім'я» під загальною назвою «нові праві» / радикальні праві популісти. «Їх вихід на авансцену західноєвропейської політики, підкреслює Г. Вайнштейн, призводить до якісної зміни політичного простору, зумовленого виникненням нової лінії партійного протиборства – конфлікту системного мейнстріму і антисистемного популізму» [2, с. 17]. За підрахунками Г. Вайнштейна, в ХХІ ст. з'явилося 69 нових популістських політичних партій, які активно беруть участь у політичному житті європейських країн, що свідчить про суттєве оновлення їх політичного ландшафту [2, с. 17]. Ці партії почали отримувати значну підтримку населення на виборах до представницьких органів влади країн Євросоюзу. Наприклад, партії «Альтернатива для Німеччини» (парламентські вибори у Німеччині, 2017, 2021 рр.), Австрійська народна партія (парламентські вибори в Австрії, 2017 р.), ПП «Свобода і пряма демократія» (парламентські вибори в Чехії, 2017, 2021 рр.), ПП «За кращу Угорщину» (парламентські вибори в Угорщині, 2018, 2022 рр.).

«Виникнення правих популістських політичних партій (їх ще називають антисистемними) було реакцією на новий гострий конфлікт між глобалізованою постмодерністською елітою і переважною більшістю громадян національних держав (конфлікт «глобалізовані еліти – антиглобалістськи налаштовані маси»). Одна з найбільш глибоких ліній розколу між прихильниками традиційних цінностей і національних держав, з одного боку, і глобалізованими елітами, з іншого, торкається питання міграційної політики» [31, с. 185].

Як результат, традиційні політичні партії сьогодні поставали перед викликом нових форм політичної комунікації, які характеризуються персоніфікацією, активним самовираженням, прямою участю, візуалізацією. Традиційні форми організації – членство, централізація, місцеві організації, а також форми рекрутування і

отримання ресурсів перестають працювати. Тому політичні партії починають активно пристосовуватися до ситуації, що веде до мережевої організації та розбудови їх роботи. Нові віртуальні партії в цьому відношенні мають певну перевагу, але поки вони захоплюють тільки деякі сегменти політики, орієнтуючись на «гарячі» проблеми.

Таким чином, відповідно до історичного розвитку партій, розрізняють такі їх види: елітні, масові, всеохоплюючі, картельні, партії «нової політики», кіберпартії. Еволюція партій за такою схемою відображала різні етапи партійного розвитку країн Західної Європи: період зародження сучасних партій; епоху масової мобілізації та гострого класового протистояння; перехід до постіндустріального суспільства з характерними для нього зрушеннями у соціальній структурі, ослабленням суспільних конфліктів та цифровізацією соціального життя.

Порівняльний аналіз різних моделей політичних партій подано у таблиці 1.

Таблиця 1.

Моделі організації і функціонування політичних партій

Тип партії	Масові партії	Всеохоплюючі партії	Картельні партії	Кіберпартії
Історичний період	сер. XIX ст. – сер. XX ст.	50 рр. XX ст. –	70 рр. XX ст. –	поч. XXI ст. –
Основні чинники виникнення	Загальне виборче право, активізація політичної участі мас	Політика загального добробуту, стирання різниці між соціальними класами	Державне фінансування партій, «одержавлення партій»	Розвиток інформаційних технологій, перехід до постіндустріального суспільства
Характер членства	Масове членство, обмежене соціальним статусом (ідентичністю)	Членство відкрите для всіх	Відсутність чіткої різниці між членами і нечленами партій	Відсутність членства
Організаційна структура	Широко розгалужена організаційна	Широко розгалужена організаційна	Відсутність чіткої структури-	Відсутність організаційної

	структура: центральний офіс-регіональні організації- місцеві організації	структура: центральний офіс- регіональні організації- місцеві організації	зації: домінуючий центр- представ- ники в регіонах, які активізу- ються на час виборчих кампаній	структури
Головне джерело фінансування	Членські внески, пожертви	Пожертви, державне фінансування	Державне фінансування, пожертви	Краундфандинг, пожертви
Положення партії у системі «державо-громадянське суспільство»	Належність до громадянського суспільства	Партії, як конкуруючі брокери між державою і громадянським суспільством	Партія як частина держави («одержавлення партій»)	Партії як організації (не інститути), які знаходяться на межі між державою і громадянським суспільством
Приклади партій	Робітничі, соціалістичні, комуністичні	Консервативні, християнсько-демократичні, соціал-демократичні	«Вперед, Італія!», німецькі, австрійські партії	«Рух 5 зірок» (Італія), Партія свободи (Нідерланди), Партія Шарія (Україна)

Охарактеризувавши історичну еволюцію політичних партій, можна виокремити такі особливості їх подальшого розвитку: а) зменшення ролі первинних організацій; б) зменшення ролі ідеології; в) зниження ролі членства; г) зменшення централізації; д) підвищення ролі альтернативних партійних структур; ж) зростання ролі ЗМІ, мережі Інтернет у комунікативних зв'язках із виборцями; з) зростання ролі виборчих технологій в політичному житті. Це, у свою чергу, веде до того, що іміджмейкери принижують роль партійних організацій і активістів у організації і проведенні виборчих кампаній; к) «одержавлення» політичних партій за рахунок

бюджетного фінансування; л) персоналізація політики, посилення впливу партійних лідерів, зменшення впливу і ролі партійних програм; м) зміна електорату, який при виборі орієнтується не стільки на партію, стільки на той образ, який створюють їй ЗМК.

Іншими словами йдеться про загальносвітовий тренд трансформації політичних партій: від масових партій з чіткою ідеологічною спрямованістю і розгалуженою ідеологічною структурою до картельних / мережевих / кіберпартій із розмитою ідейною орієнтацією та відсутністю традиційної апаратно-організаційної структури.

Таким чином, ставлення до парторганізацій як лідерів, так і рядових членів та виборців стає все менш ідеологізованим і більш інструментальним. Як образно зауважив К. фон Бойме, «в постмодерному суспільстві членство в партії, як і членство в церкві, будь-якій асоціації або навіть у шлюбі – більше не є приналежністю всього життя... Люди входять у вагон, їдуть якийсь час і виходять, коли не бачать причин їхати далі» [41, с. 109]. Аналогічної точки зору дотримується і Р. Дарендорф: «місце політичних партій займають специфічні інтереси і утворені навколо них соціальні рухи: індивіди більше не «належать» до якоїсь однієї групи, але змінюють свою «приналежність» залежно від того, наскільки важливою виявляється для них та чи інша проблема в той чи інший час» [5, с. 220].

Особливості становлення партійних систем країн ЦСЄ (кейс успішного переходу до демократії). До основних чинників впливу на еволюцію партійних систем у країнах ЦСЄ німецька дослідниця В. Меркель відносить такі:

«1. Характер трансформаційного конфлікту. Йдеться про те, в якій формі відбувався трансформаційний конфлікт: у вигляді пакту, укладеного між елітами, чи колапсу старого режиму під тиском народних мас.

2. Наявність/відсутність «історичних» партій. Такі партії значно впливають на еволюцію партійних систем за умови, що «історичні» партії достатньо інституціалізовані, а період авторитарного / тоталітарного режиму тривав недовго.

3. Вплив політичних інститутів. Серед всіх інститутів найсуттєвіше позначаються на конфігурації партійних систем форма

правління (парламентська, президентська чи їх модифікації) та виборча система.

4. Існування традицій клієнталізму. Клієнталізм у поєднанні з різними формами регіоналізму та патерналізму властивий немоdernізованим суспільствам.

5. Вплив соціально-політичних розмежувань, традиційні лінії яких доповнюються у Східній Європі лінгвістично-етнічними» [21; 22; 46].

До вищевикремлених чинників, на нашу думку, слід додати такі: сучасні загальносвітовий та загальноєвропейський тренди розвитку партійних систем; вплив інформаційних технологій (поява кіберпартій / мережевих партій); соціокультурні особливості партієтворення.

Львівські вчені А. Романюк та В. Литвин вважають, що розвиток сучасних партійних систем у Центрально-Східній Європі зумовлений трьома переломними моментами поставоритарної та демократичної історії партій. «Перший зумовлений колапсами авторитарних режимів у регіоні (внаслідок уможливлено багато-партійність), другий – наслідками перших/установчих виборів в окремих країнах регіону (оскільки почали виникати або відновлюватися ідеологічні політичні партії), третій – особливостями та наслідками євроінтеграційних процесів у регіоні (політичні партії стали структурованішими). Кожний переломний момент розвитку політичних партій доповнювався якісною зміною соціально-групової структуризації суспільств різних країн та, відповідно, трансформацією їхніх партійних систем» [27, с. 295].

Вчені акцентують увагу і на ключові (спільні) ознаки партійних систем у регіоні: «1) партійні системи мінливі та фрагментовані (це спричинено тим, що виникає велика кількість нових партій, старі партії об'єднуються, розпадаються чи змінюють назви); 2) зв'язок між виборцями та партіями є слабким, а електоральна мінливість високою (зумовлено однопартійністю в періоди авторитарних / посттоталітарних режимів, внаслідок чого нині електорат не має стійкої партійно-ідеологічної ідентифікації); 3) ідеологічне позиціонування політичних партій не завжди визначено чітко та однозначно (більше того, часто в регіоні формуються і домінують популістські політичні партії); 4) соціополітичні поділи, які

традиційно трансформуються у політичні партії, не завжди є чітко відображеними, натомість (в окремих вимірах) вони бувають розмитими та неокресленими (у процесі переходу від матеріалістичних до постматеріальних цінностей); 5) партійна організація часто інституціалізована незначною мірою та залежна від ресурсів держави; 6) членство та довіра до партій є незначними (зумовлено це поступовим зниженням явки виборців), а тому превалюють не масові, а кадрові та картельні партії» [27, с. 295].

Дж. Сарторі виділяє у формуванні партійних систем в посткомуністичних країнах 3 періоди:

«– поляризації, коли з початком демократизації протистоять один одному комуністичні партії і «парасолькові організації», подібні «Солідарності» в Польщі, «Демократичній Росії» в СРСР, Народному Руху в Україні. Як правило, цей період завершується поразкою комуністичних сил;

– фрагментації, яка характеризується розпадом як «парасолькових організацій», так і комуністичних та інших партій. У результаті створюється велика кількість малих партій;

– плюралізму, на протязі якого суттєво зменшується кількість партій, формується стабільна партійна система, яку можна назвати системою поміркованого плюралізму» [48, с. 127].

«Загалом у процесі посткомуністичної трансформації партійних систем в країнах ЦСЄ, зазначають А. Романюк та В. Литвин, чітко виокремлюються три великі періоди. Перший – період флангового протистояння (від початку трансформації до розпаду широких демократичних рухів і переформування комуністичних партій). У Польщі та Чехословаччини цей період тривав з 1989 по 1991 р., в Угорщині до 1990 р. Формування нової партійності відбувалося в умовах підготовки до парламентських виборів і протистояння найбільших політичних угруповань, які займали діаметрально протилежні позиції з питань державного устрою та основ суспільного життя.

Другий період характеризується подоланням нестабільності партійної системи та домінуванням одного політичного угруповання (1991–1996 рр. для Чехії, 1991–1997 рр. для Польщі, 1991–1998 рр. для Словаччини). Спостерігалася стійка тенденція до звуження політичного центру, чому неабиякою мірою сприяла

конвергенція політичних установок правих і лівих. В Угорщині було відсутнє явне домінування однієї партії і склалася дво-блокова система. У Польщі сформувалася сегментарна партійна система без явного лідерства того чи іншого політичного суб'єкта та неможливості укладення тривалих міжпартійних угод між різними за ідеологічним спрямуванням суб'єктами політичного процесу.

Цьому періоду властиві проекти «партій влади» – політичних суб'єктів, що створюються лідерами, які володіють основними ресурсами у сфері виконавчої влади. До таких партій можна віднести польський «Безпартійний блок підтримки реформ», «Рух за демократичну Словаччину», «Словацький демократичний і християнський союз», чеську «Громадянську демократичну партію». «Партії влади» виростили з широких демократичних рухів, а їх ідеологічною основою був антикомунізм.

Третій період – це час стандартизації політичних суб'єктів, тобто чіткого визначення їх структури, стратегічних цілей, програм, тактичних планів. Він починається з другої половини 1990-х рр. Водночас програми сучасних політичних партій у країнах ЦСЄ не стали відображенням історичних ліній громадського і політичного протистояння, так само як не є вираженням інтересів тих чи інших суспільних груп. У більшості посткомуністичних країн ЦСЄ в рамках інституту багатопартійності склалася фактична двополюсна партійна система з одним полюсом у вигляді рухів, блоків, партій соціал-демократичної спрямованості і таким же полюсом ліберально-демократичної / консервативної спрямованості» [27, с. 298].

Щодо типологізації політичних партій у перехідних суспільствах, то К. Джанда, наприклад, виокремлював такі типи:

«1. Партії масових демократичних рухів («Солідарність» в Польщі, «Громадянський форум» в Чехії, «Саюдіс» в Литві, «Союз демократичних сил» в Болгарії, «Фронт національного порятунку» в Румунії і т.д.).

2. Партії – залишки комуністичних партій.

3. Відновлені довоєнні партії (ліберальні, консервативні, селянські).

4. Етнічні партії (угорські партії в Румунії, Словаччині).

5. Релігійні партії.

6. Партії західних політичних цінностей (феміністичні, захисту оточуючого середовища тощо).

7. «Екзотичні» партії (партії шанувальників пива)» [41].

Інший дослідник еволюції партійних систем у країнах ЦСЄ Г.Кітчельт сконструював такі три ідеальні типи партій у період переходу до консолідованої демократії:

«1. Програми партії – це партії, які пов’язані з існуючими конфліктними лініями і які мають ідеологічну і / чи світоглядну основу. Як правило, вони представляють інтереси певного прошарку населення. Вони мобілізують групи виборців на основі своїх програмних документів.

2. Харизматичні партії – партії, ідентичність яких визначається харизматичним вождем і не прив’язана до змістової складової їх політики. Виборці не можуть розраховувати на послідовність і певний результат політики обраного ними лідера. Такі партії погано вписуються в демократичну систему врядування.

3. Клієнтелістські партії – партії, які також заважають консолідації демократії. Такі партії, хоч і обіцяють загальні блага, насправді піклуються насамперед про забезпечення своєї клієнтели шляхом розподілу різного роду ресурсів: субвенцій, податкових пільг, соціальних благ» [43].

А. Романюк вважає, що «основними типами політичних партій у країнах ЦСЄ у перехідний період були такі: 1) нові політичні партії-рухи, які виникли внаслідок кризи авторитарних режимів; 2) історичні партії, які фактично були відновленими партійними структурами міжвоєнного періоду; 3) посткомуністичні партії, які в умовах «реального соціалізму» діяли як формально незалежні партії; 4) неререформовані / частково реформовані комуністичні / соціалістичні партії; 5) клієнтелістські партії; 6) протестні / антисистемні партії» [27, с. 362].

Для класифікації партійних систем країн ЦСЄ можна використати моделі Дж. Сарторі та А. Сіароффа. Дж. Сарторі виокремив 7 типів партійних систем: «1) однопартійна система; 2) партійна система з партією-гегемоном (гегемоністська система); 3) система з домінуючою партією; 4) двопартійна система; 5) партійна система поміркованого (обмеженого) плюралізму; 6) партійна

система крайнього (поляризованого) плюралізму; 7) атомізована система» [48, с. 268].

А. Сіарофф запропонував таку типологію партійних систем:

«1) двопартійна система; 2) двох-з-половиною партійна система; 3) помірна багатопартійність з двома головними партіями; 4) помірна багатопартійність з балансом сил між основними партіями (від 3); 5) поляризована багатопартійність з однією домінантною партією; 6) поляризована багатопартійність з двома основними партіями; 7) поляризована багатопартійність з балансом сил між основними партіями» [49].

Аналіз еволюції партійних систем в умовах незавершеного транзиту має свою специфіку. «Україна, як зазначає у своєму дисертаційному дослідженні Ю. Копинець, реформуючи політичну систему після проголошення незалежності, перенесла у політичний процес низку європейських політичних практик і відносин, потрапивши таким чином у «пастку» інституційних запозичень. Не минули такої «пастки» й політичні партії. Ключову роль у цьому відіграє узгодженість (конгруентність) сутностей імпортованих інститутів у країні-донорі та країні-реципієнті. Високий ступінь конгруентності приводить до поступової конвергенції, низький – до дивергенції, яка, зі свого боку, може спричинити як переродження імпортованих інститутів, так і виникнення нових. Відтак імпортовані інститути стають або лише «оболонкою», всередині якої функціонують неформальні, традиційні для суспільства-реципієнта, практики, або ж спостерігається інституційний конфлікт чи виникає інституційний гібрид [14, с. 180–190].

Н. Ротар у статті «Політичні партії vs електоральні «політичні машини» у виборчому процесі до органів місцевого самоврядування (на прикладі Чернівецької області)», характеризуючи місцеві вибори в Україні 2020 р., називає партії «політичними машинами», вказуючи при цьому на такі їх ознаки.

«По-перше, політичні машини уникають ідеологічного самопозиціонування та виявляють байдужість до вироблення впізнаного політичного курсу, що провокує випадкову політичну приналежність до таких політичних партій та інтенсивну міжпартійну міграцію на локальному рівні. По-друге, політичні

машини мають босоцентричну організаційну модель. По-третє, життєво важливим елементом функціонування політичних машин є маніпулювання стимулами, що здійснюється партійними функціонерами. По-четверте, політичні машини зорієнтовані на підтримку представників малозабезпечених верств населення, етнічних меншин та мігрантів, низький рівень життя яких та невисока мобільність роблять їх чутливими до політичних маніпуляцій. По-п'яте, політичні машини виконують на локальному рівні низку прихованих функцій, зокрема: піднесення рівня добробуту бідних та соціально незахищених верств населення в обмін на їх голоси; вирішення проблем бізнес-середовища, яке зорієнтувало свій капітал на підтримку політичної машини шляхом виведення фінансових інвестицій в партійну діяльність за межі корупційних дій тощо» [29].

Дослідниця Г. Зеленько у своїй науковій розвідці «Траєкторія трансформації політичного режиму в Україні за роки незалежності: демократія vs клановість» підкреслює, що «процеси партієгенезису в Україні відбуваються циклічно, де кожен цикл підпорядкований логіці функціонування кланово-олігархічного політичного режиму. Суттю гібридної політичної системи є співіснування формально демократичних політичних інститутів зі специфічними політичними практиками, наслідком чого є життя не «за законом», а «за поняттями» – неписаними правилами, які настільки глибоко укорінилися у суспільно-політичне життя, що у найбільш прибуткових сферах економіки витіснили формальні, які, своєю чергою, набули форми фасаду, а реальні ж політичні процеси відбуваються через взаємодію формальних і неформальних інститутів. Специфічне переплетіння формальних і неформальних інститутів й формування внаслідок цього вкрай специфічних політичних практик і становлять сутність кланово-олігархічного (гібридного, неопатримоніального) політичного режиму» [9, с. 143–146]. Тому, вважає дослідниця, «починаючи з другої половини 1990 рр. політичні партії набули форм квазі-інститутів, чие призначення захист інтересів фінансово-олігархічних гру» [9, с. 156].

Ю. Мацієвський називає українські партії «субститутами» (псевдопартіями), які лише зовні нагадують європейські, або аме-

риканські партії, і виокремлює такі відмінності між ними та класичними партіями: «1) більшість українських партій створені «згори» їхніми лідерами або руками олігархів, тоді як традиційні європейські чи посткомуністичні партії виростили «знизу» – на основі чинних у кожному суспільстві поділів; 2) у партій-субститутів немає засадничих цінностей, які відображені у їхніх програмах. Ідеології – це найслабше місце українських партій і навіть комуністи чи націоналісти використовують окремі ідеологічні кліше лише для мобілізації виборців; 3) метою таких партій є задоволення інтересів своїх власників чи невеликої групи членів, а не впровадження своїх цінностей, візій, програм у суспільне життя; 4) більшість українських партій надто залежні від свого формального чи неформального лідера. Залежність від особи, а не спільних цінностей, ставить тривалість життя українських партій у залежність від тривалості політичної кар’єри лідера; 5) внутрішня організація і взаємодія у таких партіях побудована не на демократичній звітності чи інших формальних процедурах, а на патрон-клієнтських зв’язках» [19, с. 282–283; 20].

Отже, на відміну від партогенезу у країнах Центрально-Східної Європи, розвиток вітчизняних партійних структур відбувається під впливом гібридного політичного режиму, який має суттєвий вплив на їх функціонування.

Джерела:

1. Афанасьєв О. Діджиталізаційні тренди сучасних українських партій. URL: <https://kse.ua/wp-content/uploads/2020/06/Afanasyev-O.-Didzhitalizatsiyi-trendi-suchasnih-ukrayinskih-partiy-converted.pdf> (дата звернення 07.02.2022)
2. Вайнштейн Г. Трансформация западноевропейского политического ландшафта и институционализация антисистемной политики. *Мировая экономика и международные отношения*. 2018. Том 62 (№ 5). С. 17–28.
3. Гельман В. «Учредительные выборы» в контексте российской трансформации. *Общественные науки и современность*. 1996. № 6. С. 46–64.
4. Даймонд Л. Прошла ли «третья волна» демократизации. *Политические исследования*. 1999. №1. С. 10–25.

5. Дарендорф Р. После 1989. Размышления о революции в Европе. М.: Ad Marginem, 1998. 272 с.
6. Деттербек К. Картельные партии в Западной Европе. *Политическая наука: Политические партии и партийные системы в современном мире*. М.: ИНИОН РАН, 2006. С. 45–54.
7. Джанда К. Сравнение политических партий: исследование и теория. *Современная сравнительная политология*. Хрестоматия. М.: Московский общественный научный фонд, 1997. С. 84–143.
8. Дюверже М. Политические партии. М., 2002. 560 с.
9. Зеленько Г. Траекторія трансформації політичного режиму в Україні за роки незалежності: демократія vs клановість. Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми. Київ: ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. С. 139–177.
10. Инглхарт Р. Культурная эволюция: как изменяются человеческие мотивации и как это изменяет мир. М.: Мысль, 2018. 347 с.
11. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества. *Полис. Политические исследования*. 1997. № 4. С. 6–32.
12. Кац Р., Мэйр П. Изменение моделей партийной организации и партийной демократии: Возникновение картельных партий. *Политическая наука: Политические партии и партийные системы в современном мире*. М.: ИНИОН РАН, 2006. С. 27–45.
13. Карл Т., Шмиттер Ф. Демократизация: концепты, постулаты, гипотезы: размышления по поводу применимости транзитологической парадигмы при изучении посткоммунистических трансформаций. *Полис*. 2004. № 4. С. 10–17.
14. Копинець Ю. Вплив сучасних тенденцій розвитку партійних систем країн Європейського Союзу на еволюцію та функціонування партійної системи України: дис. .... канд. політ. наук: 23.00.02 / Ужгородський національний університет. Ужгород, 2021. 269 с.
15. Липсет С., Роккан С. Структуры размежеваний, партийные системы и предпочтения избирателей. Предварительные замечания. *Политическая наука. Социально-политические размежевания и консолидация партийных систем*. Сб. науч. тр. М.: РАН ИНИОН, 2004. №4. С. 204–234.

16. Литвин В. Нові різновиди та особливості й тренди розвитку спеціальних партій постматеріалістичних цінностей. *Політичні партії і вибори: збірник статей і тез за результатами четвертої міжнародної наукової конференції кафедри політології «Політичні партії і вибори: українські та світові практики» (пам'яті Юрія Романовича Шведа) від 9 листопада 2019 року* / за ред. Анатолія Романюка і Віталія Литвина. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2020. С. 363–368.
17. Манайло-Приходько Р., Остапець Ю. Регіональний вимір розвитку та функціонування партійної системи України: монографія. Ужгород: Вид-во «Рік-У», 2020. 338 с.
18. Манайло-Приходько Р. Регіональний вимір розвитку та функціонування партійної системи України: дис. .... канд. політ. наук: 23.00.02 / Ужгородський національний університет. Ужгород, 2018. 292 с.
19. Мацієвський Ю. Від партій субститутів до справжніх партій: чи можливо це в Україні? *Політичні партії і вибори: збірник статей і тез за результатами четвертої міжнародної наукової конференції кафедри політології «Політичні партії і вибори: українські та світові практики» (пам'яті Юрія Романовича Шведа) від 9 листопада 2019 року* / за ред. Анатолія Романюка і Віталія Литвина. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2020. С. 282–286.
20. Мацієвський Ю. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014). Чернівці: Книга – XXI, 2016. 277 с.
21. Меркель В., Круассан А. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях (I). *Политические исследования*. 2002. № 1. С. 6–17.
22. Меркель В., Круассан А. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях (II). *Политические исследования*. 2002. № 2. С. 20–30.
23. Остапець Ю. Електоральний фактор в еволюції партійного ландшафту країн Вишеградської четвірки (2015–2018 рр.). *Регіональні студії*. 2018. № 12. С. 122–132.
24. Остапець Ю., Гайданка Є., Ключкович А., Марадик Н. Еволюція партійних систем країн Вишеградської четвірки: досвід для України: монографія. Серія «Studia Regionalistica».

- № 8; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет»; Агенція досліджень регіонального соціуму «Карпатія». Ужгород: ПП Данило С. І., 2014. 256 с.
25. Остапець Ю. Мережеві (діджитал) партії в українському партогенезі: що далі чекає на українську партійну систему. *Україна і Центральна Європа: історія, політика, культура: матеріали VI міжнародної науково-практичної конференції «Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті впливу гібридної війни, виборчих процесів, прав національних меншин та пандемії Covid-19» / відповідальні за випуск: В. І. Гиря., М. М. Вегеш. Ужгород: ТОВ "РІК-У", 2021. С. 177–179. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/40104> (дата звернення 01.10.2021).*
  26. Растоу Д. Переходы к демократии: попытка динамической модели. *Политические исследования*. 1996. № 5. С. 5–15.
  27. Романюк А., Литвин В. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Вишеградської групи та інших країн Центрально-Східної Європи: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 548 с.
  28. Романюк О. Від тоталітаризму до демократії та національної державності: системний аналіз посткомуністичних трансформацій. Харків: ХДАК, 2011. 376 с.
  29. Ротар Н. Політичні партії vs електоральні «політичні машини» у виборчому процесі до органів місцевого самоврядування (на прикладі Чернівецької області). *Політичні партії і вибори: українські та світові практики: зб. ст. і тез за результатами п'ятої міжнародної наукової конференції «Політичні партії і вибори: українські та світові практики» (пам'яті Юрія Романовича Шведа) від 28 листопада 2020 року / за ред. Анатолія Романюка і Віталія Литвина. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2021. Вип. 5. С.87–98.*
  30. Сергеев В., Казанцев А., Петров К., Медведева С. Кризис партийно-политической системы в США и странах ЕС: причины и характеристики. *Полис. Политические исследования*. 2018. №2. С.130–149.
  31. Соловьев Э. Эволюция партийных систем: новая точка бифуркации? *Контуры глобальных трансформаций*. 2018. Том 11. №

3. С.185–198.
32. Сморгунов Л. Сетевые политические партии. *Полис. Политические исследования*. 2014. № 4. С. 21–37.
33. Сморгунов Л. Современная сравнительная политология: учебник. М.: РОССПЕН, 2002. 472 с.
34. Ротар Н. Політичні партії vs електоральні «політичні машини» у виборчому процесі до органів місцевого самоврядування (на прикладі Чернівецької області). *Політичні партії і вибори: українські та світові практики: зб. ст. і тез за результатами п'ятої міжнародної наукової конференції «Політичні партії і вибори: українські та світові практики» (пам'яті Юрія Романовича Шведа)* від 28 листопада 2020 року / за ред. Анатолія Романюка і Віталія Литвина. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2021. Вип. 5. С.87–98.
35. Уоллерстайн М. Избирательные системы, партии и политическая стабильность. *Политические исследования*. 1992. №6. С. 156–162.
36. Фісун О. Українська неопатримоніальна демократія: формування, специфіка та тенденції розвитку. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. Серія: Питання політології*. 2011. С. 45–51.
37. Хомин І. Методологічні засади дослідження міжпартійних взаємодій у суспільствах, що трансформуються. *Вісник НТУУ «КПІ». Серія: Соціологія. Політологія. Право*. 2012. Випуск 2 (14). С. 38–43.
38. Шведа Ю. Партії та вибори: енциклопедичний словник. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. 750 с.
39. Шипунов Г. Політичні партії «нової політики»: основні підходи до концептуалізації й індикатори визначення. *Вісник Львівського університету. Серія Філософсько-політологічні студії*. 2018. Випуск 17. С. 248–255.
40. Щербак А. Коалиционная политика и дефрагментация партийной системы: сравнительный анализ (на примере Польши, России и Украины). *Общественные науки и современность*. 2003. № 4. С. 47–62.
41. Janda K.. *Political Parties: A Cross-National Survey*. New York: The Free Press, 1980. 178 p.

42. Kirchheimer O. The Transformation of the Western European Party Systems. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1966.
43. Kitschelt H. Formation of the Party Cleavages in Postcommunists Democracies. *Party Politics*. 1995. № 4. P. 447–472.
44. Koole R. The Vulnerability of the Modern Cadre Party in the Netherlands. *How Parties Organize: Change and Adaptation in Party Organizations in Western Democracies* / R. S. Katz, P. Mair (eds.). Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage, 1994. P. 278–303.
45. Margetts H. Cyber Parties. *Handbook of Party Politics* (ed. by R. Katz & W. Crotty). Newbury Park, London, New Delhi: Sage, 2006.
46. Merkel W. Systemtransformation. Opladen, 1999. 561 p.
47. Parties and Elections in Europe. URL: <http://www.parties-and-elections.eu/index.html> (дата звернення 10.01.2022).
48. Sartori G. Parties and Party Systems. A Framework for Analysis. Cambridge: Cambridge University Press, 1976. 383 p.
49. Siaroff A. Two-and-a-Half-Party Systems and the Comparative Role of the 'Half'. *Party Politics*. 2003. № 9. P. 267–290.

Розділ 9

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕЛЕКТОРАЛЬНОГО ПРОСТОРУ: МОДЕЛІ ТА МЕТОДИ АНАЛІЗУ

Михайло ШЕЛЕМБА

Електоральний простір є територіально обмеженою сферою дії електоральних процесів, яка змінюється залежно від певних просторових факторів впливу, що формують структуру даного феномену та визначають характер поведінки виборців. Зазначені фактори мають певні особливості та закономірності прояву в умовах розвитку різних політичних систем. Формування електорального простору є складним політичним процесом, що потребує оцінки і вичерпної структуризації. Реалізація вказаного завдання забезпечує отримання даних стосовно стану, динаміки та проблем розвитку конфігурації виборчого простору на національному, наднаціональному рівні (для умов функціонування таких об'єднань країн, як ЄС). Проведення дослідження даного феномену є важливим як для розвинених країн, так і для перехідних суспільств, до яких відноситься Україна.

Питання методичного забезпечення вказаної проблеми розвивається з огляду на перебіг політичних процесів, появу нових наукових підходів. Розвиток відповідних методів і методик сформовано в положеннях емпіричних досліджень. Незважаючи на певні наукові розвідки щодо застосування елементів електоральної географії у оцінці електоральної поведінки, питання методичного обґрунтування оцінки формування структури та особливостей електорального простору потребує комплексного вивчення.

Метою зазначеного дослідження є систематизація теоретико-методологічних основ вивчення електорального простору в контексті підходів до формування структури й оцінки факторів впливу.

Характеристика методичних основ щодо формування структури електорального простору. Використання просторового виміру політичного життя допомагає оцінити стан та динаміку конфігурації політичних сил суспільства. Структуризація елек-

торального простору допомагає забезпечити ефективний просторовий вимір політичної сфери країни, вона пов'язана із встановленням його ключових елементів. Нинішній стан розвитку наукової думки не передбачає використання єдиного концептуального підходу до вказаного питання, хоча виникають підходи, вивчення яких дозволить встановити основні напрямки структуризації досліджуваного феномену.

Можемо виокремити географічний підхід до структурування електорального простору, який використовується до суспільств, які мають певні відмінності у електоральній поведінці, структурі учасників залежно від особливостей (факторів) регіонального розвитку. Вихідним структурним елементом даного підходу є електоральні регіони (у окремих випадках – інші адміністративно-територіальні одиниці).

У контексті зазначеного підходу слід розглянути позиції А.Ключковича [5, с. 51, 52, 53], який у ході емпіричного дослідження електорального простору України здійснює його структурування в рамках електоральних регіонів, які оцінюються через показники:

- електоральної поведінки, яка визначалася залежно від чинників впливу, зокрема: інституційного, пов'язаного із змістом виборчого законодавства; ідеологічного; регіонального; соціокультурного; чинника конкретної політичної ситуації. Стосовно інституційного чинника автор зазначає, що підхід законодавця до виборчої системи обумовлює виникнення поділу електорального простору за: індивідуалістичною поведінкою виборців, яка можлива у разі використання мажоритарної системи; колективістської, яка виникає за пропорційної виборчої системи, і пов'язана із орієнтиром на соціокультурну, регіональну, ідеологічну переваги щодо кандидатів (політичних партій);

- виборчої активності, що є складовими електоральної поведінки. Дослідник вказує, що даний показник також дозволяє структурувати електоральний простір за відповідними регіонами. А саме, вказується, що такі фактори, як високий рівень урбанізації (Південь та Схід), значна частка національних меншин (АР Крим, Чернівецька і Закарпатська обл.) є факторами скорочення виборчої активності в рамках вказаних електоральних регіонів, а такі фак-

тори, як висока політизація (Галичина), підтримка певних політичних персоналій (Донбас) виступають факторам росту даного показника. Можемо зауважити, що вказана категоризація факторів структуризації в контексті виборчої активності визначалась А.Ключковичем стосовно українських реалій, останнім періодом, який аналізувався, були парламентські вибори 2012 року. Відповідно, такий поділ не є універсальним в часовому вимірі, і структурування електорального простору за електоральними регіонами як в Україні, так і в інших перехідних суспільствах в розрізі виборчої активності потребує виділення чинників, які були пріоритетними для певного періоду.

Констатуємо, що ключовий орієнтир структуризації електорального простору, представлений в дослідженні позиції А. Ключковича, знаходиться в площині виділення електоральних регіонів, які формуються в державі виходячи із показника електоральної поведінки, що визначається під дією чинників, характерних для національного, державного розвитку, виборчої активності, яка є елементом електоральної поведінки і також залежить від певних факторів, прояв і склад яких не має сталих ознак і в перехідних суспільствах може змінюватись.

У рамках досліджуваного регіонального підходу потрібно звернути увагу на зміст наукового дослідження А. Єхнич, яка пропонує розглядати структуру електорального простору через призму такого елементу як територіальні спільноти, сформовані людьми, що мешкають на відповідних територіях [3, с. 10]. За твердженням авторки, встановлення структури електорального простору (як складової електоральних досліджень) дозволяє здійснити встановлення просторової структури суспільства і дає змогу визначити її місце в сфері політичного життя. Мається на увазі, що за допомогою характеристики електоральної просторової конфігурації в межах територіальних громад (показників електоральної поведінки, рівня підтримки кандидатів, політичних партій) можна створити картину електорального простору країни, поділеного на територіальні громади. Позиції авторки є актуальними в контексті сучасного орієнтиру України на проведення реформи децентралізації, розвитку територіальних громад. Зокрема, структурування електорального простору держави в розрізі те-

риторіальних громад потребує постійного моніторингу щодо змін та стану конфігурації виборчих переваг.

Варто виділити інституціонально-поведінковий підхід, заснований на структуризації електорального простору через призму конкурентної поведінки кандидатів (політичних партій), їх взаємодії із електоратом, відповідних змін електоральних переваг в рамках виборів (виборчих турів). Потрібно зазначити, що такий підхід до структуризації не орієнтовано на географічні аспекти, або останні не визначальними. В даному випадку може розглядатись як структура електорального простору наднаціональних утворень (таких як ЄС), так і держави в цілому, окремих територій (регіонів) тощо.

Вивчення змісту дослідження структури електорального простору, поданого В. Березинським, свідчить, що автор розглядає вказаний феномен з позицій вказаного підходу. Зокрема, пропонується розглядати структуру останнього як інституційну складову комунікативної сфери публічної системи, яка є тривимірною і включає: 1) складову публічної боротьби кандидатів (політичних партій) щодо електоральних переваг, яка після завершення електорального процесу демонструє зменшення; 2) складову постійної неформальної взаємодії між партіями і виборцями як між виборами, так і в періоди їх проведення; 3) складову повільної постійної зміни електоральних переваг виборців в рамках часового політичного виміру [1].

В. Березинський стверджує, що кожна із визначених структурних складових зазначеного феномену може вимірюватись в межах низки показників, серед яких:

- рівень електоральної мобілізації, що представляє собою значення ступеню готовності електорату стосовно участі у виборах;
- ступінь поляризації електорату, пов'язаної із впливом процесів розмежувань на характер переваг виборців;
- стан персоніфікації, основаної на орієнтирах електорату на особистісні характеристики кандидатів, їх популярності [1].

Вважаємо, що в рамках вказаної структури основний орієнтир здійснено на участь у електоральному просторі суб'єктів, які є кандидатами (політичними партіями) (інституціональні політичні

одиниці), і виборців. Відповідно, ключовою стриктурною одиницею в розрізі вказаного підходу виступають дві вказані категорії суб'єктів електорального простору. Потрібно відзначити, що в рамках структури, наведеної В. П. Березинським [1], чітко визначено напрямки взаємовідносин і взаємодії учасників електорального процесу, також може зазначити акцент на оцінці електорального простору в розрізі перспективної динаміки змін його структури.

Можна виокремити суб'єктний підхід, який передбачає характеристику електорального простору через призму його основних суб'єктів, зокрема, кандидатів (політичних партій), виборців, інших учасників виборчих процесів (за різними ознаками). Вказаний підхід має параметричний (кількісний) вимір і може застосовуватись на різних етапах дослідження виборчих процесів (до початку виборчої агітації, під час виборів, між турами, між виборами).

Н. Паніна [7, с. 44] керується положеннями даного підходу у структуризації електорального простору і виділяє серед його складових як основних суб'єктів виборчого процесу, зокрема, кандидатів (політичні партії), так і іншу категорію учасників, до якої віднесено агентів електорального процесу. Авторка значну увагу приділяє характеристиці та структуризації агентів електорального простору, яких вона ідентифікує у якості конструктивних учасників виборчих процесів, на яких покладено функції забезпечення комунікаційної взаємодії на рівні політиків та виборців. За твердженням дослідниці, вказані суб'єкти можна поділити за такими групами, а саме:

- категорія державних службовців, що займають впливові посади на рівні органів виконавчої влади держави (різні гілки). Вказану категорію учасників авторка відносить до складу агентів через існування у них певних прагматичних інтересів у результатах виборчих процесів. Зокрема, зазначені учасники орієнтовані на подальше кар'єрне зростання (або продовження обіймати власну посаду), що великою мірою залежить від переможців виборчих процесів. Відповідно, рівень вагомості посади в системі органів виконавчої влади є ідентифікатором активізації таких учасників під час виборчих процесів [7, с. 44];

- категорія політичних аналітиків (політологів), політтехнологів, які здійснюють аналітичну діяльність у сфері виборчих процесів, реалізують політичні технології [7, с. 44]. Потрібно відзначити, що політтехнологи в своїй більшості представляють певні штаби кандидатів (політичних партій) в процесі виборів, між виборами. При цьому, політологи (інша назва – політичні аналітики або політичні експерти) також можуть бути явними або неявними представниками певних політичних сторін і здійснювати вплив на конфігурацію електоральних переваг;

- категорія представників сфери засобів масової інформації (далі – ЗМІ), які представлені: журналістами (політичними оглядачами), що здійснюють діяльність при висвітленні виборчих процесів, забезпечують опосередковану комунікацію з боку кандидатів (політичних партій) в рамках ЗМІ; медійними агентствами, орієнтованими на політичну сферу (або звичайними медійними агентствами, які задіяні в політичній інформаційній діяльності в періоди електоральних процесів) [7, с. 44].

У нашому дослідженні (2015 рік) [8, с. 51] було вказано на те, що склад визначеної категорії агентів електорального простору (представників сфери засобів масової інформації) можна розширити за рахунок такого типу суб'єктів, як «приховані» агенти, що діють на стан електоральних процесів в мережевому просторі Інтернету. Визначено їх структуру, зокрема, вказано, що це агенти, блогери, які не декларуючи підтримку певних кандидатів в соціальних мережах здійснюють вплив на формування політичних переваг у інших користувачів. Було зазначено, що вказана категорія агентів формується як з боку кандидатів (політичних партій), так і за рахунок ініціатив окремих політично активних громадян в межах їх політичних позицій. Також відзначено, що останні часто стають учасниками електоральних процесів (входять до певних політичних партій, штабів кандидатів тощо).

У рамках дослідження обґрунтовано переваги діяльності вказаних суб'єктів для цілей передвиборчої агітації, серед яких: відсутність орієнтури на територіальні межі (можливість знаходження в межах регіону, країни, за кордоном); можливість здійснення непомітним електоральний вплив з огляду на те, що такі суб'єкти є учасниками спільнот в соціальних мережах разом із

іншими користувачами (виборцями); можливості вказаних суб'єктів стосовно одночасного використання великих обсягів інформації, забезпечені інформаційними системами, і непомітного навізування певних політичних поглядів великій кількості виборців, які є аудиторією соціальних мереж в Інтернеті. Незважаючи на певні процеси, пов'язані із розвитком персоніфікації в соціальних мережах на сучасному етапі становлення електорального простору як в Україні, так і в інших країнах (як розвинених, так і в перехідних суспільствах), вплив даної категорії агентів електорального простору залишається вагомим. О. Ключев представляє структуру електорального простору в площині орієнтуру як на суб'єктний, так і на географічний, інституціонально-поведінковий підходи [4, с. 12–30].

У контексті суб'єктної та інституціонально-поведінкової структуризації автором запропоновано поділяти електоральний простір за такими складовими:

- елемент держава, яка здійснює правове регулювання інституційної конфігурації електорального простору. Мається на увазі встановлення правових засад виборчої системи (пропорційної, мажоритарної або змішаної), призначення виборів різних категорій, встановлення вимог до рівня явки виборців;

- елемент політичних партій, що визначаються за певними ідеологічними, регіональними, владними позиціями в рамках електорального простору;

- елемент політичних лідерів, які як і політичні партії вирізняються відповідними територіальними, владними, ідеологічними поглядами і позиціями. Стосовно вказаної категорії суб'єктів можна зазначити, що це можуть бути як лідери політичних партій, так і кандидати у Президенти країни, нинішні і колишні президенти, інші впливові політики тощо, які мають вплив на електоральні настрої;

- елемент виборців, які забезпечують формування конфігурацію електорального простору за допомогою участі у виборчих процесах в країні;

- елемент інших суб'єктів, які здійснюють вплив на формування позицій кандидатів (політичних партій) в рамках електорального простору. До їх складу автор відносить громадські

об'єднання, також є непряме посилання на те, що до їх складу відносяться електоральні агенти. Варто зазначити, що О. Ключев здійснює синтезоване структурування електорального простору країни, враховуючи в його складі як суб'єкти, так і інституційні елементи даного феномену. Також в складі зазначених елементів подано посилання на поведінкову структурування, хоча вказано лише на два елементи зазначеної структури, зокрема, виборців, які формують електоральну конфігурацію завдяки участі у голосуванні та явці, і інших суб'єктів, які забезпечують вплив стосовно формування електоральних переваг.

Також О. Ключевим подано структуру складових електорального простору в межах географічного (регіонального) та інституціонально-поведінкового підходу, яка включає [4, с. 26]:

- поведінковий компонент, представлений колективними і індивідуальними мотиваціями щодо активізації в рамках виборчих процесів, забезпечує трансформацію і перетворення економічних, психологічних, соціальних факторів;

- географічно-просторовий компонент, який є зовнішнім чинником, що забезпечує формування впливів на поведінкові електоральні характеристики та зв'язки суб'єктів електорального простору в рамках адміністративно-територіальних спільнот. Останні виділяються О. Ключевим у якості най-простіших територіальних одиниць електорального простору, також автор пропонує поділяти його на електоральні регіони;

- інтеракційний компонент, який формує взаємовідносини на рівні досліджуваних суб'єктів електорального простору, і яким визначається комплексна система щодо обміну інформаційними ресурсами. Стосовно вказаного компоненту має ся на увазі взаємодія суб'єктів стосовно інформаційного забезпечення інформацією щодо змісту виборчих програм, їх реалізації, інформування електорату відносно даних про кандидатів, перебігу виборчого процесу. На наш погляд, вказаний компонент є структурною складовою як суб'єктного (акцент на суб'єктах взаємодії), так і на інституціонально-поведінковому підході (посилання на поведінку через здійснення впливу на електоральні переваги виборців). Хоча з огляду на важливість врахування взаємовідносин суб'єктів електорального простору,

можливе виділення інтеракційного підходу до його структуризації із відповідним встановленням суб'єктів, які здійснюють і на яких він здійснюється.

У площині суб'єктного та географічно-просторового підходу слід виділити структуру електорального простору, подану в роботі С. Борншира, С. Хойзерманн, Д. Золлінгер, С. Коломбо [10]. Автори пропонують розглядати такі складові електорального простору, зокрема:

- суб'єктну складову: політичні партії; соціальні групи з відповідними колективними ідентичностями і ідеологічними перевагами; електорат; професійні суб'єкти, які впливають на взаємодії політичних партій, соціальних груп і електорату (агентства, які проводять опитування, екзит-поли, здійснюють професійну організацію виборчих процесів);

- географічно-просторову складову: території, в рамках яких формуються певні колективні ідентичності й ідеологічні переваги.

Відповідно до підходу дослідників потрібно зауважити, що їх позиція стосовно структуризації електорального простору орієнтована на країни з високим рівнем соціально-ідеологічного розмежування, а саме: автори використовують таку структуру для визначення електорального простору Швейцарії, який сформувався в рамках функціонування політичних партій радикального напрямлення (крайня права партія, нові ліві), під дією соціальних проблем, пов'язаних із міграційною кризою. Відповідно, такий структурний орієнтир прийнятний для країн із вираженою ідеологічною складовою електоральних переваг, існуванням традиційних історичних територіальних уподобань.

У дослідженні М. Себока, А. Хорват, А. М. Балаз [21, с. 745] представлено структуризацію електорального простору, представлену в межах орієнтиру на суб'єктний підхід. Автори сформулювали вказану структуру на прикладі електорального простору Угорщини, який виникає в процесі парламентських виборів, і включає: складову основних суб'єктів, які є так званими «цільями» впливу щодо здійснення голосування за певних кандидатів, політичні партії; суб'єкти, які впливають на виборчі переваги або мають певні цілі (кандидати на виборах, політичні партії, групи інтересів (або групи впливів) (бізнес-групи, інші

групи). Слід зазначити, що акцент на такій категорії суб'єктів електорального простору як групи інтересів особливо актуальний також для України, інших перехідних суспільств з огляду на їх фактичну присутність і зацікавленість у результатах виборчих процесів.

Е. Ольбріх, С. Баніш [20] пропонують структурувати як політичний, так і його елемент електоральний простір в розрізі суб'єктного підходу. Зокрема, автори вказують, що він може складатись із таких суб'єктів, як: політичні партії, розмежовані за орієнтиром на ліву або праву ідеологію, соціально-економічні індикатори, представлені у вигляді позицій, які в підсумку максимізують їх підтримку на виборах; виборці, які політичні партії, позиції яких вони підтримують найбільше. Тобто дослідники в рамках суб'єктного підходу висувають важливі характеристики таких суб'єктів електорального простору, як політичні партії, а саме: вказують, що ідеологічні, економічні і соціальні позиції останніх є переважно прагматично орієнтованими і під час виборчої агітації вони переслідують ціль стосовно забезпечення максимізації електоральної підтримки.

Вивчення наукових підходів показує, що позиції авторів стосовно структуризації залежать від змін стану електорального простору, соціально-політичних подій, які відбуваються як у розвинених країнах, так і в перехідних суспільствах. Можна констатувати, що навіть країни, які демонстрували раніше сталий політичний розвиток, не вирізнялись високою електоральною активністю (країни ЄС, Швейцарія), опинились перед новими викликами в різних сферах, що вплинуло на зміну конфігурації партійних систем. Зважаючи на вказане, актуальним вважаємо формулювання структури даного феномену, яка б відповідала його сучасним характеристикам.

У рамках дослідження [8, с. 58, 59, 60] було сформульовано структуру, яка була характерна для особливостей розвитку електорального простору України, сформованого станом на 2015 рік.

Зокрема, було виділено: 1) складову «учасники електорального простору», представлену: органами влади різних рівнів, задіяними у нормативно-правовому, виконавчому забезпеченні виборів; кандидатами (політичними партіями, їх об'єднаннями); електо-

ральними агентами (державні службовці, політологи (політичні аналітики), що функціонують в сфері реалізації політичних технологій, аналізу виборчих процесів); представники ЗМІ, сформовані за рахунок прихованих (блогери, користувачі соціальних мереж, які здійснюють непрямий вплив на електоральний вибір) та відкритих (політичні журналісти та медійні агентства) електоральних агентів; виборцями, класифікованими за ознакою часу здійснення вибору, територіальною ознакою; 2) складову факторів впливу на стан електорального простору (політичних, соціальних, економічних, екологічних, військових, екологічних та техногенних, законодавчих); 3) складову взаємозв'язків і взаємодії на рівні учасників.

Нинішні соціально-політичні трансформації України свідчать, що категорію кандидатів (політичних партій, їх об'єднань) можна структурувати за такою ознакою як характер попередньої політичної, соціально-економічної активності. Вказане потрібне для визначення участі представників попередніх політичних партій, груп інтересів у розвитку державотворення країни. Зокрема, можна класифікувати таких суб'єктів за участю у політичних, соціально-економічних скандалах, які здійснили вплив на погіршення міжнародного іміджу країни, призводили до внутрішніх національних, регіональних (територіальних) конфліктів.

Методологічні аспекти дослідження стану електорального простору: аналіз наукових підходів. Вивчення стану електорального простору потрібне для встановлення змін його конфігурації в часовому вимірі, перспективного планування виборчого процесу. Рівень обґрунтування і достовірності досліджень впливає на успіх електоральних процесів, стан відповідності результатів голосування прогнозним даним.

Оцінка стану електорального простору пов'язана із формулюванням методологічного забезпечення, яке представлено моделлю та певними методами (або методом). Вибір того або іншого методу повинен враховувати можливості операціоналізації дослідження. У випадку обмежених ресурсних можливостей проведення дослідження, орієнтури на встановлення загальної комплексної картини електорального простору, є сенс використовувати еспрес-методи або методи, які відповідають потенціалу

дослідників, у випадку існування широких ресурсних можливостей, можуть бути застосовані методи, які передбачають складні математико-статистичні операції.

Вивчення положень наукових робіт (А. Зігфріда [22], А. Фреден, С. Сікстрьом [13], К. Льюїс-Бек, Н.Ф. Мартіні [19], С. Келлеера, А. Тімоней, С. Фріела [16], Т. Коліньятуса [11], Й. Бьолстада, Е. Дінаса [9], М. Шелемби [8, с. 61-84], А. Ласунь, А. Торуй [17], К. Вінтерс, Е. Карвалью, Т. Олівер [23]) показало, що сучасна політична наука в площині дослідження стану електорального простору орієнтована на використання гуманітарного підходу, оснований на якісних методах і параметричного, що включає застосування кількісних методів.

Проведемо дослідження характеристик методологічного забезпечення вивчення вказаного феномену, що передбачає орієнтир на параметричний підхід (модель) і, відповідно, кількісні методи.

У рамках роботи А. Зігфріда, присвяченої вивченню політичної картини Франції за часів Третьої Республіки, вказується на те, що в період 50-х–60-х років XIX ст. дослідниками широко використовувався параметричний підхід, який передбачав застосування факторного, кореляційного, регресивного, типологічного, ієрархічного методів аналізу, також здійснено акцент на використанні електоральної статистики [22].

Дослідження електорального простору Швеції, представлене в роботі А. Фреден, С. Сікстрьом передбачає використання низки кількісних методів, серед яких латентний семантичний аналіз, кількісний текстовий аналітичний метод, кореляційний аналіз, які застосовуються для встановлення кореляційної залежності підтримки політичних партій залежно від фактору декларування останніми ідеологічних курсів, який визначається параметрично [13]. Вказаний фактор визначається через кількість слів, які ідентифікують ідеологічну спрямованість передвиборчої програми політичної партії. Зазначається, що в даному випадку застосовується текст передвиборчих програм політичних сил, які беруть участь у виборах, і що такий підхід стосується суспільств, в яких високий рівень політизованості суспільства. При цьому, стосовно суспільств з низьким рівнем політичної активності електорату (передбачається, що виборці не вивчають перед-

виборчих програм політичних партій) пропонується здійснювати аналіз кількості слів, які визначають ідеологічну спрямованість передвиборчих гасел політичних сил. Автори зазначають, що в цілому їх підхід оснований на факторному аналізі, який включає кількісні показники та кореляційному аналізі.

У більшості наукових досліджень кореляційний аналіз, пов'язаний із визначенням залежності результатів виборів від факторів формування електорального простору, і він базується на традиційних засадах кореляційного аналізу із застосуванням коефіцієнта кореляції Пірсона (дослідження К. Льюїс-Бек, Н.Ф.Мартіні [19], Т. Коліньятуса [11], С. Келлеера, А. Тімоней, С.Фріела [16], В. Лебедюка [6, с. 205]). Даний тип аналізу передбачає використання оцінки залежності (кореляції) на рівні кореляти результатів підтримки політичних партій в межах територій та кореляти обраного фактора впливу. Оцінка може передбачати оцінки стосовно результатів підтримки політичних сил і різних факторів впливу окремо, після чого визначається найбільший фактор впливу. Зміна кореляційної залежності може оцінюватись стосовно різних виборчих кампаній в державі.

У дослідженні визначено порядок розрахунку коефіцієнта лінійної кореляції Пірсона (r) між двома рядами даних (корелятами) (формула 1) [6, с. 205]:

$$r = \frac{\sum(x_i - x_{сеп})(y_i - y_{сеп})}{\sqrt{\sum(x_i - x_{сеп})^2 \sum(y_i - y_{сеп})^2}} \quad (1)$$

де x_i та y_i – показники поточних значень двох корелят; $x_{сеп}$ і $y_{сеп}$ – показники середніх значень вказаних корелят. Встановлено, що коефіцієнта лінійної кореляції Пірсона (r) знаходиться на рівні значень від (-1) до 1 . Значення на рівні менше $0,3$ показує наявність слабкої кореляції, в межах $0,3-0,7$ – середньої, якщо більше $0,7$ – сильної, у випадку якщо вказаний показник дорівнює 1 – існування повного, функціонального зв'язку (стосовно оцінки суспільних явищ практично не зустрічається).

Визначено, що стан високої кореляційної залежності вважається прийнятним у випадку, якщо коефіцієнта лінійної кореляції Пірсона (r) складає більше $0,85$ [8, с. 66].

Розглянемо підходи до характеристик методологічного забезпечення аналізу електорального простору в рамках гуманітарного підходу, пов'язаного із орієнтиром на якісні методи.

Можна відмітити позиції Й. Бьолстада, Е. Дінаса [9], які досліджують стан електорального простору через застосування факторного, експертного методів та кореляційного аналізу. Автори пропонують визначати основні фактори регіональної ідентичності, використовуючи при цьому як факторний, так і експертний метод. Як гіпотеза висувається ідея про те, що провідні партії у своїй передвибірчій діяльності можуть враховувати й ігнорувати фактори регіональної ідентичності, іноді через це трапляються електоральні розколи, а іноді, навпаки, забезпечується об'єднання виборів навколо політичної сили. Дані щодо ступеня проявів вказаних факторів, розраховані експертним методом, використовуються для оцінки кореляційної залежності між кожним із них і рівнем підтримки політичної сили в регіонах. Вказано, що для цілей дослідження потрібно використовувати актуальні аналітичні дані щодо регіональної ідентичності виборців.

Заслужують на увагу думки позиції Б. Грофмана [14] стосовно оцінки стану формування електорального простору з огляду на зміни законодавця до виборчої системи (мажоритарна, пропорційна, змішана). Автор оцінює даний вплив через орієнтир на гуманітарний підхід, пов'язаний із експертним методом, методом глибинного інтерв'ю. В дослідженні немає акценту на просторовій складовій, оцінюється лише загальна залежність від вказаного фактора на рівні країни. Застосування зазначеного порядку дослідження стану електорального простору може бути прийнятним стосовно країн, які вирізнялись змінами законодавчого регулювання основних засад функціонування виборчої системи.

Необхідно виділити положення наукової роботи А. Ласунь, А.Торуї [17], пов'язані з вивченням просторової структури електорального простору Польщі за результатами парламентських виборів 2015 року, яка досліджена на основі якісних методів дослідження (гуманітарний підхід) та кількісних методів (параметричний підхід). Автори розглядають:

- характерні традиційні для Польщі фактори впливу на становлення електорального простору (соціально-економічний розвиток

та історична спадщина територій), визначені, відповідно, із застосуванням кількісного (показника рівня доходів громадян регіонів) і якісного (експертного) методів. Визначено, що вказані фактори оцінювались стосовно таких двох макрорегіонів, як проросійський Схід і постнімецький Захід. Дослідники довели, що за станом на період проведення парламентських виборів 2015 року вплив вказаних факторів суттєво поступився новим факторам;

- нові для країни фактори, пов'язані із національною ідентичністю, дія яких підсилювалась як завдяки штучному впливу політичних партій, так і через об'єктивні причини, а саме – міграційні проблеми та прийом біженців із Сирії, Іраку, Єгипту стали важливою підставою для розвитку передвиборчої програми правих популістів. Оцінка дії вказаних факторів здійснюється на підставі методу глибинного інтерв'ю, аналізу даних екзит-полів, даних соціології, експертного методу тощо. Вихідні дані, встановлені при обробці дії даних факторів оцінюються за допомогою експертного методу.

Із використанням кореляційного аналізу оцінюється кореляційна залежність між впливом кожного із факторів на показник голосування за певні партії в межах регіонів.

Варто зазначити зміст дослідження електорального простору Великобританії перед виборами до Парламенту в 2010, 2015 роках, здійсненого К. Вінтерс, Е. Карвалью, Т. Олівер [23] в рамках використання якісних методів (фокус-групи). Метод фокус-групи дозволяє оцінити електоральні переваги у опитуваних поділених за партійною приналежністю, віком, статтю, регіонами країни. Вказані респонденти брали участь вказаними виборами в 2010, 2015 роках, їх відповіді стосовно електоральних переваг дозволили дослідникам максимально точно спрогнозувати рівні підтримки політичних партій. Відповідно, орієнтир на зазначений метод дозволяє використати його у прогностичних цілях, хоча потребує високої операціоналізації (робота інтерв'юєрів, операторів із обробки даних, аналітиків).

Модель дослідження електорального простору у перехідних суспільствах. Трансформації електорального простору сучасних демократичних держав зумовлені законодавчими змінами, які стосуються основ виборчої системи, позиціями виборців стосовно

участі у виборчих процесах, характеристиками партійної системи держави, соціально-політичними подіями, що чинять кардинальний вплив на характеристики вказаного феномену.

Вивчення характеристик, структури електорального простору потрібне для визначення перспектив його розвитку, моделювання коригувань. Процедуру його вивчення потрібно будувати в рамках визначених методологічних засад, науково обґрунтованих та обраних відповідно певних цілей аналізу. Врахування особливостей національного, регіонального і територіального розвитку країн також є важливим для формування моделей (підходів), методів, оскільки дозволить провести вичерпне дослідження електорального простору на просторовому рівні. Науковці доводять, що орієнтир на кількісні і якісні методи дослідження дозволяє отримати комплексні характеристики вказаного феномену, зазначене вплинуло на створення синтетичної моделі дослідження електорального простору [8, с. 76-84].

Визначено, що для цілей дослідження електорального простору передбачене використання кореляційного і факторного аналізу.

Проведення факторного аналізу може передбачати застосування кількісних і якісних показників. Його мета – здійснення вибору найбільш суттєвих факторів впливу (не більше двох), які обумовлюють забезпечення електоральної підтримки на рівні територій держави (у випадку України – області). Для України не може бути використано без адаптації традиційний досвід деяких розвинених країн Заходу, де впродовж століть формувались засади партійної системи. Зокрема, не можна орієнтуватись на вибір факторів консервативності або конформізму виборців, що був більше прийнятний для оцінки електорального простору розвинених країн Заходу [12; 15; 18], який функціонував до виникнення сучасних соціально-політичних викликів, серед яких міграційна криза, пандемія та боротьба із її наслідками, війни, учасниками яких напряму або опосередковано стають як держави-учасниці ЄС, так і США, інші країни. Недостатньо велика історія виборчих кампаній, соціально-політичні і економічні процеси, що відбуваються в Україні потребують орієнтиру на фактори, які максимально точно відображають електоральні позиції виборців.

З метою здійснення дослідження було зроблено орієнтир на двох незалежних некорельованих групах факторів. Фактори першої групи відображають стан ментальних особливостей, і вони включають етноконфесійну, мовну і конформістську складові. Аргументованість включення до даної групи перших двох елементів (мовна ознака і етнокультурна складова) обґрунтована Ю. Дзядиком [2], яким доведено, що орієнтир на ментальні характеристики є ключовим як України в цілому, так і стосовно її західних і східних областей. Додатково автор зазначає, що як зловживання акцентом на факторах ментальності виборців, так і ігнорування їх може вплинути на виникнення розколів України. Прикладом таких зловживань в період з 2010 по 2013 рік були штучно створювані сепаратистські настрої на мовному, етнокультурному підґрунті на території Сходу України, які обумовили створення розколу в країні, створили фіктивний фундамент для втручання РФ у внутрішні справи держави. Потреба орієнтури на фактор конформізму обґрунтована матеріалами численних досліджень західних науковців, його оцінку можна адаптувати до цілей нашого дослідження, оскільки конформістська характеристика характеризується схильністю до приєднання до позицій більшості, і є ментальною особливістю українців.

Фактор «ментальність» ідентифікує стан етнокультурних особливостей громадян, і він може бути визначений в межах сукупності таких складових: а) частка громадян, які вважають себе українцями в загальній чисельності населення території (області) (національна складова). У разі отримання максимального значення 100% встановлюється максимально позитивне значення 1, також кожне значення у відсотковому вимірі переводиться у вимір шкали від 0 (відсутність національної складової, яка не є характерною для України) до (максимально високе значення); б) мовна ознака, яка визначається як відношення громадян кожної території (області) до загальної чисельності населення території (області). Межі оцінювання є аналогічними і тими, які встановлено стосовно показника національної складової; в) показник релігійності громадян. Вказаний показник визначається як відношення територіальних релігійних установ до їх загальної чисельності в країні. Приймаємо, що максимально високий рівень оцінюваного показ-

ника складає 0,1, яке відповідає максимальному показнику 1 в рамках шкали від 0 до 1; г) рівень конформістської складової. Досліджуваний показник має якісні характеристики, визначається із використанням експертного методу. Перед експертною групою встановлюється ціль визначення в рамках кожної території (області) рівня конформізму електорату. Значення максимального рівня конформізму визначають у відсотковому відношенні, його максимальний рівень встановлюють стосовно кожних виборів окремо. Відсотки переводяться у вимір шкали від 0 (мінімальний прояв) до 1 (максимальний прояв). Можемо зауважити, що стан даного показника впродовж останніх кількох виборів обумовлений впливом відкритих і прихованих агентів. Важливу роль у становленні конформістських позицій у виборців відіграють екзит-поли, які організуються агентами впливу, мають відкриту, прозору форму організації, але чинять певний психологічний вплив демонструючи електорату певний рівень підтримки тих або інших кандидатів, підштовхуючи тим самим до підтримки тих учасників виборчого процесу, які є перспективними лідерами. Відповідно, екзит-поли можуть розглядатись як основні інструменти становлення конформістських позицій електорату.

Наступним етапом дослідження є встановлення ваги стосовно вказаних складових за фактором «ментальність». Значення таких показників розраховується із застосуванням експертного методу. Здійснюється визначення загального значення вказаного фактора з огляду на вагові показники. Його максимальне значення відповідає 1, і мінімальне – 0. Значення за даним фактором наноситься до двофакторної шкали стосовно кожної території (області), щодо кожного періоду виборів.

Значення параметричних даних за фактором «ментальності» (етноконфесійна складова) може бути отримано із застосуванням статистичних матеріалів у рамках періодів досліджуваних виборів (прийнятним вважається існування відхилень на рівні кількох або шести місяців у випадку, якщо виборчі кампанії проходили перед або після річних звітних періодів).

Друга група факторів впливу представлена фактором рівня життя громадян територій (областей), який оцінюється через параметричний показник рівня життя населення. Інформаційним дже-

релом щодо даних, які ідентифікують фактичний рівень життя громадян є статистичні дані, які публікуються в рамках річних звітних періодів. Також стосовно зазначених даних приймається відхилення в межах кількох, шести місяців. Межі оцінювання даного показника, аналогічні тим, які стосуються фактора «ментальність», його значення також наноситься до двофакторної шкали за територіями (областями), щодо виборчих періодів. Визначається рівень електоральної підтримки політичних партій за територіями (областями) України в рамках досліджуваних періодів. У подальшому зазначені дані застосовуються для цілей кореляційного аналізу. Проводиться співвіднесення рівня підтримки та впливу на отримані результати кожного фактора в межах оцінюваних територій (областей), формулюється висновок стосовно такого впливу на регіональному, національному рівнях. Також здійснюється кореляційний аналіз дослідження залежності між впливом кожної оцінюваної кореляції (фактора) та становлення електоральної підтримки політичних партій в межах територій (областей) в рамках певних виборчих кампаній. Встановлюється мінімальний, середній та максимальний рівень кореляційного зв'язку.

Щодо кожного періоду виборчих кампаній визначається висновок стосовно характеру та рівня впливу вказаних факторів на рівень електоральної підтримки, оціненого в межах розрахунку кореляційної залежності оцінюваних змінних. Оцінюється існування можливих зламів в рамках ліній кореляції під час певних досліджуваних періодів (виборів) на регіональному рівні. Виявлення зламів кореляційного зв'язку в межах регіонів потребує дослідження їх причин, наслідків у перспективі для розвитку електорального простору.

Нами було запропоновано введення показника «відрізку зламу кореляції між рядами даних» у рамках виборів. Розрахунок зазначеного показника можна визначити таким чином (формула 2):

$$Z_r = ar \sim Z_{sl}, Z_{sil} \quad (2)$$

де Z_r – значення відрізку зламу лінії кореляційного зв'язку на рівні двох рядів даних (у межах дослідження конфігурації електорального простору в рамках виборів), десятині одиниці;

ag – відрізок лінії зламу кореляційного зв'язку в межах двох рядів даних, яке відповідає рівню зламу (сильний, слабкий), десятині одиниці;

$Zs1$, $Zs1l$ – значення слабого і сильного зламу, десятині одиниці. Розраховується в рамках кореляційного аналізу.

На останньому етапі проводиться формулювання загального висновку стосовно досліджуваного феномену, стан якого визначено в рамках факторного і кореляційного аналізу. В ході дослідження представлено підхід до структуризації електорального простору, яким передбачено поділ останнього за трьома складовими (учасники, фактори, взаємозв'язки і взаємодії), і їх підгрупами. Розроблена структура враховує сучасні соціально-політичні особливості розвитку даного феномену в Україні.

Дослідження методологічних засад вивчення стану та трансформацій електорального простору показало, що на нинішньому етапі становлення наукової думки існує як гуманітарний підхід, що базується на якісних методах, так і параметричний, що передбачає використання кількісних методів. Виявлено, що існуючі підходи орієнтовані на умови розвитку електорального простору, які певним чином відрізняються від українських особливостей. Зважаючи на зазначене, подано підхід, побудований на синтезі гуманітарного і параметричного підходів, що враховує фактори впливу, характерні для умов розвитку України.

Джерела:

1. Березинський В. П. Транзитивні особливості формування електорального простору сучасної України: автореф. дис.... канд. політ. наук. Д., 2005. 20 с.
2. Дзядик Ю. В. Образ України у електоральному просторі: динаміка, константи, прогнози. URL: <http://vs.irtc.org.ua/~dzyadyk/vyb/Dzyadyk-2009-11-17.pdf> (дата звернення: 05.07.2022).
3. Єхнич А. В. Трансформація електорального простору: особливості, фактори змін і розвитку: автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Одеса, 2009. 17 с.
4. Ключев О. В. Електоральний простір у контексті трансформаційних змін в українському суспільстві: дис.... канд. політ. наук: 23.00.02. Донецьк, 2012. 193 с.

5. Ключкович А. Електоральне структурування території України: основні регіон, фактори та етапи. *Науковий вісник Ужгородського університету: Серія: Політологія. Соціологія. Філософія* / Варзар І., Вегеш М., Денисенко В. та ін. Ужгород : Говерла, 2014. Вип. 17. С. 50–59.
6. Лебедюк В. М. Коефіцієнти зв'язку у дослідженнях електоральної поведінки. *Вісник Маріупольського державного університету*. 2015. Вип. 12. С. 202-211.
7. Паніна Н. Структура чинників політичного успіху як показник політичної спрямованості розвитку електоральної системи. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2002. № 4. С. 44.
8. Шелемба М. М. Методологічні засади аналізу особливостей формування та структурування електорального простору в Україні: дис... к. політ. н.: 23.00.01. Ужгород, 2015. 342 с.
9. Vølstad J., Dinas E. A Categorization Theory of Spatial Voting: How the Center Divides the Political Space. *British Journal of Political Science*. 2017. Vol. 47(4). P. 829-850.
10. Borschier S., Häusermann S., Zollinger D., Colombo C. How “Us” and “Them” Relates to Voting Behavior – Social Structure, Social Identities, and Electoral Choice. *Comparative Political Studies*. 2021. Vol. 54(12). P. 2087-2122.
11. Colignatus T. An overview of the elementary statistics of correlation, R-squared, cosine, sine, and regression through the origin, with application to votes and seats for Parliament. *MPRA Paper*. 2018. No. 84722. URL: https://mpra.ub.uni-muenchen.de/84722/1/MPRA_paper_84722.pdf (data accessed: 05.07.2022).
12. Fiorina M. *Retrospective Voting in American National Elections*. New Haven: Yale University Press, 1981. 586 p.
13. Fredén A., Sikström S. Reevaluating the Influence of Leaders Under Proportional Representation: Quantitative Analysis of Text in an Electoral Experiment. *Front. Psychol.* 2021. Vol. 12:604135. URL: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2021.604135/full> (data accessed: 05.07.2022).
14. Grofman B. Perspectives on the Comparative Study of Electoral Systems. *Annual Review of Political Science*. 2016 Vol 19:1. P. 523-540.
15. Himmelweit H. How Voters Decide: a Model of Vote Choice Based on a Special Longitudinal Study Extending Over fifteen years and

- the British Election Surveys of 1970-1983. Philadelphia: Open University Press, 1985. 283 p.
16. Kelleher C., Timoney A., Friel S. Indicators of deprivation, voting patterns, and health status at area level in the Republic of Ireland. *Journal of Epidemiology & Community Health*. 2002. Vol. 56. P. 36-44.
  17. Lasoń A., Torój A. Anti-Liberal, Anti-establishment or Constituency-driven? Spatial Econometric analysis of Polish Parliamentary Election results in 2015. *European Spatial research and Policy*. 2019. Vol. 26. Num. 2. P. 199-236.
  18. Lazarsfeld P., Berelson B., Gaudet H. The People Choice: how the voter makes up his mind in a presidential 8. Campaign. New York : Columbia University Press, 1968. 178 p.
  19. Lewis-Beck C., Martini N.F. Economic perceptions and voting behavior in US presidential elections. *Research & Politics*. 2020. Vol. 7. Issue. 4. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/2053168020972811> (data accessed: 05.07.2022).
  20. Olbrich E., Banisch S. The Rise of Populism and the Reconfiguration of the German Political Space. *Front. Big Data*. 2021. Vol. 4:731349. URL: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fdata.2021.731349/full> (data accessed: 05.07.2022).
  21. Sebők M., Horváth A., Balázs Á.M. Electoral reforms, entry barriers and the structure of political markets: A comparative analysis. *European Journal of Political Research*. 2019. Vol. 58. P. 741-768.
  22. Siegfried A. Tableau politique de la France de l'ouest sous la Troisième République. Paris : Librairie Armand Colin, 1913. 536 p.
  23. Winters K., Carvalho E., Oliver T. The 2015 Qualitative Election Study of Britain, *Research Data Journal for the Humanities and Social Sciences*. 2017. Vol. 2(1). P. 23-40.

Розділ 10

ЕМПІРИЧНІ МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕНЬ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ І ПАРТІЙНИХ СИСТЕМ

Юрій ОСТАПЕЦЬ

У дослідженні характеризуються емпіричні методи, які можуть ефективно використовуватися для аналізу політичних партій і партійних систем та електоральних процесів. Такими методами нами обрані низка індексів: індекси ефективної кількості парламентських та електоральних партій (М. Лааксо і Р. Таагапера), індекс фракційності парламенту (Д. Рає), індекси пропорційності / диспропорційності виборчих систем, індекс агрегації (Л. Меєр), індекс націоналізації (М. Джонс, С. Майнверінг), індекс електоральної волатильності (М. Педерсен).

Вони поряд із теоретичними доробками використовуються для вивчення впливу виборчих систем на процеси партійного структурування, фракційності парламенту, ефективної кількості партій, дослідження регіональних паттернів голосування тощо.

Кількісні дослідження дають змогу опрацювати емпіричні дані, розраховуючи показники (індекси), за допомогою яких можна здійснювати порівняльний аналіз розвитку партій і партійних систем, оцінювати розвиток одиначної партійної системи чи партії. Слід зазначити, що індексування, а на його основі порівняння і ранжування веде до більш глибокого розуміння політичних процесів. Застосування вказаних індексів проілюстровано на прикладі вивчення розвитку та функціонування еволюції партійної системи України.

Апробація використання різного роду індексів для аналізу політичних партій і партійних систем відбулася у низці кандидатських дисертацій: А. Авксентьева «Сучасна теорія голосування в контексті українських електоральних трансформацій» [1], О. Балашової «Еволюція партійної системи України та Республіки Польща (1989–2019)» (використано індекси ефективної кількості партій, націоналізації, волатильності) [3], М. Лешанича «Особливості інституціоналізації політичних партій і партійної системи

України в умовах демократичного транзиту» (запропоновано методологію обчислення рівня інституціоналізації партійної системи України) [8], Р. Манайло-Приходько «Регіональний вимір розвитку та функціонування партійної системи України» (розраховано індекс ефективної кількості партій, націоналізації, волатильності, евклідову відстань) [10], М. Шелемби «Особливості процесу націоналізації партійної системи України: теоретичний та емпіричний виміри» [22] (розраховано індекс націоналізації партійної системи України) та інших.

Вивчення особливостей розвитку партійної системи України з використанням різного роду індексів зроблено вітчизняними дослідниками у низці монографій та наукових статей: О. Балашової [4; 5; 6], В. Лебедюка [7], Ю. Остапця [9; 13], А. Романюка [17; 18], В. Литвина [18], Р. Манайло-Приходько [9; 15] та інших.

Вимір ефективної кількості електоральних та парламентських партій. Дослідження електорального процесу в багатопартійних системах показує, що не всі партії впливають на хід виборів і не всі з них є значущими для виборця. Фактичний вплив на державну політику і законодавчий процес обмежується так званою «ефективною кількістю партій», яка є меншою, ніж загальна кількість партій, які беруть участь у виборчих перегонах. Вперше «індекс ефективного числа партій» запропонований в 1979 р. М. Лааксо та Р. Таагаперою [3; 13, с. 22–39; 19, с. 327 – 329].

Індекс обчислюється на підставі визначення розміру підтримки, яку має кожна партія під час виборів. Є два варіанти визначення розміру такої підтримки:

а) на підставі результатів виборів до парламенту (ефективне число електоральних партій);

б) на підставі кількості депутатських місць, які належать тій чи іншій партії і виражені у процентному відношенні (ефективна кількість парламентських партій).

Індекс ефективної кількості партій, що взяли участь у виборах, розраховується за формулою: $ENPV = 1/\sum v_i^2$, де v_i – частка голосів i -тої партії. Обраховуючи індекс за умови участі великої кількості партій, слід робити обмеження (як правило, враховувати показники партій, які набрали на виборах більше 1 % голосів

виборців). Ефективна кількість електоральних парламентських партій розраховується за формулою: $ENPS = 1/\sum s_i^2$ для всіх партій, що отримують місця, де s – частка мандатів i -тої партії.

Якщо в країні існує двопартійна система, то можна припустити, що обидві партії на виборах здобувають по 50 % місць у парламенті. У такому випадку ефективна кількість партій буде дорівнювати 2,0. Якщо ж одна із них здобула 70 % місць, а друга – 30 %, то індекс становитиме 1,7. У даному випадку величина індексу свідчить про тенденцію до утворення однопартійної системи. Трипартійною можна вважати систему, де партії розподілили між собою мандати у відношенні 45:40:15. Зміниться в такому випадку й індекс фективної кількості парламентських партій, який становитиме від 2,0 до 3,0. У багатопартійній системі з домінуючою партією величина індексу повинна коливатись між 3,5 до 4,0. У випадку без домінуючої партії величина індексу становитиме 4,5 [3; 13, с. 22–39; 19, с. 327–329]. Взаємозалежність індексу ефективного числа парламентських партій, типу партійної системи, гіпотетичної кількості місць у парламенті подані в таблиці 1.

Таблиця 1

Індекс ефективного числа парламентських партій у різних типах партійних систем

<i>Тип партійної системи</i>	<i>Гіпотетичний розподіл місць у парламенті, %</i>	<i>Ефективна к-ть парл. партій</i>
Двопартійна система	55 – 45	2
Система двох з половиною партій	45 – 40 – 15	2, 6
Багатопартійна система з домінуючою партією	45 – 20 – 15 – 10 – 10	3, 5
Багатопартійна система без домінуючої партії	25 – 25 – 25 – 15 – 10	4, 5

Джерело: [21, с. 239]

Як правило, значення індексу ефективної кількості електоральних партій є вищим за значення аналогічного індексу на парламентському рівні. Ця відмінність полягає у неможливості забезпечити 100 % трансформацію отриманих партією голосів на виборах у відповідну частку депутатських мандатів. Така невідповідність зумовлена, передусім, різними типами електоральних формул. Зменшення ефективної кількості партій в результаті застосування різних електоральних формул у процесі виборчої кампанії називається редукцією. Коефіцієнт редукції виборчої системи розраховується за формулою: $Wr = (E_{кеп} - E_{кпп} / E_{кеп})100$, де $E_{кеп}$ – ефективна кількість партій на виборчому рівні, $E_{кпп}$ – ефективна кількість партій на парламентському рівні. Величина зменшення ефективної кількості партій обернено пропорційна до величини індексу пропорційності. Це означає, що чим вища пропорційність виборчої системи, тим менший рівень зменшення ефективної кількості партій, а отже менший рівень надпрезентації політичних партій [13, с. 22–39].

Значення коефіцієнта знаходиться в інтервалі від 1 до 100. Чим менше значення коефіцієнта редукції, тим слабшою є можливість виборчої системи скорочувати кількість партій, які конкурують на парламентському рівні. Якщо значення коефіцієнта збільшується – це свідчить про збільшення можливості виборчої системи редукувати кількість партій, які представлені на парламентському рівні.

Індекс ефективної кількості партій у багатьох випадках дає некоректні результати. У 1979 р., коли М. Лааксо і Р. Таагепера запропонували індекс ефективної кількості партій, випадки партійних систем із домінуючою партією були рідкісними. Тому цей індекс вдало пояснював фрагментацію партійних систем того часу. Однак у сучасному світі існує велика кількість партійних систем із домінуючою політичною силою, і за таких умов використання індексу ефективної кількості партій дає некоректні результати. Вказана проблема була вирішена розробкою індексів, які враховували домінуючу партію у партійній системі (Г. Голосов) [23].

До виміру кількості політичних партій в системі можна підійти й іншим шляхом – через визначення кількості проблемних вимірів (соціально-політичні розмежування), які є в суспільстві. А. Лейп-

харт, охарактеризувавши 36 партійних демократій за період 1946–1966 рр., зробив висновок, що в кожній з них можна спостерігати 7 проблемних вимірів: 1) соціально-економічні, 2) релігійні, 3) культурно-етнічні, 4) місто – село, 5) підтримки режиму, 6) зовнішньополітичний, 7) постматеріальний. У кожній партійній системі вони проявляють себе по-різному. З його дослідження видно, що ефективне число партій корелюється з кількістю проблемних вимірів. При цьому коефіцієнт кореляції становить 0,84.

Р. Таагапера і Б. Гоффман вивели формулу взаємозалежності між ефективним числом партій і кількістю проблемних вимірів, яка має такий вигляд: $N = I_{пр} + 1$, де $I_{пр}$ – це кількість проблемних вимірів [13, с. 22–39].

Отже, використання індексу ефективної кількості партій вдало пояснює фрагментацію партійних систем, окреслює рамки аналізу партійних систем та їх динаміку. Розрахунки вказаних індексів зроблено у наукових доробках О. Балашової [3], В. Лебедюка [7], Р. Манайло-Приходько [9], Ю. Остапця [13] та інших.

Вплив виборчої системи на структурування парламенту. Загальновідомим є той факт, що результати виборів залежать не лише від волевиявлення громадян під час виборів, але і від норм права, за якими організовується виборчий процес: пропорційна чи мажоритарна система виборів тощо. Оцінка функціонування виборчих систем здійснюється через максимально пропорційне представництво партій у парламенті, тобто через ступінь співвідношення частки відсотків голосів, отриманих партією на виборах, із відсотками депутатських місць у парламенті. Запровадження пропорційної виборчої системи сприяє більшій структуризації політичної системи, оскільки вона передбачає розподіл місць у парламенті між партіями пропорційно кількості поданих за них голосів виборців.

Для того, щоб дослідити рівень впливу виборчої системи на партійну, використовують індекси пропорційності Р. Гюнтера та диспропорційності М. Галлахера. Дані розрахунки застосовуються тільки для дослідження пропорційних систем або тих, які мають пропорційну складову.

Р. Гюнтер для обчислення пропорційності використовує відсоток отриманих партією на виборах голосів та відсоток одержаних

партією мандатів у парламенті. Вчений пропонує таку формулу обчислення рівня пропорційності:

$$I_p = 100 - (V_1 - S_1) + (V_2 - S_2) + \dots + (V_n - S_n) / 2,$$

де I_p – позначення індексу пропорційності;

V – відсоток отриманих партією на виборах голосів;

S – відсоток одержаних партією мандатів у парламенті;

n – кількість партій, які провели своїх депутатів до парламенту [17, с. 299].

Індекс пропорційності у випадку застосування пропорційної виборчої формули в Західній Європі коливається від 86 до 98. Аналізуючи проблему пропорційності в рамках існуючих виборчих систем можна констатувати, що індекс пропорційності є найвищим у випадку поєднання чотирьох чинників: пропорційної виборчої формули, значного розміру виборчого округу, стабільної багатопартійної системи, застосування принципу вирівнювання при розподілі депутатських мандатів. Для оцінки пропорційності виборчої системи використовують також індекс диспропорційності виборів.

Одним із перших варіантів вимірювання ступеня диспропорційності став показник Д. Рає, запроваджений у 1964 р. Цей показник є середнім різниці у відсотках отриманих партіями голосів та місць: $RI = 1/n \sum |v_i - s_i|$, де n – кількість партій, включених до підрахунку, v_i – відсоток голосів, отриманих i -ю партією, s_i – відсоток місць, отриманих i -ю партією. Для того, щоб не залучати до підрахунку найменші партії, Д. Рає пропонував вводити бар'єр у 5 % голосів виборців. Але запровадження порогу все ще не позбавляє показника занадто великої залежності від маленьких партій та часток здобутих ними голосів. Він не дозволяє побачити, які саме партії (ті, які отримали порівняно великі частки голосів, чи невеликі партії) отримали найбільший бонус у вигляді парламентських місць за рахунок функціонування тієї чи іншої системи.

З метою уникнення недоліку індексу диспропорційності Д. Рає у 1971 р. Дж. Лузмор та В. Ханді запропонували індекс, який став називатися за їхніми іменами, у якому сума різниць у голосах та місцях ділиться не на кількість партій, а на 2: $LHI = \sum |v_i - s_i| / 2$ [19, с. 330].

Індекс диспропорційності М. Галлахера дуже часто називають індексом найменших квадратів. Даний індекс є інтегральним показником відхилення, яке відображає невідповідність між кількістю поданих голосів і розподілом депутатських мандатів [21, с.238]. Рівень диспропорційності виборчої системи обчислюється за М. Галлахером між часткою голосів, які отримали партії-учасниці виборів, та часткою місць у представницькому органі. Математична формула даного індексу має такий вигляд:

$$I = \sqrt{\sum 1/2(P1 - S1)^2 + (P2 - S2)^2 \dots (Pn - Sn)^2}$$

де, I – індекс диспропорційності виборів;

P – відсоток голосів, які отримала партія на виборах;

S – відсоток мандатів, які отримала партія відповідно до свого виборчого результату;

n – кількість партій (блоків), які пройшли до парламенту.

Індекс може приймати значення від 0 до 100. Виборчі системи з низькими рівнями диспропорційності отримують цей показник у межах від 1 до 6; системи із середнім рівнем диспропорційності – від 7 до 12; з високим – 13–20. Не існує верхнього показника диспропорційності, але він рідко перевищує 20 – 25.

Особливість такого методу обчислення полягає в тому, що сума результатів парламентських виборів під знаком кореня враховується не від самих величин, а їх квадратів. Таким чином, чим більшою є величина, тим більше вона враховується та робить внесок у значення індекса.

Для пропорційності дуже важливим є розмір виборчого округу. Переважно кордони округів визначають на основі діючих адміністративних одиниць/підрозділів, враховуючи кількість виборців, щоб кожен округ мав приблизно однакову їх кількість. Максимальний розмір багатомандатного виборчого округу становить територію цілої держави. А якщо розмір округу буде невеликим, тобто від округу обиратимуть небагато депутатів, то цілком імовірно, що результати виборів будуть недостатньо пропорційними. Отже, рівень пропорційності зростає відповідно до збільшення розмірів виборчого округу.

Підсумовуючи вищесказане можна зазначити, що оцінка рівня пропорційності / диспропорційності є однією із базових оцінок виборчих систем, які є складовою політичної системи суспільства

та впливають на формування партійної системи. Приклади розрахунку вказаних індексів можна знайти у працях Ю. Остапця [13], А. Романюка [17].

Партійна фракціонізація парламенту. Політичний плюралізм як один із показників демократичної системи має свої межі, вихід за які загрожує їй дестабілізацією. Саме тому в порівняльній політології важливим є дослідження причин політичної роздрібненості та диференціації. При чому досліджуються показники не тільки диференціації партійних систем, а й політичних загалом. Емпіричні показники роздрібненості вимірюються індексами фракційності (Д. Рає) та поляризації (Я. Лейн, С. Ерсон).

Індекс фракційності запропонований Д. Рає в книзі «Політичні умови електорального права» (1967) – першому системному порівняльному дослідженні впливу електоральних систем на системи партійні. Значення індексу змінюється від нуля (однопартійна система, при якій всі голоси і мандати отримує тільки одна партія) до одиниці (повністю фрагментована система, де кожний виборець голосує за свою партію, а кожний парламентар представляє окрему партію). Фракційність парламенту є залежною змінною. На рівень фракційності впливають особливості електоральної формули, соціальна диференціація суспільства та форма державного правління.

Індекс фракційності Д. Рає розраховується за формулою:

$$F = 1 - \sum_{i=1}^n P_i^2$$

де n – кількість партій;

P_i – відсоток виборчих голосів чи мандатів, отриманих партією – i .

Індекс фракційності вказує на можливість існування партійних систем від досконалої однопартійної системи, в котрій одна партія здобуває всі виборчі голоси $F = 0$, до двопартійної $F=0,50$. Рівень фракційності між 0,50 та 0,67 вказує на конкуренцію двох партій. Значення індексу фракційності вище ніж 0,70 – це ознака існування багатопартійної системи (більше ніж 3-х партій). Рівень нижчий 0,50 вказує на появу домінуючої партії.

На визначення фрагментації партійного поля важливим чином впливає величина виборчого округу: виборчі округи невеликого розміру із застосуванням відносно високого прохідного порога зменшують число ефективних політичних партій, тоді як загальнонаціональний округ збільшує шанси партій, які беруть участь у виборах. Але тут у будь-якому разі слід враховувати величину виборчого бар'єру, оскільки занадто високий поріг може також вплинути на ефективність участі у виборах малих політичних партій. Коли кількість партій, які не пройшли до парламенту є великою, то індекс фракційності приймає дуже низькі значення. Таким чином, індекс Д. Рає є малорезультативним для використання у випадку наявності великої кількості малих партій і високого прохідного бар'єру.

Отже, індекс фракційності Д. Рає вказує на тип партійної системи (домінування, двопартійна, багатопартійна) та рівень конкуренції між партіями. Приклади розрахунку вказаного індексу можна знайти у працях В. Лебедюка [7], Р. Манайло-Приходько [10].

Неусталеність уподобань електорату в ході виборчих кампаній (індекс електоральної волатильності). Тривалий час вважалось, що партійні системи країн Західної Європи є стабільними і обумовлені дією соціально-політичних розмежувань, описаних С. Ліпсетом і С. Рокканом. Однак у 1970 р. датський політолог М. Педерсен, досліджуючи партійні системи європейських країн, помітив зміни у електоральній підтримці провідних партій і такі явища, як зниження партійної ідентифікації (коли виборець беручи участь у виборах не бажає пов'язувати себе з якоюсь партією), зростання не конвенційної політичної поведінки (коли частина виборців вважає себе вільною від партійної ідентифікації), перехід частини виборців від старих партій до нових (універсальних, партій посматеріальних цінностей). Для виміру цих процесів М. Педерсен запропонував індекс електоральної волатильності [16].

Волатильність – поняття, яке застосовують як зміну в підтримці виборцями партій або блоків, які беруть участь у двох виборах поспіль. Індекс волатильності визначає величину перенесення виборчої підтримки між політичними партіями.

Формулу для обчислення індексу волатильності ввів М. Педерсен у 1979 р. та виклав її таким чином:

$$I_{ped} = (P_1 - P_1') + (P_2 - P_2') + \dots + (P_n - P_n') / 2$$

де: I_{ped} – означає перенесення виборчої підтримки;

n – кількість партій партій;

P_n – загальна виборча підтримка (%) партії « n » в період « t » (I вибори)

P_n' – загальна виборча підтримка (%) партії « n » в період « $t + 1$ » (II вибори) [21, с. 240].

Значення індексу волатильності коливається від 1 до 100. Якщо вподобання електорату усталені, тоді значення індексу дорівнюватиме 1. Межа усталеності повинна не перевищувати 15. Коли індекс М. Педерсена більший за 15, тоді електоральні вподобання є неусталеними.

Дана формула використовувалася протягом двадцяти років, але останнім часом її неодноразово пропонували модифікувати або доповнити ще одним показником (заміщуваність). Така ситуація пов'язана зі складністю обрахунку чистої мінливості (волатильності) для країн Центрально-Східної Європи (ЦСЄ) та нових незалежних держав. Проблема полягає в тому, що в країнах цього регіону з нестабільною партійною системою партії виникають і зникають, не перейшовши межю двох виборів, що вносить суттєву неточність в показник мінливості, роблячи неможливим порівняння мінливості країн ЦСЄ з іншими країнами.

При дослідженні партійних систем, що піддаються великим змінам від одних виборів до інших, бажано відрізнити мінливість всередині партійної системи від утворення нових партій. Це не тільки додасть концептуальної ясності волатильності, але й полегшить процес дослідження впливу інституційних факторів на результати виборів.

На жаль, існує багато труднощів у створенні двох незалежних величин: волатильності та заміщуваності (утворення нових партій). Відомо, що неможливо виміряти мінливість на індивідуальному рівні. Виборець, що голосує за партію А у виборах t , можливо, зовсім не змінив своїх партійних уподобань до виборів $t+1$, але змушений голосувати за партію В (або С, або будь-яку іншу партію), якщо партії А більше немає в бюлетені. Водночас

цілком можливо, що цей виборець таки змінив свої уподобання і проголосував за партію В незалежно від того, є партія А в бюлетені чи ні. Такими чином, неможливо виміряти справжній відсоток зміни в партійних уподобаннях без спеціально розроблених порівняльних досліджень. Але можливо розробити приблизні дані щодо мінливості та партійного заміщення, розглядаючи тенденції в підтримці виборцями різних типів партій.

Мінливість серед існуючих партій можна розрахувати, досліджуючи зміну у підтримці виборцями партій або блоків, які беруть участь у двох виборах поспіль. Для цього ми вилучаємо всі партії, які не брали участь в обох виборах, і підсумовуємо різницю у голосах, яку отримали партії від одних виборів до інших. І якщо визначена таким чином мінливість є мірою змін у виборчих результатах наявних гравців політичного процесу, партійне заміщення можна розуміти як ступінь впровадження нових гравців у політичну систему. Його можна виміряти як відсоток електорату, який підтримав нові політичні формації, або сума часток голосів виборців, які отримали учасники виборів під час виборів $t+1$, які не брали участь у виборах t .

Приклади обрахунку вказаного індексу можна знайти у наукових розвідках О. Балашової [3; 5], Р. Манайло-Приходько [10], Ю. Остапця [13], А. Романюка [18].

Індекс агрегації. Важливу роль у з'ясуванні перспектив стабільності коаліційних урядів відіграє індекс агрегації, запропонований Л. Меєром. Даний індекс дозволяє виміряти рівень концентрації партійної системи на основі врахування двох змінних: кількості парламентських партій у визначений час та потужності найбільшої парламентської партії. Потужність конкретної політичної партії визначається процентом контрольованих нею місць у парламенті. Вища величина індексу означає вищий рівень концентрації партійної системи, що, відповідно, сприяє стабілізації системи коаліційних домовленостей. Уряди, сформовані в країнах з високим показником індексу агрегації, характеризуються більшою стабільністю, ніж у країнах з низьким числовим значенням даного показника. Обумовлюється це тим, що в межах партійної системи існує потужне угруповання, здатне домінувати в системі конкурентних відносин між різними політичними

партіями, що веде до утворення однопартійних урядів або урядів на основі однієї домінуючої партії.

Цей індекс обраховується за такою математичною формулою:

$$A = S/N,$$

де А – символ індексу агрегації; S – відсоток місць у парламенті, контрольованих найбільшою партією; N – кількість представлених у парламенті партій. Розрахунок вказаного індексу зроблено у дисертації М. Лешанича [8].

Розрахунки індексів для аналізу гомогенності голосування виборців (індекс націоналізації). Політико-географічні особливості держав та їхніх окремих адміністративно-територіальних одиниць (етнічні, соціально-культурні характеристики тощо) часто зумовлюють високу неоднорідність національного електорального простору.

Під «регіональною неоднорідністю» А. Авксентьев розуміє властивість електорального простору, що проявляється в суттєвих відмінностях у типових формах політичної участі виборців, які належать до територіально різних частин цього простору [2, с. 7]. Тобто йдеться про різність політичних уподобань виборців у регіонах однієї країни.

Під процесом націоналізації партійних систем розуміють уніфікацію електоральної підтримки політичних партій в різних територіальних одиницях держави. Партійна система повністю націоналізована, коли частки голосів, отриманих партіями в різних територіальних одиницях держави однакові. Якщо партії отримують електоральну підтримку тільки в деяких регіонах, то партійну систему вважають ненаціоналізованою.

Для аналізу рівномірності територіального розподілу голосів виборців за різні політичні сили використовують такі емпіричні показники: індекс територіального покриття (ІТП), індекс варіації (середнє абсолютне відхилення), індекс націоналізації М. Джонса та С. Майнверінга та інші.

Індекс територіального покриття є одним із інструментів виміру партійної націоналізації. Цей індекс розраховується як відсоток округів, у якому партія висунула своїх кандидатів від загальної кількості округів. Відповідно, ті партії, які можна вважати загальнонаціональними роблять спробу до повсюдного висунення

кандидатів. Тоді як регіональні партії свідомо концентрують увагу на певних територіях, або не здатні висунути своїх кандидатів за браком ресурсів.

Головний недолік індексу – ігнорування рівня підтримки кандидатів, механістичне дорівнювання самого факту висунення рівня націоналізації [20].

Один із простих способів виміру територіальної гомогенності голосування будується на аналізі регіональних відхилень результатів кожної партії від загальнонаціонального результату. Індекс варіації, або середнє абсолютне відхилення є сумою від загальнонаціонального показника для всіх регіонів (без врахування знаку таких відхилень) і визначається для кожної партії окремо. Сума ділиться на кількість регіонів. У одній із версій обрахунку індексу варіації сума ділиться на 2 [20].

Операціоналізацію поняття «націоналізація партійної системи» ми здійснюємо на основі визначення М. Джонса та С. Майнверінга: націоналізація партійної системи – явище, коли частка отриманих голосів виборців провідних партій майже однакова у всіх адміністративно-територіальних одиницях країни (PSNS – Party system nationalization score). Тобто голоси будь-якої з партій не концентруються лише в одному регіоні. Цю ж логіку можна застосувати і до партій: високо націоналізовані партії на виборах здобувають порівняно однакову кількість голосів по всіх областях, як слабо націоналізовані партії користуються підтримкою лише в окремих регіонах (PNS – Party nationalization score) [3; 4; 9; 14;26].

Розрахунок індексу М. Джонс та С. Майнверінг запропонували у статті «Націоналізація політичних партій та партійних систем: емпіричне дослідження на прикладі країни Америки» (2003).

«Автори запропонували математичну формулу для обрахунку індексу націоналізації, на основі оберненого значення індексу Джині, який є показником нерівності розподілу конкретних величин. У нашому випадку – це нерівність розподілу в регіональному спектрі електоральних преференцій щодо конкретних партій. Тобто якщо електоральні вподобання не суттєво відрізняються у всіх виборчих округах, то є сенс називати таку партійну систему високонаціоналізованою, що передбачає не лише голосування за

одні й ті ж партії в усіх регіонах, а й приблизно однаковий їх рівень електоральної підтримки. У слабонаціоналізованих партійних системах рівень підтримки основних партій дуже сильно варіює в межах всієї країни» [26].

Коефіцієнти PSNS та PNS варіюються від 0 до 1: чим вони ближче до 1, тим рівніше розподіляються частки голосів виборців, тобто це свідчить про більший рівень націоналізації партійної системи (партії). І, навпаки, чим показники ближче до 0, тим менш націоналізованою є партійна система (партія) [26]. Розрахунки вказаного індексу можна знайти у роботах О. Балашової [2; 4], Р.Манайло-Приходько [10], М. Шелемби [22].

Розрахунок евклідової відстані для аналізу особливостей регіонального голосування (типовість / девіантність волевиявлення виборців). Досить часто у політологічному дискурсі антитезою націоналізації є регіоналізація. Відтак дослідження націоналізації / регіоналізації партійної системи обов'язково повинно включати виокремлення типових і девіантних регіонів. Типові регіони голосують як країна в цілому, являючи собою її зменшену копію, і, найімовірніше, дають точну копію характерних для країни розмежувань.

Виокремлення девіантних регіонів дозволяє виявити території, які демонструють найбільші відхилення. Деякі з таких територій можуть бути слабоінтегрованими в політичний простір країни і бути джерелом сепаратистських настроїв. Крім того в авторитарних режимах девіантність може бути результатом некоректного підрахунку результатів волевиявлення тощо.

Виокремлення типових / девіантних регіонів за результатами електоральної підтримки політичних сил на парламентських виборах можна зробити за результатами розрахунку такого показника, як евклідова відстань. Евклідова відстань розраховується за формулою:
$$d(x, y) = \frac{\sqrt{\sum(x_k - y_k)^2}}{N}$$
.

Відповідно до формули, евклідова відстань – це квадратний корінь із суми квадратів різниць між голосуванням за кожен партію в конкретному регіоні і її загальнонаціональним результатом, яка ділиться на кількість регіонів. Низьке значення евклідової відстані вказує на типові регіони, високе – на девіантні [15].

Для прикладу розрахувавши евклідову відстань ми можемо виокремити за результатами виборів до українського парламенту 2019 р. типові, девіантні та межеві регіони. Розрахунок евклідової відстані подано в таблиці 2.

Таблиця 2

***Евклідова відстань за результатами виборів до ВР України
2019 р. Типологія регіонів***

Типи регіонів	Показник евклідової відстані для областей
Девіантні регіони (0,8 і вище)	Донецька (1,5), Луганська (1,7), Львівська (1,3), Івано-Франківська (0,81), Тернопільська (0,83)
Типові регіони (0 – 0,60)	Чернівецька (0,39), Закарпатська (0,39), Рівненська (0,45), Волинська (0,49), м. Київ (0,55), Київська (0,36), Кіровоградська (0,44), Полтавська (0,55), Хмельницька (0,42), Черкаська (0,48), Житомирська (0,36), Сумська (0,39), Херсонська (0,39), Чернігівська (0,42), Одеська (0,56), Миколаївська (0,52), Запорізька (0,52)
Межеві (маргінальні) регіони (0,60–0,80)	Вінницька (0,68), Дніпропетровська (0,64), Харківська (0,68),

Джерело: [6]

Розрахунок евклідової відстані показує, що найвищий показник (ознака девіації в голосуванні) притаманний Донецькій, Луганській, Львівській, Івано-Франківській та Тернопільській областям, які уособлюють собою Схід і Захід України.

Динаміку змін основних параметрів розвитку та функціонування партійної системи України упродовж 1998–2019 рр. подаємо у таблиці 3 (розрахунки індексів для партійної системи України). Вказана таблиця розроблена у дисертації М. Лешанича [8]

Таблиця 3

Динаміка змін основних параметрів розвитку та функціонування партійної системи України (1998–2019)

Основні параметри партійної системи	1998	2002	2006	2007	2012	2014	2019
Частка мандатів, що розподіляються за партійними списками	50	50	100	100	50	50	50
Виборчий бар'єр	4	4	3	3	5	5	5
Кількість партій (виборчих блоків), внесених у бюлетень для голосування	30	33	45	21	22	29	22
Частка голосів, які здобули партії (блоки), що подолали виборчий бар'єр	65,8 %	75,7 %	77,4 %	86,6 %	94,1 %	77,5 %	78,31 %
Кількість партій (блоків), які здолали бар'єр	8	6	5	5	5	6	5
Кількість партій (блоків), які здолали бар'єр повторно	–	3	4	4	4	1	2
Частка голосів, які набрали партії, які посіли 1 і 2 місце	34,1 %	42,6 %	55,5 %	65,1 %	55,5 %	44,0 %	56,21%
Частка голосів, які отримали партії (блоки), що не здолали бар'єр	25,9 %	18,0 %	18,3 %	7,0 %	5,8 %	22,4 %	21,57 %

Частка голосів, які отримали «старі» партії	41,5 %	39,1 %	51,7 %	80,5 %	81,7 %	30,8 %	31,5 %
Індекс волатильності	59	46	61	30	36	61	69
Індекс націоналізації	0,65	0,62	0,66	0,68	0,72	0,76	0,74
Індекс ефективного числа електоральних партій	9,0	6,9	5,2	3,8	4,9	7,5	4,4
Індекс ефективного числа парламентських партій	4,9	4,7	3,4	3,3	4,3	4,8	2,7
Індекс агрегації	3,0	4,0	5,3	7,9	6,0	3,0	10,4
Індекс демократизації Т. Ванханена	46,5	41,8	44,7	44,93	28,8	29,4	19,9
Кількість позапартійних депутатів	–	164	94	69	125	271	303

джерело: [8]

Розрахунки М. Лешанича вказують на такі тенденції в розвитку партійної системи України:

1) збільшення кількості позапартійних депутатів: 2012 р. – 125; 2014 р. – 271; 2019 р. – 303;

2) зменшення кількості голосів, відданих за «старі» партії: 2014 р. – 30,8 %; 2019 р. – 31,5 %;

3) зростання індексу волатильності: 2012 р. – 36; 2014 р. – 61; 2019 р. – 69.

Наявність вказаних тенденцій при порівняно невисокому індексі націоналізації партійної системи засвідчує низький рівень її інституціалізації, це по-перше. І, по-друге, констатують, що найкращими показниками інституціалізації партійної системи Украї-

ни були в 2006/2007 рр. (пропорційна виборча система + парламентсько-президентська форма правління).

Аналіз партійної конкуренції за допомогою трикутника Нагаями. Вказана методика була використана для аналізу партійної конкуренції на парламентських виборах в Україні О. Балашовою [3].

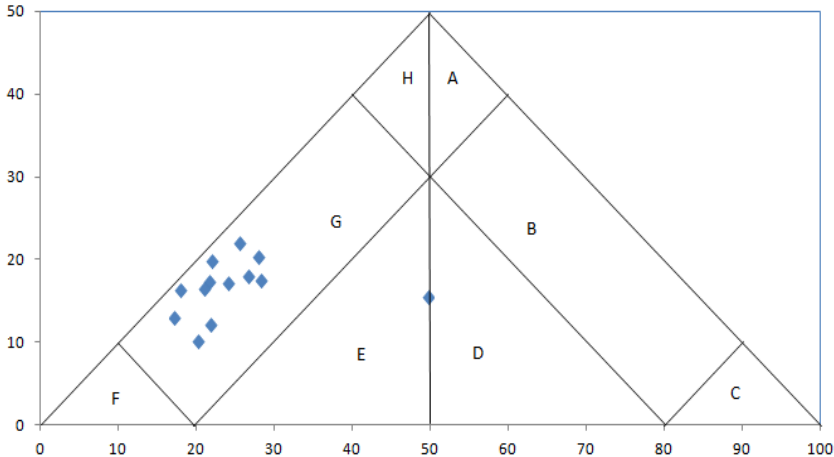
Методика, як зазначає О. Балашова, ґрунтується на електоральній статистиці та дозволяє оцінити формат партійного змагання на рівні виборчого округу (регіону), виходячи з результатів двох провідних партій, і на основі такого аналізу зробити висновок про тип партійної системи в державі загалом. А порівнюючи результати кількох виборів, ми можемо простежити тенденцію формування того чи іншого різновиду партійної системи впродовж певного часу. Оцінка електоральної конкуренції здійснюється в спектрі одно-, дво- та багатопартійності [3].

«Трикутник Нагаями – це модель, за допомогою якої графічно зображується розподіл позицій між двома найвпливовішими конкурентами. Аналізуючи партійну систему, цю модель варто інтерпретувати так: це схематичне відображення простору змагання між партією, що здобула максимальну кількість голосів виборців, та другою в рейтингу політичною силою. За допомогою цієї моделі схематично можемо визначити відстань від «еквілібріуму Дюверже» (коли всі голоси дістаються тільки двом партіям/кандидатам) до будь-якої іншої точки системи» [3].

Головне призначення моделі – графічно зобразити поле конкуренції між двома провідними партіями в окрузі, що дасть змогу судити про присутній в країні різновид партійної системи. Згідно з умовами методики, «Трикутник Нагаями» може бути зображений за допомогою графіку, при цьому вісь Х якого буде містити результати (у %), отримані політичною партією-лідером електоральної підтримки (перша партія), а вісь Y – результати виборів, які отримує політична партія, що опинилась на другому місці голосування. Передбачено, що результати виборів повинні бути обмежені трикутником, вершина якого означає результат 50:50, лівий сегмент – ситуації, за яких провідній партії не вдалося набрати 50% голосів, правий – якщо партія-лідер отримує більше 50% голосів виборців.

Графічно «Трикутник Нагаями» виглядає таким чином.

Рис. 1. «Трикутник Нагаями».

Результати, які відповідають графічним сегментам $H+A+B+C$, відповідають стану, коли у відповідних виборчих територіях (районах, округах) є не впливові треті політичні партії, а дві найпотужніші отримують більшу частку голосів виборців. За результатів, якщо $H+A+F+G$, складається ситуація, коли території (виборчі округи, райони тощо) мають інтенсивну конкуренцію як мінімум між двома політичними партіями.

Якщо демонструється графічна позиція електоральної підтримки за сегментом: $H+A$ – виявляємо виборчі території, які розвиваються в умовах біполярної конкуренції (еквілібріум Дюверже); $D+E$ – позначаємо виборчі райони (території), в яких немає домінування двох найбільш крупних політичних партій в електоральному просторі, і вони не створюють становище інтенсивної конкуренції; F – спостерігаємо виборчі території, які характеризуються суттєвою багатопартійною конкуренцією (поліцентричною конкуренцією); C – вирізняємо виборчі території, в яких домінує тільки одна політична партія (ознака моноцентричної конкуренції); G – відзначаємо відсутність домінантної партії на більшості території й мінімальні розриви між політичними силами, що посіли перше та друге місця.

Отже, характеристика індексів, які застосовуються для аналізу політичних партій і партійних систем, їх пізнавальні можливості дозволяють констатувати той факт, що емпіричні методи можуть бути ефективним знаряддям для вивчення партійних структур. Водночас слід відзначити, що їх ефективне застосування можливе лише разом з класичною теоретичною методологією.

Джерела:

1. Авксентьев А. Сучасна теорія голосування в контексті українських електоральних трансформацій: дис. к. політ. н.: 23.00.01 / Харківський національний університет імені Каразіна. Харків, 2017. 274 с.
2. Авксентьев А. Регіональні особливості динаміки партійної системи та електорального балансу в Харківській області. *Політичні партії і вибори: українські та світові практики: зб. ст. і тез за результатами наук. конференції «Політичні партії і вибори: українські та світові практики» (пам'яті Юрія Романовича Шведа) від 21 жовтня 2017 року / відп. за випуск Анатолій Романюк, Віталій Литвин.* Львів: Простір-М, 2018. Вип.2. С. 8–24.
3. Балашова О. Еволюція партійної системи України та Республіки Польща (1989–2019): дис..... д. філос. зі спеціальності 052 – політологія / НУ «Острозька академія». Острог, 2021. 263 с.
4. Балашова О. Еволюція партійної системи України через призму показників націоналізації політичних партій. *Регіональні студії.* 2020. № 21. С. 21–28.
5. Балашова О. Електоральна волатильність як характеристика стабільності партійної системи України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Історія. Філософія. Політологія.* 2020. № 19. С. 84–89.
6. Копинець Ю. Вплив сучасних тенденцій розвитку країн Європейського Союзу на еволюцію і функціонування партійної системи України: дис..... к. політ. наук 23.00.02 / Ужгородський національний університет. 2021. 269 с.
7. Лебедюк В. Регіональні особливості місцевих виборів 2015 та 2020 років. *Політичні партії і вибори: українські та світові практики: зб. ст. і тез за результатами п'ятої міжнародної наукової конференції «Політичні партії і вибори: українські та*

світові практики» (пам'яті Юрія Романовича Шведа) від 28 листопада 2020 року / за ред. Анатолія Романюка і Віталія Литвина. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2021. Вип. 5. С. 68–79.

8. Лешанич М. Особливості інституціоналізації політичних партій і партійної системи України в умовах демократичного транзиту: дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Ужгородський національний університет. Ужгород, 2019. 209 с.
9. Манайло-Приходько Р., Остапець Ю. Регіональний вимір розвитку та функціонування партійної системи України: монографія. Ужгород: Вид-во «Рік-У», 2020. 338 с.
10. Манайло-Приходько Р. Регіональний вимір розвитку та функціонування партійної системи України: дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Ужгородський національний університет. Ужгород, 2018. 292 с.
11. Мелешевич А. Проблеми інституціоналізації та перспективи розвитку партійної системи України. *Партійна система сучасної України: еволюція, тенденції та перспективи розвитку*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 24–25 листопада 2011 р.). Київ: ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 46–64.
12. Молочко П. Інституціональні особливості функціонування та діяльності політичних партій в Україні. *Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наукових статей*. Чернівці: Чернівецький національний університет. 2016. Т. 33–34. С. 292–301.
13. Остапець Ю., Гайданка Є., Ключкович А., Марадик Н. Еволюція партійних систем країн Вишеградської четвірки: досвід для України: монографія. Серія «Studia Regionalistica» / № 8; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет»; Агенція досліджень регіонального соціуму «Карпатія». Ужгород: ПП Данило С. І., 2014. 256 с.
14. Остапець Ю., Лешанич М. Націоналізація чи регіоналізація: розрахунок індексу націоналізації для аналізу гомогенності голосування українських виборців за результатами парламентських виборів 1998–2014 рр. *Розвиток політичної науки: європейські практики та національні перспективи: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Чернівці 14 травня 2019 року*. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2019. С.26–32.
15. Остапець Ю., Манайло-Приходько Р. Типові чи девіантні: розра-

хунок евклідової відстані для аналізу особливостей регіонального голосування в Україні на парламентських виборах 1998–2014 рр. *Розвиток політичної науки: європейські практики та національні перспективи: матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції Чернівці, 17 квітня 2018 р.* Чернівці: Букрек, 2018. С.77–83.

16. Педерсен М. Электоральная неустойчивость в Западной Европе (1948 – 1977). *Теория партий и партийных систем: Хрестоматия.* М.: Аспект Пресс, 2008. С. 273–281.
17. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір: дис... докт. політ. наук: 23.00.02 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2008. 491 с.
18. Романюк А., Литвин В. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Вишеградської групи та інших країн Центрально-Східної Європи: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 548 с.
19. Сморгунов Л. Современная сравнительная политология. М.: РОССПЭН, 2002. 472 с.
20. Туровский Р. Национализация и регионализация партийных систем: подходы к исследованию. *Полития.* 2016. №1. С.162–180.
21. Шведа Ю. Партії та вибори: енциклопедичний словник. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. 750 с.
22. Шелемба М. Особливості процесу націоналізації партійної системи України: теоретичний та емпіричний виміри: дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Ужгородський національний університет. Ужгород, 2019. 305 с.
23. Golosov G. The Effective Number Of Parties: A New Approach. *Party Politics.* 2009. Vol. 10. P. 1–22.
24. Golosov G. Factors of Party System Nationalization. *International Political Science Review.* 2016. Vol. 37. № 2. P. 246–260.
25. Caramani D. The Nationalization of Politics: The Formation of National Electorates and Party Systems in Western Europe (Cambridge Studies in Comparative Politics). Cambridge: Cambridge University Press. 2004. 368 p.
26. Jones M., Mainwaring, S. The Nationalization of Parties and Party Systems: An Empirical Measure and an Application to the Americas. *Party Politics.* 2003. № 9 (2). P. 139–166.

Розділ 11

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ НАЦІОНАЛІЗАЦІЇ ПАРТІЙНИХ СИСТЕМ

Марта ШЕЛЕМБА

Вивчення стану і характеру однорідності підтримки політичних партій і гомогенності партійної системи держави викликані орієнтиром на необхідність дослідження сучасних трансформацій у суспільно-політичному житті, які зумовлюють появу нових можливостей або викликів для країни, її національного розвитку. Сучасна політична наука приділяє значну увагу питанням партійної конфігурації і конкуренції, вивчається типологізація політичних партій і партійних систем. Напрямки концептуалізації, методологічного забезпечення націоналізації партійних систем вивчаються багатьма науковцями, але такі дослідження часто мають фрагментарний характер, стосуються умов розвитку окремих країн.

Важливість вивчення проблем розвитку і стану вказаного процесу пов'язана із потребою аналізу особливостей його становлення в умовах функціонування гетерогенних країн, що вирізняються неоднорідними мовними, етнічними, соціокультурними ознаками територій, які обумовлюють напрямки електоральної підтримки та партійних уподобань виборців. У зазначеному напрямку відбуваються наукові розвідки в контексті розвитку теоретичних засад та методологічного обґрунтування оцінки, що зумовлює актуальність дослідження.

Націоналізація партійних систем: концептуалізація поняття. Високий рівень націоналізації партійної системи держави є ключовим важелем формування консолідованого суспільства, впливає на забезпечення стабільного розвитку політичної сфери, що є актуальним для національних держав в періоди виникнення загроз зовнішнього характеру. Концептуалізація феномену націоналізації партійної системи в політичній науці має ознаки фрагментарності, існує значний масив емпіричних досліджень, у рамках яких автори не зупиняються на формулюванні категоріального апарату, більшою мірою аналізують динаміку конфігурації пар-

тійної системи. З огляду на вказане, актуальним є здійснення систематизації підходів науковців стосовно даної проблематики і визначення власної концептуальної позиції стосовно створення універсального підходу до трактування поняття націоналізації партійної системи.

Політологічні та історичні словники трактують термін «націоналізація» як процес та результат примусового або добровільного відчуження об'єктів з приватної власності у державну [3; 19]. В узагальненому вигляді даний феномен розглядають як процес усупільнення. У роботі Я. Дачасека феномен політичної націоналізації трактується як складний процес адаптування громадян до умов власних територій і створення на вказаній основі певних поведінкових моделей [26]. У рамках вказаного трактування політична націоналізація вивчається в площині відбудови нації і створення моделей поведінки її громадян. Згідно з цим, слід відзначити, що електоральна поведінка вирізняється національним розвитком територіальних одиниць.

Вищезазначене обґрунтування сутності поняття націоналізації показує, що їй притаманна наявність певного об'єднувачого потенціалу у національному вимірі. В межах зазначеного напрямку відбувається створення концепції даного феномену, яка представлена складним процесом формування гомогенного стану електоральної підтримки щодо політичних партій у розрізі загальнонаціонального виміру.

На нинішньому етапі розвитку України відбувається продовження формування політичної системи держави, і функціонування політичних партій може виступати як фактором стабілізації щодо інтеграції електорату, так і в змозі зумовлювати виникнення небезпечних соціально-політичних розколів. Відповідно, процесом, що викликає виникнення достатньо гомогенного голосування в рамках регіонів держави, виступає націоналізація партійної системи. Динаміка зазначеного процесу пов'язана із дією низки чинників, зумовлює перетворення загальних характеристик партійної системи, може трансформувати державний устрій держави. Теоретичне і методологічне обґрунтування процесу націоналізації партійної системи потрібне для цілей його комплексного аналізу, прогнозування варіантів трансформаційних змін у перспективі.

Початок становлення концептуалізації націоналізації партійної системи пов'язаний із розвитком досліджень електоральних процесів, здійснених американськими і європейськими дослідниками в другій половині ХХ ст. Історичними передумовами досліджень у даному напрямку є поява наукових досліджень в розрізі створення гомогенності електоральних уподобань, коли пріоритетом державного будівництва в США стали міцний інститут президента та конкурентні умови для двох ключових політичних партій країни. Фундаментальні засади досліджень в зазначеній сфері були закладені такими вченими:

1. Е. Шатшнайдером (1960 р.) і Дж. Сандгвіста (1973 р.), якими була проаналізована відповідність наднаціональних результатів електоральної підтримки показникам підтримки в рамках окремих територій.

2. Д. Стоуксом (1967 р.) і Д. Броуді (1985 р.), якими досліджувалась націоналізація виборців США. Можна також виокремити матеріали дослідження В. Кайна, Дж. Фереджона, і М.Фіоріні (1987 р.), в положеннях якого сформульовано теоретичне обґрунтування та здійснено аналіз процесу націоналізації виборців в межах територій і країни в цілому [20].

3. К. Джанда (1980 р.), яким проведено комплексний аналіз розвитку 53 політичних партій США впродовж 1953–1978 років і встановлено систематизацію особливостей їх становлення в рамках загальнонаціонального виміру [32].

4. В. Клагетта, В. Фленігена і Н. Зінгела (1984 р.), якими проаналізовано націоналізацію в рамках оцінки рівня однорідного розподілу електоральних уподобань електорату в площині територіальних одиниць відносно загального ступеня націоналізації виборців на загальнонаціональному рівні [22].

5. Д. Баєра (1993 р.), яким здійснено систематизацію наукових підходів стосовно трактування феномену інституціоналізованих партій [15].

6. С. Мейнверінга та Т. Скаллі (1995 р.), в роботі яких вивчено характеристики стану партійних систем із застосуванням показника інституціоналізації її учасників (основні політичні партії держави) [37].

У наступному періоді певну популярність почали отримувати дослідження науковців Європи, які вивчали територіальні особливості голосування та еволюційні аспекти функціонування політичних партій. Можемо зазначити внесок у розвиток теоретичних, методологічних основ аналізу в даному напрямку, здійснений Р. Хармелом та Л. Свазендом (1993 р.) [31]. Дослідниками також здійснено визначення трьох основних етапів розвитку національних партій Норвегії і Данії. Ф. Плассер та П. Ульрам (2000 р.) керуючись матеріалами розвитку австрійської партійної системи, проаналізували особливості процесів деінституціоналізації і інституціоналізації за двома ключовими політичними партіями країни в межах певного періоду партійного будівництва [40].

Науково-методологічні та емпіричні результати розглянутих робіт зумовили суттєвий розвиток дослідження зазначеної проблематики з боку американських і європейських науковців. Хоча варто констатувати, що в їх напрацюваннях не було сформовано вичерпних висновків та обґрунтувань, які давали змогу стверджувати про появу чітких концептуальних підходів стосовно трактування досліджуваного поняття «націоналізація партійних систем».

У подальшому в політичній науці спостерігається виникнення нових наукових підходів стосовно визначення сутності вказаного феномену: 1) націоналізація трактується в розрізі активності політичних партій у представленні власних кандидатів на рівні всіх регіонів країни; 2) ідентифікація вказаного поняття через стан гомогенності електоральної підтримки на загальнонаціональному рівні; 3) характеристика зазначеного процесу, як такого, що є протилежним до регіоналізації партійних систем. У розрізі змісту першого підходу слід зазначити позиції Д. Карамані [21], яким запропоновано проведення оцінки даного процесу за допомогою індексу територіального покриття, який розраховувався як частка територій, в рамках яких визначене коло політичних партій було представлено на виборах. Відповідно, дослідник трактує процес націоналізації політичних партій як активне представництво політичних партій у рамках територіального виміру держави – рівень покриття за територіями. Використання зазначеного індек-

су націлене на проведення визначення даного феномену в рамках виборчих кампаній.

У даному напрямку заслуговує уваги визначення сутності вказаного поняття, представлене в роботі А. Мелешевича. Автор вказує, що націоналізація партійної системи є процесом представлення стану автономій політичних партій відносно територіальних одиниць, який базується на тому, що електоральні актори повинні орієнтуватись на просування та захист інтересів країни в цілому або її окремих сегментів, а не керуватись тільки потребами певних територій [38]. Вказані позиції сформульовані як у рамках основної ознаки автономності політичних партій від територіальних інтересів, так і в розрізі ознаки розвитку національної інтеграції територій (регіонів) країни.

Дж. Кокс (США) також розглядає сутність даного поняття в розрізі положень першого підходу. За його твердженням, націоналізація партійної системи є гомогенно орієнтованою електоральною активністю політичних партій і їх кандидатів на рівні всіх регіонів держави [24].

Зміст другого підходу пов'язаний із вивченням суті вказаного поняття в контексті гомогенності електоральної підтримки політичних партій у розрізі адміністративно-територіального виміру. М. Джонс та С. Мейнверінг (США) формулюють характеристику даного поняття в рамках орієнтуру на гомогенність (однорідність) голосування. Вивчення позицій авторів дозволяє зазначити, що в їх розумінні вказаний процес є створенням однорідного характеру голосування за політичні партії в межах всієї держави [33]. Відносно підходу дослідників потрібно зауважити, що вказаний феномен розглядається як процес, який формується безпосередньо з боку самих політичних акторів і який підпадає під дію зовнішніх чинників. Визначено, що більшість дослідників США виділяли ключову ознаку зазначеного поняття, це, зокрема, гомогенність (однорідність, рівномірність) голосування за основні політичні партії в рамках територій держави. Вказане було зумовлено потребою зростання позицій національних партійних комітетів, скорочення встановленої раніше фрагментації підтримки виборців на рівні регіонів, яка передбачала орієнтир кандидатів переважно на врахування територіальних, а не національних інтересів. Роз-

виток зазначеного процесу суттєво вплину на становлення націоналізації виборців у США.

І. Лаго, Дж. Р. Монтеро [35, с. 194] трактують зазначений процес як агрегацію національними політичними партіями місцевих еліт з метою забезпечення однорідності електоральної підтримки на рівні кожної з територій країни. Відзначимо, що загалом зміст згаданого формулювання подано з огляду на положення другого наукового підходу (орієнтир на ознаку однорідності електоральної підтримки на рівні територій), але автори додали певний специфічний аспект забезпечення гомогенності голосування, а саме – вказали на те, що така гомогенність досягається завдяки агрегації національними політичними партіями місцевих еліт. Такий підхід характерний для окремих європейських країн, хоча не є широко розповсюдженим.

У положеннях дослідження Ф. Васселаї (представник європейської наукової школи) сформульовано трактування зазначеного поняття із орієнтиром на таку сутнісну ознаку, як однорідність. З позицій дослідника, націоналізація партійної системи є територіальною гомогенністю голосування за політичні партії на національному рівні [46]. За твердженням автора, зазначений процес є тісно пов'язаним із процесом фрагментації партійної системи. Це пояснюється тим, що велика кількість суспільно-політичних розмежувань за окремими територіями обумовлює низький рівень однорідності щодо електоральної підтримки політичних партій. Відповідно, збільшення рівня націоналізації зумовлено скороченням ступеня фрагментації партійної системи.

У розрізі зазначеного другого підходу слід виділити положення роботи А. Ліхтенштейна, який трактує досліджуваний процес як високу конвергенцію рівнів підтримки політичних партій у межах країни [4]. Г. Голосов також визначає зміст даного поняття через призму орієнтиру на ознаку однорідності. Дослідник зауважив, що націоналізація партійної системи є ступенем однорідності електоральної підтримки політичних партій на рівні територій держави. З точки зору Г. Голосова, партійну систему можна вважати націоналізованою, якщо рівень електоральної підтримки кожної з політичних партій є однорідним у межах всіх територій держави. Водночас відсутність націоналізації партійної системи характерна

для ситуацій, пов'язаних із підтримкою виборцями кожної із політичних партій виключно в рамках регіонів [28].

У положеннях теоретико-методологічного забезпечення даного питання Г. Голосов визначає досліджуваний феномен у розрізі ознаки гомогенності (однорідності) розподілу голосів виборців за основні політичні партії в розрізі територій (регіонів) держави [30]. У дослідженнях автора ознака гомогенності електоральних переваг виборців виступає у якості оцінчого показника і розглядається як найвищий ступінь розвитку націоналізації партійної системи країни. У змісті роботи А. Широшиної висловлено схожі позиції стосовно трактування сутності даного поняття. Зокрема, авторка вказує, що націоналізація партійної системи є процесом консолідації територій і ідентифікатором відсутності суттєвих локальних відхилень щодо електоральної підтримки [13, с.18]. Вважаємо, що наведений підхід є не досить змістовним, оскільки не всадовлено допустимого значення рівня локальних відхилень у рамках розподілу електоральної підтримки політичних партій у територіальному вимірі держави. Але позиції авторки пов'язані із визначеною вище ознакою даного процесу – переважною однорідністю голосування виборців за основні політичні партії в межах кожної із територій країни.

Позиції Ю. Якименка стосовно визначення сутності поняття націоналізації партійної системи схожі із підходами дослідників, які вважають, що ознака однорідності голосування виборів у межах територій є основною характеристикою даного процесу. На думку автора, вказаний процес можна розглядати як рівномірність голосування виборців за політичні партії на рівні регіонів держави [14]. Варто зазначити, що таке формулювання визначене з огляду на основну сутнісну ознаку, які характеризує зміст другого підходу.

У рамках третього підходу передбачено визначення характеристик націоналізації партійної системи як таких, що є протилежними до характеристик регіоналізації партійної системи. Прихильниками вказаних позицій здійснюється порівняння конкретності між загальнонаціональними і регіональними політичними партіями, встановлюються відповідні ознаки націоналізації або регіоналізації. У контексті зазначеного орієнтиру оцінюється стан пар-

тійної системи в розрізі таких параметрів: сегментованість, яка забезпечує неоднорідність електоральної підтримки політичних партій в межах територій, яка стає передумовою появи впливових регіональних партій, і є ознакою регіоналізації партійної системи; гомогенність, яка є ключовою ознакою націоналізації і низького рівня розвитку регіональних політичних партій.

Відповідно до положень зазначеного підходу можна виокремити зміст праці Р. Туровського, присвяченого характеристиці досліджуваного поняття. Зокрема, автором здійснено протиставлення поняття націоналізації партійної системи, який є процесом, що забезпечує інтеграцію електоральної підтримки політичних сил в межах загальнодержавного виміру поняттю регіоналізації, яка протилежна до націоналізації, і пов'язана із функціонуванням в державі політичних партій, які мають цільові орієнтири тільки в рамках регіонального виміру [8]. У рамках емпіричного дослідження Р. Туровським проаналізовано стан змін націоналізації партійної системи в бік розвитку регіоналістичних характеристик.

У положеннях дослідження Р. Туровського визначено, що регіональні політичні партії є такими політичними силами, які беруть участь у виборчих кампаніях виключно в межах певних територій, характеризуються незначним територіальним покриттям. Автор вказує, що основними характеристиками зазначених політичних партій є орієнтир на відстоювання певних етнічних, соціальних, релігійних інтересів, які протистоять за своїм змістом орієнтиру на інтереси національної держави [7, с.175].

У статті Д. Додейна, К. Клоуз, Ф. Тойбер сформульовано трактування сутності даного поняття, подане відповідно до третього підходу. За твердженням авторів, націоналізація партійної системи є процесом переважання електоральної підтримки виборців на рівні територій на користь національних, а не місцевих (регіональних) політичних партій [25]. Такий підхід подано дослідниками з огляду на дослідження особливостей еволюції партійної системи Бельгії та характеристики виборчої системи держави впродовж 1976–2018 років, де є достатньо активною діяльність політичних партій на рівні муніципалітетів.

В. Швейцер також розглядає характеристики досліджуваного процесу в розрізі його протиставлення регіоналізації партійної

системи країни. Так, автором здійснено комплексу оцінку формування і дії регіональних політичних партій на партійну систему держави, зумовленої виникненням характеристик регіоналізації і зниження рівня націоналізації [10; 11].

Ю. Остапцем здійснено вивчення питань теоретичного забезпечення і практичної оцінки ролі, впливу регіональних політичних партій на націоналізацію партійної системи, також автор провів комплексне вивчення становлення процесів регіоналізації і націоналізації [6]. У дослідженні автора розглянуто підходи до питання сутності, функцій, розвитку зазначеної категорії політичних партій як на емпіричному, так і на теоретичному рівні. Дослідник доводить зв'язок націоналізації із розвитком регіоналізації, яка зумовлює фрагментацію партійної системи в розрізі впливу нетипових результатів голосування виборців у рамках регіонів. Ю. Остапець виокремлює нетипові та типові регіони під кутом розвитку електоральної підтримки виборців. Вказується, що виникнення зазначених регіонів обумовлює зміну стану націоналізації партійної системи на загальнодержавному рівні.

У дослідженні Р. Манайло-Приходько здійснено аналіз стану процесу націоналізації партійної системи в розрізі орієнтиру на існування регіонів, що вирізняються нетиповою електоральною підтримкою і відсутність впливових регіональних політичних сил, і протилежного їй процесу регіоналізації, визнання якого передбачено у випадку існування [5].

У положеннях наукової праці А. Шакеля, У. Свендена [43] також представлено визначення характеристик досліджуваного поняття в контексті орієнтиру на зміст третього підходу. Автори визначають даний феномен як процес поступового скорочення денационалізації партійної системи на національному та місцевому рівні за рахунок поступової і стабільної агрегації політичних партій на всіх рівнях. Вказаний підхід подано відповідно до аналізу специфіки формування партійної системи Індії, де спостерігався перехід від підтримки місцевих (регіональних) до національних (федеральних) політичних сил за рахунок інтеграції політичних партій всіх рівнів. У дослідженні авторів регіоналізація розглядається як денационалізація.

Існують окремі наукові й емпіричні напрацювання, в рамках яких вивчається вплив регіональних політичних партій на зміну рівня націоналізації партійної системи країни. На наш погляд, врахування зазначеного показника актуальне для суспільств, які вирізняються високою етнічною фрагментацією і мають суттєві загрози негативної дії з боку регіональних політичних партій в державі.

Незважаючи на відмінності розглянутих підходів стосовно визначення сутності вказаного феномену, більшість дослідників виділяють низку факторів, які здійснюють вплив на стан націоналізації партійної системи. Вивчення основних положень наукових досліджень дозволило систематизувати перелік чинників, які мають прямий вплив на стан даного процесу:

1. *Фактор політичного режиму.* Відповідно до твердження Г.Голосова, дія зазначеного фактора є суттєвою на стан партійної ідентифікації електорату, рівень прихильності щодо певного ідеологічного курсу [28]. Суспільства, які мали авторитарне, тоталітарне минуле, в більшості випадків не мали партійної ідентифікації, а з боку певних верств населення сформувався досвід забезпечувати підтримку єдиної політичної партії влади. З огляду на вказане, вирізняються певні класифікації щодо типологізації політичних режимів зважаючи на дотримання ними принципу демократичності. Вивчення підходу Г. Голосова показало, що політичні режими є основою стабільності процесу забезпечення електоральної підтримки загальнонаціональних політичних сил в умовах високого рівня організації партійних систем (стосується суспільств, які вирізняються сталим розвитком). Також в умовах розвитку перехідних, гібридних політичних режимів можуть виникати прояви нестабільності та низької націоналізації партійної системи. Особливої уваги заслуговує дія гібридного і авторитарного політичного режиму на створення високого рівня націоналізації партійної системи у випадку, якщо відсутня партійна конкуренція, використовується практика фальсифікації виборів.

2. *Фактор виборчої системи.* Г. Голосовим підтримуються позиції Р. Таагепери і М. Шугарта [44], Д. Рає [41] щодо твердження про те, що місцеві політичні еліти є більш розвиненими на рівні виборчих систем, що мають невеликі округи з мажоритарною

системою, яка певним чином зумовлює скорочення націоналізації політичної системи. Зазначене було обґрунтоване емпіричним способом в рамках наукових праць С.Моргенстерна, С. Свіндле, А. Кастагнолі [39], Д. Бранкаті [18]. Встановлено, що мажоритарна виборча система може викликати як недемократичні особливості виборчих процесів з огляду на вплив щодо виникнення регіональних політичних партій, виростанням адміністративного ресурсу з боку партій влади, так і обумовлювати скорочення рівня націоналізації партійної системи. Можна виділити пропорційну, змішану і мажоритарну виборчі системи. В умовах застосування пропорційної системи формуються високі конкурентні параметри становлення партійної системи країни.

3. *Фактор форми державного правління.* Згідно з даними емпіричних матеріалів, наукових розвідок встановлено, що парламентські режими (форми правління) порівняно із президентськими забезпечують більш потужні партійні системи [9]. У межах орієнтуру на президентську форму правління в країнах, що мають недосконалу демократію, існує можливість адміністративного впливу з боку президента, що обумовлює зміну конфігурації партійної системи. Дослідження характеристик і дії вказаного фактора є важливим для оцінки трансформацій зазначеного процесу.

4. *Етнічний фактор* (рівень етнічної однорідності). У рамках наукових і емпіричних досліджень [7, с. 174] підтверджено, що висока етнічна фрагментація може викликати як гальмування (при існуванні певних національних меншин, які складають більшість у межах певного регіону і не підтримують національні політичні партії), так і стимулювання досліджуваного процесу (якщо електорат, який входить до складу національної меншини і складає більшість регіону, є лояльним до діяльності національних політичних партій або провладної партії (за авторитарного режиму)).

5. *Фактор історичних традицій державотворення.* Розвинуті країни Європи, США вирізняються стабільними партійними системами, які мають тривалу історію становлення. Країни з перехідної демократії лише розвивають зазначені традиції.

6. *Фактор регіоналізації суспільно-політичної сфери.* Вказаний факт є ключовим у становленні партійної системи, скороченні її націоналізації (в тому числі через дію етнічного фактора). Висока

регіоналізація партійної системи держави може впливати на появу регіональних політичних партій, що пов'язане із впливом місцевих еліт, які чинять дію стосовно електоральних переваг населення.

Керуючись науковими підходами стосовно трактування сутності досліджуваного феномену, зважаючи на його характеристики та фактори впливу нами було сформульовано його авторське визначення. Отже, націоналізація партійної системи є процесом однорідного голосування виборців за основні політичні партії на рівні всіх територіальних одиниць, з огляду на існування автономності політичних партій від дії регіональних пріоритетів, із орієнтиром на вирішення загальнонаціональних проблем, високу стабільність з огляду на рівень демократизації держави [12, с. 64]. Зміст представленого трактування забезпечує розширення теоретичних основ дослідження, дає можливість сформулювати основні параметри для подальшого створення методологічного забезпечення. Потрібно наголосити, що досліджуваний феномен трактується як процес, а не явище. Орієнтир на процесну складову визначено з огляду на дію політичних партій, інших суб'єктів, факторів на становлення стану і трансформацій партійної системи.

Аналіз емпіричних результатів дослідження процесу націоналізації партійних систем. Проведемо вивчення емпіричних результатів дослідження партійних систем держав у розрізі націоналізації. Вказане дасть можливість оцінити масштаби науково-практичних напрацювань стосовно оцінки стану даного феномену на рівні політичної науки.

Можна виділити положення ґрунтовних науково-практичних досліджень стану вказаного процесу на прикладі держав у Латинській Америці, здійснених М. Джонсом та С. Мейнверінгом [33]. Дослідниками використано авторський підхід до аналізу. Як зазначено вище, вагомий внесок у розвиток емпіричних результатів аналізу вказаного процесу в умовах європейських країн здійснено Д. Карамані [21]. Автор вивчає стан і характеристики націоналізації партійних систем держав Європи в період з кінця 1950-х до кінця 1990-х років. У положеннях його досліджень визначено, що рівень територіальної гомогенності голосування виборців за політичні партії був найвираженішим у таких країнах,

як Нідерланди, Австрія, Данія, Греція та Швеція. Дослідник зазначає, що окремі країни Європи в даний період не демонстрували високого рівня територіальної гомогенності. За результатами дослідження Д. Карамані встановлено, що в 1980–1990 роки деякі європейські країни почали вирізнятися процесами зростання регіональних розбіжностей у електоральній підтримці. Узагальнення результатів дослідження автора дозволило зробити такі висновки про стан націоналізації партійної системи в Європі в 1950–1990 роки [12, с. 66-67]:

- максимально високе значення даного показника виявлено в Ісландії, Греції, Франції, Австрії, Данії, Норвегії і Швеції, Португалії, Нідерландах. Зазначені країни в той період мали значну однорідність голосування за національні політичні сили, в даних суспільствах не відбувалося значної підтримки регіональних політичних партій;

- Бельгія з періоду 1960–1970 рр. почала вирізнятися розмежуванням основних партійних сил згідно із лінгвістичними розділовими лініями;

- Італія при значенні зазначеного показника на рівні, який вище за середній, набуває певної електоральної підтримки в рамках окремих територій впливові регіональні партії, серед яких Ліга Півночі;

- Велика Британія мала середнє значення досліджуваного показника, яке зумовлено тим, що в кінці 1990-х років почали зростати територіальні розмежування в голосуванні за лейбористську і консервативну політичні партії, спостерігалось зростання електоральної підтримки Шотландської національної партії, соціал-демократичної партії Уельсу Плайд Кермі [21].

На основі емпіричних матеріалів Д. Карамані було сформульовано типологізацію націоналізації партійних систем держав Європи, характерну для другої половини ХХ ст., яка визначена відповідно до виявленої територіальної конфігурації, яке включає:

- тип націоналізовані партійні системи, що мають гомогенну підтримку щодо кожної політичної партії, вирізняються низьким рівнем розвитку регіональних партій (приклади: Ісландія, Греція, Данія, Норвегія тощо);

- тип сегментовані системи, яким характерні існування хоча б однієї території, представленої на рівні регіональної партії при існуванні однорідності голосування виборців на інших територіях (приклади: Італія, Німеччина);

- тип територіальні партійні системи, які вирізняються відсутністю впливових регіональних політичних сил, але через існування культурних розмежувань відмічається нерівномірний рівень голосування виборців за основні політичні партії в розрізі територій країни (приклади: Велика Британія, Швейцарія);

- тип регіоналізовані партійні системи, яким характерна не тільки територіально нерівномірна електоральна підтримка політичних сил, але і притаманний вплив потужних регіональних політичних партій (приклади: Бельгія, Фінляндія) [21].

З огляду на зміст досліджених підходів, за даними матеріалів розвитку вказаного процесу на рівні перехідних суспільства, нами розширено типологізацію, подану Д. Карамані за рахунок виокремлення типу, який характеризує певний рівень розвитку націоналізації партійних систем. Зокрема, пропонується виділити тип партійних систем, який визначається наявністю хоча б однієї території, що має з гнучкий рівень залежності від застосування адміністративного ресурсу. Виокремлення ознаки динамічності (гнучкості) реакції на використання адміністративного ресурсу зумовлена наявністю типових трендів, які можуть демонструватися в рамках певних періодів виборчих кампаній [12, с. 67-68]. Варто зазначити, що в умовах країн з національно орієнтованими територіальними одиницями практично не можлива поява зазначених трендів, оскільки основними пріоритетами розвитку вказаних суспільств є національна культурна політика, захист громадських прав та свобод, висока активність громадян в процесі виборчих кампаній. Лише орієнтир на застосування масштабного адміністративного ресурсу може забезпечити появу вказаних трендів на рівні національно орієнтованих регіонів. Але регіони, які на довготривалих засадах впроваджують антинаціональну політику, в яких є нормальною використання практики підкупу електорату, в тому числі з огляду на існування соціально-економічних проблем, вирізняються сталими трендами використання адміністративного ресурсу в цілях електоральної під-

тримки певних політичних сил. На нашу думку, виділення запропонованого типу, який ідентифікує зазначений процес для суспільств, які знаходяться в стадії трансформації, є актуальним з огляду на історичні умови розвитку, зважаючи на функціонування певних територіальних одиниць, що мають компактне розміщення електорату, стосовно якого тривалий час використовувались штучні маніпуляції на основі культурно-етнічного, соціально-економічного підґрунтя.

Значним практичним внеском Д. Карамані є виокремлення факторів впливу щодо скорочення рівня націоналізації партійної системи і становленні процесу територіальності (регіоналізації). Автор доводить, що найбільшим рівнем територіального розмежування голосування або регіоналізації в європейських країнах в період 1950 – 1990 років вирізнялись політичні партії, які орієнтувались на використання регіональної, етнолінгвістичної та релігійної ідеології у власних передвиборчих програмах. За твердженням дослідника, такими політичними партіями є переважно ті, які орієнтовані на здійснення спротивів щодо розвитку міцної національної держави і просувають серед електорату ідеї відхилення впровадження засад централізації в державі. Автором ґрунтовно досліджено дію регіонального, етнолінгвістичного і релігійного факторів на скорочення рівня електоральної підтримки основних політичних партій в межах регіонів, вказане дало змогу виділити Д. Карамані найбільш впливовий із них. Встановлено, що це етнолінгвістичний фактор, який зумовлює виникнення суттєвих мовних відмінностей в рамках електорального простору в розрізі територіальних одиниць держави [21].

Д. Бошлер здійснює низку сучасніших ґрунтовних досліджень зазначеного процесу, характерного для країн Європи початку ХХІ ст. [16; 17]. Автор здійснює аналіз розвитку вказаного процесу із застосуванням власного логарифмічного підходу. Особлива цінність результатів емпіричних досліджень Д. Бошлера пов'язана із тим, що стан націоналізації партійних систем ним вивчається стосовно країн посткомуністичного табору. Автором здійснено оцінку стандартизовану оцінку націоналізації партійної системи (standardized party nationalization score sPNS) щодо країн Європи, які відносились раніше до посткомуністичного табору. Дослід-

ником вивчався стан вказаного процесу в межах різних часових вимірів. За результатами дослідження встановлено, що найвищий рівень розвитку вказаного процесу продемонстровано в Чехії (значення 0,927 при максимальному значенні на рівні 1), Угорщині (0,92), Словенії (0,885), Естонії (0,87), Польщі (0,868), Латвії (на рівні перших десяти регіонів) (0,863). Щодо виявленого показника націоналізації партійної системи в РФ за станом на 2003 рік, на наш погляд, слід приймати до уваги існування зауважень низки дослідників, що така висока однорідність підтримки основних політичних партій на рівні регіонів країни пов'язана із нав'язаним дискурсом, відсутністю демократії, пануванням авторитарного режиму.

Слід зазначити, що незважаючи на значний інформаційний внесок, підхід Д. Бошлера має складну операціоналізацію щодо здійснення розрахунків, презентації отриманих результатів аналізу. Зокрема, складною є вибіркова презентація значень даного показника при його дослідженні на прикладі перших десяти регіонів, якщо їх характеристики відмінні від показників, виявлених у рамках інших десяти регіонів. Також є незрозумілим орієнтир на існування можливих похибок, якщо в країні нараховується більше двадцяти регіонів.

Варто звернути увагу на матеріали емпіричного дослідження зазначеної проблематики, представленого в роботі В. Емануеле, яке передбачає оцінку трансформації процесу націоналізації до ознак денационалізації партійної системи на прикладі Італії [27]. Дослідником вивчається стан націоналізації партійної системи впродовж 1948–2013 років, матеріали даного аналізу складають емпіричну основу в цій сфері. Автор представив фази націоналізації партійної системи: першу (1948–1992 роки), пов'язану із стабілізацією партійної системи, формуванням національних політичних партій, які вирізнялись однорідною електоральною підтримкою на рівні регіонів країни; другу (1994–2013 роки), пов'язану із змінами досліджуваного процесу, виникненням значної кількості політичних сил, росту їх конкурентності, росту волатильності і фрагментації партійної системи. Виникнення зазначених трансформацій пов'язане із впливом певного переліку факторів, основними серед яких виступають скорочення інсти-

туціоналізації партійної системи і партійна конкуренція. За результатами наукового дослідження дослідника встановлено, що під дією низки чинників може трансформуватись стан зазначеного процесу навіть в умовах функціонування розвинутих країн. Стан зазначеного процесу може зазнавати змін у випадку, якщо в рамках країни існують певні підстави для змін суспільно-політичної сфери. Вказаний тип трансформації, на наш погляд, може зумовлювати зміни стабільності в рамках основних сфер життєдіяльності у національному вимірі.

Вагомий внесок у емпіричні дослідження вказаного процесу в умовах розвитку східноєвропейських держав, які відносяться до посткомуністичного табору, зробив Дж. Тієманн [45]. Автором здійснено систематичне емпіричне дослідження гомогенності або неоднородності голосування виборців за політичні партії в зазначених країнах, проаналізовано вплив інституційних і макросоціологічних факторів, які зумовлюють рівень зазначеного процесу. Вони сформовані за рахунок політичних наслідків політичних розмежувань і соціальних відмінностей, спадщини авторитарних режимів, впливу федералізму та виборчих систем. Здійснення факторного аналізу є вагомим емпіричним інструментарієм щодо розробки підходів і методологічних моделей оцінки націоналізації партійної системи європейських країн, що знаходились раніше в складі комуністичного табору.

Значні емпіричні напрацювання в даній сфері здійснено Г. Голосовим та І. Григор'євим [2]. Автори проаналізували сучасний розвиток зазначеного процесу на рівні РФ, інших держав. Формування нашого підходу до оцінки зазначеного процесу розроблено відповідно до положень підходу Г. Голосова, який вважається одним із доступних, найпростіших, зрозуміліших стосовно операціоналізації [29].

Слід відзначити розвиток емпіричних матеріалів стосовно досліджуваного процесу, представлені в роботі Д. Додейна, К. Клоуз, Ф. Тойбер [25]. Автори на прикладі аналізу партійної системи Бельгії за 1976–2018 роки показали виникнення місцевих політичних сил на рівні муніципалітетів. У дослідженні доведено, що такі трансформації зазначеного процесу зумовлені ігноруванням національними політичними партіями певних муніци-

палітетів, визначено систему факторів, яка вплинула на вказані прояви. Результати дослідження демонструють динамічний перехід націоналізації до ознак регіоналізації на рівні розвинутої європейської країни через діяльність основних політичних акторів.

Емпіричні методи дослідження націоналізації партійних систем. Нинішній етап розвитку політичної науки представлений значним масивом теоретико-методологічних напрацювань у розрізі вивчення стану досліджуваного процесу. Більшість партійних систем світу розвиваються в рамках схожих тенденцій і ознак, характерних для суспільств тих або інших типів, вивчення їх конфігурації і трансформації дає змогу встановити проблеми, здійснювати прогнозування варіантів оптимізації. Вивчення і систематизація підходів стосовно оцінки вказаного процесу дозволить сформулювати методологію, яка забезпечить можливість вичерпного аналізу за даним напрямком.

Серед початкових, найпростіших кроків у вивченні даного процесу слід виділити напрацювання стосовно визначення індексів часток (зокрема, часток конкурентних територіальних одиниць (муніципалітети, землі, регіони, округи тощо)). Вказаний підхід використано як європейськими, так і американськими дослідниками. Орієнтир на положення вказаного підходу не дозволяє провести комплексний аналіз націоналізації партійної системи, але дає можливість встановити дані стосовно регіональної гетерогенності голосування виборців за політичні партії в країні [16].

У межах зазначеного підходу слід виділити:

- положення методичного підходу і приклад визначення кількості «безпечних територіальних одиниць», поданого Дж. Корнфордом (1970 р.). У межах дослідження передбачено встановлення кількості територій, у рамках яких для політичних сил буде відсутня конкурентна боротьба з боку інших політичних партій [23, с.107–116];

- методику визначення кумулятивного індексу регіональної нерівномірності партійної системи (Cumulative Regional Inequality Index), представлену Р. Роуз і Д. Урвін (1975 р.) [42]. Використання зазначеного показника дозволяє встановити рівень відмін-

ності в межах розподілення голосування виборців на рівні країни і його розподілом на рівні територіальних одиниць.

Другим науковим підходом передбачено дослідження даного процесу через комплексне вивчення його стану, зокрема, є методологічні напрацювання стосовно розрахунку індексів націоналізації партійної системи.

У межах вказаного підходу потрібно виокремити зміст роботи М. Джонса і С. Мейнверінга (2003 р.), у якій представлена методика оцінки націоналізації партійної системи в цілому (середньозваженого індексу націоналізації (PSNS – Party System Nationalization Score) (формула 1)) і націоналізації електоральної підтримки окремих політичних партій (Party Nationalization Score) (формула 2) [33].

$$PNSi = 1 - Gi \quad (1)$$

де Gi – значення коефіцієнту Джині для політичної сили i . У випадку, коли $Gi = / \rightarrow 0$, а $PNSi \rightarrow 1$, то i -я політична сила отримує однаковий рівень електоральної підтримки в рамках всіх територій і $PNSi$ є високою [33]. У разі, коли $Gi = 1$, а $PNSi = 0$, політичною силою i отримується 100% голосів виборців в рамках території а в рамках інших – 0%. Згідно із твердженням авторів, на практиці межами PNS є проміжок від 0 до 1.

М. Джонс і С. Мейнверінг розробили середньозважений індекс націоналізації (PSNS – Party System Nationalization Score), спрямований на оцінку рівня націоналізації партійної системи загалом [33].

$$PSNS = \sum_{i=1}^n (PNS_i * V_i) \quad (2)$$

де PSNS – значення середньозваженого індексу націоналізації (PSNS – Party System Nationalization Score);

V_i – значення голосів виборців, які підтримали i -ю політичну силу.

Встановлено, що тривала наукова полеміка стосовно складності розрахункового інструментарію, існування похибок у результатах оцінки розвитку даного процесу зумовила потребу пошуку оптимальніших підходів до аналізу.

У рамках вирішення вказаної проблематики Д. Бошлером було розроблено та введено до обігу показник стандартизованого індикатора оцінки регіональної репрезентації політичних партій (standardized party nationalization score *sPNS*) (формула 3) [16]:

$$sPNS = PNS (\log_{10} / \log_{unit})$$

Відповідно до позицій автора, значення вказаного показника пов'язане із оцінкою зазначеного процесу і кількості територіальних одиниць. У межах підходу дослідника передбачено використання 10-ти територіальних одиниць як порівняльного стандарту.

Американськими авторами запропоновано використання групи індексів, за допомогою яких можна визначити рівень відмінності розміру партійної системи у регіональному вимірі усереднено і її розміру на рівні держави без урахування розміру територій. Наприклад, слід відзначити індекс інфляції, який ідентифікує стан відмінності в рамках двох вказаних територіальних вимірів, представлений в роботі Ю. Касаю та Дж. Моеніуса [34].

Використовуються наукові підходи, які стосуються певних умов становлення партійних систем [22]. Зокрема, дослідниками вивчаються напрямки аналізу націоналізації партійних систем стосовно держав, які мають двопартійні системи. Зважаючи на зазначене, застосування такого підходу є неприйнятним щодо країн, які мають багатопартійні системи.

Можна відзначити сучасніші методологічні підходи щодо комплексної оцінки як націоналізації партійних систем, так і націоналізації політичних сил, які передбачають спрощення розрахункового інструментарію, усунення низки недоліків, характерних для класичного підходу.

Слід зазначити підхід Д. Бошлера стосовно оцінки згаданого процесу. Зокрема, автором представлено змінений порядок націоналізації партійної системи (*PSNS*) (формула 4), висунуто порядок оцінки націоналізації електоральної підтримки окремих політичних партій (формула 5) [16]. Оптимізація підходу пов'язана із розробкою показника модифікований коефіцієнт Джині. Відповідно до положень методичного підходу встановлено, що зазначені індекси коливаються в межах 0-1, їх наближення до 1

свідчить про існування рівномірного розподілу голосування за політичні партії і вище значення рівня націоналізації.

$$PSNS = PNS1 + PNS2 + PNSn / n \quad (4)$$

$$PNS = (1 - G)^{(\log 10 / \log unit)} \quad (5)$$

Автором визначено, що у випадку, коли значення даних індексів будуть наближатися до 0, ідентифікується низький рівень націоналізації партійної системи. Відповідно до методики, в цілях стандартизації (для порівняння значень однієї країни із значеннями у інших) запропоновано використання логарифма з числа кількості територіальних одиниць держави (*log unit*) і десяткового логарифма (*log 10*). Можемо зазначити складність розрахункового інструментарію з огляду на необхідність розрахунку логарифмів, значні часові витрати, масштабність розрахунків і аналітики. Також, як вказано вище, вибірка, представлена 10-ма регіонами держави, не у всіх випадках прийнятна стосовно окремих суспільств.

У дослідженні Г. Голосова наведена методика оцінки показника індекс націоналізації партійної системи (формула 6) [29].

$$IPSN = \sum_1^n \left(\left(1 - \frac{n - \left(\left(\sum_1^n s_i \right)^2 / \sum_1^n s_i^2 \right)}{n - 1} \right) p_i \right) \quad (6),$$

де *n* – значення кількості територіальних одиниць (або кількості виборчих округів); *s_i* – відсоток голосів, відданих виборцями за *i*-у політичну партію в межах *i*-ї територіальної одиниці; *p_i* – рівень голосування за політичну партію (% місць) у національному вимірі [2, с.137].

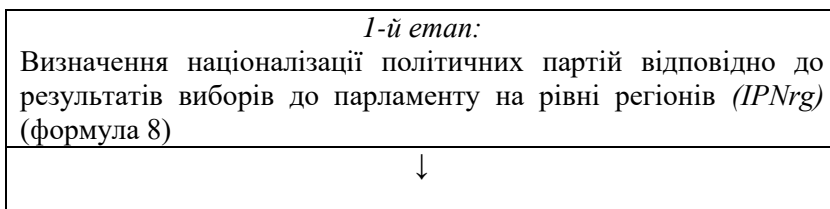
Зазначений індекс схожий із середньозваженим індексом націоналізації (*PSNS – Party System Nationalization Score*) Джонса-Мейнверінга. Водночас, його розрахунок не пов'язаний із складнощами систематизації даних, зазначене впливає на простоту, зниження витрат операціоналізації.

Також Г. Голосовим сформульовано порядок розрахунку індексу націоналізації електоральної підтримки окремих політичних сил (*IPN*) (формула 7) [29]:

$$IPN = 1 - (n - ((\sum_1^n si) \wedge 2 / \sum_1^n si \wedge 2)) / (n - 1). \quad (7)$$

Варто відзначити положення мінімалістичного підходу І. Лаго, Дж. Р. Монтеро [35], яким висунуто показник оцінки націоналізації партійної системи, визначений як середньоарифметичне значення націоналізацій партійної системи виборчих округів країни. За твердженням авторів, такий підхід до оцінки дозволить встановити вичерпні характеристики діяльності національних політичних сил стосовно охоплення найменших адміністративно-територіальних утворень країни. Порядок розрахунку націоналізацій партійної системи виборчих округів країни передбачає визначення: показників націоналізації всіх політичних партій на рівні виборчих округів; встановлення середньоарифметичного значення попередніх показників, кожне з яких враховує кількість місць, за якими політичною партією висуваються кандидати. Використання зазначеного підходу орієнтовано переважно на статистичний аналіз даних виборчих округів. Незважаючи на відносну простоту розрахунків, використання методичного підходу авторів передбачає значні витрати часу на збір та обробку даних. Слід зазначити, що схожі позиції щодо орієнтуру на використання мінімалістичного підходу (оцінка націоналізації на рівні виборчих округів) подано в науково-практичній роботі І. Лаго-Пеньяс, С. Лаго-Пеньяс [36].

Вивчення наведених вище підходів показало, що на нинішньому етапі сучасного соціально-економічного, партійного, політичного розвитку питання методологічного забезпечення стосовно таких країн, як Україна не є уніфікованим. Зважаючи на зазначене нами розроблено модель оцінки згаданого процесу, сформульовану в розрізі орієнтуру на кількісні методи дослідження (рис. 1)

2-й етап:
Визначення націоналізації політичних партій щодо їх кандидатів у межах регіонів (<i>IPNcnt</i>) (формула 9)
↓
3-й етап:
Визначення націоналізації політичних партій щодо даних виборів до органів місцевого самоврядування (<i>IPNloc</i>) (формула 10)
↓
4-й етап:
Визначення показника загальний індекс націоналізації партійної системи держави (<i>IPNc</i>) (формула 11)
↓
5-й етап:
Здійснення загальної оцінки рівня націоналізації партійної системи держави, встановлення проблемних аспектів, специфіки

Рис. 1. Модель оцінки націоналізації партійної системи України [12, с. 79–80].

$$IPNrg = (1 / ((Sd1a / cnt1) + \dots (Sdba / cntb)) - \acute{a} / b) \dots + (Sd1n / cnt1) + \dots (Sdbn / cntb) - \acute{a} / b) \quad (8)$$

де *IPNrg* – значення рівня націоналізації політичних партій відповідно до результатів виборів до парламенту в рамках регіонів; *Sd1a* – значення кількості депутатів *a*-ї політичної сили в рамках 1-го регіону; *Sdba* – значення кількості депутатів *a*-ї політичної сили в рамках *b*-го регіону; *Sd1n* – значення кількості депутатів *n*-ї політичної сили в рамках 1-го регіону; *Sdbn* – значення кількості депутатів *n*-ї політичної сили в рамках *b*-го регіону; *cnt1* – значення кількості округів на рівні 1-го регіону; *cntb* – значення кількості округів на рівні *b*-го регіону; *b* – значення кількості регіонів. *á* – значення похибки централізму – переважання ліміту мандатів депутатів *a*-ї, ..., *n*-ї політичної сили в округах 1-го, ...*b*-го регіону (значення, яке більше 1; ідеальне значення складає 1, хоча воно у більшості випадів є меншим або більшим 1). Значення кількості одномандатних виборчих округів

(ОВО) регіону ($cnt1 \dots cntb$) розраховується відповідно до статистичних даних ЦВК України.

$$IPNcnt = (1 / ((Drg1a + \dots Drgba) / b) \dots + ((Drg1n + \dots Drgbn) / b)) \quad (9)$$

де $IPNrg$ – значення націоналізації політичних партій за їх кандидатами в рамках регіонів; $Drg1a$ – значення кількості кандидатів депутатів а-ї політичної сили в рамках 1-го регіону, які балотувались під час виборів до парламенту; $Drgba$ – значення кількості кандидатів депутатів а-ї політичної сили в межах b-го регіону, які балотувались під час виборів до парламенту; $Drg1n$ – значення кількості кандидатів депутатів n-ї політичної сили в межах 1-го регіону, які балотувались під час виборів до парламенту; $Drgbn$ – значення кількості кандидатів депутатів n-ї політичної сили в межах b-го регіону, які балотувались під час виборів до парламенту; b – кількість регіонів.

$$IPNloc = (1 / ((Kloc1a + \dots Klocba) / b) \dots + ((Kloc1n + \dots Klocbn) / b)) \quad (10)$$

де $IPNloc$ – значення націоналізації політичних партій щодо даних виборів до органів місцевого самоврядування ($IPNloc$); $Kloc1a$ – значення частки а-ї політичної сили, яку було отримано за результатами даних виборів в рамках 1-го регіону; $Klocba$ – частка а-ї політичної сили, яку було отримано за результатами даних виборів в рамках b-го регіону; $Kloc1n$ – частка n-ї політичної сили, яку було отримано за результатами даних виборів в рамках 1-го регіону; $Klocbn$ – частка n-ї політичної сили, яку було отримано за результатами даних виборів у рамках b-го регіону.

Порядок розрахунку показника загальний індекс націоналізації партійної системи держави ($IPNc$) подано в формулі 11:

$$PNc = (IPNrg + IPNcnt + IPNloc) / 3 \quad (11)$$

Здійснення зазначеного розрахунку пов'язане із визначенням середньоарифметичного значення за трьома показниками націоналізації. Граничними значеннями стосовно вказаного показника є значення, аналогічні до тих, які стосуються показників зазначеної категорії, побудованих на коефіцієнті Джині, тобто на рівні 0 (низьке) – 1 (високе).

Висновки. Здійснено дослідження теоретичних підходів до концептуалізації сутності поняття націоналізації партійної системи, виокремлено її основні характеристики та фактори впливу. Сформульовано авторське трактування зазначеного поняття, яке розглядається через призму процесної складової і забезпечує розвиток наукових розвідок у даній сфері. Проаналізовано та систематизовано емпіричні матеріали оцінки зазначеного процесу в умовах функціонування різних партійних систем світу. Представлена модель оцінки націоналізації партійної системи побудована на синтезі аналізу партійно-електоральної однорідності (пов'язаний із застосуванням підходу до аналізу вказаного процесу, розробленого Г. Голосовим і авторського модифікованого підходу), статистичного аналізу. Модель дослідження націоналізації партійної системи України забезпечить розширення методологічної бази емпіричного аналізу за названою проблемою, враховуючи політичні й партійні особливості країн, які не сформували досконалої демократії та перебувають на різних рівнях її становлення.

Джерела:

1. Андерхилл Д., Маклин А. Политика. Толковый словарь. М.: ИНФРА-М; Весь мир, 2001. 768 с.
2. Голосов Г., Григорьев И. Национализация партийной системы: российская специфика. *Политическая наука. Партии в соревновательных и несоревновательных политических системах*. 2015. № 1. С. 128–156.
3. Кульчицький С. В. Націоналізація. Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2010. 728 с.
4. Лихтенштейн А. В. Федерализм и «партии власти» в России: территориальное распределение электоральной поддержки. Третий электоральный цикл в России: 2003–2004 годы: коллективная монография / под ред. В.Я.Гельмана. Санкт-Петербург, 2007. С. 223–224.
5. Манайло-Приходько Р.Ю. Регіональний вимір розвитку та функціонування партійної системи України: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Ужгород, 2018. 290 с.
6. Остапець Ю. Електоральні процеси в Україні: загальнонаціональний та регіональний виміри: дис. ... д-ра. політ. наук: 23.00.02. Ужгород, 2016. 550 с.

7. Туровский Р. Национализация и регионализация партийных систем: подходы к исследованию. *Полития: анализ, хроника, прогноз*. 2016. № 1(80). С. 162–180.
8. Туровский Р. Электоральное пространство России: от навязчивой национализации к новой регионализации. *Полития: анализ, хроника, прогноз*. 2012. № 3(66). С. 100–120.
9. Шведа Ю. Куди прямує партійна система України? URL: http://postua.info/Shveda2005_2.htm (дата звернення: 11.07.2022).
10. Швейцер В. Региональные партии выходят на авансцену. *Современная Европа*. 2006. № 4. С. 84–93.
11. Швейцер В. Трансформация партийно-политических систем Европы. Большая Европа. Идеи, реальность, перспективы: монография. Москва: Весь мир, 2014. С. 541–562.
12. Шелемба М.М. Особливості процесу націоналізації партійної системи України: теоретичний та емпіричний виміри: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Ужгород, 2019. 305 с.
13. Шишорина А.Ю. Анализ выборов в региональные парламенты России 13 марта 2011 г. Москва: Нац. исследовательский ун-т "Высшая школа экономики", 2011. 26 с.
14. Якименко Ю. Методологія аналізу динаміки партійних систем: основні підходи та особливості їх застосування в Україні. *Політологічний вісник*. 2012. № 65. С. 300-309.
15. Baer Denise L. Who Has The Body? Party Institutionalization and Theories of Party Organization. *The American Review of Politics*. 1993. Vol. 14. P. 1–38.
16. Bochsler D. Measuring Party Nationalisation: A New Gini-based Indicator That Corrects for the Number of Units. *Electoral Studies*. 2010. Vol. 29, № 1. 29 p.
17. Bochsler D. The nationalisation of post-communist party systems. URL: <https://www.zora.uzh.ch/id/eprint/48550/> (дата звернення: 11.07.2022).
18. Brancati D. The origins and strengths of regional parties. *British journal of political science*. 2008. Vol. 38, N 1. P. 135–159.
19. Brown G.W., McLean, I., McMillan A. *The Concise Oxford Dictionary of Politics and International Relations*. Oxford: Oxford University Press, 2018. 640 p.
20. Cain B. E., Ferejohn J.A., Fiorina M.P. *The personal vote: Constituency service and electoral independence*. Cambridge: Harvard University Press, 1987. 279 p.
21. Caramani D. *The Nationalization of Politics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 369 p.

22. Claggett W., Flanigan W., Zingale N. Nationalization of the American Electorate. *American Political Science Review*. 1984. Vol. 78. P. 77–91.
23. Cornford J. Aggregate Election Data and British Party Alignments, 1885–1910. *Mass Politics: Studies in Political Sociology*; Allardt, E. and S. Rokkan, eds. New York: The Free Press, 1970. P. 107–116.
24. Cox G. Making Votes Count: Strategic Coordination in the World's Electoral Systems. Cambridge: Cambridge University Press, 1997. 360 p.
25. Dodeigne J., Close C., Teuber F. Nationalisation of local party systems in Belgium (1976–2018): the combined effects of municipality size and parliamentary parties' dominance. *Local Government Studies*. 2021. Vol. 47:1. P. 100–125.
26. Duchacek I.D. 1970. Comparative Federalism. The Territorial Dimension of Politics. New York: Holt, Rinehart and Winston. 370 p.
27. Emanuele V. Vote (de-)nationalisation and party system change in Italy (1948–2013). *Journal Contemporary Italian Politics*. 2015. № 7. P. 251–272.
28. Golosov G. Factors of party system nationalization. *International Political Science Review*. 2014. Vol. 37 (2). P. 246–260.
29. Golosov G.V. The territorial genealogies of Russia's political parties and the transferability of political machines. *Post-Soviet affairs*. 2014. Vol. 30, N 6. P. 464–480.
30. Golosov G.V. The 2012 political reform in Russia: The interplay of liberalizing concessions and authoritarian corrections. *Problems of Post-Communism*. 2012. Vol. 59, N 6. P. 3–14.
31. Harmel R., Sväsand L. Party Leadership and Party Institutionalization. Three Phases of Development. *West European Politics*. 1993. No. 16(2). P. 67–88.
32. Janda K. Political Parties: A Cross-National Survey. New York: The Free Press, 1980. 960 p.
33. Jones Mark P., Mainwaring S. The nationalization of parties and party systems: an empirical measure and an application to the americas. URL: <http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/13540688030092002> (дата звернення: 10.07.2022).
34. Kasuya Y., Moenius J. The nationalization of party systems: Conceptual issues and alternative district-focused. *Electoral Studies*. 2008. Volume 27. P. 126–135.
35. Lago I., Montero J.R. The Nationalisation of Party Systems Revisited: A New Measure Based on Parties' Entry Decisions, Electoral Results, and District Magnitude. *European Political Science Review*. 2014. Vol. 6. Iss. 02. P. 191–211.

36. Lago-Peñas I, Lago-Peñas S. Decentralization and the Nationalization of Party Systems. *Environment and Planning C. Government and Policy*. 2011. Vol. 29 (2). P. 244-263.
37. Mainwaring S., Scully T. *Building Democratic Institutions: Party Systems in Latin America*. Stanford: Stanford University Press, 1995. 578 p.
38. Meleshevich A. *Party Systems in Post-soviet Countries: A Comparative Study of Political Institutionalization in the Baltic States, Russia, and Ukraine*. New York: Palgrave Macmillan US, 2007. 262 p.
39. Morgenstern S., Swindle S.M., Castagnola A. Party nationalization and institutions. *The journal of politics*. Cambridge. 2009. Vol. 71, N 4. P. 1322–1341.
40. Plasser F., Ulram Peter A. *The Changing Austrian Voter*. Vienna: Signum, 2000. 50 p.
41. Rae Douglas W. A note on the Fractionalization of Some European Party Systems. *Comparative Political Studies*, 1968. Vol. 1, № 3. P. 413–418.
42. Rose R., Urwin D. *Regional differentiation and political unity in western nations*. Beverly Hills (CA): Sage, 1975. 53 p.
43. Schakel A., Swenden W. Rethinking Party System Nationalization in India (1952–2014). *Government and Opposition*. 2018. Vol. 53(1). P. 1-25.
44. Taagepera R., Shugart M. S. *Seats and votes: The effects and determinants of electoral systems*. New Haven: Yale University Press, 1989. 310 p.
45. Tiemann G. The Nationalization of political parties and party systems in post-communist Eastern Europe. *Communist and Post-Communist Studies*. 2012. № 45. P.77-89.
46. Vasselai F. *Party system nationalization, number of parties and social diversity's unclear role*. São Paulo: University of São Paulo, 2015. 26 p.

Розділ 12
ФЕНОМЕН ЕТНОПОЛІТИЧНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ
ДЕРЖАВИ У ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ:
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ
ДОСЛІДЖЕННЯ

Стеллас АСЛАНОВ

Однією з переваг етнополітичної науки є те, що більшість її понять належать до категорії багатозначних та дискусійних. З одного боку, це забезпечує гнучкість та динамічність молодого науки: досліднику не так складно вийти за рамки усталених категорій, як в інших галузях для виявлення нових характеристик та властивостей досліджуваного об'єкта. А, з іншого боку, зумовлює низку труднощів, адже в етнополітології типовою є ситуація, коли вченим доводиться ледь не кожного разу домовлятися щодо визначення, розуміння суті та характеристик того чи іншого явища. Тому досі актуальними залишаються заклики щодо напрацювання єдиного термінологічного апарату в етнополітичній науці. Не випадково Ю. Косьмій серед труднощів, що стоять перед політиками та науковцями, називає відсутність відповідного науково-методичного апарату системних досліджень етнополітичних процесів [1].

Утім, більшість дослідників переконана, що відсутність жорстких термінологічних рамок більш сприятлива для розвитку етнополітичної науки. Зокрема, О. Картунов вважає недоцільним обмежуватися спробами зображувати багатовимірний предмет, яким є етнополітичне буття, на площині, оскільки етнополітичні реалії для свого повного та адекватного зображення вимагають багатьох проєкцій, зібраних разом [2].

Керуючись такими настановами, у цьому дослідженні спробуємо проаналізувати декілька проєкцій етнополітичної стабільності як надзвичайно широкого та недостатньо визначеного терміна в етнополітичній науці, щоб доповнити багатовимірне зображення досліджуваного явища. Висунемо робочу гіпотезу про те, що етнополітичну стабільність можна визначати як стан, влас-

тивість етнополітичної системи, як індикатор етнонаціонального розвитку держави, як політико-правовий інститут, як невід’ємну складову етнополітичної безпеки держави і, зрештою, як політичну технологію, що застосовується в політичній боротьбі [3].

Насамперед слід констатувати труднощі систематизації теоретико-методологічної основи для дослідження етнополітичної стабільності держави виключно як етнополітичного явища. Тому для розуміння значення, місця та ролі етнополітичної стабільності в етнополітичній системі необхідно звернутися до першооснов – загальної теорії систем, вперше сформульованої австрійським біологом Л. Берталанфі 1937 року під час семінару з філософії в Чиказькому університеті. З його подачі теорія систем стала міждисциплінарною науковою та методологічною концепцією дослідження об’єктів-систем, яка розглядає поведінку і взаємодію різних систем у природі, суспільстві, техніці. Основною ідеєю теорії систем є визнання ізоморфізму законів, що керують функціонуванням всіх об’єктів, які можуть бути охарактеризовані як система. Головним завданням теорії систем є виявлення основних загальних принципів функціонування систем, необхідних для вивчення будь-якої групи об’єктів, що взаємодіють, у різних сферах досліджень. Таким чином, теорія систем стала важливою сполучною ланкою для міждисциплінарного діалогу між автономними сферами людського знання. Л. Берталанфі стверджував, що загальна теорія систем повинна стати регулятивним інструментарієм в науці, покликаним захищати її від поверхових аналогій [4].

Загальна теорія систем стала науково-методологічною концепцією дослідження всіх об’єктів, які підлягають класифікації як системи, тому вона може бути застосована для аналізу політичної й етнополітичної систем в контексті дослідження етнополітичної стабільності. Найповніше міждисциплінарне застосування теорія систем отримала у вигляді системного підходу, який широко застосовується у багатьох науках, в тому числі політичних, і конкретизує принципи та методи теорії систем. При застосуванні системного підходу у науковому дослідженні об’єкт розглядається як система. Саме поняття «система» належить до методологічних

понять, зауважує І. Родіонов. Дослідник подає такі визначення системи, як:

- 1) комплекс елементів, що знаходяться у взаємодії;
- 2) множинності об'єктів разом із відносинами цих об'єктів між собою;
- 3) певна кількість елементів, що взаємодіють одне з одним, утворюючи цілісність або органічну єдність [5].

Під взаємодією мається на увазі структура, організаційний зв'язок, інституційна впорядкованість, взаємозалежність. Теорія систем вивчає найбільш фундаментальні поняття і аспекти систем. Як підкреслює І. Родіонов, ця міждисциплінарна концепція «вивчає різні явища, відволікаючись від їх конкретної природи і ґрунтуючись лише на формальних взаємозв'язках між різними складовими, їх чинниками і на характері їх зміни під впливом зовнішніх умов. При цьому результати всіх спостережень пояснюються лише взаємодією їх компонентів, наприклад, характером їх організації та функціонування, а не за допомогою безпосереднього звернення до природи залучених в явища механізмів (будь вони фізичними, біологічними, екологічними, соціологічними, або концептуальними) [6]». Такий підхід дає всі підстави застосувати теорію систем для аналізу політичних та етнополітичних явищ у межах будь-якої політичної системи, зокрема етнополітичної.

Виходячи з вищезазначеного, об'єктом наукового дослідження постає не соціальна, фізична або політична реальність, а «система», тобто абстрактний формальний взаємозв'язок між основними ознаками і властивостями. Теорія систем та системний аналіз, незважаючи на понад півстоліття їх використання, мають потужний науковий потенціал в етнополітології. Універсальність дозволяє використання системного підходу у будь-якій сфері наукового дослідження, включаючи етнополітичну царину людського буття [7]. Теорія систем є інструментом вивчення різних класів, видів і типів систем; основних принципів і закономірностей поведінки систем; процесів функціонування та розвитку систем.

У цьому етнополітичному дослідженні використовуватимуться такі методологічні поняття загальної теорії систем, тож їх

деталізація необхідна на даному етапі напрацювання теоретико-методологічного апарату дослідження:

1) система як множинність елементів, що пов'язані одне з одним, взаємодіють одне з одним і формують цілісну єдність;

2) підсистема – неподільна частина системи, що має індивідуальні та загальні властивості, характерні для системи (найчастіше розглядається як складова, елемент системи);

3) зовнішнє середовище – середовище, в якому функціонує досліджувана система;

4) внутрішнє середовище системи, в якому функціонують її елементи і підсистеми;

5) мікропоказники системи – показники, що характеризують один з елементів системи;

6) макропоказники – загальні показники системи, що дозволяють характеризувати її за тими чи іншими параметрами;

7) емерджентні властивості – властивості системи як загального цілого, які відсутні у її окремих елементів та підсистем. У цьому випадку ми сформулювали понятійно-методологічний інструментарій дослідження, скориставшись напрацюваннями С.Дубовського [8], однак переглянувши та значно розширивши їх, адаптуючи до етнополітичної сфери.

Розглядаючи етнополітичну стабільність як стан, властивість етнополітичної системи, яка в свою чергу є одним із видів політичної системи, обов'язково слід скористатися науково-методологічним інструментарієм синергетики або теорії складних систем. Використання синергетичного підходу під час аналізу політичних процесів у межах етнополітології є не надто поширеним явищем. Однак під час дослідження такого об'єкта як етнополітична стабільність без методології синергетики не обійтися, адже стани найбільшої нестабільності системи у більшості випадків є точками біфуркації, в яких передбачити напрямок еволюції етнополітичної системи дуже складно, тож набагато ефективніше вжити заходів стабілізації системи, що запобігають їх виникненню [9].

Синергетика є міждисциплінарною методологією, яка дозволяє вивчати загальні закономірності явищ та процесів у будь-яких складних системах, що складаються з підсистем на основі

принципів самоорганізації. Міждисциплінарний характер синергетики, в тому числі можливість застосування її до аналізу етнополітичних систем, визначається тим, що принципи, які регулюють складні процеси самоорганізації, є однаковими незалежно від природи систем, тому для їх аналізу може застосовуватися математичний апарат. Інколи синергетику визначають також як науку, яка займається вивченням процесів самоорганізації, виникнення, підтримки, стійкості і розпаду структур (систем) найрізноманітнішої природи (біологічних, технічних, соціальних) [10]. Працюють у царині застосування методології синергетики щодо гуманітарних та соціальних наук В. Бранський, Л. Бевзенко, К. Водоп'янов, І. Добронравова, Н. Заріцька, Н. Геселева, В. Лутай, В. Василькова, О. Князева, С. Курдюмова.

Російський дослідник Ю. Данилов запевняє, що, на відміну від традиційних сфер наукового знання, синергетику цікавлять загальні закономірності еволюції систем будь-якої природи. Виявлення єдності моделі дозволяє синергетиці як міждисциплінарній методологічній парадигмі перетворювати надбання однієї сфери науки на загальнонауковий інструментарій, який може бути застосований представниками зовсім іншої сфери. Згідно з Ю. Даниловим, абстрагуючись від специфічної природи систем, синергетика описує їх еволюцію узагальненою мовою, встановлюючи ізоморфізм двох явищ, які вивчаються засобами різних наук, але при цьому зводяться до загальної моделі [11]. З цього випливає, що будь-яку синергетичну теорію або гіпотезу, напрацьовану в одній сфері, можна поширювати на системи іншої сфери, звісно ж, враховуючи особливості їх структури та функціонування.

Засновником синергетики як наукового підходу є німецький фізик Г. Хакен, який вперше використав цей термін під час доповіді в 1973 році під назвою «Кооперативні явища в дуже нерівноважних і нефізичних системах». Професор розглядав синергетику як науку про самоорганізацію, теорію «сумісної дії багатьох підсистем, у результаті якої на макроскопічному рівні виникає (нова) структура і відповідне функціонування» [12]. Монографія Г. Хакена під однойменною назвою «Синергетика» вийшла німецькою та англійською мовами в 1977 році. Попри

наявність великої кількості концептуальних розробок науки про самоорганізацію, їх об'єднує розуміння процесу розвитку як послідовної зміни стабільних станів системи нестабільними періодами хаотичної поведінки, в результаті яких відбувається перехід до нового стійкого стану (аттрактору), – підкреслює О. Максимова [13]. Вибір того або іншого шляху розвитку відбувається в точці біфуркації залежно від особливостей флуктуацій самої системи. З цього випливає, що бінарне відношення стабільність/нестабільність визначає стан системи і відіграє важливу роль в її розвитку та еволюції в часі і просторі.

Синергетика пояснює самоорганізацію в складних системах таким чином. Головним принципом самоорганізації є ускладнення систем через флуктуації або випадкові відхилення станів їх елементів і підсистем. Флуктуації, як правило, нівелюються у всіх динамічно стабільних і адаптивних системах за рахунок негативних зворотних зв'язків, які забезпечують збереження структури і стабільності системи. У більш складних відкритих системах відхилення з часом зростають, накопичуються і завдяки взаємодії з зовнішнім середовищем викликають ефект колективної поведінки елементів і підсистем, що дестабілізує систему аж до хаотичного стану. Через певний час хаос призводить або до руйнування колишньої структури системи, або до виникнення нової більш складної. Оскільки флуктуації мають випадковий характер, то стан системи, її структура після біфуркації зумовлюються дією суми випадкових факторів.

Поява структури (або самої системи) та її ускладнення трактується в межах синергетичної парадигми як загальний механізм еволюції, що спостерігається у всесвіті: від елементарного і примітивного до складного і більш досконалого. У випадку етнополітичних систем – від етноспільноти (етносу, корінного народу, національної меншини) до нації, якій у процесі етногенезу (еволюції етносу) вдалося сформувати власну державу. Тому зі світоглядної точки зору синергетику часто позиціонують як «універсальну теорію еволюції», що формує основу для пояснення ускладнення всесвіту. О. Максимова запевняє, що використання синергетики у дослідженні політичних процесів має переваги і перспективи, оскільки синергетика як наука про самоорганізацію

дозволяє відобразити динаміку політичної системи, зокрема її кризові, в тому числі нестабільні стани, надати характеристику тим або іншим політичним процесам, що відбуваються у конкретній політичній системі, визначити подальшу траєкторію розвитку системи тощо [14]. Позаяк синергетика володіє універсальним категоріальним апаратом, це дає можливість адаптувати здобутки соціальних, математичних, і навіть технічних, природничих наук до потреб етнополітичних досліджень.

Властивість до державотворення або формування складної самоорганізаційної етнополітичної форми у вигляді нації-держави Ю. Римаренко, С. Римаренко та Л. Шкляр вважають самоорганізаційною підвалиною розвитку етносів [15]. Тобто також використовують синергетику як загальну методологію етнополітичних досліджень. А в межах синергетичної парадигми самоорганізація, яка завершується утворенням нових більш складних структур, може відбутися лише в системах достатнього рівня складності, що мають певну кількість елементів, які взаємодіють між собою, критичні параметри зв'язку і відносно високі значення ймовірностей флуктуацій. З цього випливає, що не кожна етнічна група, яка складається з членів, об'єднаних спільною етнічною ідентичністю, та володіє певними ресурсами, зможе самоорганізуватися в етнополітичну систему та сформувати державність. У цьому випадку ефект від синергетичної взаємодії її складових буде недостатнім для формування колективної поведінки елементів системи і тим самим виникнення етнополітичної самоорганізації [16]. Недостатньо складні системи не здатні ні до спонтанної адаптації, ні, тим більше, до розвитку. Вони згодом втрачають свою структуру і руйнуються. Історія налічує безліч зниклих етносів, що були завойовані та асимільовані іншими етносами.

Окрім того, не варто переоцінювати значення самоорганізації в етнополітичній системі, яка, як і політична система, є різновидом соціальної системи і володіє більшістю її рис. У соціальних системах самоорганізація поєднується з організацією. «Принципова відмінність соціальних систем від природних полягає передусім у тому, що в них самоорганізація доповнюється організацією, оскільки в суспільстві діють люди, які обдаровані свідомістю,

ставлять собі певну мету, які керуються мотивами своєї поведінки і ціннісними орієнтаціями. Тому взаємодія організації і самоорганізації, випадкового і необхідного складає основу розвитку соціальних систем», – стверджує Г. Рузавін [17]. Але оскільки в межах етнополітичної системи представників певної етнічної спільноти (наприклад, етнічні еліти), які своїми діями впливають на стан, еволюцію, формування структури етнополітичної системи, розглядатимемо як внутрішні елементи системи, їх діяльність можна вважати продовженням самоорганізації системи.

Хоча в українській політології також присутні інші точки зору. Наприклад, О. Максимова, вивчаючи фази розбалансування політичної системи і біфуркації, що характеризуються дослідницею як політично нестабільні, стверджує: «Внаслідок того, що розвиток політичної системи здійснюється не тільки за самоорганізаційними, але й за організаційними принципами, характер розвитку політичних процесів в умовах нестабільності багато в чому залежить від дій політичної еліти; від тієї тактики, яка реалізується в процесі управління кризовими явищами в економіці, політиці і в суспільстві в цілому» [18]. На думку О.Максимової, для здійснення ефективного управління політичними процесами правляча еліта повинна бути здатна спрогнозувати наближення фази розбалансування політичної системи, її перехід в нестабільний стан і не допустити входження в зону біфуркації, де ступінь керованості системи різко знижується. Тоді як розпізнавання цих чинників – передвісників біфуркації дозволить відповісти на питання про джерела нестабільності політичної системи і запобігти їм. Однак із цих тверджень випливає, що політичні еліти є елементами зовнішнього середовища, що впливають на політичну систему зовнішніми організаційними інструментами, що, на наш погляд, не зовсім коректно щодо етнополітичної системи.

У цьому контексті повернімося до теорії етнополітичної самоорганізації Ю. Римаренка, С. Римаренка та Л. Шкляра, в якій етноси розглядаються як етнополітичні системи. З цієї теорії також можемо зробити висновок, що державність постає головним антиентропійним механізмом, ускладненням етнополітичної системи, що забезпечує стабільний розвиток етносу, але не може бути

набутою кожним етносом. Власне, дослідники стверджують, що етноси захищають та відтворюють себе протягом тисячоліть не лише завдяки державності, яку розглядають як стабілізаційний антиентропійний механізм захисту та самозбереження етносу. Навпаки, державність постає привілеєм, оскільки переважна більшість етносів не володіють цим інструментом самоорганізації та самозахисту. Припускаємо, що привілейованість державності обумовлена конкурентним середовищем етнодержавотворення. Одні етноси опиняються в більш сприятливих умовах і використовують свій шанс на формування держави, інші впродовж всієї історії розвитку перебувають у дискримінованому становищі національної меншини. Зауважимо, що державність не є невід'ємним атрибутом етнополітичної системи, однак відстежувати етнополітичну стабільність як етнополітичне явище найзручніше у випадку розуміння держави як етнополітичної системи.

Втім, як зауважують Ю. Римаренко, С. Римаренко та Л. Шкляр, сучасне політико-правове та гуманітарне мислення зробило значний крок уперед, напрацювавши цілу систему міжнародно-правових норм, згідно з якою нетитульні етноси або етноси, що перебувають у становищі національних меншин, користуються низкою прав, які дозволяють їм зберегти ідентичність, тобто своєрідними антиентропійними засобами захисту від штучного поглинання іншими етносами [19]. Але поява цих антиентропійних засобів стала можливою лише завдяки ускладненню структури людської цивілізації як системи, невід'ємною частиною якої є сучасний тип державності та формування наддержавних структур – регіональних або міждержавних, які виконують функцію підтримання стабільності.

С. Дубовський, виокремлюючи чотири основні ідеї загальної теорії систем як міждисциплінарної методології, яка може бути застосована також в етнополітології, наголошує на важливості:

1) самостабілізації систем, що означає здатність системи пристосовуватися до потоку збурень зовнішнього середовища і залишатися в стійкому стані (якщо самостабілізація або зовнішня стабілізація відсутні, то система руйнується або переходить в якісно новий, але вже стабільний стан);

2) самоорганізації систем, що означає здатність самоорганізуватися, тобто змінювати свою структуру і методи забезпечення сталого еволюційного розвитку;

3) ієрархізації систем, що означає здатність системи ускладнюватися, набувати ієрархічної структури, тобто розподілятися на підсистеми різного рівня ієрархії, які знаходяться в різних відносинах підпорядкування;

4) упорядкованої цілісності системи (оскільки емерджентні властивості виникають у системи в цілому і відсутні у її окремих елементів, дослідник виокремлює макроповедінку системи, пов'язану з її емерджентними властивостями) [20].

Зважаючи на те, що у всіх цих принципах присутній елемент стабільності, стабілізації, підтримання стабільного стану, а вітчизняні етнополітологи пропонують прецеденти розгляду царини етнополітичного буття через призму системного методу, теорія систем і теорія складних систем (синергетика) чи не найкраще дають можливість зрозуміти місце та функції етнополітичної стабільності в державі як етнополітичній системі [21]. Втім, будь-яке наукове дослідження – це творчий процес, де не існує і не може існувати заздалегідь визначених методів пізнання. І. Кондратьєва щодо цього слушно зауважує, що зміст методів не формується довільно на свій розсуд дослідником, адже на практиці методологія конструюється через практичну взаємодію суб'єкта (дослідника) з об'єктом дослідження. Однієї практичної взаємодії суб'єкта і об'єкта для ефективного використання методу недостатньо: потрібні об'єктивні знання про об'єкт дослідження [22]. Такі знання зафіксовані в теоріях, тому використання їх наповнює метод ідеями, принципами, підходами. На думку дослідниці, через взаємодію суб'єкта та об'єкта з теоретичними знаннями, останні потрапляють до методологічного інструментарію, який в кінцевому підсумку стає тим елементом наукового дослідження, навколо якого об'єднуються теорія, практика, суб'єкт та об'єкт дослідження.

Таким чином, наша взаємодія (вивчення) об'єкта дослідження та використання доробку вітчизняних та зарубіжних політологів дають усі підстави для застосування теорії систем та синергетики у дослідженні етнополітичної стабільності. Однак у цьому кон-

тексті слід внести корективи у їх використання до вивчення етнополітичної сфери, яка характеризується ірраціональністю та емоційністю поведінки її суб'єктів, нехарактерними для інших соціальних систем. Ю. Римаренко, С. Римаренко та Л. Шкляр, визначивши в загальних рисах на методологічному рівні механізм етнодержавотворення, в основі якого знаходиться прагнення етнонаціонального організму до стабільного розвитку, запитують себе, як спрацьовує антиентропійний механізм на рівні етнополітичного організму як системи і які мотиви та рушійні чинники спонукають його до самоорганізації саме у такий спосіб. І зауважують у відповідь, що на відміну від біологічного організму, етнополітичний як різновид соціального організму спрямовує свою життєдіяльність шляхом свідомого цілепокладання. Тобто йдеться про регулятивний та поведінковий вплив не стільки раціональних, скільки чуттєво-емоційних станів свідомості. Дослідники резюмують, що на певному рівні самоорганізації етносу провідну роль відіграє свідомісний рівень саморегуляції, завдяки якому формуються національні ідеї, вибудовуються національні стратегії і проекти національного буття [23].

Будь-яка політична система є складним багаторівневим утворенням, і це також необхідно враховувати, застосовуючи заходи стабілізації системи. Для вирішення тієї чи іншої проблеми недостатньо діяти лише на одному рівні, вважаючи, що зміни, які на ньому відбудуться, зможуть перебудувати всю систему відповідно до вимог суспільства або політичних еліт [24]. Особливо це характерно для етнополітичної системи. Так, заходи підтримки, позитивної дискримінації одних етноспільнот можуть призвести не до покращення їх становища, а, навпаки, до загального погіршення міжетнічних відносин у суспільстві. У політичній багаторівневій системі слід також враховувати дію резонансу – накладення однієї кризи на іншу (економічної на політичну, соціальну на політичну), посилення їх інтенсивності та деструктивних наслідків.

Для дослідження етнополітичної стабільності визначальним є той факт, що теорія систем розглядає характеристики будь-якого складно організованого об'єкта крізь призму таких фундаментальних визначальних чинників: структура (будова) системи; її

склад, до якого входять підсистеми, елементи; поточний стан системної обумовленості; середовище, в межах якого розгортаються всі процеси, яке впливає або задає напрям та особливості функціонування системи. Г. Рузавін наголошує, що у окремих випадках, крім дослідження вищезгаданих чинників (будова, склад, стан, середовище), доцільним є широкомасштабне дослідження організації елементів нижніх структурно-ієрархічних рівнів, тобто інфраструктури системи. У цьому випадку кожен елемент розглядається як відносно гетерономна, але і відносно автономна система щодо структури, середовища, складу і стану якої однаковим чином застосовуються принципи системної декомпозиції [25].

Цей методологічний підхід не часто, але застосовується в етнополітології. Наприклад, Н. Ціцуашвілі, аналізуючи етнополітичний аспект національної безпеки, побудував своє наукове дослідження на підході системної декомпозиції, застосувавши його до національної безпеки. У результаті дослідник запропонував обґрунтування поняття етнополітичної безпеки і рекомендував політико-правову інституціоналізацію її як підсистеми національної безпеки держави. На думку Н. Ціцуашвілі, розбалансованість системи забезпечення національної безпеки гальмує розвиток її підсистем, у тому числі етнополітичної, а безсистемний підхід до забезпечення національної безпеки, основ її формування та функціонування, змісту та призначення, завдань, функцій унеможливорює цілісне бачення національної безпеки та її складових, а отже, і ефективне забезпечення [26].

Системна декомпозиція як науковий метод системного підходу передбачає поділ цілого як системи на окремі частини з подальшим їх вивченням. Цей метод дозволяє розглядати будь-яку досліджувану систему як складну, що складається з окремих взаємопов'язаних підсистем, які, в свою чергу, також можуть бути розчленовані на окремі елементи. За допомогою методу системної декомпозиції науковці можуть досліджувати не тільки матеріальні об'єкти, але і процеси, явища і поняття, у тому числі етнополітичні. Н. Ціцуашвілі за допомогою цього наукового методу подав національну безпеку як декомпозовану систему, детально дослідивши її підсистему – етнополітичну безпеку. Вихідна сис-

тема під час застосування такого методу розташовується на першому або нульовому рівні. Після її розчленування отримуємо підсистеми першого/другого рівня. Розчленування цих підсистем або деяких з них призводить до появи підсистем третього/четвертого рівня, що дає можливість досліднику ретельно дослідити об'єкт, який його цікавить, у межах системного методу.

Спрощене графічне відтворення декомпованої системи здійснюється у вигляді ієрархічної структури. О. Живицька вважає, що критеріями для системної декомпозиції найчастіше слугують такі ознаки: функціональне призначення (наповнення) складових; структурні особливості; види етапів і процесів (цикл, стан); предметні характеристики (економічні, інформаційні, політичні) [27]. Як правило, система розчленовується лише за однією ознакою, характерною для усіх підсистем та системи як цілого, тому підсистеми, що виокремлюються у сумі повинні повністю характеризувати систему. У випадку етнополітичної системи її елементи повинні мати певні однакові ознаки, хоча функціонально, на наш погляд, вони можуть суттєво відрізнятись.

Теорія систем стверджує, що абсолютна більшість систем, у тому числі й етнополітичні, можуть бути декомповані як базові складові – підсистеми. Однак головна проблема застосування системної декомпозиції для політичних систем полягає в тому, що в складних системах відсутня однозначна відповідність між законом функціонування підсистем і алгоритмом, за допомогою яких вони реалізуються. Яким чином системна декомпозиція та системний аналіз в цілому можуть бути застосовані для вивчення явища етнополітичної стабільності? Ми спробуємо довести в цьому дослідженні, що етнополітична система є різновидом політичної системи, застосувавши метод системної декомпозиції та теорію систем. Виходячи з загальних закономірностей цієї методології, для етнополітичної стабільності будуть притаманні загальні ознаки політичної стабільності. Також на початку дослідження припустимо, що в різних політичних системах спостерігатимуться різні види політичної стабільності, що дозволить класифікувати також різновиди етнополітичної стабільності.

Ось чому ключовим для розуміння етнополітичної системи та ролі етнополітичної стабільності в ній необхідне вивчення полі-

тичної системи, її особливостей та ролі політичної стабільності в межах системного підходу, зокрема системної декомпозиції. Для системного підходу як методологічного інструментарію характерні такі ознаки:

1) цілісність, що дозволяє розглядати одночасно систему як єдине ціле і в той же час як підсистему для вищих рівнів (політичну підсистему як систему вищого рівня);

2) ієрархічна структура, що означає наявність безлічі (принаймні, двох) елементів, яка передбачає підпорядкування елементів нижчого рівня елементам вищого рівня (етноспільноти є елементом нижчого рівня, тоді як органи влади – вищого);

3) структуризація, що дозволяє аналізувати елементи системи та їх взаємозв'язок в межах конкретної організаційної структури, при чому вважається, що процес функціонування системи зумовлений не стільки властивостями її окремих елементів, скільки властивостями самої структури (наприклад, в Україні відсутність інституційної структури забезпечення етнонаціональної політики довгий час дестабілізувала етнополітичну систему);

4) множинність, що означає застосування безлічі моделей з різних галузей науки для аналізу окремих елементів і системи в цілому (було здійснено спробу застосування математичної моделі бінарних відношень до аналізу етнополітичної стабільності);

5) системність як властивість об'єкта мати всі ознаки системи [28].

Отже, для вивчення етнополітичної стабільності як різновиду політичної стабільності необхідно звернутися до цієї категорії та її місця в політичній системі за допомогою запропонованої методології – системного аналізу. Одразу зауважимо, що політична стабільність у західних студіях розглядається здебільшого як складова соціальної стабільності – Е. Дюркгеймом, М. Вебером, В. Парето. Під політичною стабільністю узагальнено розуміють баланс соціальних груп, політичних сил, за якого вони не можуть суттєво змінити політичну систему у своїх інтересах – таким чином забезпечується стан відносної рівноваги інтересів суспільних груп та політичних акторів. І західні, і вітчизняні дослідники підкреслюють важливу роль держави та її інститутів у забезпеченні політичної стабільності. А. Хеслоп визначає полі-

тичну стабільність як стан миру в країні, який забезпечується діяльністю уряду, що приймає рішення, виходячи з забезпечення інтересів народу [29].

В. Кремень підкреслює визначальну роль держави у забезпеченні політичної стабільності – в умовах демократичного ладу усі механізми влади спрямовані на досягнення певної рівноваги соціально-політичних інтересів. Також формується механізм саморегулювання, у тому числі політичних відносин. На думку дослідника, саме політична система і політичний режим визначають характер політичної стабільності. В кожній країні діє механізм адаптації політичної системи до змін умов функціонування суспільства [30]. За допомогою інституційної, правової бази формується здатність політичної системи справлятися з анархією, забезпечуються найбільш оптимальні умови нормального функціонування. Постійна трансформація політичної системи, збалансованість усіх соціальних, політичних сил забезпечує політичну і суспільну стабільність в країні.

Усі ці характеристики справедливі й для етнополітичної сфери. На визначальну роль держави в підтриманні балансу етнополітичних інтересів вказує визначення етнонаціональної політики, її головних завдань. У попередніх студіях нами було запропоновано авторське визначення державної етнонаціональної політики як невід’ємної складової внутрішньої політики держави, спрямованої на регулювання сфери етнонаціональних відносин і процесів з метою формування політичної нації, забезпечення гармонійного розвитку всіх її складових: нації в цілому, національних меншин та етнічних груп, утвердження атмосфери міжетнічної толерантності у суспільстві [31]. І хоча в ньому не згадується про стабільність, очевидно, що гармонійний розвиток етноспільнот, утвердження толерантності, запобігання конфліктам на етнічному ґрунті неможливі без досягнення етнополітичної стабільності.

Держава займає центральне місце у політичній системі суспільства. Першими дослідниками політичних систем – Г. Алмондом та Д. Істоном також широко застосовувався системний аналіз. Американський політолог Д. Істон вперше використав поняття «політична система» в науковому дискурсі політики в 1953 році,

провівши аналогію політичних систем з біологічними. Аналізуючи політику, дослідник використав біологічні системи, що взаємодіють один з одним і з зовнішнім середовищем, щоб продукувати змінний, але стабільний стан системи [32]. Таким чином, вже на початку наукового осмислення як явища, політична стабільність була визнана як головна ознака політичної системи. Д. Істон стверджував, що політичні системи за аналогією з іншими системами функціонують в зовнішньому середовищі, яке, в свою чергу, складається з безлічі інших систем – екологічної, економічної, соціальної, культурної та інших. Система зазнає впливу зовнішнього середовища та сама активно впливає на нього з метою самозбереження та розвитку. Д. Істон доводив, що вивчення політичного життя, процесу прийняття рішень, функціонування політичних інститутів можливе в межах певної структури, в яких ці політичні практики відбуваються, тобто в межах політичної системи.

Дослідник запропонував розглядати «політичне життя як систему взаємопов'язаних активностей (дій)» [33]. Д. Істон наголошував на необхідності відмежування політичної системи від інших систем та середовища її функціонування і вказував на важливість встановлення її кордонів за аналогією з фізичними системами. Ризикнемо припустити, що цей підхід обумовлений хибною аналогією політичної системи з біологічними системами на початку застосування системного методу в політології, а також зручністю проведення аналізу такої системи, адже безперервна взаємодія, наприклад соціальної та політичної систем ускладнюватиме процес наукового дослідження. Крім того, політологам для наукового позиціонування об'єкта дослідження було конче необхідно розмежувати процеси всередині політичної системи, її взаємодію з середовищем та взаємовплив системи на середовища. Вивчаючи політичну стабільність, немає потреби встановлювати жорсткі кордони політичної системи, а тим більше етнополітичної, оскільки це безпосередньо не впливає на об'єкт дослідження, його характеристики та особливості.

Також слід враховувати наступний чинник. У теоріях винахідників політичної системи, Д. Істона та Г. Алмонда важливу роль виконував аналіз політичної системи з точки зору функ-

ціональності, встановлення функцій – входу та виходу. Д. Істона цікавив процес прийняття політичних рішень та їх вплив на зовнішнє середовище – суспільство. Г. Алмонд провів класифікацію функцій входу та виходу. До функцій входу дослідник зараховував політичну соціалізацію й залучення до участі в політичному житті; артикуляцію інтересів, тобто формування вимог, які відповідають реальним або уявним інтересам; агрегування, тобто поєднання інтересів; політичну комунікацію. Функції входу здійснюються недержавними формуваннями – політичними партіями, групами тиску, засобами масової інформації тощо, а функції виходу – державними органами законодавчої, виконавчої влади та правоохоронними, а також судовими органами. Функції виходу – це розробка норм, застосування норм і контроль за дотриманням їх.

Г. Алмонда, на відміну від Д. Істона, цікавив не стільки аналіз процесів, що відбуваються в системі, скільки визначальне значення стійких структур політичної системи, – вважають українські політологи [34]. Г. Алмонд припускав, що здатність політичної системи впливати на суспільство й одночасно підтримувати стабільність залежить від спеціалізації ролей і функцій політичних інститутів, які є сукупністю взаємозалежних елементів. Кожен елемент структури (державна, партій, еліти, право) виконує життєво важливу для всієї системи функцію. І це дозволяє розглядати систему в термінах «збереження», «зміна» і «адаптація», що характеризують підтримання політичної системи у стабільному стані [35]. Призначенням політичної системи є зняття напруги в суспільстві, запобігання конфліктам між членами, групами суспільства, напрацювання механізмів самозбереження та стабілізації соціальної системи в цілому.

Тому з точки зору вивчення політичної стабільності нас більше цікавить теоретичний підхід Д. Істона, а не структурно-функціональний Г. Алмонда. Д. Істон таким чином описував підтримання стану стабільності політичною системою: «Якщо система не наближається до стану ентропії – а ми припускаємо, що це нехарактерно для більшості політичних систем – функції входу повинні продовжувати виконуватися. Без виконання функцій входу система на працює. Без виконання функцій виходу, ми не

можемо ідентифікувати, що система працює [36]». Якщо припустимо, що підтримання стабільності в самій політичній системі є іманентною функцією політичної системи, то від її виконання залежить самозбереження політичної системи. Інакше їй загрожує ентропія. Функція підтримання стабільності притаманна всім системам, що демонструють тривале збереження у часі, тому стабільність одночасно характеризується як властивість, ознака, характеристика системи і як її стан.

У політичній системі, зазвичай, розрізняють п'ять структурних груп елементів: політичні інститути, політичні відносини, політичні норми, політичну свідомість і політичну культуру [37]. Виходячи з аналізу структури, виокремлюють організаційно-інституційну, регулятивну, функціональну, комунікативну та духовно-ідеологічну підсистеми політичної системи. Зауважимо, що це лише один варіантів виокремлення підсистем політичної системи, але на їх прикладі можна з'ясувати роль підсистем у забезпеченні виконання функції політичної стабільності. У переважній більшості політичних систем завдання підтримання політичної стабільності покладається на: інституційну підсистему, до якої входять держава та органи влади, політичні партії, громадсько-політичні організації, церква, органи місцевого самоврядування та регулятивну підсистему, яку утворюють сукупність політичних норм (що напрацьовуються державою та суспільством), традицій, за допомогою яких здійснюється регулювання політичних відносин.

Однак всі інші підсистеми також беруть участь у виконанні функції підтримання політичної стабільності. Функціональна підсистема політичної системи знаходить відображення у політичному процесі й політичному режимі. Останній визначає особливості політичної стабільності. Комунікативна підсистема задає формат політичних відносин, тобто тих зв'язків між людьми та їх спільнотами, які складаються у процесі реалізації влади або з її приводу. Інформаційно-комунікативна підсистема відіграє провідну роль у підтриманні стабільності з огляду на її значення (Інтернету та інших ЗМІ) в сучасному світі. Духовно-ідеологічну підсистему політичної системи складають політична свідомість і політична культура, які також впливають на підтримання по-

літичної стабільності з огляду на свої особливості. Політична свідомість більшості громадян нестабільних політичних суспільств, зокрема тих, що перебувають в стані революції або війни суттєво відрізняється від стабільних за кількісними та якісними показниками. Інколи кількість підсистем політичної системи обмежують чотирма: організаційно-інституційною, яку, зі свого боку, розподіляють на організації (громадянське суспільство, суспільно-політичні рухи) та інститути (парламентаризм, партії, громадянство); нормативно-регулятивною; комунікативною; культурно-ідеологічною [38].

Дослідники не відокремлюють підтримання стабільності політичної системи в окрему функцію окремої підсистеми. У цьому контексті важливо розмежовувати стабільність політичної системи та політичну стабільність у державі або суспільно-політичну в суспільстві. Попри тотожність (наприклад, стабільність політичної системи в більшості випадків означає політичну стабільність в державі), стабільність політичної системи і більше науковим, теоретичним конструктом, що дозволяє досліднику аналізувати політичну систему як об'єкт, що перебуває у стані нестабільності/стабільності. Тоді як політична стабільність, виходячи з розуміння політичної системи у засновників-теоретиків методу, стосується як держави, що є елементом політичної системи, так і суспільства, що вважається зовнішнім середовищем відносно політичної системи. Це ускладнює розуміння та визначення етнополітичної стабільності, яка однозначно стосується, окрім вищезгаданих структур (держави, суспільства), також і етноспільнот [39].

Так, Д. Істон стверджує, що вимоги суспільства впливають на політичну систему, вони є джерелом змін у ній – у такий спосіб зовнішнє середовище флюктує, генеруючи нові вимоги входу для системи [40]. Водночас політична система не може функціонувати без підтримки як зовнішнього середовища (суспільства), так і внутрішньої підтримки, що здійснюється безпосередньо її елементами. Механізм функціонування політичної системи ґрунтується на зворотному зв'язку, за допомогою якого сигнали виходу системи впливають на вимоги й підтримку. Зворотний зв'язок є основним механізмом усунення напруження та нестабільності в суспільстві, але ефективно працює він лише у випадку здатності

влади реагувати на імпульси, що надходять до системи. Зворотний зв'язок орієнтований на підтримку рівноваги політичної системи. Взаємодія окремих елементів політичної системи і їхнє пристосування до зовнішнього середовища за допомогою зворотного зв'язку складають суть системної теорії. Тільки реагуючи на імпульси, що йдуть із зовнішнього оточення, система зберігає здатність до стабільного функціонування і розвитку. Політологи переконані, що саме запропонована модель Д. Істона дозволяє оцінити стан політичної системи, аналізувати умови її стабільності або нестабільності, а також прогнозувати наслідки прийнятих політичних рішень [41].

Дослідники поділяють системи на закриті та відкриті залежно від взаємодії з зовнішнім середовищем. Система класифікується як відкрита, якщо вона обмінюється з зовнішнім середовищем матеріальними потоками, енергією, інформацією або іншими ресурсами. Відкритість системи означає, що система в процесі функціонування взаємодіє з іншими системами: зазнає впливу інших систем і/або сама впливає на функціонування інших систем. У випадку, якщо жодні потоки ресурсів не перетинають кордони системи, то система розглядається як замкнута. Згідно з принципами самоорганізації та ускладнення структури, будь-яка демократична політична система повинна бути відкритою. Закрита система кінцевому підсумку доходить до стану максимальної ентропії і припиняє еволюцію. Серед політичних систем до закритих належать політичні системи з тоталітарним або авторитарним режимом, але навіть ці системи вважаються закритими лише умовно, оскільки взаємодія з зовнішнім середовищем повністю не припиняється. Прикладом таких політичних систем можуть бути авторитарні та тоталітарні режими КНДР, Куби, Російської Федерації, які обмежено взаємодіють з іншими політичними системами. Етнополітична система належить до відкритих динамічних систем, оскільки взаємодіє з зовнішнім середовищем. Політична та етнополітична системи є, зі свого боку, підсистемами систем вищого рівня. Тоді як підсистема не може бути закритою в принципі: всі підсистеми відкриті, оскільки обов'язково обмінюються з іншими підсистемами хоча б одним ресурсом, формуючи єдину систему вищого порядку.

Відповідно до теорії застосування синергетики до аналізу політичних систем О. Максимової, характеристика політичної системи як динамічного утворення передбачає, що система знаходиться під впливом різних зовнішніх сил, в результаті дії яких вона змінюється в часі. В цілому динамічні стани систем протиставляються станам відносної рівноваги, вони є стабільними [42]. Тоді як нестабільні стани системи є одним з окремих випадків прояву системної динаміки. Загалом самоорганізація в складних системах, перехід від одних структур до інших, виникнення нових рівнів організації неодмінно супроводжуються порушенням симетрії. Самоорганізація в складних і відкритих системах, до яких належать соціальні системи, призводить до необоротного руйнування старих і до виникнення нових структур і систем.

У будь-якої відкритої системи на вході і виході спостерігаються потоки різної природи (фізичні, біологічні, фінансові, інформаційні і т.д.), тому, як стверджує С. Дубовський, відкрита система може розглядатися як оператор переробки сигналу входу в сигнал виходу [43]. Зворотний зв'язок притаманний усім відкритим системам, його наявність критично важлива для підтримання у стабільному стані етнополітичної системи. Якщо сигнал виходу трансформується якимось чином у сигнал входу, то йдеться про існування зворотного зв'язку, який може мати як позитивну, так і негативну природу. С. Дубовський переконаний, що для стабільного існування соціальних систем також конче необхідна наявність негативних зворотних зв'язків поряд з позитивними. Рішення, що не мають підтримки на нижчому та середньому рівнях політичної системи, можуть призвести до криз, конфліктів, соціальної апатії, тобто дестабілізації. Тому адаптація, самозбереження і переорієнтація політичної системи можливі тільки при ефективному зворотному зв'язку, незалежно від типу політичного режиму, за винятком диктатури.

Припускаємо, що негативний зворотний зв'язок відіграє чи не важливішу роль у стабілізації етнополітичної системи, ніж позитивний. Яскравим прикладом стабілізаційної дії негативного зворотного зв'язку в межах етнополітичної системи можуть бути теракти у Франції 2015 року, зокрема теракт в редакції фран-

цюзького сатиричного щотижневика Charlie Hebdo в Парижі. Журнал, відомий публікацією карикатур на пророка Магомета та лідерів Ісламської держави, став об'єктом помсти радикальних ісламістів-мігрантів. 7 січня невідомі у масках з криками «Аллах Акбар» увірвались до редакції, де почали розстрілювати працівників з автоматів Калашникова. У результаті стрілянини загинуло 12 осіб, зокрема відомі публіцисти та карикатуристи. Нападниками виявилися уродженці Алжиру, мігранти, які мали дозвіл на проживання у Франції.

Цей та інші терористичні акти (вибухи на стадіоні «Стад де Франс») стали наслідком посилення позицій мігрантів-вихідців з ісламських держав у французькому суспільстві. Збільшення кількості мігрантів є прикладом позитивного зворотного зв'язку в етнополітичній системі. Мігранти приїждять в розвинену країну (в даному випадку у Францію) на нове місце проживання і знаходять там більш сприятливі умови, ніж на колишньому місці. Про це вони повідомляють своїх родичів, знайомих в країнах ісламського світу, внаслідок чого міграція лавиноподібно збільшується. Це позитивний зворотний зв'язок, але без встановлення негативного зворотного зв'язку стійкий еволюційний розвиток етнополітичної системи унеможлиблюється. Саме така ситуація зараз спостерігається у Західній Європі, зокрема у Франції. Частка мусульман у демографічній структурі французького суспільства зростає, але їх соціальні, етнокультурні та етнополітичні позиції гірші, ніж на батьківщині, з якої вони мігрували. Матеріальне становище мігрантів у новій країні проживання суттєво покращилося, але етнокультурне і етнополітичне суттєво погіршилося.

Журнал Charlie Hebdo, критикуючи, висміюючи окремі складові ісламської релігійної самобутності у відповідь на збільшення кількості мусульман у французькому суспільстві, відстоював такі західні цінності, як свобода слова, самовираження, плюралізм думок та позицій. Вони несумісні з релігійним світоглядом мігрантів з ісламських держав, тому представники джихадських організацій зважилися на теракт, в такий спосіб демонструючи свою незгоду з західними цінностями. Бойовики Ісламської держави схвалили теракт, висловлюючи задоволення тим, як «леви ісламу помстилися за пророка». Тоді як генеральний

секретар ООН Пан Гі Мун назвав стрілянину в Charlie Hebdo «прямим нападом на наріжний камінь демократії – на засоби масової інформації та свободу висловлювання думок» [44]. Дослідники констатували конфлікт Західної та Східної цивілізації.

Після теракту 7 січня чимало людей почали стихійно збиратися у різних містах Франції для того, щоб висловити підтримку сім'ям загиблих журналістів. Багатотисячні мітинги на знак протесту проти нападу терористів на редакцію сатиричного журналу пройшли в 21 місті Франції під гаслом «Je suis Charlie» («Я – Шарлі» або «Шарлі – це я»). У Парижі на Площу Республіки вийшло близько 15 тис. осіб, в Ліоні акція зібрала від 10 до 15 тис., у Тулузі – 10 тис., а у Нанті 5 тис. Зворотний негативний зв'язок цієї події для Франції знайшов відображення у заходах стабілізації етнополітичної системи: усвідомленні необхідності перегляду етнонаціональної, зокрема міграційної політики держави, яка вважається занадто лояльною до мігрантів [45]. Окрім того, терористичний акт в редакції Charlie Hebdo викликав зростання популярності ксенофобських та праворадикальних політичних сил, на зразок Народного фронту, у своїх політичних програмах негативних налаштованих щодо мігрантів-мусульман з країн Сходу.

Таким чином кривава помста мігрантів-мусульман за критику їх релігійного пророка та політичних лідерів не посилила їх позицій, а навпаки, запустила в етнополітичній системі Франції механізми, спрямовані на регулювання, скорочення частки мусульман та погіршення їх етнокультурного та політичного становища у французькому суспільстві. Експерти переконані, що за тієї кількості мігрантів-мусульман, які продовжують прибувати до ЄС, за тієї радикалізації, яка відбувається з ісламським населенням світу, країни Європи опинилася перед складним вибором. Перший варіант – продовження політики мультикультуралізму, намагаючись нівелювати стародавніми європейськими цінностями несумісні з ними ісламські цінності. Другий варіант – Європа стоїть на порозі ксенофобізації, ізоляції та закриття кордонів.

I. Бреммер виокремлює кілька фактів, що підтверджують ці припущення та пояснюють напад на Charlie Hebdo. Серед них рекордний рівень міграції: за оцінками прикордонної служби ЄС

Фронтекс торік в Європу намагалися нелегально проникнути майже 1 млн. осіб. По-друге, це економічна криза та етнополітичні стереотипи [46]. Безробіття серед молоді у Франції перевищує 24%. При цьому середньостатистичний француз вважає, що більше третини населення країни – мусульмани, тоді як насправді ця цифра набагато менша і становить не більше 10%. Це підтвердило соціологічне дослідження Pew Research, наведене журналом *The Economist*. Видання після теракту у Парижі вирішило порівняти реальний відсоток мусульман в країнах Європи з тим, як його оцінюють європейці, і вказало на велику розбіжність між стереотипами та реальністю. Так, зокрема, у Франції мусульманське населення становить 8%, в той час як, на думку французів, їх кількість сягає 31%. Таку ж різницю зафіксовано і в Бельгії, громадяни якої вважають, що серед них 29% мусульман, в той час як насправді – лише 6%. Британці вважають, що мусульмани становлять 21% їхнього населення, в той час як статистика свідчить про 5%. Схожою є також ситуація в Італії (4% мусульман проти «уявних» 20%), Німеччині (6% проти 19%), Швеції (5 проти 17%) та Іспанії (2% проти 16%) [47]. Отже, європейці значно переоцінюють відсоток мусульманського населення, їх вплив та загрозу європейським цінностям у своїх країнах.

По-третє, це посилення антимігрантських настроїв, результатом якого стає зростання популярності праворадикальних партій. Якщо рейтинг схвалення Національного фронту в 2010 році був на рівні 18%, то останні опитування 2015 року та регіональні вибори дають йому 31%. Тому І. Бреммер переконаний, що теракти викликає напруженість у відносинах з мігрантським мусульманським населенням країни, яка наростала роками. Водночас це посилить і без того серйозні етнополітичні проблеми у Франції і у всій Європі, ускладнивши життя мусульман-іммігрантів у західних суспільствах [48]. Цей приклад підтверджує, що для стабільного функціонування етнополітичної системи, як відкритої системи, необхідна наявність негативних зворотних зв'язків, які її стабілізують. Адже зростання кількості мусульман-мігрантів, посилення їх позицій, зміни в етнокультурному середовищі країн ЄС, які вони провокують, уне-

можливого існування етнополітичної системи цих держав у попередньому вигляді.

Попри важливість зворотних негативних зв'язків, згідно з принципами синергетики, етап самоорганізації (ускладнення структури) етнополітичної системи продовжується лише у випадку переважання позитивних зворотних зв'язків, що присутні у будь-якій у відкритій системі без винятку, над негативними зворотними зв'язками. Динамічно стабільні системи, що не еволюціонують, але адаптуються до вимог зовнішнього середовища, на основі позитивних зворотних зв'язків коректують повернення системи до вихідного стабільного стану. Тоді, як в політичних системах, що самоорганізуються та еволюціонують, зміни та збурення не усуваються, а накопичуються, посилюючись внаслідок загальної позитивної реактивності системи, що може призвести до виникнення нового порядку й нових структур, утворених з елементів колишньої, зруйнованої системи. Наприклад, російські політологи прогнозують, що на зміну відкритим демократичним політичним системам країн-ЄС придуть закриті фашистські політичні системи, ксенофобські налаштовані що мігрантів.

Безумовно, елементи політичної системи зацікавленні в її збереженні, підтриманні в стабільному стані та розвитку. Д. Істон стверджує, що структурні елементи системи глибоко прив'язані до системи та її ідей і демонструють схожу поведінку, спрямовану на мінімізацію дестабілізаційної дії зовнішнього середовища. Приклад – революціонери, що приходять до влади і намагаються придушити революцію, стабілізуючи ситуацію. Для підтримки системи її елементи (суб'єкти, підсистеми) використовують цілу низку механізмів, які Д. Істон зводить до політичної спільноти, політичного режиму та органів влади – рівнів політичної системи, які підтримують її функціонування [49]. Якщо роль політичного режиму та органів влади у підтриманні політичної системи у стабільному стані зрозуміла і аналізуватиметься пізніше, то вплив політичної спільноти на збереження політичної системи демонструє Революція гідності в Україні, під час якої частина елементів політичної системи (партій, органів місцевої влади, правоохоронних органів) підтримувала тогочинну політичну систему,

тоді як інша частина стала на бік громадянського суспільства, що вимагало її повної трансформації.

Наразі побутує сприйняття політичної системи і суспільства не як відокремлених структур, а як тісно пов'язаних. Настільки тісно, що дає окремим дослідникам підстави говорити про суспільно-політичну систему [50]. Адже в кожному конкретному суспільстві формується специфічна політична система, що задається складовими елементами – традиціями, інститутами, політичними цінностями, які відрізняються в різних суспільствах. Також сучасна політична система постає як більш відкрита система, ніж у ранніх теоретиків системного методу в політиці, оскільки вона активно взаємодіє з іншими сферами життя суспільства – економічною, культурною, соціальною, постійно впливаючи на них і зазнаючи їх впливу. Наразі етнополітологи не ставлять собі за мету чітке відмежування етнополітичної системи, встановлення її кордонів. Політична, етнополітична дійсність є динамічною, перебуває у постійній трансформації та взаємозв'язку з іншими структурними елементами системи більш високого порядку.

Це підтверджують труднощі з чітким виокремлення функцій політичної системи, де ми не знаходимо поняття стабільності. Так, політична система здійснює функції: конверсії, тобто перетворення суспільних вимог у політичні рішення; адаптації, тобто пристосування політичної системи до нестабільних умов суспільного життя; мобілізації людських і матеріальних ресурсів (грошових коштів, виборців) для досягнення політичних цілей; захисту (охоронна функція) – захисту суспільно-політичного ладу, його вихідних базових цінностей і принципів; зовнішньополітичну – встановлення і розвиток взаємовигідних відносин з іншими державами; консолідаційну – узгодження колективних інтересів і вимог різних соціальних груп; розподільчу – створення і розподіл матеріальних і духовних цінностей. Попри те, що всі ці функції спрямовані на підтримання політичної системи в стабільному стані, лише деякі з них передбачають забезпечення політичної стабільності. Це більшою мірою охоронна, консолідаційна та зовнішньополітична функції.

Політичну систему розглядають як соціальну систему, тобто підсистему соціальної системи. Структурні елементи політичної

системи настільки взаємопов'язані, що зміна хоча б однієї частини призводить до змін у всій системі. Політична система – не просто система взаємодії її структур, вона постійно змінюється, функціонує, динамічно розвивається. Елементи політичної системи упорядковані, взаємозалежні і утворюють певну системну цілісність. Дослідники визначають політичну систему як упорядковану сукупність норм, інститутів, організацій, ідей, а також відносин і взаємодій між ними, в ході яких реалізується політична влада і одночасно як комплекс державних і недержавних інститутів, що здійснюють політичні функції, тобто діяльність, пов'язану з функціонуванням державної влади [51].

Усі політичні системи належать до нелінійних систем, а це означає їх непередбачувану поведінку: різну непропорційну реакцію системи на зовнішній вплив. Одна і та ж етнополітична система реагуватиме на зовнішню дію неоднаково, тобто при однаковому зовнішньому впливі на неї система в різний час може поводитися діаметрально протилежно. Якщо анексія Автономної Республіки Крим з боку Російської Федерації Україною була сприйнята спокійно без жодного військового опору, то спроби захопити Донецьку та Луганську області наразилися на збройну протидію України у вигляді АТО. Неможливо шляхом інсталяції необхідного елемента примусити систему функціонувати в потрібний спосіб або повністю змінити її якість, не змінивши або не вплинувши на інші елементи системи.

Нелінійні системи, особливо у стані нестабільності непропорційно, непрогнозовано реагують навіть на незначний вплив. Прикладом цього твердження може бути Революція гідності 2013–2014 років в Україні. Незначний, але неочікуваний вплив у вигляді непідписання Президентом України В. Януковичем під зовнішнім тиском Російської Федерації Угоди про асоціацію з ЄС викликав хвилю протестів, що згодом переросли в масові заворушення – революцію, яка змінила владу, політичний режим, вектор розвитку держави. Якби глава держави знав, до яких наслідків призведе в кінцевому підсумку це рішення, очевидно, або відмовився від його реалізації або належним чином підготував суспільство до відтермінування євроінтеграції. Ні тих, ні інших заходів вжито не було – українська етнополітична система відреагувала абсолютно непе-

редбачувано, оскільки на той момент вже перебувала в нестабільному стані. Слід враховувати також той факт, що підсистеми лінійних систем слабо взаємодіють одна з одною і ціла система загалом може бути зведеною до суми її частин, тоді як підсистеми таких нелінійних систем, як політична або етнополітична, перебувають у складних взаємозв'язках одна з одною і сума частин такої системи не дорівнює цілій системі. Тож спрогнозувати траєкторію розвитку етнополітичної системи в точці біфуркації неможливо.

Навіть виокремлення її стійких структур не допоможе. Саме Г. Алмонд наголошував на визначальному значенні стійких структур політичної системи. Якщо Д. Істон запропонував системну модель політичної системи, то Г. Алмонд зосередився на її структурно-функціональному аналізі. Політичну систему Г. Алмонд визначає як систему взаємодії, що виконує функції інтеграції і пристосування, в такий спосіб підтримуючи стабільність. Політична система, на думку американського політолога, є різновидом діяльності, пов'язаної з процесом прийняття рішень. Головна функція політичної системи полягає у забезпеченні легітимного примусу, що дозволяє зберегти суспільну стабільність [52]. Застосовуючи порівняльний аналіз до політичних систем багатьох країн, Г. Алмонд припускав, що всі політичні системи виконують аналогічні універсальні функції, необхідні для соціального життя, але водночас є багатофункціональними; мають власну структуру; є змішаними в культурному сенсі. Ці ознаки характерні як для простих, так і складних політичних систем, які розмежовував дослідник. Головна відмінність між простими (традиційними) і складними системами полягає в диференціації функцій і спеціалізації структур – вони виконують однакові функції, але розрізняються за структурними характеристиками.

Теорія політичних систем протягом десятиліть існування удосконалювалася, але не переглядалася, тому вивчення головних постулатів її теоретиків-засновників є конче необхідним для розуміння місця та значення політичної, а тим більше етнополітичної стабільності у системі. Інші теорії політичної системи є переважно варіаціями розглянутих або не відповідають напрямку нашого дослідження. Наприклад, широковідома інформаційна мо-

дель політичної системи К. Дойча, яка розглядає її як систему, що оперує з інформацією, забезпечуючи прийняття рішень та досягнення певних цілей на її основі.

Як зауважує О. Максимова, класичні моделі політичних систем (Д. Істона, Г. Алмонда, К. Дойча) відображають стабільний (рівноважний) аспект функціонування системи, тоді як політичні кризи й інші прояви нестабільності системи не знаходять пояснення в цих моделях. Дослідниця вважає за необхідне створення таких моделей політичних систем, які враховували б і пояснювали поведінку системи в нестабільних станах на основі синергетичного підходу [53]. Але оскільки він не дає можливості спрогнозувати траєкторію розвитку політичної системи під час біфуркації, це ставить під сумнів можливість створення таких моделей політичних систем.

Таким чином, слід зазначити, що етнополітична стабільність є складним явищем, що дозволяє застосувати цілу низку методів під час вивчення його вимірів. За допомогою загальної теорії систем, системного аналізу, синергетики, методу системної декомпозиції та теорії політичних систем було доведено, що етнополітична стабільність є невід'ємною властивістю, функцією, ознакою етнополітичної системи, яка, в свою чергу, є різновидом політичної системи, тому їй притаманні більшість рис політичної системи. Зокрема такі, як здатність до самоорганізації та еволюції, відкритість, нелінійність, динамічність, ієрархічність, наявність позитивних та негативних зворотних зв'язків, покликаних стабілізувати етнополітичну систему. Як будь-яка політична система, етнополітична система має складну структуру і виконує низку функцій, серед яких вказано на важливість забезпечення етнополітичної стабільності.

Джерела:

1. Космій Ю. Безпековий аспект етнополітичних відносин: український вимір. *Україна – НАТО: регіональний вимір: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції* [Львів, 6 грудня 2008 року]. URL: <http://natoua.org/-news.php?nid=29>.

2. Картунов О. В. Вступ до етнополітології: наук.-навч. посібник. К.: Ін-т економіки, управління та господарського права, 1999. С. 26.
3. Асланов С. А. Етнополітична стабільність: теоретико-методологічні засади дослідження. *Держава і право. Серія: Політичні науки*. К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2015. № 68. С.78-89.
4. Von Bertalanffy L. An Outline of General System Theory. *British Journal for the Philosophy of Science*. 1950. Vol. 1. P. 137.
5. Родионов И. Теория систем и системный анализ. Лекции и учебные пособия по системному анализу. URL: <http://victor-safronov.narod.ru/systems-analysis/lectures/rodionov/00.html>.
6. Родионов И. Теория систем и системный анализ. Лекции и учебные пособия по системному анализу. URL: <http://victor-safronov.narod.ru/systems-analysis/lectures/rodionov/00.html>.
7. Асланов С. А. Особливості застосування теорії систем до вивчення етнополітичної стабільності. *Фактори та умови модернізації предмету досліджень представників суспільних наук: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (м. Дніпропетровськ, 5-6 червня 2015 року). НО «Відкрите суспільство», 2015. С. 93-97.
8. Дубовский С. Лекции по общей теории. Лекции и учебные пособия по системному анализу. URL: dp-beg.narod.ru/syst.doc.
9. Асланов С. А. Синергетика як методологія дослідження етнополітичної стабільності. *Суспільні науки: історія, сучасність, майбутнє: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (м. Київ, Україна, 8 травня 2015 р.). ГО “Київська наукова суспільнознавча організація”, 2015. С. 93-96.
10. Курдюмов С. Концепция самоорганизации. Синергетика: общие положения. *Сайт С. П. Курдюмова*. URL: <http://spkurdyumov.ru/what/konsepciya-samoorganizacii-sinergetikaobshhie-polozheniya/>.
11. Данилов Ю. Роль и место синергетики в современной науке. Московская школа-лаборатория. URL: www.synergetic.ru/science/index.php?article=dan2.
12. Хакен Г. Синергетика. М.: Мир, 1980. С. 7.
13. Максимова О. Використання синергетики у дослідженні політичних систем. *Вісник СевНТУ*. Вип. 100: Політологія: зб. наук. пр. Севастополь: Вид-во СевНТУ, 2009. С. 45.

14. Максимова О. Використання синергетики у дослідженні політичних систем. *Вісник СевНТУ*. Вип. 100: Політологія: зб. наук. пр. Севастополь: Вид-во СевНТУ, 2009. С.44.
15. Етнодержавознавство. Теоретико-методологічні засади: підручник / Ю. І. Римаренко, Л. Є. Шкляр, С. Ю. Римаренко. К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. С. 49.
16. Кирилук Є., Прошаликіна А. Методологія синергетики в дослідженні процесів трансформації економічних систем. *Механізм регулювання економіки*. 2012. №1. С. 89.
17. Рузавин Г. Концепция самоорганизации в науке. Концепции современного естествознания. М.: Юнити, 2007. С. 254.
18. Максимова О. Використання синергетики у дослідженні політичних систем. *Вісник СевНТУ*. Вип. 100: Політологія: зб. наук. пр. Севастополь: Вид-во СевНТУ, 2009. С. 48.
19. Етнодержавознавство. Теоретико-методологічні засади: підручник / Ю. І. Римаренко, Л. Є. Шкляр, С. Ю. Римаренко. К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. С. 50.
20. Дубовский С. Лекции по общей теории систем. Лекции и учебные пособия по системному анализу. URL: dp-beg.narod.ru/syst.doc.
21. Асланов С. А. Етнополітична стабільність: теоретичні засади. *Збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції «Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку»*, 23–24 січня 2015 р. Одеса: Причорноморський центр досліджень проблем суспільства, 2015. С.114 – 117.
22. Основи методології та організації наукових досліджень: навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнтів / за ред. А. Є. Конверського. К.: Центр учбової літератури, 2010. С. 104.
23. Етнодержавознавство. Теоретико-методологічні засади: підручник / Ю. І. Римаренко, Л. Є. Шкляр, С. Ю. Римаренко. К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. С. 50.
24. Загорський В.С., Ліпенцев А.В., Борщук Є.М. Синергетика і економічна теорія. *Демократичне врядування*: наук. вісник Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президи-

- дентові України. Вип. 6. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2010. URL: <http://www.lvivacademy.com/visnik6/fail/Zagorskyj.pdf>.
25. Рузавин Г. Концепция самоорганизации в науке. Концепции современного естествознания. М.: Юнити, 2007. С. 259.
  26. Цицушвілі Н. І. Етнополітичний вимір національної безпеки. *Політологічний вісник: Зб. наук. праць*. К.: ІНТАС, 2010. Вип. 50. С. 321.
  27. Живицкая Е. Декомпозиция систем. Системный анализ и проектирование / Лекции и учебные пособия по системному анализу. URL: <http://victor-safronov.ru/systems-analysis/lectures/zhivickaya/17.html>.
  28. Дубовский С. Лекции по общей теории систем. Лекции и учебные пособия по системному анализу. URL: dp-beg.narod.ru/syst.doc.
  29. Neslop A. Political system. *Encyclopedia Britannica*. URL: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/467746/political-system/36743/Public-administration#toc36745>.
  30. Політологія: наука про політику: підручник / Горлач М. І., Кремень В. Г. К.: Центр учбової літератури, 2009. С. 277.
  31. Асланов С. А. Політико-правові засади державної етнонаціональної політики: автореферат дис.... канд. політ. наук: 23.00.05. К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького, 2010. С. 4.
  32. Easton D. An approach to the analysis of political systems. *Political System and Change*. Princeton University Press, 2014. P. 25.
  33. Easton D. An approach to the analysis of political systems. *World Politics*. Cambridge University Press, 1957. Vol. 9, № 3. P. 385.
  34. Політологія: наука про політику: підручник / Горлач М. І., Кремень В. Г. К.: Центр учбової літератури, 2009. С. 242.
  35. Almond G. A Developmental Approach to Political Systems. *World Politics*. Cambridge University Press, 1965. Vol. 17, № 2. P. 185.
  36. Easton D. An approach to the analysis of political systems. *World Politics*. Cambridge University Press, 1957. Vol. 9, № 3. –P. 391.
  37. Фарукшин М. Политическая система общества. *Социально-политические науки*. 1991. № 5. С. 32.
  38. Понятие и функции политической системы. *Энциклопедия Экономиста*. URL: <http://www.grandars.ru/college/sociologiya/politicheskaya-sistema.html>.

39. Асланов С.А. Етнополітична стабільність крізь призму теорії політичних систем. *Політологічний вісник*: збірник наукових праць. К.: ВАДЕКС, 2015. № 78. С.440–449.
40. Easton D. An approach to the analysis of political systems. *World Politics*. Cambridge University Press, 1957. Vol. 9, №. 3. P. 390.
41. Кириченко В. Політичні системи світу: навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2013. С. 27.
42. Максимова О. Використання синергетики у дослідженні політичних систем. *Вісник СевНТУ*. Вип. 100: Політологія: зб. наук. пр. Севастополь: Вид-во СевНТУ, 2009. С. 47.
43. Дубовский С. Лекции по общей теории систем. Лекции и учебные пособия по системному анализу. URL: drbeg.narod.ru/syst.doc.
44. Генеральний секретар ООН Пан Гі Мун назвав стрілянину в Charlie Hebdo атакою на свободу слова. Інформаційна агенція 112. URL: <http://ua.112.ua/suspilstvo/pan-gi-mun-nazvav-naradna-charlie-hebdo-atakoju-na-svobodu-slova-170479.html>.
45. Асланов С.А. Роль зворотного зв'язку у забезпеченні етнополітичної стабільності (на прикладі теракту в Charlie Hebdo). *Сучасні виклики для суспільних наук в умовах глобалізації: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (м. Одеса, Україна, 15–16 травня 2015 р.). Одеса: Причорноморський центр досліджень проблем суспільства, 2015. С.98–101.
46. Bremmer I. 5 Facts That Explain the Charlie Hebdo Attack. *Time*. Jan. 7, 2015. URL: <http://time.com/3658801/5-facts-that-explain-the-charlie-hebdo-attack/>.
47. Islam in Europe. The Data Team of The Economist. URL: <http://www.economist.com/blogs/graphicdetail/2015/01/daily-chart-2>.
48. Bremmer I. 5 Facts That Explain the Charlie Hebdo Attack. *Time*. Jan. 7, 2015. URL: <http://time.com/3658801/5-facts-that-explain-the-charlie-hebdo-attack/>.
49. Easton D. An approach to the analysis of political systems. *Political System and Change*. Princeton University Press, 2014. P. 25.
50. Терлецька І. Суспільно-політична система в Україні сталінської доби: формування нових парадигм вітчизняної історіографії (кінець 1980-х – 1990-х рр.). *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. 2010. Вип. 36. С. 417.

51. Понятие и функции политической системы. *Энциклопедия Экономиста*. URL: <http://www.grandars.ru/college/sociologiya/politicheskaya-sistema.html>.
52. Almond G. A Developmental Approach to Political Systems. *World Politics*. Cambridge University Press, 1965. Vol. 17, № 2. P. 189.
53. Максимова О. Використання синергетики у дослідженні політичних систем. *Вісник СевНТУ*. Вип. 100: Політологія: зб. наук. пр. Севастополь: Вид-во СевНТУ, 2009. С. 47.

Розділ 13

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЯВІВ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОГО ФАКТОРА У ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ

Кристина ЧЕРВЕНЯК

Актуальність дослідження. Кінець ХХ – початок ХХІ ст. – це період, коли на соціально-політичний розвиток держав значно посилив свій вплив етнонаціональний фактор. Мова йде, перш за все, про країни з поліетнічним складом населення, до яких зараховують і Україну. Більше того, система відносин «держава – етнонаціональна спільнота» на сучасному етапі уже не може бути ігнорована при визначенні основ державної етнонаціональної політики. Адже у межах окремого суспільства інтереси таких спільнот безпосередньо впливають на стан стабільності / нестабільності у державі, її територіальної цілісності і суверенітету. Це яскраво проявило себе на прикладі Криму та Сходу України, де російська пропаганда приводом для вторгнення на суверенну територію іншої держави обрала ідею захисту етнічного російського та російськомовного населення.

Цілком справедливим видається, так би мовити, «збільшення попиту» на ґрунтовні наукові дослідження подібних процесів у вказаній сфері. Тут влучним буде процитувати українську дослідницю В. Андріяш, що «останнє десятиріччя у вітчизняній науковій думці характеризується активним пошуком теоретичного та практичного вирішення широкого спектру проблемних питань щодо етнічної проблематики, етнічної й національної державної політики та етнічними процесами в контексті становлення України як демократичної, незалежної держави та багатонаціональної спільноти» [5, с. 6].

Зі свого боку додамо: етнонаціональний фактор сьогодні – це потужний феномен, що впливає на будь-яку зі сфер життєдіяльності суспільства, але найзначимішим такий вплив є саме на сферу політичну. Професор Д. Горвіц ще у 1985 р. писав: «Ет-

нічність – центр політики країни після самої країни, потенційне джерело викликів згуртованості держави і міжнародної напруги. Вона виборює, точить і випалює свій шлях у публічну і наукову свідомість» [86, с. 9].

Відтак, теоретична розробка проблеми етнонаціонального фактора у рамках політології, на нашу думку, надзвичайно важлива і актуальна не тільки для збагачення самої науки, але й для подальшого розвитку нашої держави. Це сприятиме кращому розумінню сучасних етнополітичних процесів, а також дозволить аналізувати та прогнозувати як позитивні, так і негативні впливи і наслідки таких впливів на суспільно-політичну дійсність з боку етнонаціональних спільнот, що проживають на території України. Актуалізується таке дослідження ще й з позицій того, що в ньому будуть розглянуті роль і місце етнонаціонального фактора у механізмі підтримки етнополітичної стабільності держави.

Окремо підкреслимо, що, на нашу думку, розробка теоретико-методологічних основ будь-якого дослідження повинна відповідати на наступні питання: Що досліджується? Де досліджується? Як досліджується? З якою метою досліджується? Відтак, матеріал буде викладено саме за такою логікою, а кожна частина закінчуватиметься власними авторськими пропозиціями та розробками теоретико-методологічних основ конкретного авторського дослідження.

Що досліджується? У цілому проблема ролі, місця і впливу етнонаціонального фактора на політичну систему почала розроблятися відносно нещодавно: тільки з середини ХХ ст. після виникнення етнополітики, як окремого наукового напрямку. З метою його ґрунтового дослідження потрібно чітко визначати сутність як вказаного поняття, так і поняття «етнонаціональна спільнота», що виступає носієм етнонаціонального фактора. Такий аналіз потребує всебічного розгляду підходів до розуміння етнічного і національного, їх взаємозв'язку та співвідношення. Базовими для побудови чіткого бачення теоретико-методологічних основ нашого дослідження стали наукові розвідки зарубіжних науковців – А. Алонсо, Б. Андерсон, Ф. Барт, Е. Гелнер, Н. Глейзер і Д. Мойніган, С. Джонс, Е. Сміт та ін., а також українських дослідників В. Євтуха, О. Картунова, Г. Касьянова, А. Кіссе та багатьох інших.

Саме слово «етнічний» (лат. «ethnicos») за етимологією походить від грецького «етнос» у значенні «плем'я» чи «зграя», або у більш сучасних версіях – «нація» або «раса» [72, с. 17]. Як самостійний науковий термін його почали використовувати тільки наприкінці XIX ст. Французький соціолог Ж. Ляпуж вжив термін «ethnie» при позначенні культурної одиниці. З цією ж метою швейцарський лінгвіст Ф. де Соссюр застосовував поняття «ethnism» [25, с. 21–22].

Поняття ж «етнос» розуміли як «народ», «нація», «плем'я», які різняться за певними ознаками (мовою, способом життя, культурою, поведінкою тощо). В українській етнології термін «етнос» за радянською традицією ототожнювався з терміном «народ». Сучасне його тлумачення, за українським дослідником В. Євтухом, відтворює якісні характеристики людини чи групи, що пов'язані з етнічним походженням, яке підтверджується культурними, поведінковими, ментальними, побутовими характеристиками, вирізняючи їх з-поміж інших. Він часто використовується і для позначення етнічної спільноти [27, с. 55].

Британський дослідник Е. Сміт дав визначення термінові «етнос», яке на сучасному етапі вважається класичним. У його розумінні це – людська спільнота, яка пов'язана з рідним краєм (батьківщиною), має власну назву (етнонім) і для якої характерні спільні міфи щодо походження (етногенез), спільна історична пам'ять, один або більше складників спільної культури та певна солідарність, принаймні серед еліти [71, с. 20–21]. На цій основі «етнос» може характеризуватися як стійка, історично вкорінена на певній території сукупність людей, які мають спільні культурні/психологічні риси, етнонім (самоназву), міфи про спільний етногенез (процес формування і розвитку спільноти), а також усвідомлюють власну відмінність від інших подібних утворень.

У англійській термінології поняття «етнос» замінене поняттям «ethnicity» («етнічність»). Найвлучнішим, на наш погляд, є наступне її визначення: етнічність – це набір спільних вірувань, норм, цінностей, смаків, уподобань, самосвідомості, усвідомлення спорідненості групи, спільної історичної пам'яті та групової лояльності, певних структурних взаємовідносин всередині групи та прагнення до продовження існування такого колективу [36].

Однак західні вчені досі сперечаються що саме розуміти під етнічністю, тому тут існує декілька підходів. Найвдалішим серед них вважаємо розуміння етнічності як соціального кордону, який відокремлює населення за приналежністю до тієї чи іншої групи [12, с. 4]. На думку норвезького вченого Ф. Барта, етнічність – форма соціальної організації культурних відмінностей, а етнічний кордон є визначником, властивістю групи. Група існує завдяки етнічній ідентичності її членів, яка ґрунтується на етнічних кордонах [85, с. 69]. Етнічність у такому випадку стає організаційно-інституційною формою міжгрупового розрізнення.

Поняття «етнічність» часто співвідносять з терміном «етнічна приналежність», хоча, на нашу думку, вони не тотожні. Перша об'єднує спільні цінності, вірування, норми, менталітет, усвідомлення спорідненості, які існують в групі та на основі яких ця група ідентифікується і прагне до самовизначення. Тобто етнічна приналежність виступає однією із характеристик етнічності. Конкретніше – етнічне походження передбачає «суб'єктивне переконання в ...спільності походження через (такі, що сприймаються суб'єктивно) подібності фізичного типу і/або звичаїв чи внаслідок спільних спогадів про колонізацію та міграцію» [84, с. 391].

Термін «етнічність» також часто використовують як синонім етнічної ідентичності. Певною мірою це виправдано, адже, як зазначає українська дослідниця О. Кривицька, ідентичність відтворює сутність етнічності, вирізняє людину того чи іншого етнічного походження з-поміж інших [47, с. 44]. Саме тому етнічність часто вважають процесом визначення індивідуальної або групової ідентичності, усвідомленням етнічної приналежності до певної групи, а членство у етнічній групі, по суті, є соціальним самовизначенням себе як члена групи і вирізненням своїх від інших груп [89, с. 113]. Загалом етнічна ідентичність – це набір достатньо стійких (хоча і не незмінних) значень, яких індивіди надають своєму членству, враховуючи й ті характеристики, що пов'язують їх з цією спільністю і відрізняють від оточення. Вона важлива, оскільки саме етнічна ідентичність створює умови для виокремлення етнічних груп в їх організаційній якості.

На цих підставах етнічність постає формою соціальної організації культурних відмінностей через усвідомлення власного членства у культурно-відмінній спільності людей. Від того, якою є ця відмінність (природженою та незалежною від особи або визначеною нею самою), залежить виділення двох підходів до трактування поняття «етнічність» – *об'єктивістського та суб'єктивістського*. Об'єктивістський підхід стосується етнічних груп як соціальних і культурних спільнот з чіткими кордонами, що характеризується відносною ізоляцією та відсутністю взаємодії. Суб'єктивістський підхід, натомість, стосується етнічної групи як культурно сконструйованої категорії, що містить соціальну взаємодію і поведінку. З практичного погляду «об'єктивісти» зазвичай визначають етнічну групу основним поняттям з метою аналізу сприйняття соціально-культурних відмінностей. «Суб'єктивісти» ж визначають етнічну групу базовим поняттям для особистісного самовизначення людини [90, с. 57]. Унаслідок цих підходів виникли класичні концепції розуміння етнічності – примордіалізм та інструменталізм.

Примордіалізм в якості початкової тези дотримується положення про природний, нерозривний зв'язок людини зі своєю етнічною групою. Етнічність є реально існуючим феноменом, що має об'єктивну основу в природі і у суспільстві [38]. Вважається, що етнічна спільність – це кровна спільність за походженням, мовою, звичаями, традиціями і навіть психічним складом людей. Це недобровільна група людей, котрі поділяють однакову культуру [12, с. 5]. Відповідно етнічну ідентичність розглядають як жорстко фіксовану, невід'ємну психологічну частину «Я». Недоліком примордіалізму з цих позицій є його статичність, нездатність пристосовуватися до змін [12, с. 5]. Окрім того, Е. Сміт стверджує також, що у межах примордіалізму не можна пояснити ситуації, коли виникають нові етнічні ідентичності й трансформуються вже існуючі або те, чому люди інколи обирають добровільну еміграцію й асиміляцію в іншу спільність [93, с. 446].

Інструменталісти ж трактують етнічність не як природну «даність», а як питання «раціонального вибору», що виникає в динаміці суперництва політичних еліт [38]. Етнічна група вважається спільністю, поєднуваною груповими інтересами людей, а

етнічність – засобом для досягнень цих інтересів, їх мобілізації в політичному житті [90, с. 73]. Інструменталісти зазначають, що фізичні й культурні характеристики етнічної групи утворюють інструмент, за допомогою якого група людей може висувати і реалізовувати власні інтереси. Група конституює себе етнічною, оскільки її членам це політично вигідно, а не тому, що існує якийсь ірраціональний, вроджений психологічний зв'язок між її членами [38]. Інакше кажучи, етнічна ідентичність є не фіксованою, а рухомою та ситуативно обумовленою. Існування етнічності – це спосіб досягнення власних інтересів певною групою, що розглядається з позицій корисності для неї. До недоліків інструменталістського підходу належить вузьке розуміння етнічних інтересів – лише як економічних або політичних і фактичне ототожнення етнічних груп з групами інтересів [12, с. 6]. Інструменталізм також зазнає невдачі, за твердженням Е. Сміта, у поясненні, чому деякі спільноти настільки міцні й стійкі та чому багато людей готові віддати свої життя за власні нації [93, с. 446].

Найбільш поширеним у 1990-ті рр. під час аналізу етнічності став *конструктивізм*, як третя, новітня концепція щодо її розуміння. Він стверджує соціальний характер походження етнічності, розглядає її як форму організації культурних відмінностей у суспільстві. Етнічність означає соціальне конструювання уявних спільнот, засноване на вірі в те, що такі спільноти поєднані природними зв'язками, одним типом культури та ідеєю (чи міфом) про спільність походження й історії [41]. Тобто етнічність – це виключно соціальне явище, а риси, які об'єктивно різняться одних індивідів від інших, мають значення тільки в соціально обумовленому контексті й не існують поза ним. Найвагоміше значення має наступна теза: неважливо чи є етнічність вродженою характеристикою або набутою; важливо те, що члени етнічної групи сприймають її як реальність [38]. Іншим значущим положенням конструктивістського підходу є визнання відносної рухомості етнічної ідентичності – її дрейфу. «Замість відродження, формування, переходу, зникнення етносів має місце зовсім інший процес – це подорож індивідуальної або ж колективної ідентичності за набором доступних у певний момент культурних конфігурацій або систем», – зазначає вчений А. Аклаєв [2, с. 68].

З нашого погляду, природу етнічності варто розглядати як сукупність компонентів, кожен з котрих розглядається тією чи іншою концепцією етнічності, й лише разом вони можуть надати повне знання. У зв'язку з цим правильним було би, як підкреслює А. Коркмазов, визнання «вирішальної ролі етнічної ідентичності для самовиділення групи і для виділення її іншими, так само як і для діяльності людей в етнічній сфері» [41]. Отже, етнічне – це водночас і реальний конструкт групової свідомості, й міфологема, сконструйована та мобілізована певними зацікавленими суб'єктами.

Визначимо й термін «нація», який завжди мав етнотериторіальну прив'язку, хоча й використовувався у різні періоди для позначення різних груп людей. У XVI ст. він набував значення «народ» (лат. «*populus*»). Наприкінці XVIII ст. у Франції й Англії поєднання процесів державо- і націотворення призвело до того, що термін «нація» почали використовувати синонімом слову «народ», а згодом словам «державна», «країна», «громадянство» [25, с. 25]. Ця інтерпретація є класичною і стала виявом *політичної концепції нації* – однієї з двох, що виникли у XVIII–XIX ст. Подібне розуміння нації притаманне Франції, Англії та США. На противагу їй існує *етнокультурна концепція нації* (Східна і Центральна Європа, Німеччина, Італія, Російська й Османська імперії). Основну відмінність між ними вдало визначила О. Кривицька: «Прихильники етнокультурної концепції нації перевагу надають культурним параметрам, а для прихильників громадянської (політичної) нації головним є політичні критерії ідентифікації співгромадян» [47, с. 44–46]. На засадах різноманітності підходів, окрім двох концепцій нації – політичної та етнокультурної, виокремлюють класичні теорії нації: 1) політичну (етатистську); 2) психологічну; 3) культурологічну; 4) історико-економічну; 5) етнологічну (етніцистську) [25, с. 26–27].

На сучасному етапі єдиного підходу до розуміння терміна «нація» не існує. Хоча загалом, усі відомі варіанти «націотлумачення» характеризують її як феномен, що поєднує «об'єктивні» (територія, мова, культурні й управлінські традиції та інститути) і «суб'єктивні» (самоідентифікація особи з групою, яка вирізняється з-поміж інших почуттями і/або усвідомленням

спільності довкола певних спільних цілей та властивостей) аспекти [25, с. 26].

З урахуванням цього дослідники, як і у випадку з етнічністю, вирізняють *примордіалістський* та *конструктивістський* підходи до розуміння нації. Для примордіалістів нація є об'єктивно існуючою спільнотою людей. Натомість конструктивістські версії пояснюють формування основ виникнення нації їх «конструюванням» у процесі взаємодії людей. Один із найвідоміших представників конструктивізму – англійський соціолог Е. Гелнер стверджує, що нації продукт людських вірувань і особливостей. Вони виникають з визнання людиною своєї належності до спільноти, згуртованої єдиними ознаками [16, с. 145]. Його доповнює соціолог Б. Андерсон, який у праці «Уявлені спільноти» пропонує таке визначення нації: «...Це уявне політичне співтовариство, і уявляється воно як щось неминуче обмежене, але в той же час суверенне» [4, с. 22].

Загалом нація може характеризуватися як розвинена спільнота, що відрізняється від інших подібних спільнот у політико-економічному та історико-культурному сенсі. Саме таке визначення, на нашу думку, передає усі основні суттєві ознаки поняття. Його виправданість підтверджує український науковець М. Степико: «Як історичний феномен нація є соціокультурною, економічною, політичною та комунікативною єдністю людей, що забезпечує їм цивілізоване життя в межах світової спільноти. Нація створює життєздатне суспільство й державу, які гарантують його безпеку та життєві інтереси» [72, с. 28]. Тобто найсуттєвішою ознакою нації є її прагнення до існування у формі суверенного політичного суб'єкта.

В українському науковому дискурсі поняття «*етнічне*» та «*національне*» потребують ще й правильного співвіднесення, бо часом і досі використовується застаріла радянська традиція, де національне розуміється як прояв і продовження етнічного в ланцюгу понять «*рід-плем'я-народність-нація*». Вважаємо, правильніше розмежовувати поняття, що мають етнічне або національне забарвлення, де «*національне*» розглядається ширше, повніше і глибше «*етнічного*» у сфері економічних, політичних інтересів [5, с. 12].

У процесі дослідження етнонаціонального фактора є також важливим розуміння понять «етнічна спільнота», «етнічна група», «етнонаціональна спільнота» і частково «національна меншина» й «етнічна меншина». Так, проблему співвідношення понять «етнічна меншина» та «національна меншина» можна умовно розглядати з позицій трьох підходів, що запропонував український науковець Ю. Косьмій: 1) етнічна меншина і національна меншина відрізняються як етнос і нація; 2) етнічна меншина та національна меншина відрізняються лише темпорально, тобто за тривалістю життя на певній території; 3) національна меншина – це різновид етнічної меншини. Тобто етнічні меншини можуть існувати в декількох видах (національні, регіональні, емігрантські, колоніальні меншини), де перші утворилися внаслідок виникнення національних держав і є спільнотами з відмінною етнічною ідентичністю в їх межах [44, с. 158].

За спеціалізованим енциклопедичним довідником українського науковця В. Євтуха, *етнічною спільнотою* вважається сукупність людей, об'єднуючим моментом для яких є їхнє однакове етнічне походження та подібні етнокультурні практики [28, с.34]. Натомість *етнічна група* – це певна кількість людей, що мають відмінний від інших набір культурних цінностей та спільну мову, визнають свою культурну спорідненість і здійснюють певні практичні дії, тобто група виявляє і практикує значний рівень внутрішньої солідарності. Ті етнічні групи, які домагаються певного захисту на підставі меншої кількості своїх членів і культурної недомінантності, потрапляють під поняття «національні меншини». Однак і більшість (спільнота, що чисельно й культурно домінує) також становить етнічну групу, навіть тоді, коли вона й досягла статусу нації [40, с. 137]. Як зазначено в уже згаданому енциклопедичному довідникові В. Євтуха, етнічна група – це певна кількість людей – представників частини того чи іншого етносу, котрі перебувають за межами розміщення його основного масиву [28, с. 8].

У більшості визначень, які нам траплялися, поняття «група» і «спільнота» є взаємозамінними. Хоча, з нашого погляду, було б доречніше застосовувати вироблене українськими дослідниками на початку 1990-х рр. загальніше компромісне поняття «*етно-*

національна спільнота», що, за визначенням В. Євтуха, вживають для позначення сукупності людей, маркери належності якої до тієї чи іншої нації за збереження суто етнічних характеристик є превалюючими [28, с. 34]. Вважаємо, що його доречно використовувати у випадках, коли йдеться про загальнонаціональну специфіку та ситуацію у державі з поліетнічним складом населення загалом. Проте якщо мова йде про конкретні спільноти або про ситуація у конкретному регіоні, то варто точно їх систематизувати і співвідносити з поняттями «корінний народ» (у значенні автохтонного народу, етногенез якого відбувався на певній обмеженій території), «титульна етнічна спільнота» (у значенні титульної нації, що є структуроутворюючим компонентом держави), «національна і/або етнічна меншина» тощо.

Як уже зазначалося, розуміння терміна «етнонаціональна спільнота» важливе для нашого дослідження ще й з позицій того, що така спільнота є носієм етнонаціонального фактора. Проте неодмінно, коли етнонаціональний фактор стає об'єктом дослідження, стикаємося з відсутністю однозначного підходу до його розуміння. У науковій традиції України на одному рівні використовуються і функціонують поняття «етнонаціональний чинник» та «етнонаціональний фактор». Причини цього прості: особисті вподобання дослідника та невеликий відрізок часу, за який ці питання теоретично розробляються українською наукою.

Зміст обох цих термінів визначено дуже нечітко. Так, поняття «фактор» – це умова, рушійна сила того чи іншого процесу, явища. Натомість, «чинник» походить від понять «чинити», «діяти». Загалом вони синонімічні в українській мові, хоча частіше використовують саме термін «чинник». Проте, з огляду на зарубіжний досвід, більш вживаним є все ж поняття «factor» (ethnic factor, national factor) [79, с. 75]. На нашу думку, доцільним і актуальним в українській практиці було би застосування саме поняття «фактор», щоб уникнути термінологічної плутанини, спростити переклад і зробити однозначнішим розуміння об'єкта дослідження між науковцями різних країн.

До того ж «*етнонаціональний фактор*», як і «етнонаціональна спільнота» – вітчизняні терміни, що важко перекласти іншими мовами саме через використання збірного слова «етно-

національний». Більшість зарубіжних дослідників уже попередньо вкладають етнічний елемент у поняття нації. Виникнення ж подібного збірного поняття у нашій країні зумовлене необхідністю акцентувати на визначальному характері для України не лише процесів етнічного ренесансу, а й національно-державного будівництва, які відбуваються у нашій державі паралельно. Деякі українські дослідники вважають, що для цього існує декілька об'єктивних причин.

По-перше, саме цей термін дозволяє зафіксувати наявність в українському суспільстві титульного етносу, національних меншин та етнічних груп, ефективна взаємодія яких слугує інтересам реформування і модернізації суспільства [5, с. 9].

По-друге, українські дослідники у термін «етнонаціональні процеси в Україні» вводять процес етнічного відродження (і титульного етносу, і корінних народів, і національних меншин) загалом, особливістю якого є збереження національної самобутності, політизація етнічності, утвердження й інтеграція груп [5, с. 10].

По-третє, поняття «етнічне» в європейській мовній традиції використовують для позначення культурно-мовної та будь-якої іншої самобутності суб'єктів, а «національне» – щодо всього державного і громадянського. Проте, «на думку деяких вітчизняних науковців, в українському законодавстві варто використовувати саме запропонований термін «етнонаціональні відносини», оскільки це дає змогу більш чітко визначити об'єкт відповідної державної політики та запобігти правовим колізіям із термінологією у законодавчих актах, у яких, здебільшого, поняття «національного» вживається і стосовно етнічного, і стосовно державно-громадянського, – зазначає В. Андріяш. – Крім того, використання саме такого поняття адекватно відбиватиме специфіку поліетнічного загалу громадян України, які всі разом утворюють українську націю, український народ» [5, с. 10].

Ми погоджуємося з наведеними причинами використання подібного «збірного» поняття у наукових колах України. Хоча у конкретному випадку з терміном «етнонаціональний фактор» не існує єдності стосовно змісту та однозначного розуміння. Такі українські науковці як Л. Шкляр, В. Ананьїн, П. Надолішній

визначили це поняття, проте кожен з них виокремив якусь власну його особливість. Так, науковець Л. Шкляр використовує поняття «етнонаціональний чинник» і розкриває його зміст як такого, що характеризується сталістю ознак життєдіяльності (культура, спосіб життя, духовні орієнтири тощо), які набувають соціальних ознак та мотивів політичної поведінки етносу або нації. За певних обставин вони стають детермінантами, що рухають етнонаціональні спільноти до самоорганізації на засадах етнічних і національних інтересів як джерела етнoderжавотворення [82, с. 11].

Дослідник В. Ананьїн вважає, що етнонаціональний чинник – це певна форма прояву існуючих етносів (націй), що виявляється в їхньому прагненні зреалізувати свої інтереси у різноманітних сферах суспільного життя за конкретних соціально-історичних умов. Крім того, на думку автора, впливовість етнонаціонального чинника в соціумі зумовлена такими характеристиками: етнонаціональною структурою населення країни; чисельністю та якісним співвідношенням найбільших етнічних груп; наявністю (відсутністю) та розташуванням місць компактного проживання етносів на території держави, займаним місцем і роллю, яку відіграють етноси в соціальному житті суспільства; рівнем етнічної самосвідомості; мірою збереження та прояву етнокультурних традицій; мірою соціально-політичної комфортності етносів; рівнем впливу діаспори на політичне та культурне життя суспільства тощо. З-поміж досліджуваних ознак певні з них (як-от чисельність групи, наявність чи відсутність місць компактного проживання тощо) мають об'єктивний характер. Вони стабільніші, а для їх істотної зміни необхідні радикальні процеси в соціально-політичному житті суспільства. Інші, суб'єктивні ознаки (рівень етнічної самосвідомості, займане місце і роль у суспільстві тощо) більш рухомі. У зв'язку з цим саме їхня зміна серйозно позначається на ролі та статусі етнонаціонального чинника в суспільстві [3, с. 29–30].

Натомість український вчений П. Надолішній констатує, що зміст поняття «етнонаціональний фактор» розкривається передусім через поняття «етнонаціональні потреби» й «етнонаціональні інтереси». Відтак, етнонаціональні потреби – це набір умов, що гарантує збереження і розвиток відповідної спільноти.

Етнонаціональні інтереси – це усвідомлені потреби. Від адекватності розуміння спільнотою власних потреб залежить відповідність етнонаціональних інтересів суспільній доцільності, сучасне та майбутнє такої спільноти. Саме тут іде мова про «фактор» – інтерес, що спонукає індивіда чи етнічний колектив до дії, зумовлює реакцію зовнішнього середовища на свій прояв. Етнонаціональний фактор постає приведеним у дію внутрішнім потенціалом етнічної спільноти, що безпосередньо або опосередковано впливає на розвиток процесів у найрізноманітніших сферах суспільного буття (культурній, економічній, соціальній, політичній). Тобто діапазон інтересів спільноти визначає сферу прояву етнонаціонального фактора [59, с. 15–16].

Кожен по-своєму розглянуті підходи розкривають зміст поняття «етнонаціональний фактор». Ми ж переконані у необхідності формулювання комплексного його визначення, яке ґрунтуватиметься на попередніх розробках і водночас міститиме основні й найсуттєвіші ознаки досліджуваного явища, акцентуючи його визначальну впливовість на суспільно-політичні процеси. Пропонуємо термін «етнонаціональний фактор» розглядати «як:

- показник активності етнонаціональної спільноти у різних сферах суспільного буття (економічній, політичній, культурній, соціальній та інших);

- активний потенціал етнонаціональної спільноти, що залежно від задоволення або не задоволення основних інтересів цієї спільноти, має конструктивний (позитивний) або деструктивний (негативний) вплив на життя всього суспільства;

- мотиватор регіональних інтересів у багатонаціональному середовищі» [79, с. 78].

Основним у визначенні є словосполучення «активність етнонаціональної спільноти», оскільки етнонаціональний фактор не може бути пасивним. Це рушійна сила, певні дії, активність, а не бездіяльність. Бездіяльність колективного агента свідчить про відсутність етнонаціонального фактора. Додатково наголосимо: він проявляється виключно у діяльності спільноти, яка захищає свої групові права. Він, знову ж таки, відсутній під час захисту прав або задоволення інтересів окремого індивіда-представника того чи іншого етносу чи нації.

Сьогодні етнонаціональний фактор – це потужний феномен, який впливає на усі сфери життя суспільства, але на політику чи не найбільше. Адже фундаментальною реальністю сьогодення стало існування у межах кордонів великої кількості держав світу етнічного плюралізму. Відповідно, тут проявилася ключова проблема – як забезпечити співжиття і співпрацю різних етнонаціональних спільнот між собою і з різними політичними акторами у межах однієї держави як з теоретичної, так і з практичної точки зору.

Методологічно етнонаціональний фактор і політика пов'язуються через призму відомих нам підходів – примордіалізму, інструменталізму та конструктивізму. Примордіалізм засвідчує, що етнічність може бути політизована лише тоді, коли спрямовує людей до колективних дій. Інституціоналізм вказує: етнічна солідарність здатна пристосовуватися й активуватися під впливом несподіваних впливів або нових можливостей. Конструктивістський підхід розкриває вплив регулятивного чи управлінського аспекту на динаміку політики, що здійснює держава в етнонаціональній сфері. Саме собою етнічне співтовариство не постає суб'єктом політичних дій, але за певних обставин національність перетворюється на опору існуючої політичної влади або основу формування нової політичної сили й обґрунтування її легітимності [5, с. 22]. Як стверджує професор М. Ісман, саме ідеологія політичного націоналізму і право на самовизначення стимулювало та легітимізувало активність серед нещодавно пасивних і невдоволених етнічних спільнот [88, с. 4]. Такою активністю й став етнонаціональний фактор, що останні десятиріччя потужно проявляється у суспільно-політичних процесах держав з поліетнічним складом населення, до яких належить і Україна.

Щодо розуміння поняття «суспільно-політичний процес», то тут український науковець С. Гайдай вважає: це – варіативна комбінація суспільних та політичних характеристик у контексті й у межах «не лише парадигми розвитку, а й процесуального, просторового, часового та мультипроцесного змістів і характеристик дій, взаємодій та протистояння учасників політичної системи» [15, с. 86]. Причому такий процес є одночасно і

цілісністю, і сукупністю різних процесів. У цьому контексті особливістю прояву етнонаціонального фактора є те, що його вплив на суспільно-політичний процес здійснюється через вплетені у нього так звані *етнополітичні процеси*. Їх можна визначити як політичний процес зі значною участю політизованих етнічних акторів, котрі відстоюють свої цінності й інтереси [10, с. 9]. Український дослідник В. Устименко вважає етнополітичний процес синтезом двох явищ (етнічного та політичного), що можуть виступати і в ролі причини, і в ролі наслідку один для одного. Це й політичні аспекти функціонування етнонаціональних спільнот, регулювання такого функціонування, а також пов'язаних з етносом питань із боку держави, розуміючи під цим наявність офіційної (державної) політики в питаннях прямо чи опосередковано етнічного плану [74, с. 73–74]. Їхньою характерною рисою на регіональному рівні, як вважає український науковець І. Доцяк, є зміна сутнісних характеристик життєдіяльності етносу, інтеграція в систему міжнародних відносин, що зумовлює широкий спектр напрямів міжетнічних взаємодій [21, с. 193].

Подібні процеси спостерігаються на різних рівнях – від загальнонаціонального до регіонального і місцевого. Проте їх усе-таки варто розглядати в тісному взаємозв'язку та взаємовпливі: перебіг на одному рівні обов'язково матиме наслідки для інших. Адже система, де відбуваються суспільно-політичні процеси, існує і розвивається як єдине ціле. На цій основі для наукових розвідок у контексті дослідження цієї проблеми в Україні є важливим виокремлення актуального регіонального поділу території держави, тобто визначення конкретних територіальних меж дослідження.

Де досліджується? Україну за особливостями етнонаціональної структури можна вважати державою з поліетнічним складом населення (згідно з типологією українського науковця Р. Коршука). Основною її ознакою є наявність і кількісна перевага домінантної етнічної спільноти в сумі над усіма представниками етнічних меншин і загалом, і в переважній більшості адміністративно-територіальних одиниць [43]. Це підтверджують результати Всеукраїнського перепису населення 2001 р. Особливості притаманні й регіоналізму в Україні. Він, на думку І. Зварича,

«має геополітичний і етнокультурний підтекст» [31]. У геополітичному сенсі складність міжетнічних та міжрегіональних відносин пояснюється тим, що південно-східні регіони України перебувають у зоні підвищеної етнополітичної конфліктності. Ця зона належить до «великої євразійської дуги етнополітичної нестабільності, яку окремі фахівці визначають географічним простором від Північної Ірландії до Шрі-Ланки». Сюди зараховують і регіони України – Донбас та Крим [56, с. 209]. Основними чинниками регіоналізму є багатоетнічність населення й історична специфіка формування території [32, с. 19].

Існують різні підходи до регіонального поділу території України. Кожен дослідник зазвичай має свій суб'єктивний погляд, що зумовлений метою і завданнями дослідження, методологічною основою чи специфікою науки, у межах якої воно проводиться. Власні підходи до регіонального поділу розробили українські науковці: І. Курас вирізняє п'ять регіонів зі специфічними інтересами й історичними особливостями формування, Б. Заставецький бере до уваги передусім питому вагу державоформуючої нації та етнонаціональну мозаїчність областей, П. Надолішній виокремлює кілька груп адміністративних одиниць сучасної України з властивими їм спільними ознаками, що мають враховуватися в діяльності органів влади та місцевого самоврядування, М. Багров акцентує на етнолінгвістичному аспекті регіоналізації України. Такі підходи детально описані у наукових роботах М. Дністряньського [19, с. 271–272], О. Рафальського [67, с. 139] та праці «Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості» [25, с. 16].

Для прикладу, український дослідник С. Римаренко пропонує таку конфігурацію поділу: 1) група центральних і північних областей; 2) західні області (за винятком Закарпатської та Чернівецької); 3) східні й південні області (за винятком Одеської); 4) Закарпатська, Одеська і Чернівецька області; 5) Автономна Республіка Крим та Севастополь. Критеріями для виокремлення він обрав перебіг етнокультурних і етнополітичних процесів, а також особливості розселення етнічних спільнот [68, с. 74]. Варіант етномовного районування України пропонує Р. Лозинський, виділяючи з-поміж іншого, 12 етномовних областей за

такими показниками: специфіка мовного складу населення; домінування певної мови в міжетнічних відносинах; тенденції розвитку процесу мовної асиміляції; ступінь поширення двомовності [50, с. 228].

Означені підходи об'єднує те, що вони обмежуються лише окремими характеристиками певних територій, а виокремлені на їх підставі регіони внутрішньо дуже строкаті. Задля уникнення подібних результатів український вчений М. Дністрянський по-слуговувався значно більшою кількістю показників. Серед них – питома вага українців та етнічних меншин, етнічна мозаїчність окремих регіонів, їхнє геоетнополітичне положення, особливості заселення, мовна структура населення, ступінь асиміляції й інтеграції етнонаціональних спільнот, особливості їхньої політичної активності та ін. Відповідно, він визначає як окремі етногеографічні райони з власною специфікою такі групи областей:

- 1) Закарпатська і Чернівецька області;
- 2) Волинсько-Галицький район (Волинська, Рівненська, Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська області);
- 3) Центральний район (Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області);
- 4) Донецький район (Донецька, Луганська області);
- 5) Одеський район (Одеська область);
- 6) Центрально-Причорноморський район (Миколаївська, Херсонська області);
- 7) Дніпровсько-Харківський район (Дніпропетровська, Запорізька, Харківська області);
- 8) Кримський район (АР Крим) [19, с. 272].

Підхід до регіонального поділу М. Дністрянського можна вдало використати для потреб аналізу етнонаціонального фактора, коли йдеться про порівняння регіонів на загальнонаціональному рівні. Проте під час дослідження на нижчих рівнях надто впливає нетиповість поліетнічності України, що проявляється у чіткій регіональній визначеності розселення представників іноетнічних спільнот, через яку декілька областей України мають багатоетнічне й багатокультурне населення (Закарпатська, Чернівецька, Одеська області й Крим), деякі регіони можна охарактеризувати

як фактично моноетнічні з двомовною культурою, а інші – як біетнічні з мономовною (російськомовною) культурою (Східна та Південна Україна) [72, с. 105]. Регіони ж у розглянутому підході занадто укрупнені, що заважає їх детальному вивченню. Наприклад, до одного регіону зараховані Закарпатська та Чернівецька області, але під час аналізу етнополітичних процесів цей регіон усе-таки прийдеться поділити хоча б на дві частини через різний набір і кількість етнонаціональних спільнот, які взаємодіють у них [77, с. 403].

У процесі формування етнічного районування України варто звернути увагу, що таксономічні одиниці на теперішній час раціонально не можуть бути меншими, ніж територія окремої області. У цьому питанні ми підтримуємо думку М. Дністрянського. Він, зокрема, стверджує: «З огляду на прикладні геоетнополітичні орієнтири і з урахуванням того, що області є певною мірою цілісними регіонами з єдиною системою регіональної політики в інформаційній, освітній, культурній та інших сферах..., ...то усю територію кожної області було включено до одного етногеографічного району» [19, с. 274]. Припускаємо: у майбутньому, після завершення процесу децентралізації і формування дієздатних об'єднаних територіальних громад, можна буде перенести зазначені таксономічні одиниці на нижчий рівень [77, с. 403]. Йдеться про таксони або таксономічні одиниці та районування, хоча це терміни з географічної науки, заради зручності. Бо якщо політологічний термін «регіоналізація» означає в загальному «перерозподіл повноважень», то районування краще вписується у наше завдання. Адже це – різновид систематизації території дослідження, поділ її на рівнозначні частини (таксони), які відповідають одночасно критерієві специфіки та єдності [50, с. 222].

Враховуючи все наведене вище, ми пропонуємо при аналізі проявів етнонаціонального фактора у суспільно-політичних процесах на різних рівнях і всередині виокремлених груп областей, і між собою *користуватися своєю класифікацією, групуванням областей України*, що розроблена нами. Взявши до уваги розглянуті підходи до регіонального поділу різних дослідників, з урахуванням існуючого адміністративно-територіального устрою

та нетиповості поліетнічності України і з огляду на результати Всеукраїнського перепису населення 2001 р. (інших репрезентативних кількісних показників, які б охопили все населення країни, наразі немає), *регіони України за питомою вагою і співвідношенням титульного етносу та національних меншин умовно поділяємо на три групи:*

1) *переважно моноетнічні*, де питома вага титульного етносу більша ніж 90 % від загальної кількості населення регіону (Вінницька, Волинська, Житомирська, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Полтавська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області);

2) *переважно біетнічні*, де питома вага титульного етносу менша ніж 90 % від загальної кількості населення регіону, а питома вага єдиної національної меншини (в Україні такою меншиною є росіяни), яка становить понад 2 % населення, дорівнює близько і більше 10 % (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Миколаївська, Сумська, Харківська, Херсонська області);

3) *переважно поліетнічні*, де питома вага титульного етносу менша ніж 90 %, а питома вага кількох національних менших, які становлять понад 2 % населення, дорівнює близько і більше 10 % (Одеська, Закарпатська, Чернівецька області й АР Крим) [77, с. 403-404].

Отже, частка моноетнічних регіонів є найбільшою, а поліетнічних регіонів – найменшою. Це підтверджує тезу про нетиповість поліетнічності території України. Крім того, за висновками М. Дністрянського, близьким до нуля буде індекс етнотериторіальної мозаїчності на близько 70 % території [19, с. 223], а понад 50 % території держави вирізняються мінімальною етнічною мозаїчністю [19, с. 218]. У поліетнічних регіонах України високий рівень етнічної мозаїчності населення, інтенсивність міжетнічних відносин і етнополітичних процесів через велику кількість різних етнонаціональних спільнот, що в межах регіону повинні узгоджувати власні інтереси та задовольняти свої потреби. Ареали компактного розселення етнонаціональних спільнот у більшості біетнічних регіонів зменшуються, а у поліетнічних регіонах, навпаки, вирізняються стійкістю [20, с. 101].

Ступінь етнічної мозаїчності найвищий по Україні у Криму – 0,59 (за середньоукраїнського показника – 0,37). Показник по Криму зріс порівняно з переписом населення 1989 р. унаслідок повернення після розпаду СРСР на півострів представників депортованих народів. Так, третьою спільнотою за кількістю населення стали репатрійовані кримські татари. В Одеській, Чернівецькій і Закарпатській областях цей показник становить 0,56; 0,42 та 0,34 відповідно. На Закарпатті показник етнічної мозаїчності трохи нижчий від середньоукраїнського показника, що пояснюється більшою часткою у складі населення українців і меншою – національних меншин, ніж, до прикладу, в Чернівецькій області [19, с. 219].

Зазначимо також, що після подій 2013–2014 рр. і з початком вимушеної міграції громадян (зокрема представників етнонаціональних спільнот) за межі усталених регіонів проживання виникла тенденція до етнорегіонального перерозподілу населення. Скажімо, Сумську область, ми зарахували до переважно біетнічних регіонів. Вона знаходиться на стику класифікації, бо співвідношення українців і росіян, за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., становить тут 88,8 % до 9,4 % відповідно. Для того, щоби простежити зміну або сталість перебування цього регіону в названій групі класифікації, потрібно мати відомості хоч б ще одного Всеукраїнського перепису населення [77, с. 404]. На сучасному етапі для продовження досліджень у цій сфері, результати нового перепису населення стануть ще більш потрібними і нагальними, адже спрогнозувати картину етнорегіонального перерозподілу населення після завершення повномасштабної війни Росії проти України взагалі не вважається можливим.

Як досліджується? На сучасному етапі основу розуміння впливу етнонаціонального фактора на суспільно-політичні процеси, як відомо, становить накопичення знань з метою їх подальшого практичного застосування в процесі управління сучасними, зокрема кризовими, етнополітичними процесами та прийняття рішень у різних сферах життя українського суспільства. Хоча, на нашу думку, науковим розробкам з цієї проблеми не вистачає комплексності аналізу. Більшості таких досліджень

притаманна односторонність, адже вони розглядають переважно деструктивні впливи етнопатриархального фактора на суспільно-політичні процеси. Заслуговує на увагу й аналіз його конструктивних впливів, які виникають у процесі міжетнічної взаємодії та взаємодії на лінії «держава – етнопатриархальна спільнота» під час впровадження етнопатриархальної політики тощо. Такий вплив проявляється передусім через процеси національної та етнічної консолідації. Адже саме консолідація є показником стабільного розвитку етнопатриархальної спільноти та всієї держави. Підкреслимо наступне, консолідаційні процеси в Україні безпосередньо залежать від етнопатриархальних відмінностей, що притаманні різним регіонам, і ускладнюються саме через них. Тому етнічність можна вважати тим фундаментом, що значно впливає на процес національної консолідації [81, с. 191].

Загалом національна консолідація сприяє прогресивним тенденціям: поступальному розвитку усіх сфер життя суспільства, утвердженню демократії, етнопатриархальній стабільності, міжетнічній толерантності. Ряд українських дослідників (С. Римаренко, І. Варзар та ін.) розглядають національну консолідацію як тривалий і комплексний процес націєтворення, спрямований на зміцнення і посилення спільнот, що утворюють націю, формування спільних цінностей та інститутів [60, с. 358]. Причому поняття національної консолідації охоплює як політичну консолідацію, так і соціальну. Національна консолідація – це вищий рівень процесів консолідації, інтеграція різних соціальних груп, етносів у єдиний цілісний соціальний організм у межах кордонів держави. Вона не тотожна односторонності, але слугує запобіжником соціальних конфліктів [64, с. 133].

З метою детального аналізу конструктивних впливів етнопатриархального фактора на суспільно-політичні процеси окремих регіонів, нами сформовано методологічну схему, яка дає змогу визначити рівень залучення регіонів України у процес національної консолідації за такими критеріями:

- поширеність української мови у регіоні;
- переважання національно-державної (громадянської) ідентичності в населення регіону у порівнянні з іншими формами ідентичності;

- підтримка більшістю населення регіону національної ідеї у найширшому розумінні (через ставлення жителів відповідних регіонів до унітарності, суверенності, територіальної цілісності, автономії чи відокремлення конкретного регіону тощо);

- підтримка у регіоні національних цінностей, проте не стільки цінностей історико-культурної сфери (заглиблених у минуле), скільки цінностей соціально-політичної сфери (цінностей теперішнього й майбутнього).

Названі критерії можна проаналізувати лише відносно, тому пропонуємо, за прикладом методології М. Дністрянського [20, с. 381–382], наявність кожного з них у регіонах оцінити 1 балом, а відсутність відповідно – 0 балів. Суму отриманих балів переведемо в рейтингові рівні, де 0 – дуже низький, 1 – низький, 2 – середній, 3 – високий, 4 – дуже високий рівень залучення відповідного регіону до процесу національної консолідації.

Національну консолідацію країни з поліетнічним складом населення, такої як Україна, завжди супроводжували процеси етнічної консолідації спільнот, що входять до її складу. *Етнічна консолідація*, за визначенням українського дослідника О. Нельги, – процес згуртування окремого етносу навколо однієї або декількох видатних осіб, що сприймаються більшістю етносу як носії найнагальніших інтересів етнічного загалу. Такий процес набуває відчутних розмірів і напруги або у період виникнення смертельної небезпеки для існування етносу як цілісності, або в перехідні історичні часи, коли перед етносом відкриваються перспективи й можливості піднесення на вищий щабель історичного буття [61, с. 120].

Для аналізу етнічної консолідації окремих національних меншин у регіонах України розроблено методологічну схему, яка дає змогу визначити рівень такої консолідації і на його основі – конструктивність чи деструктивність впливів активного потенціалу цих спільнот на суспільно-політичні процеси в регіоні й у країні загалом за наступними критеріями:

- мовна стійкість в умовах іноетнічного середовища;
- переважання етнічної ідентичності над національно-державною;
- збереження культурних традицій і цінностей власної групи;

- ефективна діяльністю національно-культурних товариств, громадських організацій або політичних партій (якщо такі існують);

- сконсолідована діяльністю етнічної еліти з метою захисту інтересів представників своєї спільноти.

Вважаємо, саме ці критерії основними для комплексного аналізу процесів згуртування у середовищі національних меншин. Наявність обраних критеріїв за прикладом попередньої методологічної схеми, але у трохи видозміненому варіанті через збільшення їх кількості, будемо оцінювати в 1 бал, а сума відповідних балів буде переведена у рейтингові рівні, де 1 – дуже низький, 2 – низький, 3 – середній, 4 – високий, 5 – дуже високий рівень етнічної консолідації досліджуваної спільноти.

Процес етнічної консолідації відбувається через зростання етнонаціонального фактора у середовищі конкретної спільноти. Загалом вирізняють три різновиди етнічності: етнічний спокій, актуалізована етнічність та політизована етнічність. У стані *етнічного спокою* більшість представників групи не переймаються проблемами, пов'язаними зі соціальним статусом, політичним, економічним становищем, можливостями її культурного розвитку [13, с. 124]. Такі спільноти надають перевагу адаптації до ситуації або асиміляції у домінуючу спільноту. В умовах соціально-економічної нерівності, проявів дискримінації за ознакою етнічної належності, невирішення проблем нормального функціонування етносу спостерігається *актуалізація етнічності* [13, с. 124]. Цей процес розпочинається зі здатності такої спільноти ставати суб'єктом, а не об'єктом суспільно-політичних процесів – із так званої суб'єктивізації. Конкретно, *політична суб'єктивізація* розглядається, з одного боку, характеристикою самовизначення етнонаціональної спільноти, з іншого – процесорною ознакою політичної системи суспільства, оскільки вона передбачає формування політичних відносин «держава – спільнота». Етнонаціональні спільноти стають суб'єктами політики у процесі захисту на державному рівні власної етнокультурної специфіки [66, с. 6–7]. Саме з політичної суб'єктивізації спільноти розпочинається зростання рівня її етнонаціонального фактора, а

конструктивність чи деструктивність такого зростання – це одне з проблемних питань нашого дослідження.

Так, вітчизняний етнополітолог О. Майбороди вважає, що процес етнічної консолідації проходить три етапи. На першому формуються об'єднання національного характеру – товариства, клуби, асоціації. На другому етапі відбувається «мобілізація етнічної групи» – представники етнічної еліти артикулюють значення національних проблем та окреслюють шляхи їх вирішення, гуртуючись навколо спільної мети. На третьому етапі спостерігається політизація етнічності, тобто переведення усвідомлених групою проблем у політичні гасла та програми, коли вона виступає з вимогами участі в розподілі влади [51, с. 125–126]. Детальніше зупинимось на мобілізації та політизації, оскільки етнічна мобілізація та політизація етнічності засвідчують незвичайний рівень активності. Адже зазвичай етнічний спокій вважається нормальним станом для кожного такого колективного суб'єкта. Етнічність звично не є активною, згуртованою у закличках. У нормальних обставинах індивідуальна або групова ідентичність сприймається як належне [87, с. 165].

Дослідник Г. Коулборн стверджує, що «етнічна мобілізація розуміється як процес на широко визначеному соціальному ринку, що містить низку політичних феноменів» [87, с. 164]. Цілі та причини *етнічної мобілізації* можуть бути різноманітними. Інколи це може бути захист ідентичності групи від атак інших груп, або ж навмисна спроба посприяти перевазі етнонаціональної спільноти. Домінуючі групи зазвичай намагаються зберегти статус-кво, а інші – покращити своє становище у суспільстві. Зазначимо, що нас цікавить процес *етнополітичної мобілізації*, коли ресурси мобілізуються конкретно з метою досягнення певних політичних преференцій. З цього погляду мобілізація нерозривно пов'язана з політизацією: етнічність, організована задля політичних цілей, є мобілізованою [78, с. 77]. Відповідно до визначення політолога В.Ачкасова, етнополітична мобілізація становить процес, за допомогою якого група, що належить до однієї етнічної категорії, борючись за політичну владу і лідерство з членами інших етнічних груп або з державою, маніпулює етнічними звичаями, міфами, символами в політичних цілях переважно для політичної

організації етносу [8, с. 58]. Науковець А. Ахієзер стверджує, що етнополітична мобілізація розпочинається з політизації етнокультурної, історичної спадщини. Така політизація може бути наслідком не лише дій еліт задля досягнення влади чи іншої політичної мети, а може відбуватися об'єктивно в умовах соціальних, політичних, економічних криз тощо [7, с. 118].

Під етнополітичною мобілізацією А. Аклаєв розуміє процес, під час якого етнічна група, по-перше, політизується на основі усвідомлення власних колективних інтересів і сподівань, а, по-друге, організовується як колективний суб'єкт, що має ресурси для ведення політичної боротьби. Передумову мобілізації становить політизація етнічності, що передбачає зростання політичної складової етнічної самосвідомості, чому сприяє ідеологічна та пропагандистська діяльність етнічних еліт [2, с.140]. Науковець також стверджує, що етнополітична мобілізація – наслідок подій, які або створюють серйозну загрозу інтересам етнічної групи, або ж відкривають перед нею нові привабливі перспективи. У зв'язку з цим етноконфліктологи розрізняють, з одного боку, оборонний тип мобілізації, метою якого є попередження загрози політичному статусу групи чи її інтересам, а з іншого – наступальний тип, метою якого є використання можливостей політичного моменту для досягнення групою благ у майбутньому [2, с. 141].

Можна погодитися, що етнополітична мобілізація та політизація етнічності фактично пов'язані у причинно-наслідковому зв'язку. Їх доцільно розглядати як взаємозалежні, але не варто тлумачити визначення одного процесу через інший. З нашого погляду, етнополітична мобілізація постає процесом концентрації ресурсів етнонаціональної спільноти для досягнення політичних цілей у процесі наростання активного потенціалу цієї спільноти [78, с. 80]. Натомість *політизація етнічності* – найвищий етап розвитку етнонаціональної спільноти і найвищий рівень її етнонаціонального фактора. Вона може відігравати цілком конструктивну роль у розвитку держави: сприяти розвиткові місцевого самоврядування, зокрема у процесі децентралізації влади; сприяти національній консолідації через культурний і економічний обмін між різними етнічними групами; стимулювати політичну конкуренцію та громадянську активність; здійснювати

тиск на органи влади з вимогами демократичних перетворень [18, с. 40].

Існування двох або більше етнічних спільнот у межах однієї політичної системи не має на увазі обов'язкову політизацію етнічності. Етнонаціональна спільнота, що продовжує забезпечувати функції захисту та символічного значення для її членів, може ніколи не політизуватися [88, с. 17]. Проте якщо консолідація все-таки сприяє політизації, то на цьому етапі етнічні групи висловлюють політичні вимоги, намагаючись вплинути на розподіл влади і взяти участь у контролі за справедливим розподілом соціальних благ та економічних ресурсів; відбувається активізація діяльності етнічних груп та їх перехід від суто соціально-культурних до політичних вимог [29, с. 120].

Зауважимо, що політизація етнічності розпочинається з усвідомлення елітою або ядром етносу того, що досягти покращення соціального, економічного становища чи створення умов для етнокультурного розвитку можна лише за допомогою політичних засобів. Посилаючись на дискримінований статус, така група висуває вимоги до титульного етносу. Такими вимогами, за визначенням українського науковця К. Вітмана, є: зміна політичного статусу (з етнічної групи до національної меншини, з національної меншини до державотворчої нації); розширення представництва у системі влади й управління (через запровадження механізмів квотування), набуття територіальної або екстериторіальної автономії [13, с. 124]. Саме тому політизація етнічності – це вихід етнонаціональної спільноти на політичну арену держави з певними вимогами для задоволення внутрішньогрупових інтересів [78, с. 80].

Сконсолідована і водночас політизована етнічність стає активним суб'єктом відносин у державі. Така етноспільнота бореться за різні «блага» для своїх представників. Активність подібної боротьби посилюється та послаблюється залежно від впливів як ззовні, так і зсередини. Політизація під дією таких впливів може стати в небажаному випадку причиною переходу від дипломатичних методів боротьби за свої права до силових. Адже процес політизації етнічності в кінцевому підсумку може пришвидшити, загальмувати або взагалі зупинити політичну ін-

теграцію держави, легітимізувати чи делегітимізувати її політичну систему та стабілізувати або підірвати її режим чи уряди [80, с.39–40]. Кінець ХХ ст. яскраво засвідчив, що політизована етнічність – постійне джерело *етнічного радикалізму*.

Етнорадикалізм виникає у межах поліетнічної держави через накопичення деструктивного потенціалу етнонаціональних спільнот. Це відбувається зазвичай у відповідь на штучні спроби влади сформуванню єдиної нації [47, с. 84–85]. На думку російського дослідника С. Рибакіна, «глибинне джерело етнічного радикалізму пов'язане з виникненням на певному історичному етапі протиріччя між етнічним і політичним принципами структурування соціосфери» [70, с. 7]. Такий радикалізм позначається деструктивними впливами етнонаціонального фактора на суспільно-політичні процеси, проявляючись через виникнення і реалізацію загроз етнополітичній стабільності. Причому такі загрози часто виникають на окремих територіях і або поширюються на всю країну, або їх наслідки відчутні для всієї країни.

Зауважимо, що після подій 2014 р. в Україні значно актуалізувалося вивчення потенційно загрозливих для соціально-політичної стабільності та національної безпеки держави чинників. Так, всебічно охарактеризував термін «етнополітична стабільність» у монографії «Етнополітична стабільність держави: політико-правовий аналіз» український вчений С. Асланов [6]. Він також частково торкався питання загроз етнополітичній стабільності у регіонах та державі загалом. Однак зазначимо, що єдиного розуміння або визначення цього поняття в українському науковому дискурсі не існує. Чимало дослідників для позначення подібного явища використовують інші взаємозамінні словосполучення. До прикладу, українська дослідниця В. Бурдяк застосовує словосполучення «ризиків та викликів соціальної стабільності» [11]. Поняттям «етнополітична загроза» послуговуються, зокрема, експерти Національного інституту стратегічних досліджень при Президенті України [24] та український вчений В. Котигоренко [46]. У першому випадку йдеться про етнополітичні загрози національній безпеці, а в другому – про етнополітичні загрози соціальній стабільності.

До таких загроз ми зараховуємо міжетнічні / етнополітичні конфлікти, етнічний сепаратизм / іредентизм. Термін «*конфлікт*» (лат. *conflictus*) означає «зіткнення» або «протидію», «протиборство». Це особливий соціальний феномен, який постає як «зіткнення і протиборство суспільних суб'єктів (індивідів, соціальних, етнонаціональних, релігійних та інших спільнот, а також держав чи їх блоків) з метою реалізації власних суперечливих намірів, досягнення своїх цілей і забезпечення власних інтересів» [37, с. 103]. Різновидом соціального конфлікту є політичний і етнічний конфлікти. Зважаючи на багатофакторну природу сучасних соціальних конфліктів, вчений В. Авксентьев пропонує використовувати як своєрідний маркер ідентифікацію щонайменше однієї зі сторін конфлікту – себе або противника в етнічних категоріях [1, с. 113].

Науковець В. Євтух пропонує розрізняти терміни «етнічний конфлікт» і «міжетнічний конфлікт», де кореляція між цими двома термінами має розглядатися на рівні понять «загальне – конкретне» [26]. Деякі дослідники дотримуються позиції, що суто «етнічних» конфліктів взагалі не існує, а більшість конфліктів на етнічній основі мають ознаки етнополітичності [55, с. 12]. Саме такими і є етнополітичні конфлікти – не зовсім суто етнічними, бо тут наявний крен у бік політичності самого предмета суперечності й методів боротьби для досягнення мети, а етнічним він постає лише з позицій суб'єктів, які беруть у ньому участь. Загалом *етнополітичний конфлікт* – це відмінність, зіткнення інтересів, цілей різних етносуб'єктів (етносів, націй, меншин, корінних народів, етнонаціональних рухів і груп) між собою та з інтересами й цілями держави, її органів у етнополітичній сфері [63]. З нашого погляду, етнополітичний конфлікт є протиборством етнонаціональних спільнот між собою і/або з державою у політичній сфері за розширення прав, задоволення потреб та інтересів.

Особливе значення у етнополітичних конфліктах має держава. М. Ісман справедливо зауважує: «Держава всюди стала тією ареною, на якій розгортається суперництво етнічних груп, затверджуються їх вимоги, оскаржуються і регулюються їх домагання» [88, с. 16–17]. Держава може відігравати в етнополітичному конфлікті дві основні ролі – третьої сторони

(незалежного посередника чи арбітра) чи безпосереднього суб'єкта конфлікту. На цій основі вирізняють такі види етнополітичного конфлікту за особливостями конфлікуючих сторін:

1) конфлікт двох етнічних груп, предметом якого є протистояння їхніх інтересів у ставленні до влади і держави, причому сама держава як інститут безпосередньо не залучена до конфлікту і повинна виконувати роль третьої сторони;

2) конфлікт, де один із суб'єктів є етнічна група, а інший – безпосередньо держава (в особі центрального чи регіонального уряду), наприклад, у випадку, коли етнічна група кидає виклик легітимності територіальних кордонів держави або регіону в межах цієї держави [2, с. 95].

На думку західного політолога Д. Зенгхааса, посилення ризику етноконфліктів (у найширшому значенні) зумовлюють такі чинники: економічні проблеми, тобто різниця в економічному розвитку регіонів; страх перед заселенням своєї території чужинцями; побоювання втратити власні особливі культурні та етнічні цінності [35, с. 180]. Інші дослідники також виокремлюють низку причин міжетнічних конфліктів: політичні (криза політичної системи, управління; поява етнічних еліт і боротьба між ними); економічні (різниця у рівні добробуту різних груп); соціально-психологічні; релігійні; історичні; екологічні; адміністративно-правові й територіальні [23, с. 19]. На наш погляд, усунення перерахованих причин або адекватна, а головне вчасна, реакція на них дає змогу уникнути посилення етнічного радикалізму і знизити деструктивний потенціал етнонаціонального фактора.

До форм етнічного радикалізму, крім етнічного конфлікту, належать сепаратизм та іредентизм. Український дослідник Р. Коршук зараховує їх до радикальних форм етнополітичної поведінки, що становлять загрозу територіальній цілісності держави [42, с. 94], а більшість дослідників визначають іредентизм як різновид сепаратизму. І ми загалом дотримуємося цієї думки.

Сепаратизм найчастіше передбачає утворення на відокремленій території незалежної держави як кінцеву мету і головну ціль такого політичного руху. Зазвичай сепаратизм як прагнення

окремих регіонів держави до відокремлення, набуття більшої політичної самостійності, суверенітету є почасти проявом захисної реакції на процеси, що не влаштовують ту чи іншу частину суспільства в переломні моменти його розвитку [65]. Натомість *іредентизм* головною метою визначає прагнення, відокремившись від однієї держави, увійти до складу іншої [83, с. 396]. Обидва явища, їх причини, наслідки і прояви досить подібні. Єдина суттєва відмінність – існування в іредентистських рухів зовнішніх сил (держав, організацій), що їх підтримують.

Знову ж таки, як і у випадку з етнополітичним конфліктом, варто виокремлювати конкретно етнічний сепаратизм і етнічний іредентизм, основною ознакою вирізнення яких стає ідентифікація суб'єкта, що бажає відокремлення за етнічною ознакою. Етнічний довідник зазначає, що етнічний сепаратизм – це сукупність економічних, соціально-політичних та духовно-культурних процесів, змістом яких є набуття певним етносом часткової (на правах автономії) або повної (на правах державності) незалежності [22]. Етнічний іредентизм – об'єднувальні або воз'єднувальні рухи етнічних груп, котрі розділені державними кордонами між двома чи кількома державами [2, с. 159]. Специфіка іредентизму полягає у тому, що його ініціаторами може бути як етнічна меншина, що зазнає утисків у сусідній державі, так і вже етнічна більшість, яка прагне об'єднати всіх етнічних родичів в одній державі [17, с. 143]. Саме тому основна загроза іредентизму полягає в тому, що цей феномен може стати зручним інструментом виправдання агресивної політики однієї держави стосовно іншої.

Рівень загрози від сепаратистських проявів посилюється за наявності трьох основних чинників, що можуть бути співвіднесені з проявами іредентизму. Такими чинниками, на думку М. Паламарчука, є: 1) потужність спільноти, всередині якої поширюються ідеї сепаратизму (чисельність, привабливість ідентичності для інших, специфічні культурні особливості й географічні бар'єри, котрі ускладнюють національну консолідацію); 2) існування потужної еліти в етнонаціональній спільноті, що підтримує ідею відокремлення; 3) наявність зовнішніх союзників, які надають підтримку (політичну, інформаційну, матеріальну та ін.) [62, с. 65].

З якою метою досліджується? Як уже було сказано вище, в основі досліджень впливів етнонаціонального фактора на суспільно-політичні процеси в Україні – практичне застосування його результатів у процесі управління сучасними, зокрема кризовими, етнополітичними процесами та прийняття рішень у різних сферах життя українського суспільства. Знизити та регулювати деструктивні впливи етнонаціонального фактора на суспільно-політичні процеси й стимулювати конструктивний характер його проявів можна через виважену політику загальнонаціональної та регіональної еліт з підтримки балансу між різними етнонаціональними спільнотами. Адже причини для політизації етнічності з подальшим виникненням і реалізацією етнічного радикалізму можуть бути різними. Однак єдиним приводом до початку цього процесу є «промах» держави в етнонаціональній політиці (найчастіше – це політика позитивної дискримінації щодо титульного етносу), який етнічна еліта використовує у власних цілях. Як влучно зауважує О. Кривицька, актуалізація політизації в суспільстві – наслідок політичної діяльності еліт [47, с. 85]. Підкреслимо, що це може бути діяльність еліт з обох сторін – загальнодержавної і етнічної.

Під час аналізу проблематики, пов'язаної з управлінням етнополітичними процесами, засадничим є розуміння понять «етнополітика», «етнонаціональна політика», «етнополітичний менеджмент» і відмінностей між ними. Основним у цьому сенсі є термін «*етнополітика*». Дослідник В. Котигоренко стверджує, що терміном «етнополітика» позначається: 1) сфера суспільних відносин, їх підсистема, де етнічні інтереси осіб, груп осіб регулюються ресурсами політичної влади (етнополітична сфера); 2) політичні відносини осіб, груп осіб з приводу реалізації етнічних інтересів (етнополітичні відносини); 3) діяльність, поведінка соціальних суб'єктів, яка полягає у використанні чи спробах застосування ресурсів політичної влади з метою реалізації тих або інших етнічних інтересів (етнополітична діяльність, етнополітична поведінка, чи, на означення окремих випадків, державна етнополітика, державна етнонаціональна політика) [45, с. 429]. На думку О. Майбороди, етнополітика – це сфера суспільного життя в багатонаціональних державах, до якої належать

політичні взаємовідносини державної нації з етнічними групами, а також етнічних груп між собою [54, с. 488].

Український науковець Ю. Куц вважає, що термін «етнополітика» тотожний поняттю «*етнонаціональна політика*». Тому етнонаціональну політику він розуміє як «діяльність суб'єктів (держави й етнонаціональних спільнот), спрямовану на досягнення стабільності поліетнічного суспільства через урахування, узгодження та розв'язання їхніх інтересів і вимог» [49, с. 68]. Можна погодитися також із О. Майбородою, що феномен етнонаціональної політики існує у двох вимірах – як процес розподілу влади, де беруть участь мобілізовані етнічні спільноти, захищаючи власні інтереси, та як система запланованих кроків і заходів, котрі здійснюють державні органи з метою створення гармонійної моделі міжетнічного співжиття [52, с. 77].

У першому випадку мова йде про етнонаціональну політику загалом, суб'єктами якої є держава й етнонаціональні спільноти, утворені ними об'єднання, групи, рухи тощо; а у другому – конкретно про державну етнонаціональну політику, суб'єктом якої є держава як окремий політичний інститут. На цій основі *підходи до визначення етнонаціональної політики* поділяють на моносуб'єктні та полісуб'єктні. Полісуб'єктний підхід підтримує, наприклад, К. Вітман, стверджуючи, що в окремих країнах питома вага держави в етнополітиці насправді вища, ніж інших суб'єктів, але і їхній вплив на етнополітику не можна ігнорувати. Дослідник пропонує компромісне визначення етнонаціональної політики як цілеспрямованої діяльності держави й етносів або їхніх представників [14, с. 13]. Науковця О. Картунова можна зарахувати до прихильників моносуб'єктного підходу, оскільки, на його думку, етнонаціональна політика постає цілеспрямованою діяльністю держави та її органів для врегулювання взаємовідносин між етнонаціональними спільнотами і забезпечення етнополітичної стабільності суспільства [36].

Окремо проаналізуємо розуміння терміна «*етнополітичний менеджмент*», що загалом визначають як особливий вид діяльності державних інститутів з метою управління етнонаціональною сферою. На думку українського дослідника І. Зварича, під етнополітичним менеджментом розуміють систему

політичних, адміністративних та організаційно-правових дій органів державної влади, спрямовану на запобігання руйнівним чи деструктивним політичним конфліктам на етнонаціональному ґрунті задля оптимізації міжнаціональних відносин у поліетнічному суспільстві. В основу його механізму покладена інституційна мережа, завдяки якій вдається діагностувати і мінімізувати політичні ризики, спричинені етнічним чинником [33, с. 334].

Зміст термінів «державна етнонаціональна політика» і «етнополітичний менеджмент» переплітається, але їх не можна розглядати як тотожні. Найпростіше їх розрізнити, вважаємо, з погляду стратегії й тактики, де державна етнонаціональна політика – це стратегічний комплекс принципів, норм, цілей і завдань, напрямів та підходів діяльності держави у визначеній сфері, а етнополітичний менеджмент постає тактичним набором засобів, методів і важелів реалізації ухвалених рішень.

Загалом етнополітичний менеджмент, як і будь-який інший процес управління, має свої особливості, зумовлені національною специфікою. А реалізація державної етнонаціональної політики – не тільки просте сприяння етнополітичним процесам, але й їхнє коригування, узгодження між собою, тобто врахування деструктивних і конструктивних впливів етнонаціонального фактора в усіх сферах суспільно-політичного життя. Саме тому для ефективного управління сучасними етнополітичними процесами держава повинна розробити власну модель взаємодії зі спільнотами, котрі проживають на її території.

У політології за різними критеріями виокремлюють різні ідеальні *моделі етнополітики держави*. Так, за спрямованістю взаємодії держави з етнонаціональними спільнотами вирізняють: 1) інтеграційну (асиміляційну) модель, що передбачає ненасильницьке згуртування громадян на основі етномаркерів домінуючої політично спільноти; 2) модель виключення (расистську), що передбачає панування у всіх сферах титульної нації при дискримінації і насильницькій асиміляції інших етногруп; 3) мультикультурну модель, в основу якої закладено принцип гармонійного розвитку всіх етнонаціональних спільнот за симе-

тричної державної допомоги для них [9, с. 8–28]. Ці класичні моделі науковці доповнювали та видозмінювали.

Американський науковець Дж. Ротшильд узагальнив стратегії влади у сфері етнонаціональної політики і виокремив такі моделі її здійснення, як:

- «вертикальна ієрархія» – авторитарно-тоталітарна модель, що передбачає панування домінуючої етної групи в усіх сферах з можливістю застосування нею сили і примусу стосовно іноетнічних суб'єктів;

- «паралельна сегментація» – перехідна від авторитарно-тоталітарних до демократичних етноконструкцій модель, де кожна етнонаціональна спільнота має унікальну внутрішню стратифікацію та свою політичну еліту, а суперечності між ними вирішуються перемовинами або насильством;

- «перехрещена сітка» – найбільш гармонійна модель, яка існує в розвинутих демократичних суспільствах і передбачає активну взаємодію та збалансування інтересів різних етної груп між собою і з державою, на основі якої відбувається органічна інтеграція громадянської та етнонаціональної ідентичності [92, с. 80–84].

Отже, можна вказати, що на модель етнополітики, як і на процес управління сучасними етнополітичними процесами, впливає тип політичного режиму, методи, котрими послуговується держава для цього, і так зване «етнорегіональне середовище», де відбувається процес управління. Названі три чинники повинні бути враховані при дослідженнях етнонаціонального фактора, а тому їх варто розглянути детальніше.

У питанні *політичного режиму* видається, що демократія, на відміну від недемократичного режиму, ідеальна для забезпечення індивідуальних прав людини, бо сприяє забезпеченню колективних прав етнонаціональних спільнот. Хоча на практиці все набагато складніше. У країнах, де є домінуюча більшість, виборчі результати є визначеними, що може спричинити політичну апатію інших етнонаціональних спільнот. У країнах, які не мають конкретно визначеної домінуючої більшості, буде формуватися нестійка мультиетнічна коаліція через неспроможність задовольнити вимоги різних етнічних груп. Встановлення політичного

відчуження меншості, як і встановлення змагальності між рівно збалансованими етнічними групами може призвести до етнічного насилля або військового втручання [91, с. 154].

Саме тому більшість держав, зокрема багатонаціональних, обирають в етнонаціональній політиці стратегію ігнорування вимог кожної етноспільноти, остерігаючись висунення подібних вимог від великої кількості інших етноспільнот [34, с. 48–49]. У такий спосіб вони намагаються гомогенізувати населення, консолідувавши політичну націю, яка інтегрує «небезпечні елементи», що, в свою чергу, забезпечує етнополітичну стабільність і мінімізує вплив етнонаціонального фактора на суспільно-політичну сферу. Проте це зумовлює переважно діаметрально протилежні результати: викликає ще більший супротив спільнот і провокує політизацію етнічності до етнічного, найчастіше етнополітичного, конфлікту.

З погляду українського дослідника А. Кіссе, зв'язок між демократією та етнічними конфліктами має два аспекти: «З одного боку, демократія може допомогти зменшити етнічні напруження, з іншого – перехід до демократії створює сприятливі умови для зростання всіляких упереджень, що зрештою виливається в етнічні конфлікти» [39, с. 334]. Хоча, на нашу думку, тут простежується найбільша залежність від рівня розвитку демократії в державі, зрозумілості й прозорості законодавчої бази, а також можливості діалогу між сторонами: що вищий рівень розвитку та консолідації демократії, то краще гарантується збереження етнічного розмаїття і забезпечуються колективні права етнонаціональних спільнот [76, с. 42].

Західний дослідник Дж. Розел, розглядаючи застосування демократичних методів до регулювання етнічного розмаїття та вирішення етнічних конфліктів, зосереджується на таких трьох позиціях:

1. Реальністю є практичне використання як демократичними, так і недемократичними режимами трьох стратегій врегулювання етнічних конфліктів: консоціації (включення етнічних груп, тобто їх еліт, до політико-адміністративної структури держави); синкретизму (надання права на національно-культурну автономію в процесі деполітизації етнічності); федералізації (децентралізація

влади та передання частини владних повноважень на місця, фактично – етнічним спільнотам).

2. Як не дивно, недемократичні режими засвідчують спроможність адаптувати етнічну різноманітність і контролювати етнічні конфлікти, але в подальшому вона обмежується замороженням таких конфліктів і навантаженням наступних режимів безпечним спадком.

3. Навіть тоді, коли будемо стверджувати, що демократичні режими – найгірша можливість вирішення етнічного конфлікту, ми не зможемо заперечити факт, що такі режими отримали майже універсальну поширеність і легітимність [91, с. 160].

Отже, демократія, як політичний режим, може бути гарантом збереження етнічного розмаїття та можливість зняття напруги в багатонаціональній державі з одночасним запобіганням етнічним конфліктам. Адже на сучасному етапі об'єктивною реальністю є те, що саме демократичне управління на засадах широкого представництва різних груп забезпечує ці гарантії та можливості [76, с. 42].

Однак перелік методів-стратегій врегулювання етнічних конфліктів, наведений Дж. Розелом, не можна вважати вичерпним. Крім того, на нашу думку, ці методи можна називати методами управління етнічним розмаїттям, що покладено в основу тієї чи іншої моделі етнополітики, оскільки сьогодні ними можна послуговуватися не лише для вирішення етнічних конфліктів на різних стадіях, а й з превентивною метою для їх уникнення, тобто для управління етнополітичними процесами.

Вважаємо, що вичерпний і повний перелік *методик макрополітичного регулювання* надає вже згадуваний дослідник А. Аклаєв. Прийнято виокремлювати дві основні стратегії регулювання етнополітичного конфлікту (запропоновані Д. Мак-Гаррі та Б. О'Лієрі) – стратегії етнополітичної деплюралізації (усунення і/або деполітизація тих відмінностей, які притаманні етнічності) та стратегії політико-інституційної інженерії (управління наявними етнічними відмінностями). Проте А. Аклаєв розширив і доповнив цю класифікацію, врахувавши спосіб застосування таких методів, їх співвідношення з принципом територіальності. Методи, використовувані в межах реалізації кожної стратегії, можуть різнитися

за способами застосування (насильницькі, примусові, консенсусні), і за відношенням до ознаки територіальності (територіальні й атериторіальні) [2, с. 326]. У зв'язку з цим вчений зараховує до стратегій етнополітичної деплюралізації – геноцид і етнічні депортації як насильницькі методи; асиміляцію як примусовий метод; інтеграцію, мультикультуралізм і сецесію як методи консенсусні, а до стратегій політико-інституційної інженерії – контроль як примусовий метод; консоціацію, арбітраж, регіональну автономію, федералізацію та кантонізацію як методи консенсусні.

Зазначені методи управління етнополітичними конфліктами (процесами) тією чи іншою мірою можуть застосовувати і демократичні й недемократичні режими. Проте недемократичні переважно здійснюють агресивну політику усунення етнічного плюралізму, тобто використовують здебільшого групи насильницьких і примусових методів. Прикладів цього в історії безліч. Натомість демократичні режими, попри всі внутрішні протиріччя, у процесі розвитку послуговуються переважно консенсусними методами для забезпечення колективних прав етнонаціональних спільнот.

Значно впливає на управління сучасними етнополітичними процесами *етнорегіональне середовище*. Це збірне поняття ми використовуємо для відображення необхідності комплексного дослідження проблем етнонаціональної та регіональної політики, на чому акцентував, зокрема, український науковець І. Курас [48, с. 9]. Загалом аналіз етнорегіонального середовища стає ефективним інструментом виявлення регіональної специфіки території країни для кращого розуміння того, які саме методи етнополітичного менеджменту варто застосовувати під час управління етнополітичними процесами. Адже етнонаціональний фактор, введений у геопросторові процеси, що характеризують у цілому динаміку внутрішнього розвитку країни, впливає на диференціацію (розвиток окремих частин території), інтеграцію (об'єднання цих частин), системоформування (виникнення територіальних соціальних, виробничо-економічних, рекреаційних та інших систем) і належить до чинників загальної регіоналізації [59, с. 21].

Для розуміння процесу регіоналізації основним є поняття «*region*». Першочергово воно мало географічний, територіальний зміст, але з часом воно все більше починає охоплювати інші фактори – подібність культур, політичну орієнтацію, оборонну взаємодію, морально-ціннісні й релігійні моменти тощо [58, с. 87]. Узагальнюючи філософські, географічні, зовнішньополітичні й економічні підходи до терміна, можна визначити, що поняття «*region*» означає область, частину певної країни, країну або частину світу, які різняться від інших природними, соціально-економічними, культурними й іншими особливостями [75, с. 317]. Український дослідник А. Романюк основними індикаторами «внутрішньодержавного» поняття «*region*» називає: 1) певну територію, що географічно виокремлюється зі складу загальної території країни; 2) населення, яке там мешкає і має певні спільні особливості щодо решти населення країни; 3) самоідентифікацію або самоусвідомлення наявності в цієї групи людей особливостей, які відрізняють їх від загалу [69, с. 125].

У термінах європейської регіоналізації, поняття «*region*» трактується двоїсто: по-перше, «*region*» можна тлумачити як політико-географічну територіально-адміністративну одиницю, що входить до складу держави й має окреслені адміністративні кордони, відповідний конституційно-правовий статус та сферу закріплених за нею повноважень; по-друге, – як субнаціональний рівень управління у межах загальнодержавної інституційної системи організації влади [53, с. 40]. З погляду ж суб'єкта політичного процесу «*regions*» можна розглядати як об'єкт державного управління з єдиним територіальним простором, що вирізняється певними ознаками; та як організований у просторі суб'єкт прийняття політичних рішень і самостійний фактор політичного тиску [73, с. 27].

Отже, *регіоналізація* – це процес перерозподілу владних компетенцій, передання функцій від національного на регіональний рівень, поява і розвиток нових інституційних форм, що відповідають новій ролі регіонів під час прийняття рішень на національному та наднаціональному рівнях [56, с. 208]. Тобто це фактично процес передання повноважень на рівень регіону. Натомість, *етнічна регіоналізація* – процес передачі на регіо-

нальний рівень тих повноважень, які б задовольняли вимоги етнонаціональних суб'єктів, що проживають в межах цього регіону.

У контексті етнічної регіоналізації українські дослідники широко використовують термін «*етнічний регіон*». Для П. Надолішнього «етнорегіон» – це відповідна територія, що за сукупністю взаємопов'язаних етнічних елементів, характером етнічних процесів відрізняється від інших територій і є окремим (самостійним) об'єктом державної етнонаціональної політики [59, с. 21]. В. Євтух розуміє етнічний регіон як місцевість, частину території країни, населену переважно або досить відчутно представниками тієї чи іншої етнонаціональної спільноти, можливо, кількох таких спільнот; етнонаціональний фактор у такій місцевості значно впливає на специфіку її розвитку [28]. І. Зварич вважає, що такі території характеризуються активними етнополітичними процесами і різняться від інших цільовою спрямованістю. Поглиблення кризових явищ у цих регіонах може спричинити руйнівні незворотні дезінтеграційні процеси, у тому числі й безпідставні претензії на утворення національно-територіальних автономій [32, с. 35]. Отже, виділення таких регіонів є умовним. Окрім того, етнорегіон не завжди може співпадати з кордонами окремих адміністративно-територіальних одиниць, але в його межах задля збереження політичної стабільності варто здійснювати виважену, специфічну (з огляду на етнонаціональну специфіку) державну політику.

Термін «регіоналізація» потрібно відрізнити від терміна «*регіоналізм*». Науковець І. Зварич наголошує на подвійній природі регіоналізму. Він виокремлює «адміністративний» регіоналізм, тобто «такий, який переймається переважно проблемами оптимізації системи управління із посиленням ролі місцевого самоврядування» та «політичний» регіоналізм, «спрямований на переформатування територій традиційних держав, що склалися в минулому внаслідок певних геополітичних процесів, і несе в собі загрозу існуванню територіальної цілісності цілого ряду країн» [30, с. 153–154]. З нашого погляду, останній доцільно вважати етнічним регіоналізмом якщо основні його суб'єкти мають етнічні характеристики.

Дослідник С. Маковський вважає, що у науковій літературі можна окреслити три варіанти співвідношення між поняттями «регіоналізм» та «регіоналізація»: 1) цілковите ототожнення названих понять; 2) різновекторність цих понять, які описують одне і те саме явище – йдеться про єдиний феномен, що набуває форми або політичного низхідного процесу, який називають регіоналізмом, або структурного висхідного процесу, що іменується регіоналізацією, 3) регіоналізація як практичний вияв феномену регіоналізму, де перша є процесом, а другий – проектом [53, с. 40]. З нашого погляду, їх варто сприймати з позицій адаптованого поєднання другого і третього підходу: як різновекторні й різнорівневі терміни, де регіоналізація є процесом передавання повноважень вниз, а регіоналізм – ідеологією, політичним рухом територіальних спільнот і/або держави за надання таких повноважень, тобто перша є зазвичай наслідком другого. Причому останній не притаманний виключно державам з федеративним державним устроєм. Регіоналізм як ціннісно-раціональна орієнтація на регіональні пріоритети в різних сферах традиційно існує і в унітарних, і у федеративних державах, будучи результатом дії двох тенденцій – етатизації регіональних пріоритетів і локалізації загальнодержавних інтересів [57, с. 133].

На значенні регіоналізму для регіональної етнонаціональної політики наголошує українська дослідниця С. Матвієнків: «Без урахування регіоналізму як чинника, що визначає рівень стабільності й цивілізованості, неможливо повноцінно вирішувати питання міжрегіональної консолідації, міжнаціональних відносин, гуманітарного розвитку, економічних перетворень, створення ефективної системи державного управління і самоврядування, протидії деструктивним зовнішнім впливам» [56, с. 209]. Загалом етнічні регіоналізм та регіоналізація на рівні держави охоплюють і конструктивний (агрегація й артикуляція інтересів, мобілізація, політизація тощо), і деструктивний (конфлікти, загроза територіальної цілісності, сецесія тощо) потенціал. Проте цим потенціалом можна ефективно керувати під час впровадження продуманої стратегії й тактики державної етнонаціональної політики для управління сучасними етнополітичними процесами.

Висновки. Таким чином, у розділі здійснено аналіз теоретико-методологічних основ дослідження проявів етнонаціонального фактора у суспільно-політичних процесах. Це додатково дало змогу підкреслити основні причини, що зумовили дослідницький інтерес у вказаній сфері.

Аргументовано головні теоретико-методологічні концепти української та західної політичних наук щодо сутності й співвідношення понять «етнічне» та «національне». Виокремлено їх особливості з позицій трьох методологічних концептів розуміння етнічності – примордіалізму, інструменталізму й конструктивізму. Підкреслено важливість правильного співвіднесення зазначених понять з метою уникнення неточностей у їх дослідженні. Так, «національне» є дещо ширшим і глибшим поняттям, оскільки враховує економічний і політичний аспекти, на відміну від «етнічного», яке містить розуміння виключно культурно-історичного змісту.

Розглянуто об'єктивні причини, на підставі яких в українському науковому дискурсі вкоренилося використання збірного слова «етнонаціональний». Визначено особливості застосування терміну «етнонаціональний фактор». На основі його аналізу українськими науковцями, запропоноване комплексне визначення цього поняття: це одночасно показник активності етнонаціональної спільноти у різних сферах суспільного буття; активний потенціал цієї спільноти, що залежно від задоволення чи не задоволення її основних інтересів, має конструктивний (позитивний) або деструктивний (негативний) вплив на життя всього суспільства; мотиватор регіональних інтересів у багатонаціональному середовищі. Аргументовано доцільність його використання в українській науці та практиці при аналізі суспільно-політичних процесів на загальнонаціональному та регіональному рівнях.

Обґрунтовано поняття «етнонаціональна спільнота» як носія етнонаціонального фактора, яке може використовуватися для позначення сукупностей людей, що відокремлюють себе від інших подібних груп на підставі етнічних та національних маркерів. Воно буде доречним у разі проведення загальнонаціональних досліджень міжетнічних відносин. Проте коли мова йде про

регіональні або локальні дослідження, то у такому випадку варто однозначно співвідносити конкретні етнічні суб'єкти з конкретними їх позначеннями, як-от «корінний народ», «титульна нація», «національна і/або етнічна меншина».

З'ясовано особливості етнорегіонального середовища в Україні. На цій підставі є необхідність виважено обирати той підхід до регіонального поділу території, що буде використовуватися як для досліджень у вказаній сфері. Проаналізувавши варіанти, пропонувані українськими науковцями, а також з метою дослідження впливів етнонаціонального фактора на регіональні суспільно-політичні процеси запропоновано власний варіант групування областей України. За питомою вагою і співвідношенням титульного етносу та національних меншин їх можна умовно розділити на такі групи: 1) переважно моноетнічні; 2) переважно біетнічні; 3) переважно поліетнічні. Відповідне групування областей може бути використане й у процесі практичного управління етнополітичними, у тому числі кризовими, процесами, де для різних груп регіонів варто використовувати своєрідні методи з метою підвищення ефективності державної політики на місцях. Такий підхід до вибору методів управління вважаємо регіонально-диференційованим.

Доведено, що вплив етнонаціонального фактора на суспільно-політичні процеси опосередкований участю конкретної спільноти в етнополітичних процесах, які вплетені у загальний суспільно-політичний процес. Такі впливи можуть бути конструктивними, що проявляється у національній та етнічній консолідації. Для вивчення цих процесів розроблено авторські методологічні схеми, що дають змогу визначити рівень залучення регіонів України у процес національної консолідації за визначеними критеріями, а також виявити рівень етнічної консолідації окремих спільнот за визначеними критеріями і на його основі – конструктивність або деструктивність впливів їх активного потенціалу на суспільно-політичні процеси в регіоні й у країні.

Встановлено, що процес етнічної консолідації сприяє наростанню етнонаціонального фактора, де політична суб'єктивація, етнополітична мобілізація та політизація етнічності постають його умовними рівнями зростання. Політизація, відповідно, най-

екстремальніший прояв досліджуваного фактора. Саме вона може стати причиною його деструктивного впливу на загальнонаціональні та регіональні суспільно-політичні процеси. Реалізується цей вплив через етнічний радикалізм, формами якого виступають міжетнічні, етнополітичні конфлікти, сепаратизм та іредентизм.

Обґрунтовано, що основною причиною цього є невдалі механізми управління етнонаціональною сферою. Саме тому пошук національної моделі етнополітики стає водночас пошуком таких методів управління сучасними етнополітичними процесами, які б забезпечували уникнення деструктивного впливу та стимулювали конструктивний потенціал етнонаціонального фактора. Охарактеризовано визначальні чинники, що впливають на формування такої моделі. Це тип політичного режиму (демократичний чи недемократичний); групи методів, які використовують для управління визначеною сферою органи влади (насильницькі, примусові, консенсусні), та етнорегіональне середовище.

Джерела:

1. Авксентьев В. А. Этническая конфликтология: в поисках научной парадигмы. Ставрополь, 2001. 268 с.
2. Аклаев А. Р. Этнополитическая конфликтология: анализ и менеджмент. Москва: Дело, 2005. 472 с.
3. Ананьїн В. О. Етнонаціональний чинник безпеки сучасного поліетнічного суспільства (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.03. Київ, 1998. 44 с.
4. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму: вид. 2-ге, перероблене / пер. з англ. В. Морозова. Київ: Критика, 2001. 271 с.
5. Андріяш В. І. Державна етнополітика України в умовах глобалізації: монографія. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. 328 с.
6. Асланов С. Етнополітична стабільність держави: політико-правовий аналіз: монографія. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2016. 464 с.
7. Ахиезер А. С. Культурные основы этнических конфликтов. *Общественные науки и современность*. 1994. №4. С. 115–125.
8. Ачкасов В. А. Этнополитическая мобилизация: структура ресурсов и процесс развертывания. *Вестник Московского универ-*

- ситета*. Серія 12. Политические науки. Москва, 1998. № 4. С. 55–65.
9. Балибар Э., Валлерстайн И. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности. Москва, 2004. 302 с.
  10. Богомолова И. Г. Политико-правовое регулирование региональными этнополитическими процессами: на примере Карачаево-Черкесской республики и Ставропольского края: автореф. дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02. Ставрополь, 2006. 22 с.
  11. Бурдяк В. Регіональна етнополітика в Україні: ризики та виклики соціальної стабільності. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2009. Вип. 44. С. 297–306.
  12. Винер Б. Е. Этничность: в поисках парадигмы изучения. *Этнографическое обозрение*. 1998. № 4. С. 3–26.
  13. Вітман К. М. Конфліктність етнічності як загроза етнополітичній стабільності держави. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. Одеса, 2010. Т. IX. С. 121–128.
  14. Вітман К. М. Моделі етнонаціональної політики постсоціалістичних країн: навч. посіб. Київ : Логос, 2008. 392 с.
  15. Гайдай С. В. Дослідження суспільно-політичного процесу: особливості, складності та український контекст. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом*. 2017. Вип. 52 (1). С. 85–93.
  16. Геллнер Э. Нации и национализм. Москва: Прогресс, 1991. 238 с.
  17. Горло Н. Иредентизм як форма радикальної етнополітичної поведінки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Політологія. Соціологія. Філософія»*. Ужгород, 2014. Вип. 1 (17). С. 142–147.
  18. Дегтеренко А. М. Угорський чинник в етнонаціональній політиці України в умовах російської агресії. *Стратегічні пріоритети*. Київ, 2018. № 1 (46). С. 38–47.
  19. Дністрянський М. С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики: монографія. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. 490 с.
  20. Дністрянський М. С. Етногеографія України: навч. посіб. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2008. 232 с.
  21. Доцяк І. Етнополітичні процеси на території Галичини в контексті глобалізації. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2017. Вип. 1. С. 190–198.

22. Етнічний довідник: поняття та терміни / Л. Аза та ін. URL: <http://ethnography.national.org.ua/glossary/index.html>
23. Етнополітична безпека України: політико-правові механізми протидії етнополітичній дезінтеграції держави: Наукова записка / В.П. Горбатенко, Ю.С. Шемшученко, І.О. Кресіна, О.М. Стойко. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2015. 80 с.
24. Етнополітичні загрози та ризики національної консолідації: регіональний вимір: аналітична записка (грудень 2016) / Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України. 24 с.
25. Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості: монографія / М. Панчук та ін. Київ: Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011. 396 с.
26. Євтух В. Соціологія міжетнічного конфлікту: теоретичний аспект. *Політичний менеджмент*. 2006. № 6 (21). URL: http://www.ipiend.gov.ua/uploads/pm/pm_21/yevtukh_sotsiolohiia.pdf
27. Євтух В. Б. Етнічність: глосарій. Київ: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2009. 170 с.
28. Євтух В. Б. Етнічність: енциклопед. довідник. Київ : Фенікс, 2012. 396 с. URL: http://vuzlib.com.ua/articles/book/20956-Etnichnist_enciklopedichnij/1.html
29. Зварич І. Вплив регіоналізму на політизацію етнічності. *Сучасна українська політика. Політики та політологи про неї*. Київ, 2008. Спецвипуск «Політичні технології». С. 119–135.
30. Зварич І. Регіональна політика: виклики та загрози. *Сучасна українська політика. Політики та політологи про неї*. Київ, 2009. Вип. 16. С. 153–161.
31. Зварич І. Регіональні особливості етнополітичних процесів в Україні. *Віче*. 2009. № 1. URL: <http://veche.kiev.ua/journal/1278/>
32. Зварич І. Т. Регіональні особливості розвитку етнополітичних процесів в Україні: автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.05. Київ, 2009. 52 с.
33. Зварич І. Т. Формування національної ідентичності – домінанта етнополітичного менеджменту України. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2009. Вип. 43. С. 330–342.
34. Здравомыслов А. Г., Цуциев А. А. Этничность в постсоветском пространстве: соперничество теоретических парадигм. *Социологический журнал*. 2003. № 3. С. 46–56.
35. Зенгхаас Д. Етнічні конфлікти: причини та шляхи розв'язання. *Політологічні читання*. 1994. №2. С. 179–188.

36. Картунов О. Вступ до етнополітології : наук.-навч. посіб. Київ, 1999. 300 с. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-cat-28.html>
37. Картунов О., Маруховська О. І спокій тільки сниться! *Політичний менеджмент*. 2003. № 1. С. 102–111.
38. Кіссе А. «Етнічність» як наукова категорія: основні підходи та виміри. *Перспективи*. 2011. № 2 (48). URL: <https://drive.google.com/file/d/0B7-F1y4GeGQXZmY1NkE2Z0RqSWc/view>
39. Кіссе А. І. Етнічний конфлікт: теорія і практика управління. *Політологічний аналіз*. Київ: Логос, 2006. 380 с.
40. Колодій А. Про поліетнічність України: кількісний та якісний виміри. *Україна – проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство*: конференція українських випускників програм наукового стажування у США (м. Львів, 18–21 вересня 2003 р.). Київ, 2003. С. 133–147.
41. Коркмазов А. Ю. Проблема этноса и этничности в науке: в поисках парадигмы. *Вестник Северо-Кавказского государственного технического университета. Серия «Гуманитарные науки»*. Ставрополь, 2004. Вып. 1(11). URL: <https://www.twirpx.com/file/90439/>
42. Коршук Р. М. Етнополітологія: навч. посіб. Київ: Алерта, 2011. 200 с.
43. Коршук Р. М. Національна держава: основні підходи до трактування. *Філософські проблеми гуманітарних наук : альманах*. 2010. № 17. URL: <http://www.info-library.com.ua/books-text-11471.html>
44. Косьмій Ю. В. Співвідношення та розмежування понять «національна меншина», «етнічна меншина» та «етнонаціональна спільнота». *Вісник СевНТУ. Серія Політологія: зб. наук. пр.* Севастополь, 2009. Вип. 100. С. 157–160.
45. Котигоренко В. О. Етнополітика в Україні: загальне та регіональне як об'єкт і предмет наукового пізнання. *Гілея : науковий вісник*. Київ, 2010. Вип. 40 (№ 10). С. 429–441.
46. Котигоренко В. Ризики для держави в контексті етнополітичних загроз соціальної стабільності. *Віче*. 2008. № 19. URL: <http://veche.kiev.ua/journal/1140/>
47. Кривицька О. В. Демаркаційні лінії в етнополітичному просторі України: монографія. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. 328 с.

48. Курас І. Державна етнонаціональна політика в умовах становлення відкритого суспільства. *Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі?* Київ, 2002. С. 3–12.
49. Куц Ю. О. Етнополітичні державотворчі процеси в Україні : управлінський аспект. Харків : Вид-во ХарРІУАДУ «Магістр», 2002. 204 с.
50. Лозинський Р. Етномовне районування України. *Вісник Львівського національного університету. Серія географічна*. 2009. Вип. 36. С. 222–229.
51. Майборода О. Дебютує етнополітика. *Віче*. 1992. №5. С. 122–134.
52. Майборода О. Етнонаціональна політика і перспективи етносоціального розвитку в Україні. *Сучасність*. 1995. № 12. С. 73–79.
53. Маковський С. О. «Регіон», «регіоналізм», «регіоналізація» в європейському контексті: у пошуку оптимальної наукової дефініції. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2014. Вип. 118 (Ч. I). С. 35–50.
54. Мала енциклопедія етнодержавознавства / Ю. Римаренко (ред.) та ін. Київ: Генеза; Довіра, 1996. 942 с.
55. Маруховська О. Врегулювання етнічних конфліктів: наука чи мистецтво? *Віче*. 1998. № 1. С.12–23.
56. Матвієнків С. М. Етнополітична регіоналізація сучасної України. *Панорама політологічних студій: Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету*. Рівне, 2013. Вип. 11. С. 207–214.
57. Мельник В., Скочиляс Л. Політична регіоналістика: предметне поле і теоретико-методологічні основи. *Вісник Львівського університету. Серія: філософські науки*. 2002. Вип. 4. С. 131–136.
58. Мурадян А. Регионализм как проблема политологии. *Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология*. 1995. № 3. С. 83–89.
59. Надолішній П. І. Етнонаціональний аспект адміністративної реформи в Україні (теоретико-методологічний аналіз): автореф. дис. ... д-ра наук з держ. управління: 25.00.01. Київ, 1999. 35 с.
60. Національно-державне будівництво: концептуальні підходи, сучасна наукова література / Ю. І. Римаренко (ред.) та ін. Київ: Довіра, 1999. 559 с.
61. Нельга О. В. Теорія етносу : навч. посіб. Київ: ТанDEM, 1997. 550 с.
62. Паламарчук М.О. Виклики сепаратизму в Україні. Сучасний стан. *Стратегічні пріоритети*. 2011. №4. С. 64–68.

63. Парійчук-Брухаль Р. Основні підходи до аналізу конфліктного потенціалу міжетнічних відносин. *Політична наука в Україні: стан і перспективи: матеріали всеукр. наук. конф.* (м. Львів, 10–11 травня 2007 р.). Львів, 2008. URL: postua.info/parijchuk.html
64. Петухова О. В. Консолідація: сутність і види. *Інвестиції: практика та досвід*. 2015. № 3. С. 130–135.
65. Потенціальні загрози регіонального сепаратизму в Україні: аналітична записка / Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1478/>
66. Потеряйко Г. В. Особливості політичної суб'єктивації національних меншин в Україні: автореф. дис. ...канд. політ. наук : 23.00.02. Київ, 2005. 13 с.
67. Рафальський О. Етнополітична регіоналізація України. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2011. Вип. 2 (52). С. 135–148.
68. Римаренко С. Етнонаціональний фактор територіальних трансформацій в Україні. *Україна – проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство*: конференція українських випускників програм наукового стажування у США (м. Львів, 18–21 вересня 2003 р.). Київ, 2003. С. 73–74.
69. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Західної Європи: монографія. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007. 391 с.
70. Рыбаков С. Е. Анатомия этнической деструктивности. II. Этнический радикализм. *Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология*. 2001. № 4. С. 3–39.
71. Сміт Е. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія / пер. з англ. Р. Фещенка. Київ: «К.І.С.», 2004. 170 с.
72. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія. Київ : НІСД, 2011. 336 с.
73. Татаренко Т. Регіональний фактор у політичному житті України : монографія. Луганськ : Вид-во «СНУ ім. В. Даля», 2005. 416 с.
74. Устименко В. Етнополітичні процеси: стан та особливості їх прояву в регіональному розрізі. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України*. Серія: Політологія і етнологія. Київ, 2002. Вип. 19. С. 73–117.
75. Ушакова Ж. Основні підходи до дослідження регіоналізму як об'єктивного процесу сучасної світової політики. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2009. Вип.19. С. 317–324.

76. Червеньяк К. Демократія як гарантія збереження етнічного різноманіття. *Актуальні проблеми політичної науки*. Ужгород, 2017. Вип. 1. С. 40–43.
77. Червеньяк К. Підходи до регіонального поділу України під час дослідження етнонаціонального фактора. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2018. Вип. 18. С. 390–396.
78. Червеньяк К. Т. Взаємозв'язок між етнополітичною мобілізацією та політизацією етнічності. *Держава і право: збірник наукових праць. Серія Політичні науки*. Київ, 2017. Вип. 75. С. 74–82.
79. Червеньяк К. Т. Етнонаціональний фактор як об'єкт наукового дослідження. *Держава і право: збірник наукових праць. Серія: Політичні науки*. Київ, 2016. Вип. 73. С. 73–80.
80. Червеньяк К. Т. Політизація етнічності: фактор етнополітичного конфлікту чи стабільності? *Політика і державне управління: тези доповідей 70-ї підсумкової наукової конференції професорсько-викладацького складу кафедри політології і державного управління факультету суспільних наук ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*. Ужгород, 2016. С. 38–40.
81. Червеньяк К. Т. Роль поліетнічності в процесі національної консолідації України. *Україна – Цивілізація. Том VI*. Консолідація української держави, нації та церкви: зовнішні та внутрішні чинники: матер. XI міжнародної науково-практичної конференції «Консолідація української держави, нації та церкви: зовнішні та внутрішні чинники» (м. Ужгород, 16–17 листопада 2017 р.) / редкол.: Бедь В. В. (гол. ред.) та ін. Ужгород, 2017. С. 188–192.
82. Шкляр Л. Є. Етнонаціональні чинники державотворення: політологічний аналіз: автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02. Київ, 1996. 39 с.
83. Явір В. О. Основні прояви сепаратизму в сучасній Україні. *Держава і право. Юридичні і політичні науки: зб. наук. пр.* Київ, 2014. Вип. 64. С. 391–398.
84. Alonso A. The politics of space, time and substance: state formation, nationalism and ethnicity. *Annual Review of Anthropology*. 1994. Vol. 23. P. 379–405.
85. Bart F. Ethnic groups and boundaries: The social organization of cultural differences. London, 1969. 345 p.
86. Cornell S., Hartmann D. Ethnicity and race: making identities in a changing world. California: Pine Forge Press, 2007. 295 p.

87. Coulbourne H. Ethnic mobilization, war and multi-culturalism. *War and ethnicity: global connections and local violence* / Ed. David Turton. Rochester: The Boydell Press, 2002. P. 163–178.
88. Esman M. Ethnic solidarity as a political force: the scope of inquiry. *Ethnic Politics*. Ithaca: Cornell University Press, 1994. P. 1–25.
89. Glazer N., Moynihan D., Schelling C. Ethnicity: theory and experience. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1975. 531 p.
90. Jones S. Ethnicity: the conceptual and theoretical terrain. *The archaeology of ethnicity: constructing identities in the past and present*. London: Routledge, 2002. P. 56–83.
91. Rosel J. Nationalism and ethnicity: ethnic nationalism and the regulation of ethnic conflict. *War and ethnicity: global connections and local violence* / Ed. David Turton. Rochester: The Boydell Press, 2002. P. 145–162.
92. Rothschild J. Ethnopolitics: A Conceptual Framework. New York: Columbia University Press, 1981. 290 p.
93. Smith A. Culture, community and territory: the politics of ethnicity and nationalism. *International Affairs: Ethnicity and International Relations*. 1996. Vol. 72, No. 3. P. 445–458.

Розділ 14

ТЕОРЕТИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ ТА ІНСТИТУЦІЙНІ МОДЕЛІ ПОЛІТИЧНОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА МІНОРИТАРНИХ ЕТНІЧНИХ ГРУП

Михайло ЗАН

Постановка проблеми. Політичне представництво передбачає дії акторів політики (лідерів, політичних партій, виборних інституцій влади) від імені соціальних груп, відстоюючи при цьому їхні інтереси. Один із батьків-засновників США й другий її Президент Джон Адамс (1735–1826) у часи Американської революції (1775–1783) заявляв, що парламент держави «має бути точним портретом у мініатюрі народу взагалі й повинен мислити, відчувати, міркувати і діяти так, як народ» [24, с. 551]. Очевидно, такий погляд претендує на ідилічну картину суспільної угоди, далекої від повноцінного втілення в реальність. Водночас саме з кінця XVIII ст. принципи демократії та фракційної репрезентативності суспільства у владі поступово впроваджуються у політичну практику країн Західної Європи.

У «представницьких режимах» Бернар Манен вирізняє чотири базові принципи: 1) керівникизначаються шляхом регулярних виборів; 2) процес прийняття рішень владою зберігає певну незалежність від прагнень електорату; 3) керовані можуть виражати свої думки та політичні уподобання незалежно від керівників; 4) публічні рішення проходять випробування дебатами [20, с. 15]. Таким чином, представницька демократія передбачає передачу повноважень обраним експертам, функціональним обов'язком яких є прийняття конструктивних рішень в інтересах усього суспільства.

Американська політологиня, лауреатка премії Йогана Скітте за новаторські дослідження з проблематики представництва (2003) Ханна Феніхель Піткін виділяла чотири концептуальні підходи до проблематики політичної репрезентації: 1) інституційний / формальна репрезентація (вибір і позбавлення повноважень репрезентантів визначається через ефективність інститутів влади); 2) де-

скриптивний / репрезентація схожості (надає перевагу зовнішнім ознакам представників, які узгоджуються з подібними атрибутами виборців, представників певних соціальних груп); 3) символічний / репрезентація прихильності (зосереджує увагу на узгодженні цінностей електорату та представників у владі); 4) субстантивістський / репрезентація дії (аналізуються конкретні функції, які повинні оптимальним чином відповідати інтересам виборців) [41, р. 38–143]. Необхідно зауважити, що дескриптивна репрезентація передбачає ототожнення вікових, класових, професійних, статевих, расових, регіональних та етнічних відмінностей політичних представників і тих, кого в подібний спосіб репрезентують у владі [41, р. 60–91].

Окреслений підхід набуває найбільшого розповсюдження за умов реалізації політики мультикультуралізму [9, с. 158–176]. Власне в цьому контексті сорок другий Президент США Білл Клінтон (1993–2001) при формуванні власної адміністрації зазначав: «Кабінет має виглядати як Америка», тобто відображати расовий, етнічний і статевий склад населення держави. Таким чином із чотирнадцяти членів його кабінету афроамериканців представляли четверо чоловіків, іспано-американців – двоє, жінок – п'ятеро осіб. Подібний принцип був застосований також при формуванні трьох тисяч вакансій високих посад на різних рівнях державного управління США [35, с. 99]. Цей підхід і надалі використовувався наступниками Білла Клінтона, а перемога й дві каденції президентства афроамериканця Барака Обами (2009–2017) стала кульмінацією політики мультикультуралізму в США.

Зауважимо, що захист прав міноритарних етнічних груп займає одне з важливих місць не тільки в контексті реалізації етнонаціональної політики окремих держав, але й на рівні міжнародного співтовариства. Серед основоположних актів, які окреслили міжнародний формат захисту прав етнічних меншин варто назвати Європейську хартію регіональних мов або мов меншин (5 листопада 1992 року, Рада Європи), Декларацію прав осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин (18 грудня 1992 року, ООН), Рамкову конвенцію про захист національних меншин (1 лютого 1995 року, Рада Європи). У цих документах представлено широкий спектр юри-

дичних норм захисту прав і свобод меншин як невід’ємної частини захисту прав людини, в тому числі й участі їх у політиці. Зокрема, в ст. 15 Рамкової конвенції про захист національних меншин зазначено, що держави-підписанти угоди мають створювати «необхідні умови для ефективної участі осіб, які належать до національних меншин, у культурному, соціальному та економічному житті та у державних справах, зокрема тих, які їх стосуються» [26].

У 1992 році на рівні ОБСЄ створено посаду Верховного Комісара у справах національних меншин (далі – ВКНМ), який призначається на три роки з можливим продовженням терміну на один строк. Головними принципами його діяльності є конфіденційність та неупередженість, а базовою функцією – попередження міжетнічної конфліктності. На рівні інституції ВКНМ за підтримки Фонду міжетнічних відносин вироблено низку рекомендаційних документів, які стосуються життєдіяльності міноритарних етнічних груп: Гаазькі рекомендації щодо прав національних меншин на освіту (1996), Ословські рекомендації щодо мовних прав національних меншин (1998), Лундські рекомендації про ефективну участь національних меншин у суспільно-політичному житті (1999), Варшавські рекомендації щодо сприяння участі національних меншин у виборчому процесі (2001), Рекомендації щодо використання мов меншин в телерадіомовленні (2003), Рекомендації з питань поліцейської діяльності в багатонаціональному суспільстві (2006), Больцанські/Боценські рекомендації щодо національних меншин у міждержавних відносинах (2008), Люблянські рекомендації щодо інтеграції різноманітних суспільств (2012), Грацькі рекомендації щодо доступу до правосуддя і національних меншин (2017).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто зауважити, що в середині 2000-х років проблематика теоретичного осмислення політичного представництва етнічних груп у поєднанні з емпіричними моделями зарубіжних країн і окремих регіонів Російської Федерації досить широко представлена власне в російській політичній науці. Зокрема, в дисертаційній роботі башкирського дослідника Ільдара Сафіна розглядається проблема етнічних інтересів у представницьких органах влади як у тео-

ретико-методологічному форматі, так і на прикладі репрезентації інтересів етнічних груп у зарубіжних країнах (Бельгія, США), етнічного представництва в колишньому СРСР та сучасній Росії, зокрема в Республіці Башкортостан [29, С. 9–18].

Проблематику функціонування політичного представництва в багатоскладових поліетнічних державах в окремому розділі дисертаційної роботи піднімає російський дослідник Рустем Заляєв. Обґрунтовуючи засади спільнотної демократії як найбільш ефективного механізму політичного представництва етнічних громад, дослідник акцентує увагу на емпіричних моделях її реалізації в Бельгії та Республіці Дагестан. Йдеться, зокрема, про квотування за пропорційним принципом і паритетний формат репрезентації корінних народів [11, с. 20–21].

У дисертаційній роботі російської дослідниці Галини Архипової також розглянуто евристичний потенціал консоціальної (спільнотної) демократії Арендта Лейпхарта, з'ясовано суть інтегрального підходу Дональда Л. Горовіца та проаналізовано зарубіжний досвід етнічного представництва в органах державної влади (Канада, скандинавські країни, Велика Британія та ін.). Більш детально дослідниця представила роль етнічного фактора при формуванні влади в Російській Федерації та її регіонах, зокрема у Республіці Саха (Якутії) [4, с. 14–27].

У структурі політичної участі етнічних груп російські дослідники з Казані Айдар Закіров і Азат Фазулов пропонують розглядати легальні та нелегальні групи й наступні форми: 1) участь у виборчому процесі (активне та пасивне виборче право); 2) участь у діяльності політичних партій; 3) участь у комітетах, які здійснюють державний контроль; 4) державна служба; 5) демонстрації, мітинги, збори, слухання, звернення та ін. [10, с. 77–78].

У рамках студій, в яких окреслені загальні контури вивчення проблематики політичного представництва етнічних меншин у теоретико-методологічному ракурсі, необхідно згадати також статтю кримської політологині Алимє Апсеямової [3]. Серед фахівців, які розглядали проблематику участі етнічних громад у виборчих процесах в контексті міжнародного права й досвіду зарубіжних країн, вирізняється розгорнута стаття російського вченого Б. Ісмаїлова [14]. Міжнародно-правовий механізм захисту

національних меншин проаналізовано в публікаціях українських вчених С. Римаренка [28] та Т. Сироїд [30]. Про участь національних меншин у суспільно-політичному житті через призму Лундських рекомендацій 1999 року йдеться у публікації І. Равлик та У. Гев'юк [25].

Електоральну інженерію та включення етнічних меншин у законодавчі органи країн Центрально-Східної Європи вивчав швейцарський політолог Д. Бокслер [38]. Інституційні основи парламентського представництва національних меншин висвітлив румунський дослідник І. Сикей [42]. Вибірчі механізми ефектвної участі етнічних меншин у суспільному житті країн Європи проаналізовано вітчизняною політологинею Ю. Тищенко [33].

Виклад основного матеріалу. Голландський дослідник політичної репрезентації Франклін Анкерсміт констатує, що будь-які політичні дії вимагають не лише адекватної оцінки власного контексту, але й ставлять за мету реалізацію певних політичних або етичних ідеалів [1, с. 10]. Він справедливо зауважує, що політична репрезентація зазвичай «робить присутнім те, що є відсутнім. Представницький орган робить присутніми відсутні думки та дії людей. У процесі політичної репрезентації зображення політичної волі, яке існує в одному середовищі (народі), стає видимим і присутнім в іншому середовищі (представницькому органі). Відповідно, репрезентація є по суті процесом зображення», вона уподібнюється до діяльності фахівця у сфері образотворчого мистецтва, який відтворює й, таким чином, сам репрезентує реальність [2, с. 64].

У контексті аналізу соціально конструйованої категорії «міноритарна етнічна група» / «етнічна меншина» окреслений підхід Франкліна Анкерсміта дозволяє зрозуміти глибинні причини громадської, політичної структуризації й репрезентації меншин у владі. Міноритарні спільноти, як і інші соціальні групи, конструюють власну ідентичність й перманентно включаються в політичний порядок денний полікультурного простору держави. Відтак вони неодмінно мають бути організованими в громадянському суспільстві й репрезентованими в політиці як одній з найважливіших сфер соціального буття. Розглянемо

основні теоретичні концепти політичного представництва міно-ритарних етнічних громад.

Консоціативна модель. Варто зазначити, що головна практична ідея праці американського політолога голландського походження Арендта Лейпхарта «Демократія в багатоскладових суспільствах» (1977) полягає у заклику до політичного конструювання, яке зорієнтоване на політичних лідерів різнорідних суспільств, які, зокрема, включають міноритарні етнічні групи [17, с. 260–261]. Консоціальної демократії характеризує поєднання наступних характеристик: велика коаліція, взаємне вето (право «співпадаючої більшості»), пропорційність та автономія сегментів [17, с. 60–79]. Остання складова консоціальної демократії найбільшою мірою стосується розділених ментальними кордонами етнічних груп. Арендт Лейпхарт звертає увагу на те, що «кордони між сегментами переносяться і на інститути громадянського суспільства», відтак «автономія сегментів посилює багатоскладовість й без цього неоднорідного суспільства» [17, с. 77].

Консоціативна (спільнотна) модель інституційно закріплює політизовані групові відмінності. Поряд із громадянською ідентичністю в цих умовах особливого значення набуває групова ідентичність, що виражається у партикуляризмі міноритарних груп. Відтак соціально сконструйована автономія сегментів поліетнічного суспільства за Арендтом Лейпхартом знаходить своє політико-правове оформлення у двох варіантах федералізму: територіальному і нетериторіальному. Територіальний федералізм побудований за принципом міжетнічної згоди гетерогенного суспільства. Як своєрідний «еталон» західноєвропейської демократії він представлений Швейцарською Конфедерацією. У ХХ ст. до цього типу країн долучилася також етнічно неоднорідна Бельгія. Поряд із цим федеративна за формою державного устрою Австрія з точки зору функціональності принципу автономії сегментів, зокрема етнічних меншин, представляє нетериторіальний (корпоративний) федералізм [17, с. 79]. Його слід пов'язувати з моделлю національно-культурної автономії, принципи якої розробляли ще на початку минулого століття австрійські соціал-демократи Отто Бауер і Карл Реннер.

Зауважимо, що для ефективної реалізації принципів консоціальної демократії важливим є конструктивний, суб'єктивний фактор, зокрема політична воля одного або декількох сегментів в етнічно гетерогенному суспільстві. За відсутності цього фактора неминучим є розподіл держави за лініями сегментарного етнічного розколу. Про це, зокрема, засвідчує невдалий досвід запровадження принципів консоціальної демократії на Кіпрі в 1960–1963 роках, про що зауважує Арендт Лейпхарт [17, с. 195–198]. Зокрема, Конституцією держави був закріплений режим президентської влади грека-президента, який обирався грецькою громадою (78 %) та турка-віце-президента з майже однотипними функціями, який обирався турецькою громадою (18 %). Сім міністрів-греків призначалися президентом, а три міністри-турки – віце-президентом; 35 депутатів обирали греки, 15 парламентарів – турки; у армії та поліції встановлювалася більш ліберальна квота «шість до чотирьох». А втім, суб'єктивне небажання з боку греків приймати встановлені норми, а з боку турків – зловживання правом вето, спричинили громадянський конфлікт, а згодом територіальний розподіл острова на грецьку й турецьку частини.

Інтеграційна модель. Послідовним критиком консоціативної моделі репрезентації меншин у владі є відомий американський експерт у галузі етноконфліктології Дональд Л. Горовіц. Він констатує, що на шляху до міжетнічного примирення існують три головні проблеми. По-перше, йдеться про саму можливість використання механізму домовленостей на практиці. Міноритарні групи можуть досягти успіху у забезпеченні політичного представництва лише в умовах слабкої більшості, коли остання потребує додаткової підтримки з метою контролю опозиції. Такий компроміс зрештою виявиться ситуативним і нетривким, тимчасовим. Відтак, по-друге, існує небезпека потенційної деградації електоральних домовленостей, які підтримують міжетнічну коаліцію. По-третє, в умовах гарантій права вето для меншин надзвичайно високою є ймовірність іммобілізації всієї політичної системи. Водночас найбільше невдоволення консоціативними схема виявляється у більшості, а не представників міноритарних етнічних груп, про що свідчить досвід Північної Ірландії, Бельгії, Боснії і Герцеговини [6, с. 211–219].

На відміну від компаративіста Аредта Лейпхарта конфліктолог Дональд Л. Горовіц виходить із того, що партикуляристські тенденції окремих етнічних груп необхідно контролювати, регулюючи при цьому баланс між індивідуальними та груповими правами [7]. Відтак шляхом електоральної інженерії реальним виявляється застосування тактики розмежування етнічних груп у різних адміністративно-територіальних одиницях. У цих умовах головним завданням виступає перерозподіл влади з метою стимулювання міжетнічної взаємодії, уникнення як міжгрупової, так і внутрішньогрупової конкуренції.

Етнократична модель. Російський соціолог Жан Тощенко звернув увагу на виникнення феномену етнократії (влади етнічної більшості / «ядра» національної державності) на теренах пост-радянського простору. На його думку, неспроможність радянського керівництва віднайти баланс між інтересами людини, нації та держави неминуче призвела до інституювання етнократичних режимів, які, нехтуючи інтересами «некорінних народів», здійснюють управління економічними, політичними, соціальними, духовними процесами з позицій домінуючої етнічної групи [34, с. 53–55]. Дослідник наголошує, що постання етнократичних режимів каталізувало націоналістичні та відверто ксенофобські (головним чином русофобські) настрої не лише в колишніх радянських республіках, але й на теренах окремих адміністративних суб'єктів Російської Федерації (Татарстан, Тува, Адигея, Якутія та ін.). Тому в умовах етнократії міноритарні етнічні групи відсторонені від прийняття політичних рішень й представництва у владі, вони приречені на добровільну або ж насильницьку асиміляцію.

Аналізуючи проблематику етнократії, Жан Тощенко зазначає про її типологічні відмінності й на прикладі окремих держав описує конкретні емпіричні моделі. Зокрема, вчений вирізняє людиноненависницькі типи етнократії, під якими розглядається расистська практика етнополітичного менеджменту в Південно-Африканській Республіці та Родезії (Зімбабве) кінця 1940-х – початку 1990-х років. Останнім часом расова дискримінація у цих країнах реалізується у реверсному напрямку (чорношкірі спрямовують агресію проти колишніх білих панів) [34, с. 61, 63]. До

когорті людиноненависницьких типів належить також фашизм, нацизм і шовінізм, які продовжують культивуватися й на початку XXI ст. Прикметно, що поряд із кривавими проявами шовінізму в умовах Першої та Другої російсько-чеченських воєн Жан Тощенко вказує й на ідеологічний формат шовінізму на прикладі демонтажів пам'ятників генералу Єрмолову на Кавказі та отаману Єрмаку в Казахстані, спорудженні пам'ятника Мазепі в Україні та перейменуванні вулиці Пушкіна на честь Бандери у Львові [34, с. 67].

До перетворених (внутрішньо суперечливих) типів етнократії, на думку Жана Тощенко, належить багатолікий і різноманітний за формами націоналізм, який може наближатися як до категорії патріотизму, так і виражатися через войовничий націоналізм, ультра націоналізм. Суперечливість націоналізму як типу етнократії полягає насамперед у тому, що його беруть на озброєння не лише правлячі еліти, але й опозиційні сили, апелюючи до «національних почуттів», які виявляються «найбільш глибокими, стійкими, затребуваними» в суспільстві [34, с. 76]. Інший модус перетворених типів етнократії презентує сепаратизм як рух за територіальне відокремлення з метою створення держави переважно за мовно-культурною, етнонаціональною ознакою. Саме тут виражається політична репрезентація міноритарних етнічних груп, які в окремих регіонах можуть представляти не чисельну меншість (меншину), а домінуючу за кількістю жителів більшість (етнічне «ядро»). Сепаратизм на етнонаціональному ґрунті за певних обставин реалізується у контексті права нації на самовизначення. Відтак відбувається сецесія (відокремлення від держави певної частини), яку слід розглядати окремо від розпаду федеративних за формою устрою держав (Югославія, Чехословаччина) [34, с. 78–80]. До крайньої форми перетворених типів етнократії Жан Тощенко відносить фундаменталізм як консервативну течію, яка поєднує «націоналістичні та конфесійні домагання». З кінця 60-х – початку 70-х років XX ст. цей різновид етнократії активізувався головним чином у країнах мусульманського Сходу. Як внутрішньо суперечливий тип етнократії він зосереджує в собі поміркований та радикальний напрями ісламістів [34, с. 81–83].

На думку Жана Тощенка, етнізм «багатогранне й складне явище» є формою «часткової, часто приглушеної та закамуфльованої політики» держави щодо «нетитульних» етнічних груп. Етнізм є різновидом латентних типів етнократії, який головним чином реалізується у різних соціальних ракурсах: прихованій ворожості, побутовому шовінізмі, мімікрії й «подвійній бухгалтерії» при вирішенні етнічних проблем, підготовці етнічних війн, етнокультурному, етнопсихологічному та етноправовому насиллі щодо представників певних етнічних груп. Відтак етнізм поряд із сексизмом та ейджизмом виступає однією з форм дискримінації людини, обмеження її прав виключно за етнічною ознакою. Як «м'яка» форма етнократії етнізм виражається через етнігілізм, який на практиці заперечує будь-який позитивний досвід міжетнічних відносин у минулому й зосереджується на «очищенні» власного етнополітичного простору [34, с. 84]. Окрім етнізму різновидом латентних типів етнократії є так званий «національний спазм» (термін Альгімантаса Прузаускаса), що виражається у холодній війні держави з етнічними меншинами. Тут доречно розглядається політичний досвід етнократій країн Балтії, спрямованої головним чином проти російськомовних громад Латвії та Естонії. Латентним типом етнократії Жан Тощенко визначає також етноізоляціонізм, який ілюструється прикладом максимального дистанціювання етнократичного режиму Грузії від геополітичного впливу з боку Росії [34, с. 86–88].

Власне, завдяки окресленню теоретичного концепту Жана Тощенка, в російській гуманітарній царині під «науковим брендом» етнократії стали розроблятися емпіричні моделі цієї політичної системи у різних політиях пострадянського простору. До цієї когорти, наприклад, можна віднести дослідження журналіста Льві Нікіфорова та політика Володимира Бузаєва «Сучасна європейська етнократія: Порушення прав національних меншин в Естонії та Латвії» [31], кандидатську дисертацію політолога Олександра Новиченка «Регіональні етнократичні еліти: тенденції формування і специфіка політичної діяльності (на прикладі ПФО)» [22], кандидатське дисертаційне дослідження соціологині Крістіни Сухоплещенко «Етнократія на Північному Кавказі: інсти-

туціоналізація та легітимація» [32], наукову студію Мідхада Фарукшина «Етнократія: зарубіжний дискурс» [37] тощо.

У подібному методологічному ракурсі аналізує проблематику етнократії ізраїльський вчений Саммі Смуха. Він твердить, що політична система, де, з одного боку, за всіма громадянами визнаються демократичні права, а з другого є інституційно оформлене домінування в державі етнічної більшості, можна охарактеризувати категорією «етнічна демократія». Стабільність етнічної демократії, подібно до ізраїльської моделі державного будівництва, зумовлюється трьома чинниками: 1) етнічні меншини повинні становити не більше 25 % населення держави; 2) міцність державних інституцій, які можуть подолати будь-які зовнішні втручання; 3) загальне відчуття небезпеки з боку населення [23]. На думку Саммі Смухи, країни Центрально-Східної Європи знаходяться в контроверсійній дилемі між етнічною та ліберальною демократією, принципи якої пропагує насамперед політична еліта Західної Європи, США та Канади.

Мультикультурна модель. Канадський політичний філософ, чех за етнічним походженням Вілл Кимлічка у форматі лібералізму пропонує мультикультурну концепцію включення етнічних груп у громадянське суспільство. На його думку, для міноритарних груп існують три ймовірні можливості: 1) культурна інтеграція; 2) соціальна маргіналізація; 3) інституювання культурної практики, що передбачає самоуправління [15, с. 31–32]. Водночас у силу різних соціально-адаптивних потенцій не кожна міноритарна громада може набувати прав і повноважень для самоврядування. В окресленому контексті важливою є типологізація меншин Вілла Кимлічки [40, р. 13–14]. По-перше, йдеться про національні меншини, які представляють міноритарні групи поза межами історичної батьківщини. Вони, як і корінні народи, володіють колективним правом на самоуправління, включаючи територіальну автономію. По-друге, корінні народи, які маніфестуючи про власну ідентичність, в широкому сенсі захищають свої культурні права. По-третє, групи іммігрантів, які більш схильні до інтеграції в культуру більшості, тому вони володіють не правом на самоврядування, а правом на пристосування. Саме на нього й спрямована практика мульти-

культуралізму, в рамках якої входить комплекс заходів анти-дискримінаційної політики стосовно захисту мови, культури та традицій іммігрантських груп у поліетнічному соціумі. По-четверте, канадський вчений реанімує термін «метеки» в новому контексті, маючи на увазі групи заробітчач, нелегальних іммігрантів, головним завданням яких є легалізація та включення до названої вище третьої групи меншин. По-п'яте, як міноритарні групи розглядаються громади відмінного расового походження, які потребують додаткових механізмів соціальної інтеграції та влучення до громадського суспільства (афроамериканці, роми й ін.).

Австралійський політолог, вихідець із Малайзії Чандран Кукатас розглядає п'ять варіантів реакції державної влади на проблеми, які можуть виникати в рамках поліетнічного суспільства. Три з них суперечать принципам мультикультуралізму: апартеїд у Південній Африці; ізоляціонізм та асиміляціонізм, які практикувалися в рамках етнополітичного менеджменту Австралії до 1970-х років. Водночас учений виділяє два варіанти мультикультурної політики: «м'який» (пасивний) і «жорсткий» (активний). Перший передбачає насамперед ліберальну толерантність держави стосовно етнокультурного різноманіття, його пасивне прийняття владою й незастосування з її боку асиміляційної політики щодо етнічних меншин. На противагу м'якому варіанту, політика жорсткого мультикультуралізму повинна застосовувати конкретні позитивні заходи не лише для того, щоб дозволити представникам етнічних меншин бути повноправними членами суспільства, але й сприяти тому, щоб вони підтримували власну ідентичність, культуру та традиції. У цьому контексті різноманіття стає не лише терпимим, як у випадку м'якого мультикультуралізму; про нього піклуються, сприяють і (наскільки це можливо) підтримують фінансово, наділяючи при цьому етнічні меншини особливими правами [39].

Отже, жорсткий мультикультуралізм у теоретичному концепті Чандрана Кукатаса стає затребуваним у рамках реалізації неоліберальної ідеології, яка надає гарантії для захисту не лише індивідуальних, але й групових прав, зокрема міноритарним етнічним громадам. Політика мультикультуралізму на державному рівні вже з 1970-х років стала активно застосовуватися у

внутрішній політиці Канади та Австралії, згодом – у Великій Британії, Швеції, інших країнах Західної Європи. Поряд із цим поширення міжнародного тероризму, неспроможність країн Європейського Союзу врегулювати соціальні питання адаптації іммігрантів, насамперед у Великій Британії, ФРН і Франції, сприяли наростанню песимістичних оцінок щодо мультикультурної перспективи. Зокрема, в 2010–2011 роках на високому публічному рівні європейських політиків (Девід Кемерон, Ангела Меркель, Ніколя Саркозі) проголошувалося про крах політики мультикультуралізму. Відтак, опинившись «між панацеєю та прокляттям» у наукових і експертних колах відбувається переосмислення мультикультуралістської парадигми [36, с. 27–32].

Інтеграційні процеси в багатоскладових суспільствах відбуваються шляхом забезпечення ефективної участі громадян у процесі прийняття рішень. Досягнути відповідної громадсько-політичної активності можна через створення умов для адекватного представництва інтересів різних соціальних груп, у тому числі мовних, релігійних та етнічних меншин. З цією метою органи державної влади «повинні прагнути адекватного представництва різних груп у своїх суспільствах, у тому числі меншин, в усіх відповідних структурах державного управління та органах, відповідальних за прийняття рішень» [19, с. 50]. Можна виділити три рівні політичного представництва міноритарних етнічних груп, які за своїм функціональним призначенням кореспондуються зі структурою державного етнополітичного менеджменту: 1) центральний (загальнодержавний); 2) регіональний та локальний (самоврядування); 3) дорадчий (консультативний).

Відповідно до Лундських (від назви м. Лунд на півдні Швеції) рекомендацій про ефективну участь національних меншин у суспільно-політичному житті (1999) політична репрезентація етнічних громад на центральному рівні може впроваджуватися через такі інституційні формати:

1) законодавчий / парламентський («резервування... певної кількості місць в одній або обох палатах парламенту чи в парламентських комітетах»);

2) виконавчий / урядовий («закріплення за представниками національних меншин посад у кабінеті міністрів», через призначення у відповідних міністерствах «співробітників відповідальних у справах меншин або видання постійно діючих інструкцій»;

3) судовий («закріплення... місць у Верховному або Конституційному суді або у судах нижчих інстанцій») [18, с. 8].

Розглядаючи інституційні рамки політичного представництва етнічних меншин, насамперед варто зауважити про принцип свободи об'єднання громадян. Він, зокрема, стосується не лише формування та діяльності громадських організацій, але й *політичних партій*, зокрема тих, «що об'єднують громадян за ознаками приналежності до тієї чи іншої громади, так само як і партій, що не є виразниками інтересів лише якоїсь однієї окремої громади» [18, с. 9]. У Варшавських рекомендаціях щодо сприяння участі національних меншин у виборчому процесі (2001), які деталізують Лундські рекомендації, зазначається, що держава може втручатися у питання свободи асоціацій, зокрема політичних партій етнічних громад, тільки в тому випадку, якщо їх діяльність суперечить правам інших громадян або веде до насильства. Втручання держави виправдане у таких вимушених обставинах, як порушення громадського порядку та моралі, загроза національній безпеці тощо [27, с. 17–18].

Варто відзначити, що принцип свободи громадських і політичних об'єднань громадян реалізується в найширшому контексті плюралістичної демократії мультикультурних країн Європи. Тривалий досвід функціонування регіональних та етнічних / етнополітичних партій мають насамперед держави Західної Європи. Ще в кінці XIX – на початку XX ст. виникли політичні партії, сформовані за етнічним критерієм в Іспанії (Каталонія, Країна Басків), Франції (Бретань, Корсика). У міжвоєнний час – у Великій Британії (Шотландія, Уельс), на теренах Югославії (Хорватія, Словенія). У 1948 році у ФРН виникає політична партія «Союз південношлезвільських виборців» (земля Шлезвіг-Гольштейн), яка представляє інтереси данців і фризів; 1962 року – Фризька національна партія в Нідерландах. У 1970–1980-х роках відбувається інституціоналізація фламандських і валлонських політичних партій у Бельгії.

В умовах демократичного транзиту 1990-х років формуються етнополітичні партії меншин у країнах Центральної та Південно-Східної Європи. Варто відзначити позитивний досвід політичного структурування угорських етнічних громад Румунії, Словаччини, Сербії, Хорватії та України; політичних партій ромської меншини в Угорщині, Румунії, Словаччині та Чехії; німецької меншини в Польщі (партія «Німецька меншина» (1990); польської громади в Литві («Виборча акція поляків Литви – Спілка християнських родин» (1994); російської меншини в Естонії (Російська партія Естонії (1993–2012), Конституційна партія Естонії (1994–2008) та Латвії («Російський союз Латвії» (1998), «Центр згоди» (2005–2014); турецької меншини в Болгарії («Рух за права та свободи» (1990), «Демократи за відповідальність, безпеку та толерантність» (2016) тощо.

У свою чергу вже на початку XXI ст. в економічно розвинутих країнах Західної Європи розпочався процес інституціоналізації етнополітичних партій, які (за Фрідріхом Геккманом) представляють інтереси емігрантського типу національних меншин. Зокрема, йдеться про політичну партію «Союз за оновлення та справедливості» у Німеччині (2010), яка репрезентує іммігрантів-мусульман, а *de facto* турецькомовну спільноту країни, партію турецької громади Нідерландів «Denk» (українською – «Рух» (2015). Принагідно зауважимо, що вітчизняний дослідник, засновник політичної етнології І. Варзар ще в середині 1990-х років резолюційно констатував: «політична доля будь-якої меншини – в руках власної етнополітичної партії» [5, с. 298]. Він висловлював надію, що в майбутньому подібного роду соціальні структури стануть конструктивним державотворчим суб'єктом і специфічним об'єктом державної етнополітики. З наведених вище прикладів інституціоналізації етнополітичних партій у країнах Європи можна констатувати, що прогноз дослідника виправданий навіть в умовах сучасних глобалізаційних процесів.

Відповідно до Лундських рекомендацій *виборча система* держави повинна сприяти справедливому представництву етнічних меншин у органах влади через: 1) створення одномандатних округів; 2) пропорційну виборчу систему; 3) преференційне голо-

сування; 4) зниження відсоткового бар'єру для гарантованого проходження до парламенту [18, с. 9].

Створення одномандатних округів виправдовується для представництва таких етнічних меншин, які проживають компактно. Відповідний досвід притаманний франкомовному Квебеку (Канада), франко-провансальськомовній області Валле-д'Аоста та німецькомовній провінції Больцано в автономній області Трентіно-Альто-Адідже (Італія), на півдні Албанії, де компактно проживає грецька меншина [27, с. 22]. Про відновлення подібних одномандатних округів, де врахований принцип компактного проживання етнічної громади (угорськомовного на Закарпатті та румунськомовного в Чернівецькій області, які існували на парламентських виборах у 1998 та 2002 роках), тривалий час заявляють лідери угорської та румунської етнічних громад України.

Використання пропорційної виборчої системи найбільш розповсюджене у країнах Європи. Вона має ряд переваг для меншин, адже дозволяє включати до списків політичних партій та просувати в політику лідерів етнічних громад. Наприклад, етнічна меншина шведів, яка компактно проживає лише на Аландських островах (Фінляндія), завдяки пропорційній системі отримує політичне представництво і в інших виборчих округах країни [27, с. 24]. На останніх парламентських виборах 29 лютого 2020 року депутатами Національної Ради Словаччини від популістського партійного блоку «Звичайні люди та незалежні особистості» вперше в політичній історії країни стали три представники від ромської етнічної громади. Подібну практику використовували «партії влади» в Україні, залучаючи при цьому угорськомовний електорат Закарпаття. Зокрема, в 2012 року до списку Партії регіонів був включений Іштван Гайдош (74 місце), а в 2014 році до списку партії «Блок Петра Порошенка» – Василь Брензович (62 місце). Однак через погіршення українсько-угорських дипломатичних відносин, під час парламентських виборів 2019 року подібного меседжу з боку політичної партії «Слуга народу» до угорського політикуму Закарпаття вже не було адресовано.

Преференційне голосування передбачає ранжування кандидатів за власним уподобанням виборця. Воно може відбуватися у двох

форматах: пропорційній системі єдиного перехідного голосу та мажоритарній системі альтернативного голосування. До прикладу, досвід застосування системи єдиного перехідного голосу використовувався в Естонії (1992) та Північній Ірландії (1998) й призвів до збалансованого результату голосування з урахуванням інтересів меншин [27, с. 26–27]. Система альтернативного голосування застосовується на виборах до нижньої палати парламенту Австралії та Президії Боснії і Герцеговини. Остання є колективним вищим органом влади, подібним до поста глави держави. Три члени Президії (босняк, хорват і серб), які обираються на чотири роки, ротаційно (через вісім місяців) виконують функції Президента держави.

Зниження відсоткового бар'єру для гарантованого проходження в законодавчі органи представників організацій етнічних меншин використовують такі країни, як Данія, Німеччина, Італія, Польща та Сербія [42, р. 8–13]. До прикладу, в Сербії виборчий поріг для політичних партій складе 5 %, а для партій етнічних меншин – усього 0,4 %. Відтак, на останніх парламентських виборах 24 квітня 2016 року за цією квотою до Народної скупщини Республіки Сербія пройшли політичні партії меншин: Альянс воєводинських угорців (1,5 %; 4 мандати), Муамер Зукорліч – Боснійський демократичний союз Санджака (0,86 %; 2 мандати), Партія демократичної дії Санджака – Сулейман Углярін (0,8 %; 2 мандати; босняки), Зелена партія (0,63 %; 1 мандат; словаки) та Партія демократичної дії – Ардіта Сінані (0,43 %; 1 мандат; албанці).

У понад п'ятидесяти країнах світу розповсюдженою є практика *резервування місць (законодавчі квоти) у парламенті для представників етнічних меншин* [14]. Зокрема, це стосується європейських держав із поліетнічним складом населення (Боснія і Герцеговина, Хорватія, Словенія, Косово, Румунія, Угорщина). У цьому випадку депутати парламенту обираються безпосередньо представниками конкретних етнічних громад. Отже, практика країн Центрально-Східної Європи засвідчує, що резервування місць для етнічних меншин «стає частиною виборчого ландшафту країни» [27, с. 29]. Вона враховує критерій квотної репрезентації меншин у парламенті відповідно до етнонаціональної структури

населення держави. Зокрема, Палата народів парламенту Боснії і Герцеговини складається з 15 депутатів, які рівномірно (по 5 представників) розподілені за етнічними групами босняків, сербів і хорватів. До парламенту Хорватії серби можуть обирати трьох представників; угорці та італійці – по одному представнику; чехи та словаки разом вибирають одного представника; австрійці, німці, болгары, поляки, роми, румуни, русини, росіяни, турки, українці, греки та євреї разом обирають одного представника; албанці, босняки, черногорці, македонці та словенці також обирають одного представника [33, с. 34–35]. Конституція Республіки Словенія обов'язково передбачає парламентське представництво угорської та італійської меншин (по одному мандату). Скупщина частково визнаної Республіки Косово складається із 120 депутатів, 20 місць з яких зарезервовано за представниками меншин: сербів (10 мандатів), ромів, ашкалі (албаномовних ромів) і балканських єгиптян (4 мандати; по одному мандату для кожної групи + 1 мандат для групи, яка отримала найбільшу кількість голосів), босняків (3 мандати), турків (2 мандати) та горанців (1 мандат).

Необхідно зауважити, що в Румунії та Угорщині немає квотного критерію репрезентації залежно від відсотка етнічної групи в етнонаціональній структурі населення. Кожна меншина має одне гарантоване місце в парламенті, якщо вона визнана державою. Відтак, ліберальний підхід румунської влади спровокував електорально-інженерійний ефект «етнобізнесу». До прикладу, в 1990 році у нижній Палаті депутатів Румунії було представлено 12 депутатів від громадських організацій меншин (роми, вірмени, греки, болгары, українці, серби, поляки, словаки і чехи (як 1 група), росіяни-липовани, німці, татари, турки). У 1992 році в парламент пройшов представник від італійців, 1996 року – євреїв та албанців, у 2000 році – хорватів, македонців і русинів. Усі депутати, які представляють меншини країни, за винятком угорців, входять до парламентської групи меншин. Угорська етнічна громада через Демократичний союз угорців Румунії представлена як у Сенаті, так у Палаті депутатів. Політичні лідери з числа угорської етнічної громади ситуативно беруть участь у формуванні уряду Румунії [13].

Відповідно до законодавчих змін із 2014 року виборці Угорщини можуть голосувати за списками організацій етнічних меншин паралельно з обранням 93-х депутатів за партійними списками до Національної асамблеї Угорщини. Меншини можуть отримати пільговий мандат, якщо вони досягнуть $\frac{1}{4}$ дев'яносто третьої частини списку виборців (23 829 голосів, або 0,2688 %). Оскільки їм важко подолати навіть цей виборчий бар'єр, то з квітня 2014 року очільники 13-ти етнічних громад держави стали «позитивно дискримінованими» й отримали статус речників від меншин із правом голосу на засіданнях депутатських комісій у парламенті Угорщини. Винятком стала німецька етнічна громада, оскільки на останніх парламентських виборах 8 квітня 2018 року 26 477 голосами виборців (0,46 %) до парламенту Угорщини був обраний її представник Імре Рітгер [12, с. 151–152].

Представництво етнічних меншин на рівні уряду реалізується шляхом створення спеціальних органів центральної виконавчої влади, які регулюють етнонаціональні процеси в державі. Зазвичай вони представлені в структурі міністерств культури та освіти. Для здійснення специфічних функцій, зокрема, врегулювання «ромського питання», також створюються окремі урядові органи. До роботи в цих інституціях залучаються громадські лідери, представники етнічних меншин. Через виконавчі органи влади створюється відповідна соціальна мережа для комунікації з репрезентантами етнічних громад у регіонах. До прикладу, в Словацькій Республіці на урядовому рівні представлена розгалужена структура органів влади, які дозволяють репрезентувати інтереси етнічних меншин: 1) Відділ культури національних меншин при Секції культурної спадщини та культури меншин СР у рамках Міністерства культури; 2) Рада міністра шкільництва, науки, досліджень та спорту СР з національного шкільництва; 3) Рада уряду СР з прав людини, національних меншин та гендерної рівності; 4) урядовий Уповноважений СР у справах національних меншин; 5) урядовий Уповноважений з питань ромських громад.

Питання репрезентації етнічних меншин у органах *судової влади* розглядається у Грацьких рекомендаціях щодо доступу до правосуддя і національних меншин (2017). У п'ятій рекомендації,

зокрема, зазначається, що «склад судів, трибуналів, прокуратури, правоохоронних органів, виправних служб, органів, які здійснюють примусове виконання судових рішень, а також інституцій з прав людини має відображати різноманітність населення на всіх рівнях» [8, с. 26]. Позитивний досвід у реалізації цього аспекту репрезентації етнічних меншин має Республіка Хорватія, де міністерство юстиції веде відповідну статистику представництва етнічних меншин у судових органах. У законодавчих документах про регламентацію діяльності судів, Державної ради з питань юстиції, прокуратури передбачені положення щодо врахування представництва етнічних меншин, зокрема, право репрезентантів етнічних громад покликатися на дію Закону «Про права національних меншин» (2002) під час пропозиції своїх кандидатур на заміщення вакантних посад. У 2012 році Міністерство юстиції Хорватії підготувало та розповсюдило брошуру про здійснення прав на використання мов меншин у судових органах влади а також плакат про виконання ст. 22 Закону «Про права національних меншин» при наборі співробітників цих органів влади [21, с. 19].

Важливе місце у забезпеченні ефективного політичного представництва етнічних меншини займає дієва *система місцевого самоврядування*. Лундські рекомендації передбачають дві моделі його реалізації: нетериторіальну й територіальну [18, с.10–13]. Фактично, йдеться про імплементацію двох типів автономії для етнічних меншин: національно-культурної та національно-територіальної.

За умов імплементації формату *національно-культурної автономії* на ефективній функціональній основі можуть вирішуватися питання у сфері освіти, культури, використання мов меншин, релігії та інших соціо-культурних аспектів життєдіяльності етнічних громад. Варто зауважити, що нетериторіальний принцип забезпечення автономії етнічних груп у багатонаціональному середовищі набув теоретичного обґрунтування ще на початку ХХ ст. у працях австрійських соціал-демократів О. Бауера та К. Реннера. На сучасному етапі, на думку вітчизняного політолога Р. Коршука, національно-культурна автономія функціонує в двох формах – корпоративній та персональній [16, с. 159]. Специфіка

корпоративної національно-культурної автономії полягає у створенні представниками етнічної громади спеціальних інститутів самоврядування на загальнодержавному або регіональному рівні. До прикладу, ефективною інституцією в рамках забезпечення національно-культурної автономії корпоративного типу є так звані саамські парламенти, які впродовж 1970–1990-х років інституціоналізувалися на північних теренах Фінляндської Республіки, Королівств Норвегії та Швеції, та Російської Федерації. Взаємодіючи з центральними державними органами, саами як корінний народ, захищають власні соціально-економічні та культурні потреби.

На противагу корпоративній, персональна національно-культурна автономія забезпечується шляхом створення національно-культурних товариств, релігійних організацій, земляцтв, недільних шкіл тощо. Ця форма нетериторіальної автономії меншин є найбільш розповсюдженою в світі. Втім, на наш погляд, вона зосереджує представників міноритарних груп у вузьких етнокультурних рамках, а не на рівні публічного представництва своїх інтересів у взаємодії з владою. Громадські організації етнічних меншин таким чином знаходяться в режимі взаємної конкуренції та обмежених гарантій їхніх прав із боку держави, про що свідчить досвід України.

У контексті впровадження *національно-територіальної автономії* враховується принцип субсидіарності. Держава, зокрема, делегує ряд функцій «органам місцевої, регіональної або автономної адміністрації», які можуть формуватися «з урахуванням історичної та територіальної специфіки конкретних національних меншин» й більш ефективно реагувати на проблеми цих меншин [18, с. 12]. Ряд етнічних громад в унітарних європейських державах завдяки процесам децентралізації й регіоналізації здобули статус національно-територіальної автономії. До прикладу, п'ять з двадцяти регіонів Італії мають статус автономних областей з етнічно та лінгвістично строкатим населенням: Валле-д'Аоста (арпітанська або франко-провансальська мова), Фріулі-Венеція-Джулія (словенці, німці, фріулі), Трентіно-Альто-Адідже (німці, ладини), Сардинія (сардинська мова), Сицилія (сицилійська мова). У результаті демократизації Королівства Іспанія відбувся поділ

автономних областей на дві групи: з широким статусом (Андалусія, Валенсія, Галісія, Каталонія, Країна Басків, Канарські острови та Наварра) та обмеженими повноваженнями (решта областей). Поряд із самоврядними адміністративними компетенціями на регіональному рівні в шести з названих автономій офіційно використовуються каталанська, аранська (окситанська), каталансько-валенсійська, галісійська та баскська мови. Автономний статус мають Гренландія (інуїти) та Фарерські острови (фарерці) в Данії, Аландські острови (шведи) – у Фінляндії. Спеціальний статус із регіональним парламентом має Корсика (етнос корсиканців) у Франції. Компактна тюркомовна група гагаузів на півдні Молдови (понад 80 % населення) у кінці 1994 року отримала статус автономного територіального утворення Гагаузії (Гагауз Ері).

Дорадчі (консультативні) органи, які покликані захищати інтереси етнічних громад можуть «слугувати каналами для діалогу між державною владою та національними меншинами» щодо питань використання земельних ресурсів, житла, захисту освітніх, мовних і культурних прав міноритарних груп [18, с. 10]. Одним із позитивних прикладів є запровадження при уряді канцлера Австрії Ради національних меншин за принципом пропорційного представництва (Закон «Про правовий статус національних меншин» від 7 липня 1976 року). Цей орган утворюється для консультування федерального уряду щодо питань захисту культурних, соціальних і економічних інтересів шести національних меншин Австрії (хорвати, угорці, словенці, чехи, роми та словаки). До речі, представники ромської громади визнані з боку держави корінною національною меншиною (1993 рік), тоді як багаточисельні громади турків і поляків такого статусу не мають. Для цього, відповідно до законодавства, необхідний термін проживання на теренах Австрії щонайменше трьох поколінь представників конкретної етнічної громади. Подібні обмеження наявні також у ФРН, де на офіційному рівні меншинами визнані данці, сорби (лужицькі серби), фризи та етнічні громади ромів і сінті [28, с. 134–135].

Схожі консультативні органи, які формувалися з лідерів етнічних громад, функціонували і в Україні. Зокрема, за часів

другої каденції президентства Леоніда Кучми діяла Рада представників громадських організацій національних меншин України, яку очолював лідер угорської етнічної громади Іштван Гайдош. За часів президентства Віктора Ющенка в 2006 році Раду було ліквідовано й створено Раду з питань етнонаціональної політики. У 2010 році, відповідно до указу Віктора Януковича, утворено Громадську гуманітарну раду при Президентові України. Відповідні ради було сформовано на місцях, при обласних державних адміністраціях. При Адміністрації Президента Петра Порошенка діяв інститут Уповноваженого у справах кримськотатарського народу (Мустафа Джемільев).

Стосовно України доречну увагу привертає паралельне функціонування загальноукраїнських мега-організацій, які об'єднують різні національно-культурні товариства: Рада національних товариств України (голова Ілля Левітас; 1990), Асоціація національно-культурних об'єднань України (Олександр Фельдман; 1999), Конгрес національних громад України (Йосиф Зісельс; 2002), міжнародна громадська організація «Інтернаціональний союз» (Дарія Карякіна; 2011), Асамблея національностей України (Ровшан Тагієв; 2013), Рада національних спільнот України (Ашот Аванесян; 2015). Фактично йдеться про конкурентне громадське середовище та наявність різних груп, які прагнуть впливати на політичний порядок денний, взаємодіяти з різними політичними силами України й лобіювати при цьому власні інтереси. До прикладу, під час останньої президентської кампанії у березні 2019 року Рада національних спільнот України долучилася до підпримки кандидатури Ю. Тимошенко.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Таким чином, починаючи з 1990-х років проблематика політичної репрезентації етнічних меншин активно імплементується на міжнародно-правовому рівні. Запровадження посади Верховного Комісара у справах національних меншин на рівні ОБСЄ значною мірою каталізувало цей процес. Експертами світового масштабу вироблені Лундські рекомендації про ефективну участь національних меншин у суспільно-політичному житті (1999), Варшавські рекомендації щодо сприяння участі національних меншин у виборчому процесі (2001), Больцанські/Боценські рекомендації

щодо національних меншин у міждержавних відносинах (2008), Люблянські рекомендації щодо інтеграції різноманітних суспільств (2012), Грацькі рекомендації щодо доступу до правосуддя і національних меншин (2017) та ін.

Необхідно констатувати, що найбільш успішно моделі політичного представництва меншин реалізуються в країнах Західної Європи, де вироблені цивілізовані норми співіснування різноманітних етнічних, мовних і конфесійних груп. Країни Центрально-Східної Європи включилися в окреслені процеси в умовах третьої хвилі демократизації. Враховуючи досвід цих держав, на наш погляд, на вітчизняному рівні потребують вдосконалення такі сегменти політичної репрезентації етнічних меншин: 1) відновлення адміністративних меж угорськокомовного та румунськокомовного виборчих одномандатних округів; 2) перегляд законодавчої норми щодо принципів інституціоналізації етнополітичних партій; 3) застосування на регіональному та локальному рівнях пропорційної системи відкритих списків із врахуванням репрезентації партій міноритарних груп у регіонах України з поліетнічним складом населення.

Джерела:

1. Анкерсмит Ф.Р. Политическая репрезентация / пер. с англ. А. Глухова; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2012. 288 с.
2. Анкерсмит Ф. Р. Эстетическая политика. Политическая философия по ту сторону факта и ценности / пер. с англ. Д. Кралечкина; под науч. ред. И. Борисовой; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2014. 432 с.
3. Апселямова А. И. Теоретический анализ проблемы представительства этнических интересов. *Вісник СевНТУ: зб. наук. пр.* Вип. 145/2014. Серія: Політологія. Севастополь, 2014. С. 210–213.
4. Архипова Г. Этнический фактор в формировании органов государственной власти в полиэтнических государствах: автореф. дис. ... канд. полит. наук / Моск. гос. ун-т. М., 2006. 35 с.
5. Варзар І. М. Из контекстів минулих літ: Вибране в концептуальних і мемуарних вимірах. Кн. 1: Держава і народ-етнос у політологічному дискурсі. К.: ФАДА ЛТД, 2003. 592 с.
6. Горовиц Д. Л. Распределение власти в полиэтничных обществах: Три большие проблемы. (Реферат). *Политическая наука: Науч.*

- журн.* / РАН. ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед. Отд. полит. науки; Росс. асоц. полит. науки; Ред кол.: Мелешкина Е.Ю., гл. ред., и др. М., 2016. № 1: Политическая организация разделенных обществ / Ред.-сост. номера Кудряшова И.В., Харитоновна О. Г. С. 210–223.
7. Горовиц Д.Л. Структура и стратегия этнического конфликта. *Власть*. 2007. № 6. С. 35–41.
  8. Грацькі рекомендації щодо доступу до правосуддя і національних меншин. Листопад 2017 р. 48 с. URL: <https://www.osce.org/uk/node/396683?download=true> (дата звернення: 13.04.2020).
  9. Жангожа Р. Мультикультурализм: pro et contra. К.: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2016. 208 с.
  10. Закиров А. Р., Фазулов А. Р. Формы политического участия этнических групп. *Этносоциум и межнациональная культура*. 2019. № 3 (129). С. 77–89.
  11. Заляев Р.И. Политическое представительство как принцип демократии. Автореф. дисс. ... канд. полит. наук / Казанский государственный университет им. В.И. Ульянова-Ленина. Казань, 2006. 23 с.
  12. Зан М. Особливості функціонування представницької демократії етнічних меншин в Угорщині. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. Львів: Львівський Львівський національний університет імені Івана Франка. 2019. Вип. 23. С. 150–157.
  13. Зан М. Остапечь Ю. Парламентське представництво національних меншин Румунії: політична практика та досвід для України. *Україна – Румунія – Молдова: історичні, політичні та культурні аспекти взаємин у контексті сучасних європейських процесів: збірник наукових праць* / Буковинський політологічний центр; під заг. ред. А. М. Круглашова. Чернівці: Букрек, 2011. Т. IV. С. 98–116.
  14. Исмаилов Б.И. Развитие систем стимулирования участия представителей национальных меньшинств в избирательном процессе в международном праве и правоприменительной практике зарубежных государств. 2008. *Все о праве*. URL: <http://allpravo.ru/library/doc2264p0/instrum6450/item6451.html> (дата звернення: 13.04.2020).
  15. Кимлічка В. Лібералізм і права меншин / Перекл. з англ. Р. Ткачук; Гол. ред. і автор передм. Дж. Перлін; Наук. ред. І. Лизогуб. Харків: Центр освітніх ініціатив, 2001. 176 с.

16. Коршук Р.М. Етнополітологія: Навчальний посібник. К.: Алерта, 2011. 200 с.
17. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование / Пер. с англ. под ред. А.М. Салмина, Г.В. Каменской. М.: Аспект Пресс, 1997. 287 с.
18. Лундські рекомендації про ефективну участь національних меншин у суспільно-політичному житті з пояснювальними примітками. Вересень. 1999 р. 34 с. URL: <https://www.osce.org/uk/hcnm/30340?download=true> (дата звернення: 08.04.2020).
19. Люблянські рекомендації щодо інтеграції різноманітних суспільств. Листопад 2012 р. 71 с. URL: <https://www.osce.org/uk/node/396689?download=true> (дата звернення: 08.04.2020).
20. Манен Б. Принципы представительственного правления / Пер. с англ. Е.Н. Рощина; науч. ред О.В. Хархордин. Спб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2008. 323 с.
21. Национальный доклад, представленный в соответствии с пунктом 5 приложения к резолюции 16/21 Совета по правам человека. *Организация Объединенных Наций. Генеральная Ассамблея. Совет по правам человека. Рабочая группа по универсальному периодическому обзору*. Двадцать вторая сессия 4–15 мая 2015 года. 29 с. URL: <https://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain/opendocpdf.pdf?reldoc=y&docid=5539fa164> (дата звернення: 13.04.2020).
22. Новиченко А.И. Региональные этнократические элиты: тенденции формирования и специфика политической деятельности: на примере ЮФО: автореф. дис. ... канд. полит. наук (23.00.02 – политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии). Ростов-на-Дону, 2009. 26 с.
23. Полещук В. Блеск и нищета этнической демократии. *Молодежь Эстонии*. Дата оновлення: 10.09.2003. URL: <http://www.moles.ee/03/Sep/10/8-1.php> (дата звернення: 17.04.2020).
24. Представничество (representation). *Короткий оксфордський політичний словник* / Пер. з англ.; за ред. І. Макліна й А. Макмілана. К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. С. 550–552.
25. Равлик І.О., Гев'юк У.Ю. Участь національних меншин у суспільно-політичному житті: Лундські рекомендації та українська практика. *Молодий вчений*. 2014. № 6 (09). Червень. С. 180–184.

26. Рамкова конвенція про захист національних меншин (Страсбург, 1 лютого 1995 року). *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_055 (дата звернення: 10.04.2020).
27. Рекомендации, способствующие участию национальных меньшинств в избирательном процессе. *Бюро по демократическим институтам и правам человека*. Варшава. Январь. 2001. 57 с. URL: <https://www.osce.org/ru/odihr/elections/17569?download=true> (дата звернення: 08.04.2020).
28. Римаренко С. Міжнародні стандарти статусу національних меншин. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. № 4 (78). 2015. С. 129–142.
29. Сафин И. Представительство этнических интересов в органах государственной власти: сравнительно-политологический анализ: автореф. дис.... канд. полит. наук / Башкирский гос. ун-т. Уфа, 2005. 35 с.
30. Сироїд Т. Л. Міжнародний організаційно-правовий механізм захисту національних меншин: від витоків до сьогодення. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. Вип. 28, 2019. С. 164–174.
31. Современная европейская этнократия: Нарушение прав национальных меньшинств в Эстонии и Латвии / Бузаев В.В., Никифоров И.В.; Предисл. Жданок Т.А.; Под ред. Демурина М.В., Симиңдея В.В. Фонд «Историческая память». М., 2009. 280 с.
32. Сухоплетченко К. Ю. Этнократия на Северном Кавказе: институционализация и легитимация: автореф. дис. ... канд. социол. наук (22.00.04 – социальная структура, социоальные институты и процессы). Ростов-на-Дону, 2010. 34 с.
33. Тищенко Ю. А. Забезпечення ефективної участі меншин у суспільному житті: електоральні процеси. Аналітичний огляд / Український незалежний центр політичних досліджень. К., 2012. 49 с.
34. Тощенко Ж. Т. Этнократия: история и современность. Социологические очерки. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. 432 с.
35. Тураев В. А. Этнополитология: Учеб. пособие. М.: Логос, 2004. 388 с.
36. Тэвдой-Бурмули А. И. Мультикультурализм: Между панацеей и проклятием. Актуальные проблемы Европы. 2011. № 4. С. 14–34.
37. Фарухшин М. Х. Этнократия: зарубежный дискурс. Социологические исследования. 2015. № 4. С. 44–50.

38. Bochslers D. Electoral engineering and inclusion of ethnic groups. Ethnic minorities in parliaments of Central and Eastern European countries. *SSEES Postgraduate conference London, February 2006*. URL: https://pdfs.semanticscholar.org/13cd/9affe8c8a18c9124e376b07c04a0c3fc9871.pdf?_ga=2.214117783.1623974552.1586782240-1016405619.1586782240 (дата звернення: 13.04.2020).
39. Kukathas Ch. Theoretical Foundations of Multiculturalism. URL: https://econfaculty.gmu.edu/pboettke/workshop/fall04/theoretical_foundations.pdf (дата звернення: 15.04.2022).
40. Kymlicka W. *Politics in the Vernacular Nationalism, Multiculturalism, and Citizenship*. Oxford: Oxford University Press, 2001. 400 p.
41. Pitkin H.F. *The concept of representation*. Berkeley: University of California Press, 1967. 329 p.
42. Székely I.G. *Soluții instituționale speciale pentru reprezentarea parlamentară a minorităților naționale*. Nr. 5. Cluj-Napoca: Institutul pentru studierea problemelor minorităților naționale, 2008. 40 p.

Розділ 15

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ АНАЛІЗУ СУБ'ЄКТНОСТІ ЕТНІЧНИХ СПІЛЬНОТ У КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Надія КІЧЕРА

В українській науці в контексті ряду галузей вживаються категорії та поняття як західної, так і вітчизняної наукової традиції, відповідно також використовуються теорії, концепти, методи, наукові підходи тощо. Не є винятком етнополітологія – наука про етноси та нації. Зважаючи на відмінності у використанні різних етнополітологічних категорій, враховуючи особливості аналізу сфери етнополітики у різних країнах, доречним є ретельний аналіз основних релевантних понять для належного визначення сутності *політичної суб'єктності*, вживання даного концепту стосовно національних меншин та інших етнічних спільнот, форми функціонування яких є надзвичайно різноманітними (*див. рис. 1*).

Політологічні словники подають наступне найзагальніше визначення поняття «етнополітологія», яке найповніше розкриває його зміст: «Етнополітологія – наука про сутність, характер і форми існування й розвитку етносів (націй та етнонаціональних груп), їхню роль і місце в історії людської цивілізації та політичного життя суспільства, про їхні взаємовідносини з державою та її органами, наука про закони та закономірності етнополітичних процесів на мікро- й макрорівнях, про засади й принципи етнонаціональної політики [23, с. 193]. У контексті розгляду проблематики політичної суб'єктності спільнот доречним буде також окреслення сутності поняття «етнополітика» як системи тактико-стратегічних дій і заходів певного політичного суб'єкта (держави, політичної партії, громадсько-політичного руху та ін.) в галузі етно-історичних, етнокультурних та інших взаємин народів, етносів між собою та в їхніх стосунках з державою [14, с. 192-193]. До сфери

етнополітики, за визначенням українського дослідника Олега Антоноюка, входять «система законодавчих, організаційних та ідеологічних заходів, що здійснюють держава, партії, громадські організації, спрямованих на задоволення потреб суб'єктів етнополітичного процесу, пов'язаних зі специфікою їх етнокультурного розвитку; регулювання міжнаціональних (міжетнічних) відносин; усунення чинників міжетнічної напруженості й міжетнічних конфліктів» [10, с. 23-24].

Огляд та формулювання методології дослідження політичної суб'єктності етнічних спільнот неможливий без розуміння поняття суб'єкта та об'єкта політики. Відповідно суб'єктом політики є діюча особа, соціальна група, організація, які, керуючись тими чи іншими інтересами й використовуючи певні політичні засоби, виявляють себе у сфері політики, водночас об'єктом є особа, соціальна група, організація, а також суспільні явища, процеси й ситуації, на які спрямовані діяльність і вплив політичних суб'єктів [36, с. 640]. Існують різні критерії класифікації суб'єктів політики. Так, наприклад, за характером і місцем, яке вони посідають в суспільстві, суб'єкти політики поділяють на соціальні, інституціональні, функціональні. За кількісним критерієм суб'єктів політики поділяють на індивідуальні та групові тощо. Людина не є суб'єктом політики з народження, а стає ним у процесі політичної соціалізації, соціальних відносин та зв'язків з іншими суб'єктами політики. Соціальні групи чи різного роду спільноти стають колективними суб'єктами політики тоді, коли усвідомлюють та реалізують спільні інтереси, формують стійкі зв'язки між членами спільноти.

У етнополітиці, як і політиці загалом, виділяють власні об'єкт та суб'єкт. Вони є обов'язковими елементами етнополітичних відносин. Так, суб'єктом етнополітики виступають особи, які виявляють почуття національного самоусвідомлення та етнічної спільності між собою, етноси, нації, національні меншини, корінні народи, політичні партії, держава, етнічні лідери, створені ними установи та організації, які беруть активну, цілеспрямовану участь в етнополітичному та етнонаціональному процесі [10, с. 205]. Відповідно об'єктом є складна сукупність етнополітичних

явищ, зокрема політичне життя народів, етносів, що є громадянами тієї чи іншої держави, їх геополітичне розташування на території держави, соціально-економічні, політичні, культурні взаємини народів, етносів, етногруп між собою, їхні взаємини з державою, їх міжнародне життя тощо. Тобто це всі явища етнополітичного життя, на які спрямована діяльність суб'єктів етнополітики. Стосовно етнічних спільнот в контексті аналізованого питання, дотичними є не лише поняття «суб'єкта політики» чи «суб'єкта етнополітики», але і «суб'єкта історії» чи «історичного суб'єкта», зважаючи на факт створення етносами власної національної державності. Однак варто звернути увагу на особливості вживання етнополітичних категорій у західній і вітчизняній не лише науковій, але і нормативно-правовій традиції, а відтак говорити про валідність тієї чи іншої методології дослідження етнополітичної проблематики.

Одним із найзагальніших і найбільш інструментальних понять в етнополітології є «*етнос*» (з грец. «*рід*», «*народ*», «*плем'я*»), яке визначається як позачасова, позатериторіальна, позадержавна спільнота людей, об'єднана спільним походженням, культурою, мовою (але не завжди), історією (часто вигаданою), традиціями і звичаями, самосвідомістю та етнонімом [24, с. 194]. Етнополітологічні словники як похідну від поняття етнос наводять категорію «*етнічна спільнота*», яка сприймається як культурне утворення, що склалося історично і усвідомлює себе як окреме єдине ціле [18, с. 239]. Визначальним чинником для функціонування етнічної спільноти є етнічна самосвідомість. При цьому, на думку Василя Шейко та Юрія Богуцького, сучасні етнічні спільноти не завжди мають сталу картину світу, традиції, культурні цінності [21, с. 56]. Тому чітко визначити етнічну спільноту, відповідно до набору конкретних ознак, є досить складним завданням. Водночас, британський дослідник Ентоні Сміт визначає шість головних атрибутів, які відрізняють етнічну спільноту від інших соціальних утворень, це зокрема групова власна назва, міф про спільних предків, спільна історична пам'ять, один або більше диференційних елементів спільної культури, зв'язок із конкретним «рідним краєм», почуття солідарності у значної частини населення [38, с. 30].

Незважаючи на широке застосування в українській політичній науці, комплексу дисциплін, які вивчають етнічні феномени, категорії «народ», «нація» [33, с. 396], погодимося і з російським вченим Валерієм Тішковим, який пропонує, враховуючи соціально-політичні та культурні реалії сьогодення, використовувати поняття «*етнічна група*» як нейтральне, за критерієм статусності [40]. Інший дослідник, Георгій Касьянов, займаючись розробкою питань націй та націоналізму, наполягає на застосуванні терміну «*етнічність*» для позначення більшості сучасних спільнот, об'єднаних етнічними ознаками, як такому, що є найбільш всеохоплюючим [25, с. 103]. Поняття ж «*нація*» – більше соціоцивілізаційне утворення, що має економічний, політичний, історичний, соціальний та інші аспекти свого функціонування [39, с. 26]. Нація, таким чином, поєднує людей не лише за ознаками їх кровної спорідненості, спільного проживання, а формує певну соціокультурну, історичну спільність, яка не зводиться до виключно етнічних особливостей, хоча найчастіше пов'язана з певним етносом. Існують різні підходи та школи, які дають відмінні, альтернативні трактування даного поняття і набір характеристик, якими повинна володіти нація. Проте більшість науковців до сутнісних ознак нації відносять спільність території, мови, культури, економічних зв'язків, психологічних особливостей, самоідентифікаційних характеристик тощо [33, с. 396].

Зауважимо, що в англо-американській соціальній і культурній антропології термін «*етнос*» практично не вживається. Основними категоріями є саме «*етнічність*» та «*етнічна група*», до яких відносять і релігійні та етнорасові спільноти. Розглядаючи категорію «етнічності», основна увага приділяється особистісному сприйняттю цього феномену, тобто етнічній самоідентифікації [41, с. 54]. Слід вказати, що цей термін набув наукового змісту у зв'язку з розвитком інструменталістських та конструктивістських теорій. Вперше термін «етнічність» був ужитий антропологом Лео Майером у 1965 р. [31, с. 43]. Відповідно до «Словника расових та етнічних відносин», «*етнічність*» [2, с. 119] – це група, яка володіє певним ступенем зв'язків і солідарності, складається з людей, які мають, принаймні ла-

тентно, уявлення про спільне походження та інтереси [2, с. 119]. Етнічність у даному випадку є настільки реальною, наскільки цього хочуть члени групи. Тобто вона сприймається як культурний феномен, але, водночас, може бути також пояснена як своєрідна відповідь на матеріальні умови розвитку. При цьому дослідники розглядають етнічну приналежність і як політичний ресурс [4, с. 7]. Розуміння етнічної приналежності як політичного ресурсу є фундаментальною темою дослідження у багатьох дисциплінах, таких як соціальна та культурна антропологія, історія, політологія, соціологія, психології, когнітивна наука та біологія. Зокрема це стосується дослідження таких питань, як етнічне походження, корінність, автохтонність тих чи інших спільнот, націоналізм, суспільні рухи на етнічній основі, між-етнічна чи міжнаціональна мобільність тощо. Більшість дослідників сходяться на визначенні етнічної ідентичності як суспільно-політичного ресурсу, який потребує різних міждисциплінарних підходів у концептуалізації та розумінні цих явищ. Британська дослідниця Флоя Ентіяс говорить про етнічність як про ефективний інструмент для реалізації різних політичних проєктів.

Загалом, зміст категорій «*етнічність*» та «*етнічна група*» можна охарактеризувати за допомогою таких положень:

1) етнічність – термін, що використовується для виділення різних груп;

2) етнічна група базується на спільності суб'єктивних уявлень її представників про єдине походження, інтереси та майбутнє (або їх комбінацій);

3) матеріальні обмеження є найсприятливішою умовою для підвищення рівня поширення почуття етнічності;

4) етнічна група не є «расою», хоча інколи групи з етнічною організацією розглядаються деякими дослідниками саме як ці макроспільноти;

5) у деяких випадках етнічність може використовуватись як політичний інструмент, в інших – як захисна стратегія;

6) етнічність може бути важливою лінією розколу в суспільстві, хоча вона безпосередньо і не пов'язана з класовими факторами [2, с. 124].

У нормативно-правовому полі ряду європейських держав використовується також термін «*етнічна меншина*», яку варто розуміти як самоусвідомлювану групу жителів певної країни, яка є кількісно меншою від більшості громадян; членам якої притаманні спільність походження й етнокультурні характеристики, відмінні від домінуючої етнічної спільноти, непанівне становище в суспільстві, колективна воля до виживання і прагнення до рівності з більшістю населення. У даному контексті важливе значення має і понятійне визначення «*національної меншини*», а також аналіз закріплених на законодавчому рівні процедур набуття цього статусу [34, с. 231]. Національні законодавства окремих країн, зокрема Центральної та Східної Європи чітко формулюють власне законодавство у сфері етнонаціональних відносин і класифікують поняття «*етнічної*» та «*національної*» меншини у своїх законах та незаконодавчих документах. Хоча, як не дивно, саме стосовно цих країн і націй дослідники живляють термін «*неісторичний*» і застосовують конструктивістський підхід у їх дослідженні, враховуючи тривалу відсутність власної державності, поряд з такими державами Європи, наприклад, як Велика Британія, Франція, Іспанія. Поряд з «*етнічною меншиною*» у законодавствах окремих країн виділяють поняття «*національна меншина*», яку від етнічної відрізняє притаманність політичних характеристик, іншими словами, національна меншина – це етнічна меншина у поліетнічному суспільстві, яка знаходиться на третій стадії етнічного ренесансу, тобто стадії політизації, активної участі у політичному житті держави [9, с. 188–189]. До прикладу, у Польщі прийнятий Закон «Про національні та етнічні меншини та про регіональну мову» [7], який чітко визначає поняття «*національної*» та «*етнічної меншини*», а також перелік спільнот, що належать до цих категорій. Згідно зі ст. 2 «*національною меншиною*» є група польських громадян, яка в цілому відповідає таким критеріям: 1) є менш чисельною від населення Республіки Польща; 2) істотно відрізняється від решти громадян мовою, культурою або традиціями; 3) прагне зберегти свою мову, культуру або традиції; 4) має почуття своєї історичної національної спільноти та спрямована на її виявлення і захист; 5) її

предки проживали на сучасній території Республіки Польща щонайменше 100 років; 6) ототожнюється з нацією, зорганізованою у своїй державі. Єдиним критерієм, який відрізняє національну меншину від етнічної є наявність власної державності. Закон також чітко визначає перелік національних та етнічних меншин. Тоді як в законодавстві Угорської Республіки ці терміни не вживаються. Після прийняття нової конституції у 2011 році щодо представників меншин використовується термін «національності». У новій конституції термін «громадянство» вживається як нейтральний, тоді як «народ» має більше національно-етнічне забарвлення [3]. У Словацькій Республіці вживається термін «народна» чи «національна меншина» і сприймається як відповідник для ідентифікації громадян Словаччини, які не належать до словацького етносу.

Присутнім в етнополітології та інструментальним для окреслення політичної суб'єктності етнічних груп є також термін «псевдоменшини», запропонований дослідницею Катериною Черновою, які, за визначенням авторки, є «несправжніми, вигаданими й тимчасовими етносами, що виникають у період політичної кон'юнктури, не несуть національних ідей і зникають зі зміною політичної ситуації; їх існування не підлягає ніякому науковому обґрунтуванню» [44]. Наголошується, в тому числі, на ролі зовнішньополітичних факторів у формуванні меншин: мова йде про спроби «ззовні» виокремити з сукупності окремого народу, нації, окремі етнічності та діяльності певних політичних кіл, які штучно провокують етнічний сепаратизм. Відповідно часто метою подібних псевдоменшин є набуття політичної суб'єктності з метою зміни свого статусу чи впливу на державну політику та ситуацію в країні загалом. Дослідниця наводить для ілюстрації своєї концепції два приклади з України: поліщуків, які намагалися виокремитись в етнічну групу, та сучасних русинів Закарпатської області.

Релевантним у контексті розгляду методології аналізу і дослідження політичної суб'єктності етноспільнот є також поняття «політизованої етнічності». Як пише український дослідник Олексій Куць, це етнічна група, яка охоплена прагненням досягти певної політичної мети [28, с. 15], і тому

ініціює конфліктні ситуації, кидає виклик державній нації. Для політизованої етнічності є притаманними боротьба за зміну (збереження чи покращення) статусу, контроль над природними ресурсами, прагнення бути суб'єктом політики. Потрібно розуміти, що політизація може стосуватися не всіх представників, які належать до етнічної спільноти, а лише тих, що мають сформовану етнічну ідентичність та активну політичну позицію з цього приводу. В сучасному світі політизація етнічності стає визначальним фактором розгортання сепаратистських та федералістських рухів, проявів сецесії та іредентизму [39, с. 11].

Одним із необхідних факторів формування та функціонування суб'єктності етнічних спільнот є «*етнічна еліта*» – частина етнічної групи, яка взяла на себе керівну роль. Таким чином, «етнічна еліта» – це група людей, яка гуртує й мобілізує людей, закликає до суперництва з іншими групами або щодо національно-культурної чи територіальної автономії, вільний чи привілейований доступ до можливостей та ресурсів суспільства тощо [28, с. 17].

Розгляд основних етнополітичних категорій, що використовуються для окреслення статусу етнічних спільноти, як найбільш обґрунтованих та релевантних дає підстави говорити про їх широкий спектр, особливості вживання окремими дослідниками, або ж офіційно, на рівні законодавства держав. Аналізуючи зміст вищенаведених понять, категорія «етнічність» трактується як найбільш загальна та всеохоплююча.

Вживані в етнополітології поняття та категорії представлені у значній кількості теорій та концепцій, які пояснюють походження, історичний розвиток, сучасне конструювання, логіку функціонування спільнот, об'єднаних за етнічною ознакою, етнонаціональні відносини і процеси загалом. Виділяють три основні підходи до розуміння поняття «етнічності» – примордіалістський, інструменталістський та конструктивістський, які різняться, насамперед, розумінням сутності поняття «етнічність» та релевантних категорій і процесів. Так, із точки зору примордіалізму – етнічність є вродженою властивістю людської цивілізації, відповідно притаманна від народження.

Відповідно міжетнічні відносини та конфлікти є наслідком природніх етнічних відмінностей. На відміну від примордіалізму інструменталізм наголошує на раціональності, визначальну роль у формуванні етнічності відводить соціальним процесам. Відповідно, етнічність є новим соціальним утворенням, не має культурного коріння.

Таким чином, етнічна спільнота, захищаючи свої інтереси може послуговуватися етнічністю та етнічними ознаками як своєрідним інструментом [15, с. 258–270]. Відповідно ж до конструктивістського підходу етнічність – це процес конструювання уявних спільнот. У даному випадку етнічність не являє собою результат дії ірраціональних чинників, як за примордіалізмом, вона є соціальним явищем, позаяк етнічна група існує лише тому, що її члени вбачають у цьому потребу і доцільність [31, с. 45].

Етнічні спільноти є певними інтелектуальним конструктом, який створений штучно з практичною метою. Їх творцями є науковці або політична еліта, які за допомогою ЗМІ, системи освіти впливають на членів групи. До прикладу, згідно з теорією Бенедикта Андерсона про «уявлені спільноти», Франція, Німеччина, Польща з'явилися на карті Європи через поширення друкованих засобів масової інформації, за допомогою яких відповідна когорта читачів дізналися, що вони є французами, німцями, поляками. Таким чином, наведені концепції по-різному трактують етнічності та етнічні групи, по-різному трактують процеси націєтворення, виходячи з первинності чи то етнічної матерії, чи то етнічної свідомості, а відповідно суттєво різняться і їх трактування активності спільнот, особливостей міжетнічних відносини тощо. Відповідно, при дослідженні та характеристиці етнічних спільнот, їх статусу в державі, політичної суб'єктності, не можемо обійти дані концептуальні підходи, однак у поєднанні, а не протиставленні чи окремому використанні, позаяк варто враховувати і активність індивіда та спільноти загалом щодо набуття або зміни власної національної ідентичності.

У контексті сучасних світових, національних, регіональних процесів доречнішим у питаннях дослідження етнонаціональних та етнополітичних процесів є використання не конкретно одного

підходу, який не в змозі охопити їх складність та різноманіття, а релевантних положень різних наукових концепцій. Більш продуктивним видається дослідження всієї різноманітності фактів і явищ релевантних етнонаціональному розвитку незалежно від того чи вписуються вони в ту чи іншу концепцію. Тобто питання етнонаціональної ідентичності не повинні розглядатися виключно з точки зору конструктивізму чи примордіалізму. Однак серед окремих авторських підходів насамперед, варто зосередити увагу на окремих ідеях дослідників, у яких підкреслено складність та неоднозначність питань формування та функціонування етнічних спільнот, їх ідентичності. Зокрема, у *теорії етногенезу* російського вченого Лева Гумільова, *етноси* – це складні групи, які утворюються та зникають, завдяки дії різних факторів. Водночас, вони є нерозривно пов'язаними з природним середовищем та особливостями ландшафту, де проживають [19, с. 57]. Незважаючи на те, що етноси існують об'єктивно, їх важко визначити за зовнішніми ознаками. Навіть така характеристика як мова, не є визначальною, бо існують дво-, три-, чотиримовні етноси, а деякі народи користуються іншою мовою – наприклад, перуанці іспанською [19, с. 61–63]. Саме Лев Гумільов був чи не першим дослідником, який висловив здогадку про етнос як певну ілюзію, відповідно до якої кожна людина відносить себе до того чи іншого етносу самостійно [19, с. 73].

Вагомою є теорія англійського дослідника Ентоні Сміта щодо *структури етносу*. Він виділяє три його складові: ядро, маргінальні прошарки і етнічні категорії. Представники етносу, які мають найвищий рівень самосвідомості та відчуття етнічної приналежності складають його *ядро*. Особи, які не можуть визначитися з етнічною приналежністю, формують його *маргінальний прошарок*, і, здебільшого, мають подвійну етнічну самосвідомість. І, нарешті, особи, що заперечують власне етнічне походження та вважають себе представниками іншого етносу складають так звані *«етнічні категорії»*. Принципово важливо, що дослідник наполягає на *«деполітизації нації»*, вказуючи, що її необхідно сприймати як культурний, фольклорний феномен [37, с. 29], тобто виступає з критикою *«нації-держави»*, котра не

може стримувати культурні та економічні явища на певній території. І справді, сучасні міграційні, комунікаційні процеси, глобалізація в цілому не сприяють замкнутому існуванню нації-держави, послаблюють прив'язаність людей до певного локального місця. У сучасному глобалізованому світі, залежно від обставин, особа може довільно обирати етнічну спільноту і заявляти про свою приналежність до неї. Водночас, незважаючи на глобалізацію, вчений говорить про життєздатність менших культурних спільнот [37, с. 47].

Ентоні Сміт приходять до висновку, що інструменталістські та модерністські підходи передбачають маніпуляцію «мас» елітами, а тому не є демократичними за характером [37, с. 50-64]. Модерні нації існують на основі «спільного міфу»: як приклад наводяться США, де постійно формуються міфи для згуртування американців, зокрема щодо месіанства у поширенні ідеалів свободи та демократії у світі, віри в так звану «американську» мрію, що є найкращим інструментом для об'єднання мультикультурного суспільства [37, с. 70-71]. Не виключеною є можливість виникнення у майбутньому нових етнічних спільнот. Адже відповідно до конструктивістської теорії Валерія Тішкова, сучасні інтерпретації етнічності відрізняються не внесенням додаткових ознак, а додаванням у їх перелік «уявлення про ці ознаки» [40].

Релевантними у даному випадку є *соціологічні теорії етносу*. Англійський соціолог Ентоні Гідденс приходять до висновку, що етнічна приналежність є виключно соціальним явищем, в основі якого культурні традиції певної групи, що відрізняє її від інших спільнот [16, с. 221]. Соціолог вважає, що існує безліч ознак, що відрізняють одну етнічну групу від іншої, при цьому основними є мова, історія або походження (справжнє чи уявне), релігія, одяг, прикраси. Вчений наголошує на факті відсутності будь-яких генетичних зв'язків із етнічністю, котра виникає виключно в процесі соціалізації. Тому Ентоні Гідденс наполягає на понятті «етнічна приналежність» у культурному розумінні, а не етнічному. Соціолог зупиняється також на понятті «*етнічна меншість*», яка, втім, не може сприйматися як кількісна характеристика. Ця категорія має змістовний індикатор, а саме:

несприятливе становище у порівнянні з більшістю, причому лояльність до власної групи, консолідація інтересів таких спільнот посилюється пропорційно до зростання дискримінації. На думку вченого, важливими показниками етнічної меншини є існування ендогамних шлюбів усередині спільноти, з метою збереження власної культури [16, с. 221–222], що також впливає на рівень політичної суб'єктності етнічної меншості у порівнянні з більшістю.

Відповідно сучасною політичною формою існування етнічних спільнот є нації, які пов'язані насамперед із самоусвідомленням етносу та прагненням створити власну державу. У такому випадку етнічна спільнота набуває найвищого рівня політичної суб'єктності.

Необхідно брати до уваги також концепцію про *так зване «штучне творення націй»*. Серед західних концепцій етносів та нації варто проаналізувати концепції Бенедикта Андерсона та його попередника Г'ю Сетон-Вотсона, який наголошував на неможливості вироблення «наукової дефініції» нації, хоча сам феномен існував та існує. Нації існують тоді, коли значне число людей у суспільстві вважають себе такими, що її формують, або ж поводять себе так, ніби її сформували, тобто володіють національною свідомістю. Водночас не є можливим встановити мінімальний відсоток населення, який повинен ідентифікувати себе подібним чином для формування нації. Якщо ж група надзвичайно мала (близько одного відсотка населення), не веде активної пропаганди, не має дисциплінованої армії для підтримки, при потребі, національної ідеї шляхом насильства, то, скоріш за все, національно свідома еліта не матиме успіху у створенні нації і не зможе довгий час утримувати владу на основі лише суб'єктивної вигадки, міфу [6]. Інструментальною є авторська класифікація факторів, на основі яких нації формувалися. До прикладу, що стосується українців, то основою української національної свідомості була мова; під цей критерій підпадають також словаки [6].

У контексті концепції «вигаданих націй» Бенедикт Андерсон наголошував, що націоналізм сприяє творенню націй там, де їх не існує, й то не за гелнерівським розумінням винайдення як

«штучної фабрикації», а саме на основі об'єктивних умов формування [8, с. 26-30]. Автор пов'язує нації з перетвореннями у сфері універсальних культурних систем – мови, релігії, імперії тощо – та з глибокими змінами у сприйнятті світу. Таким чином, нація виступає як новий спосіб поєднання простору, часу та людської солідарності. Такий симбіоз є неможливим без уяви, яка забезпечує колективний зв'язок, створює культурно цілісні уявлені спільноти, що мають ціннісний характер, уніфікуючи розрізнені свідомості. Дуже важливим для Бенедикта Андерсона є питання мови як об'єднуючої ланки, адже вона надає нації природності, обґрунтовує її витоки. Вчений наголошує на значній ролі саме для Європи національних мов, адже в Північній та Південній Америках мова колонізаторів (англійська та іспанська) використовувалася без жодних національних протиріч [8, с. 26-30].

Узагальненим є бачення та розуміння етнополітологічних категорій, етнополітичних явищ і процесів Імануїла Валерстайна. У своїх наукових дослідженнях американський соціолог та історик *Імануїл Валерстайн* велику роль приділяє ідентичності, яка вкорінена в історії і є своєрідним «фундаментом» кожної спільноти, при цьому історія виступає своєрідним способом конструювання народу. Валерстайн вказував, що в умовах відсутності значних політичних змін національна ідентичність населення залишається надто мозаїчною; водночас, під час етнічних конфліктів ідентифікація, як правило, кристалізується за формулою «свій-чужий» [11, с. 83]. Імануїл Валерстайн детально з'ясував зміст поняття «народ», наводячи при цьому три терміни з ним пов'язані, а саме: «раса», «нація» «етнічна група». Раса вважається генетичною категорією й співставляється з певною фізичною формою. Нація є соціально-політичною категорією, пов'язаною, тією чи іншою мірою, із реальними чи можливими кордонами держави. Етнічна група сприймається як культурна категорія, що існує завдяки відтворенню із покоління в покоління поведінкових матриць, які не є чітко зафіксованими в кордонах держави [11, с. 92]. Дослідник пояснює механізм конструювання народу на прикладі Південної Африки. Зокрема, наводиться випадок метисів, котрі

утворилися через змішання місцевого африканського населення та європейців, тобто, насправді, є мулатами, однак до них належать й малайці – вихідці зі східної Індії [11, с. 84]. У південноафриканській пресі у свій час розгорнулася полеміка через вживання терміну «так звані метиси», що викликало обурення метиської інтелігенції і сприяло більш чіткій ідентифікації. Валерстайн так і не спромігся віднести дану етнічність ані до раси, ані до нації, ані до етнічної групи, вказуючи на її унікальність та феноменальність. Імануїл Валерстайн із расами співставляє осьовий розподіл праці, з націями – економіку окремої держави, а з етнічними групами – домашні господарства [11, с. 92-93], від чого також в значній мірі залежить ступінь і прагнення до політичної суб'єктності.

Важливим для методології дослідження політичної суб'єктності етнічних спільнот, крім теоретико-методологічної основи, є аналіз теоретичних та практично реалізованих моделей етнополітики, факторів їх формування, які насамперед залежать від політичного режиму в державі та рівня демократії. У даному випадку варто навести класифікацію моделей етнополітики американського вченого Джозефа Ротшильда, який виділяє:

1) *вертикально-ієрархічну*, що характеризується існуванням у державі однієї домінуючої етнічної групи, яка посідає провідні позиції в політиці, економіці, культурі;

2) *паралельної етнічної сегментації*, за якою кожна етнічна група сегментована зсередини за економічними критеріями і має власну політичну еліту;

3) *перехрещеної сітки*, застосування якої означає, що на етнополітику суттєво впливає економічний фактор, і різні соціальні класи формуються з представників різних етнічних груп.

Крім того, Джозеф Ротшильд у своїй праці «Етнополітика» подає релевантне для даної проблематики трактування поняття «інтеграція» етнічної групи в поліетнічних суспільствах та класифікацію видів цього явища [51, с. 161-162]. Це, зокрема, інтеграція «життєвих можливостей», культурна інтеграція і політична інтеграція.

Серед європейських дослідників більш поширеним є виділення двох основних моделей етнополітики:

- 1) асиміляційної (інтеграційної);
- 2) мультикультурної [45, с. 133].

Асиміляційна (інтеграційна) модель передбачає досягнення певного рівня гомогенності культури, а також максимально можливе формування однорідної культурної та етнічної єдності. Часто асиміляційну та інтеграційну моделі розглядають як дві різні. Асиміляційна (інтеграційна) модель несе в собі не тільки негативне забарвлення – в історичній ретроспективі вона була актуальною для більшості європейських країн.

Мультикультурна модель в етнополітиці ґрунтується на концепції нації-поліса і тому є спрямованою на формування єдиної політичної, при цьому багатоманітної, культурної, расової та етнічної спільноти в межах однієї держави [27]. Саме таку модель етнополітики намагаються втілювати у практиці політико-управлінського процесу більшість сучасних європейських країн, незважаючи на те, що деякі її положення піддаються критиці, а окремі політичні лідери заявили про крах політики мультикультуралізму в сучасній Європі. Подібні твердження були висловлені колишнім президентом Франції Н. Саркозі, колишнім прем'єр міністром Великої Британії Д. Кемероном і канцлеркою Німеччини А. Меркель. Особливо це проявляється стосовно окремих ісламських груп населення в Європі. Причиною є те, що ідеологія мультикультуралізму виходить із слабо аргументованого і не підтвердженого практикою, частково утопічного припущення про можливість безконфліктного співіснування різних за своєю соціокультурною матрицею спільнот в єдиному суспільстві [39, с. 13]. Відповідно політика мультикультуралізму піддається ретельному аналізу спеціалістів з точки зору можливості співіснування різних груп та громад в одному суспільстві, можливості націй зберегти цілісну ідентичність в таких умовах. Крім вище поданих класифікацій, варто навести також класифікацію, подану у спеціальному дослідженні ООН щодо расової дискримінації в політичній, соціальній та культурній сферах (1971), де сформульовані такі основні моделі державної етнополітики: асиміляція або інтеграція, дифузія, плюралізм,

сегрегація. У межах окремих держав можемо виділити також власні особливі, характерні лише для даної країни моделі етнополітики (концепції «плавильного казана», «мозаїки», «салатної миски»), в тому числі в історичній ретроспективі.

Кожна європейська держава, у тому числі країни Центральної та Східної Європи мають власні особливості формування та реалізації етнополітики залежно від етнічної структури населення, етнонаціональних відносин та державних інтересів. Так, в Угорщині до прикладу маємо функціонування системи самоврядування національних меншин, а у Словацькій Республіці відсутність профільного закону про національні меншини не перешкоджає належному, ефективному функціонуванню етнополітики держави як на правовому, так і інституційному рівні.

Важливими при розгляді моделей етнополітики є питання відносин між титульною нацією та національними/етнічними меншинами. Дана проблематика є актуальною в сучасних етнодемографічних умовах, коли більшість держав є поліетнічними. Саме у поліетнічних державах актуальним є питання упередження та дискримінації у відносинах не тільки між державою та спільнотою, але і між самими спільнотами. Дискримінація – це реальна поведінка стосовно іншої групи, яка знаходить свій вияв у діях, що перешкоджають членам однієї групи скористатися з можливостей, які є доступними для інших [17, с. 259]. Дискримінація, при цьому, впливає на рівень консолідації у середовищі пригнобленої меншини, може сприяти етнічній відособленості групи, її політизації, або ж мати інші наслідки залежно від соціально-політичного клімату в державі. Політика інтеграції чи гомогенізації сприятиме виникненню напруги, а відтак – етнічних конфліктів, заворушень, наростання сепаратистських рухів. Крім того, погіршення становища тієї чи іншої етнічної спільноти веде до актуалізації, а, у подальшому, до політизації етнічності, що має прояв у мобілізації спільноти з метою покращення свого становища та захисту своїх цінностей, своєї самобутності.

Ще одним важливим питанням етнополітики є економічна експлуатація периферійних та напівпериферійних територій [26]. Територіальна нерівномірність впливає на розвиток відсталих,

експлуатованих регіонів. Як наслідок, виникає невдоволення і, пізніше, протистояння цих регіонів щодо розвинутих територій. Прикладом є випадки етнічно політичної активності шотландців, валлійців, фламандців, бретонців, корсиканців, басків, каталонців. Ще один варіант – негативні прояви регіоналізації на етнічному ґрунті.

Можна погодитися із твердженням Домініка Шнаппера, що сучасна демократія зародилася у національній формі [49]. Демократизаційні процеси в державі сприяють також і демократизації етнонаціональних відносин. Відповідно, можна стверджувати і про появу можливостей для етнічних суб'єктів щодо впливу на політику, зростання рівня їх політичної суб'єктності. Демократизація сприяє також налагодженню такого типу відносин між етносами, які були б комфортні і для титульного етносу, і для решти етнічних спільнот. Наділення етнічних суб'єктів однаковими політичними правами сприятиме також налагодженню та підтримці етнополітичної згоди в державі. Демократизація, однак, може призводити також до виникнення етнічних конфліктів, а демократичний режим, водночас, не є запорукою етнополітичної стабільності в країні, прикладом може слугувати шотландський національний рух [35, с. 198]. Демократія не гарантує того, що люди дійсно будуть поважати один одного, особливо якщо мова йде про маргіналізовані групи. Ізотимія (рівне право для всіх громадян виконувати в державі будь-які функції) за Френсісом Фукуямою, таким чином, розпалюватиме жадобу рівного визнання [43, с. 6]. У сучасних умовах демократичні суспільства розриваються на окремі сегменти, які засновані на вузьких ідентичностях, що загрожує можливості колективного дискурсу та дій з боку суспільства [42]. Якщо ліберальні демократії не зможуть повернутися до більш універсального розуміння людської гідності, то вони приречені на продовження конфлікту. Трансформаційні процеси, таким чином, можуть бути причиною як етнічної асиміляції і, водночас, етнічної консолідації. При цьому, етнонаціональна політика повинна адаптовуватися до викликів суспільства, реалій розвитку держави, її інтересів, гармонійно враховуючи й індивідуальні, й колективні інтереси.

Етнополітичні процеси варто сприймати також як такі, на які впливає ряд зовнішніх факторів, адже суверенітет держави не є гарантом захисту від таких впливів. Мова йде не лише про міжнародні загальноприйняті стандарти, які держави як члени міжнародного співтовариства, повинні враховувати при формуванні власних політик, але й регіональні впливи, часто негативні, пов'язані, зокрема, з територіальними претензіями, які можуть сягати своїми коренями в історію країн: експансійні процеси, перерозподіли територій, переселення людей тощо. Крім того, поширення інформації про регіональні впливи чи, навіть, відкриті претензії може стати вдалим засобом маніпулювання громадською думкою жителів певної держави чи її окремого регіону, зокрема з метою відвернення уваги від внутрішніх проблем.

У контексті проблематики політичної суб'єктності етнічної спільноти одним із найважливіших факторів є *фактор ідентифікації*. Усі теорії – примордіалістська, інструменталістська, конструктивістська – виділяють ряд критеріїв, за якими можна ідентифікувати ту чи іншу спільноту людей, тому доцільним видається аналіз етнічних спільнот за такими ознаками: історія, географічний ареал проживання, культура, мова, соціально-демографічні показники, взаємовідносини спільноти та держави, визначення на основі цього рівня її політичної суб'єктності, а також можливої загрози її політизації. Саме з цією метою залученим є запропонований арсенал наукових підходів та методів. Насамперед необхідним є історичний аналіз формування та системне порівняння сучасного стану етнічної спільноти у тій чи іншій досліджуваній країні по заданим параметрам. Враховуючи мозаїчність функціонування сучасної етнічної сфери, імовірність штучного творення етносів та націй, необхідним є використання неоінституційного підходу.

З позицій *онтологічного підходу* розглядаємо природу етнічності та етнос як історичне утворення. Важливими в рамках даного підходу є своєрідність ідентичності спільноти, історично сформована культура, збереження самоназви, етнічних особливостей, зокрема традицій, звичаїв, релігії, мови. Аналіз не лише політико-правових, але й соціально-історичних, культурних харак-

теристик тієї чи іншої етнічної спільноти вимагає поєднання різноманітних методологічних підходів. *Принцип об'єктивності* сприяє уникненню впливу власних симпатій чи антипатій до досліджуваної проблематики. Відповідно до даного принципу будь-яке суспільне явище розглядаємо як багатогранне та суперечливе.

При дослідженні етнічних спільнот не можемо обійтись без врахування *принципу історизму*, позаяк важливо враховувати історичну генезу групи, проаналізувати етапи її формування в сучасному вигляді та статусі, встановити зв'язок між минулим, сьогоденням та майбутнім, відповідно сформувані можливі сценарії розвитку та активності спільноти. Застосування даного методу дає можливість спроектувати та окреслити передумови можливої політизації етнічності.

Інструментальною для дослідження сучасних етнічних спільнот та сфери етнополітики є *методологія неоінституціоналізму*, а також такий міждисциплінарний підхід як *дискурс-аналіз*. За допомогою методології неоінституціоналізму можемо проаналізувати не лише зафіксовані у праві політичні інститути та процеси дотичні до політичної суб'єктності та політизації етнічних спільнот, але й особливості соціально-політичної діяльності зі сторони офіційної влади, самої спільноти, її активістів чи еліти та третіх акторів впливу, як успадковані, так і новосформовані, на основі яких актори співробітничать з метою вироблення стратегії поведінки, прийняття певного роду рішень, враховуючи сучасні реалії та можливі феномени. Дискурс-аналіз є важливим інструментом аналізу соціальної дійсності та соціокультурних передумов, мовлення чи тексту, що є важливим при аналізі не лише різноманітної літератури та джерел у контексті дослідження політичної суб'єктності спільноти, але і її громадсько-політичної активності, заяв, виступів, звернень активістів, лідерів тощо.

Особливо важливим є використання *системного* та *порівняльного* методів. Доцільно розглядати етнічні спільноти як своєрідну систему, яка не є ізольованою від суспільства чи держави проживання, має власні структурні елементи, зокрема, мову, культуру, громадське та політичне життя, що є важливими

елементами нашого дослідження. Метою застосування *порівняльного методу* є виявлення загальних рис та специфічних особливостей досліджуваних явищ. Відповідно, важливим є порівняння тієї чи іншої етнічної спільноти з тією ж спільнотою в країнах проживання чи іншими спільнотами / групами у досліджуваній країні за критеріями офіційно наданого статусу, прав у питаннях мови, освіти, доступу до ЗМІ та органів влади, громадсько-політичної активності тощо.

З'ясувати суперечності, які існують в середовищі самої спільноти, в процесі формування та реалізації етнополітики тієї чи іншої держави, дозволить *діалектичний метод*, перш за все, це стосується питання ідентифікації, мови (враховуючи наявність діалектів), декларованих і реальних пріоритетів урядової етнополітики досліджуваних країн, їх співставлення з соціальними, економічними та культурними реаліями життя спільноти.

Важливою при будь-якому дослідженні є акумуляція якнайповнішого масиву даних. У даному випадку доречним є *аналіз змісту документів та змісту первинних джерел*, які можна використати для аналізу не лише життєдіяльності та статусу спільноти, але й елементів державної етнополітики. Зокрема, мова йде про нормативно-правові документи, акти та ряд інших дотичних джерел, різного роду активність спільноти, починаючи від видавничої справи, власних ЗМІ, закінчуючи політичною практикою. Серед *емпіричних методів* збору даних інформативними та ефективними є методи *опитування*, зокрема активістів, представників культурних, громадських, політичних організацій спільноти, окремих дослідників та експертів.

У контексті методології дослідження політичної суб'єктності етнічної спільноти важливим досліджуваним аспектом є визначення насамперед її політико-правового статусу, який, з теоретичної точки зору, може варіювати від визначеної у нормативно-правовому полі досліджуваних країн «*національної меншини*» до, так званого, «*етнополітичного феномену*», а з практичної – суттєво впливає на рівень політичної суб'єктності етнічної спільноти. У сучасних умовах етноси мають різний державний, суспільний, соціальний чи соціокультурний статус, це, зокрема, титульний етнос, автохтонний етнос, корінний на-

род, етнічна група (національна, етнічна меншина), субетнос тощо.

Соціальний статус можемо трактувати як становище в суспільстві, зокрема, щодо інших груп чи індивідів. У політологічній літературі знаходимо визначення «статусу» як сукупності прав та обов'язків громадян, юридичної особи, державного органу, організації, яка характеризує їх правове становище. Відповідно до «Міжнародного пакту про громадянські і політичні права», всі народи мають право на самовизначення і, відповідно, вільно встановлювати свій політичний статус, забезпечувати економічний, соціальний і культурний розвиток [29]. Так, особливістю національної меншини як суб'єкта політики є те, що вона може брати участь у політичному процесі, політиці загалом, як індивідуально за допомогою таких механізмів, як вибори, референдуми, збори, так і колективно. Національні меншини як груповий суб'єкт політики є елементом соціальної структури, що усвідомлює і прагне захистити свої інтереси за допомогою політичних дій, шляхом участі у різноманітних формах політичного процесу: участь у роботі владних структур різного рівня, створення власних громадських, громадсько-політичних організацій, політичних партій. У той час як для, наприклад, корінних народів, на відміну від національних меншин, характерно те, що вони є нащадками осіб, які населяли територію чи країну, частиною якої є та чи інша держава, у період її завоювання чи колонізації, ведуть особливий, у тому числі племінний, спосіб життя.

Незважаючи на офіційний правовий статус, вони зберігають свої соціальні, економічні, культурні і політичні інститути. Статус спільноти, таким чином, визначається залежно від різних соціально-структурних позицій у суспільстві та політичних орієнтацій [46, с. 90]. Маються на увазі ареал проживання, сфери діяльності її представників, рівень доходів, демографічні показники, суспільна активність, культурні характеристики, політична активність, наявність власних організацій, дієвої еліти, політичних партій тощо.

З огляду на це, заявлена проблематика, зокрема питання статусу та суб'єктності етнічних спільнот можемо аналізуватися за таким сценарієм:

- 1) загальнопринциповий устрій та передумови формування;
- 2) внутрішнє джерело саморозвитку;
- 3) система взаємозв'язків та взаємозалежностей з іншими феноменами навколишнього світу [13, с. 117]. Саме цій логіці відповідає обрана методологічна конструкція дослідження статусу етнічної спільноти та її ролі у формуванні етнополітики у тій чи іншій країні, зокрема і Центральної та Східної Європи.

Поняття «національна ідентичність» у багатоскладових сучасних суспільствах відображає не лише суб'єктивне відбиття національної приналежності певної особи, але й включає визначення і зайняття певної позиції, захист чийогось місця і обов'язків у межах динамічної національної структури. Таким чином, доречним є твердження канадського філософа Чарльза Тейлора про те, що сучасна ідентичність має, принаймні частково, політичний характер [5, с. 47], а отже, етнічні спільноти можна розглядати, з точки зору, факторів їх суб'єктивізації у політиці та критеріїв, які визначають потенціал політичної суб'єктності. Важливим є також питання місця етнічних та національних меншин в етнополітиці країни проживання, тобто реалізованій державою політиці стосовно представників меншин, розроблену нормативно-правову базу, рівень функціонування етнополітичного менеджменту. Таким чином, національні та етнічні спільноти можуть виступати в якості як об'єктів, так і суб'єктів етнополітики.

Для набуття певної ваги у суспільно-політичній сфері етнічній спільноті необхідно набуті відповідних, хоча б первинних, рис суб'єкта політики, тобто повинна бути сформована єдина політична свідомість, проявлятися єдність у діяльності тощо. Вихід етнічної спільноти на політичну арену зумовлюється поряд з політичними інтересами, етнокультурною самобутністю, усвідомленням своєї особливості, належності до тієї чи іншої етнічної групи. Тому, важливою є ефективна самоорганізація спільноти, відповідні форми реалізації себе як суб'єктів етнополітики, взаємодія з владою як повноправних інституцій

громадянського суспільства. У даному випадку під суб'єктністю варто розуміти обсяг активності, зумовлений здатністю суб'єктів впливати на поведінку людей, підпорядковувати політичні дії виробленим цілям, спричиняти зміни у політичному стані, впливати на політичний процес. Політична суб'єктність виступає як здатність до самостійної поведінки, тобто до формулювання своїх інтересів, цілей, реалізації власного вибору та виявлення власної волі [20]. До критеріїв, які характеризують суб'єкт політики, у такому випадку відносять:

1) *самосвідомість*, яка визначає власне становище у політичній діяльності, її інтереси та цілі;

2) *прагнення до соціальної активності* та реалізація її в політичній практиці;

3) *автономність* суб'єкта в політичних діях, їх стабільність, а не спонтанність та фрагментарність;

4) *структурованість* групи як суб'єкта політики [20].

Однак політична суб'єктність не є невід'ємною складовою функціонування етнічної спільноти, залежить, передусім, від об'єктивних умов, відповідно, притаманна не всім спільнотам. Значний вплив на процес політичної суб'єктивації спільноти мають соціальні умови, зокрема сфера діяльності, рівень життя, забезпечення соціальної сфери та правовий статус, рівень автохтонності, титульність етносу, відносини між титульним етносом та національними/етнічними меншинами тощо. Лише реальна участь у прийнятті рішень етнічною спільнотою характеризує її як активного суб'єкта політики. Хоча, окремі дослідники вважають, що така позиція «...обмежує коло суб'єктів політики лише політичними інститутами, елітами й лідерами, залишаючи поза його межами абсолютну більшість рядових виборців, особливо тих, хто з різних причин узагалі не бере участі у голосуванні. Проте й у такій неучасті проявляється політична суб'єктність громадян, яка може полягати в пасивній протидії офіційно здійснюваній політиці» [48, с. 156]. Сама собою етнічна спільнота є лише латентним суб'єктом політики, умовою набуття реального впливу є здатність до самовідтворення. Однією з умов самовідтворення є наявність інституційної наповненості меншин, тобто наявність у них власних

інституцій (організацій культурного, політичного, соціального плану, засобів масової інформації, культурно-мистецьких, навчальних закладів, які готують кадри для етнічних меншин тощо), тобто тих структур, які сприяють зміцненню зв'язків всередині меншини й забезпечують її життєдіяльність [22, с. 34].

Етнічні спільноти можуть виступати суб'єктами політики за різних обставин. Наприклад, це може бути на етапі боротьби за національну державу або національно-територіальну автономію; при визначенні національних пріоритетів у період становлення політичних інститутів; у міжнародних відносинах; у процесі захисту на державному рівні етнокультурної специфіки національних меншин тощо [50]. Суб'єктність етнічної спільноти не передбачає участі усіх її членів у політиці. Достатньо, щоб на основі цієї груп були утворені громадські та громадсько-політичні організації, які б виражали і захищали інтереси усієї групи, а сама група була основою для масових політичних дій, висуваючи зі свого середовища політичних діячів і лідерів певного спрямування [32, с. 84].

Обсяг активності зумовлений здатністю суб'єкта впливати на поведінку людей (взаємодіяти з іншими суб'єктами політики), підпорядковувати політичні дії поставленій меті, викликати зміни у політичному середовищі, впливати на політичний процес. Ця здатність і визначається як «політична суб'єктність» [47], яка характеризується різними рівнями та ступенями активності.

До прикладу, українська дослідниця Наталія Шипка, досліджуючи політичне життя угорської національної меншини в Україні, визначає різні рівні політичної суб'єктності національних меншин, зокрема: державотворення, соціумотворення, партієтворення (етнопартієтворення), ідеєтворення [47]. Ця класифікація може бути застосована для з'ясування рівня політичної згуртованості, активності і впливовості спільноти у тій чи іншій країні, залежно від офіційного статусу.

У дослідженні питань політичної суб'єктності етнічної спільноти, варто згадати теоретичну модель суб'єктів політики Габрієля Алмонда [1, с. 58-59], можемо аналізувати етнічні спільноти, як суб'єкти політики, які спонукає до активності

турбота про реалізацію своїх місцевих інтересів і, які не зовсім усвідомлюють наслідки власної політичної ролі. Даний підхід, однак, не зовсім підходить для всіх спільнот, позаяк часто меншини, наприклад, намагаються активно захищати не лише власні, але й права інших груп, в рамках існуючого законодавства, у форматі спільних круглих столів чи політичних партій, які представляють інтереси не однієї, а декількох етнічних спільнот держави чи її окремого регіону («Наш край» 2010–2015 рр. Словацька Республіка), або ж навпаки – функціонують виключно як культурні спільноти. Крім того, не варто забувати про питання маніпуляції етнічними спільнотами, у тому числі з політичною метою.

Для визначення факторів, які впливають на рівень політичної суб'єктності доцільними є критерії формування національних меншин, сформовані Фрідріхом Геккманом:

- 1) походження (шляхи формування);
- 2) структурно-соціальне становище в суспільстві;
- 3) політичні орієнтації [12].

Власне політичні орієнтації та політичну активність меншин можна структурувати за критеріями:

- 1) існування політичних партій;
- 2) представництво в органах публічної влади;
- 3) ініційовані громадсько-політичні акції.

Важливим є системний аналіз та порівняння етнічної спільноти за даними критеріями в тій чи іншій досліджуваній країні. Іншим важливим критерієм для з'ясування статусу спільноти, є позиція пересічних громадян, які ідентифікують себе з даною спільнотою. У етнополітологічній практиці виникають парадокси через зовнішню ідентифікацію [30, с. 310]. Це пояснюється рівнем правової обізнаності населення, у даному випадку, ролі процедури самоідентифікації у процесі набуття національної меншиною правового статусу у державі. До певної міри, етнічна спільнота – це лише сума індивідів, кожний з яких відтворює ідентичність для самого себе. Водночас громадяни мають різні уявлення про свою етнічну ідентичність, тому влучним є формулювання Івана Варзара, що «людина етнічна» «сидить у кожному з нас» [13, с. 100], тобто кожна особа має власну, лише

їй адекватну форму самоусвідомлення та суспільно-політичний «ідейний статус».

Водночас у різних етносів та їх окремих представників ця форма свідомості постає у різних політико-психолого-культурологічних проявах [13, с. 100], і визначення цих характеристик теж повинно входити у предмет дослідження. Мова йде, насамперед, про світогляд людей, умови його формування (соціалізація та інтеріоризація), відповідно, ціннісні орієнтації, норми поведінки, культуру загалом. Досліджуючи перебіг та особливості процесу політичної суб'єктивізації, доречно розглянути ідеї формування нового «міфологічного» (спотворено-ілюзорного) рівня суспільної свідомості. За І. Варзаром – це «своєрідна, суперечлива реальність, яку необхідно ретельно вивчати» [13, с. 101].

Продовжуючи думку Людвіга Гумпловича про певний порядок вступу етносів-народів у політику, український вчений виділяє декілька з них, це зокрема:

- 1) міжордовська боротьба за первісні й елементарні умови існування;
- 2) війни різного характеру і призначення;
- 3) різноманітні процеси соціумо- і державотворення;
- 4) групо-партійні відносини;
- 5) лідерсько-популістські колізії «лідер – група» і «клас – партія»;
- 6) елітно-групові взаємини («динамічні асоціації», «групи тиску» та ін.) тощо [13, с. 101].

Головним у цій класифікації є припущення, що ці способи, самі по собі, є міфологічно спотвореними акціями «перетворення» світу і, відповідно, його спотвореного сприйняття в індивідуальному, груповому і масово-колективному інтелекті людей. Враховуючи дані припущення та теорію псевдоменшин, висновки залишаються подібними: процеси набуття групами політичної суб'єктності є спровокованими і керованими, але проходять не без участі самих членів групи з особливостями їх самоідентифікації, суб'єктивного усвідомлення, сформованих під впливом супровідних історичних, соціо-культурних та інших факторів. Відповідно проблемні, навіть конфліктні, ситуації мо-

жуть виникати, перш за все, через порушення балансу суб'єктивно усвідомленого знання та загальної культури.

Таким чином, важливим питанням для етнічних спільнот в умовах поліетнічності залишається питання визначення їх соціального та політичного статусів, обумовленого зокрема і етнополітикою країни проживання, відповідно можливість набуття ними характеристик суб'єкта політики для захисту власних прав, задоволення потреб та інтересів. Даний процес залежить не лише від самої групи, її консолідованості, рівня самосвідомості, але й від ряду об'єктивних факторів, зокрема історії, моделі державної етнополітики, зовнішніх впливів тощо.

При розробці теоретико-методологічних засад аналізу політичної суб'єктності етнічних спільнот варто враховувати насамперед теорії етносів та націй, зокрема примордіалістську, інструменталістську й конструктивістську, які дозволяють розглянути причини формування етносів та націй, ознаки, які повинні їх характеризувати, дають можливість відповідно до даних параметрів проаналізувати ту чи іншу спільноту.

Доцільність використання даних теорій зумовлена необхідністю аналізу спільноти з одного боку з позицій примордіалізму, враховуючи та аналізуючи її автохтонну самотність (культуру, традиції, звичаї, мову), в той же час, беручи до уваги соціальні та політичні реалії, не можна оминати увагою інструменталістську та конструктивістську концепції етносів та націй. Для визначення політичного потенціалу спільноти та можливостей її впливу на пріоритети етнополітики держави варто зосередити увагу і на застосуванні авторських концепцій етносів та націй, зокрема Лева Гумільова, Ентоні Сміта, Імануїла Валерстайна, соціологічних теорій етносу, теорії політичної суб'єктності етносів та націй, концепту «політизованої етнічності» та ідеології мультикультуралізму.

У контексті розробки теоретико-методологічної основи для дослідження проблематики політичної суб'єктності етнічних спільнот, насамперед важливо визначити соціально-політичний статус спільноти у тій чи іншій країні та можливостей її впливу на етнополітику країни проживання. Варто взяти до уваги також особливості її походження та етнонаціональної ідентичності.

Зважаючи на сучасні тенденції світового розвитку, перш за все глобалізацію, справедливою є теза Ентоні Сміта про можливість людини довільно обирати свою приналежність до тієї чи іншої етнічної спільноти.

Різні концепції етносів та націй по-різному трактують сутність та походження етнічності та етносів, відповідно наділяють їх різними характеристиками, від яких залежить соціально-політична об'єктність та суб'єктність тієї чи іншої етнічної спільноти. У даному випадку слід окреслити критерії, які дослідники виокремлюють при класифікації етносів та націй і чітко проаналізувати досліджувану громаду в запропонованих країнах по кожному з них. Відповідно можливим буде порівняння даних критеріїв з аналізом спільноти для визначення чи підтвердження її статусу. Аналіз концепцій різного наукового спрямування дозволяє чіткіше сформулювати проблему, з'ясувати можливість і доречність використання етнополітологічної термінології, альтернативних точок зору, нових думок в галузі етнополітології.

Суперечності, які можуть виникнути в результаті зовнішньої ідентифікації та самоідентифікації вимагають також характеристики ряду етнополітологічних категорій. Жоден нормативно-правовий документ не може обійтись без визначення основ, яких він стосується, у даному випадку зі сфери етнополітики і, відповідно, етнополітологічних та правових понять. Тому поряд з аналізом та врахуванням наукових доробків у питаннях дослідження політичної суб'єктності етнічних спільнот, важливим є аналіз нормативно-правової бази етнополітики у досліджуваній державі, порівняння етнополітологічної термінології, не тільки у тому розумінні, у якому вона подається у документах, але й загалом у науці.

Аналіз наведених концепцій та категорій дає можливість стверджувати, що жодна з представлених теорій не може повністю і самостійно відповідати і пояснювати особливості суб'єктності етнічних спільнот, хоча частково їх описує і трактує. Проблематика політичної суб'єктності етнічних спільнот піднімає ряд питань, що можуть стати предметом

додаткових досліджень в галузі історії, соціології, етнополітології, права тощо.

Таким чином, пропонована методологія дослідження політичної суб'єктності етнічних спільнот включає дослідження за допомогою вище вказаних методів, наукових підходів, концепцій особливостей походження спільноти, шляхів її формування, сучасного становища громади в суспільстві, а саме – громадсько-культурного та соціально-політичного аспектів (таких як етнічний статус, соціальна ніша, мовна проблематика, громадсько-культурна діяльність, політичне представництво). Відповідно повинні бути підібраними теорії, концепції, категоріальний апарат та методологічні підходи.

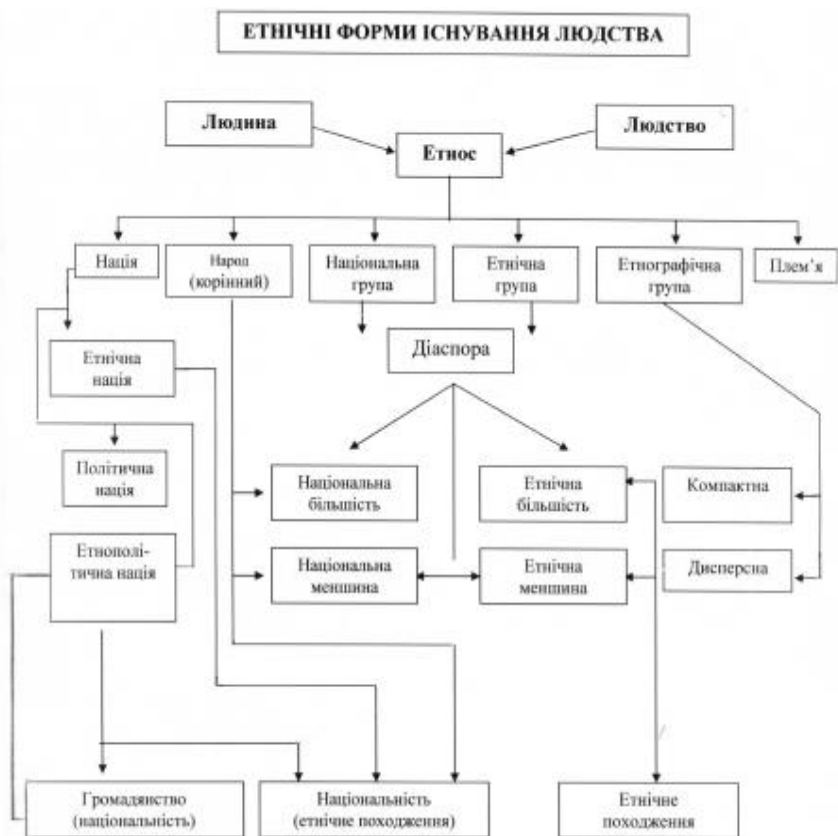
Для вироблення об'єктивних висновків важливим є врахування різних точок зору та аналіз всіх сторін досліджуваного питання. Іншими словами, методологія дослідження політичної суб'єктності етнічної спільноти включає аналіз та дослідження меншини за такими критеріями як походження, історія, самоназва, мова, культурні особливості, соціальна, громадсько-політична активність з врахуванням офіційного статусу в державі, від чого об'єктивно залежить, в тому числі, рівень політичної суб'єктності спільноти з точки зору релевантних концептуальних підходів, враховуючи валідну етнополітологічну та правову термінологію, нормативно-правову базу держави з питань етнонаціональних відносин.

Не менш важливим при аналізі політичної суб'єктності етнічних спільнот є наявність відповідних профільних урядових структур, за допомогою яких етнічні спільноти (національні/етнічні меншини, корінні народи) можуть артикулювати та захищати свої права та потреби, сучасних ефективних механізмів участі спільнот через громадські, національно-культурні організації у розробці та реалізації державної етнополітики, каналів прямої комунікації з владою. Позитивним прикладом є розробка та функціонування цільових програм розвитку тієї чи іншої національної/етнічної меншини в державі проживання, у випадку, якщо представники спільноти є її ініціатором або партнерами розробки та реалізації. Відсутність подібних ефективних механізмів співпраці етнічних спільнот як суб'єктів політики та

влади може мати наслідком її негативну політичну суб'єктивність.

Національне право переважної більшості сучасних держав передбачає визначення статусу та системи захисту прав представників національних меншин та інших етнічних спільнот. Взаємовідносини між державою, національними меншинами та етнічними групами, а також політичні взаємовідносини між власне етнічними спільнотами власне і складають сферу етнополітики. Так склалося історично, що на життя народів у різні епохи впливала низка факторів, перш за все міграції, війни, територіальні перерозподіли, що сприяли формуванню сучасної етнонаціональної картини світу. Враховуючи цю обставину, необхідною є розробка мирних форм співіснування народів, етносів не лише у міжнародних відносинах, але й в межах окремих держав, і відповідне їх затвердження на нормативному рівні.

Державна етнополітика при цьому може бути спрямована на досягнення національної консолідації, міжетнічної інтеграції, зближення націй, національне відособлення, відстоювання етнічної «чистоти», захист національного від впливу поза національного, здобуття чи захист національного суверенітету та цілісності тощо. При цьому, форми та методи здійснення етнополітики можуть варіювати від толерантності до насильства, а результати – від злагоди до етнічної війни. Для будь-якої держави важливо виробити виважену та дієву модель політики стосовно меншин, яка оптимально враховує всі фактори – від наявної етнічної картини, конкретної етнокультурної ситуації – до загальнодержавних інтересів.

Рис. 1.

Етнічні форми існування людства

Джерело : Куць О.М. Етнополітологія. Харків, 2005. 280 с. С. 24

Джерела:

1. Almond G. Comparative Politics / Gabriel Almond, G. Bingham Powell, Jr. Boston: Longman, 1966. 348 p.
2. Cashmore E. Dictionary of Race and Ethnic Relations. Fourth Edition. London and New York: Taylor & Francis e-Library, 2003. 412 p. URL: <http://www.scribd.com/doc/67487149/Dictionary-of-Race-and-Ethnic-Relations> (дата звернення: 22.06.2021 р.).

3. Dobos B. The Minority Self-Governments in Hungary. January, 2016. 37 p. URL: http://www.world-autonomies.info/ntas/hun/Documents/Hungary__2016-01-15.pdf (дата звернення: 19.07.2021 р.).
4. Ethnicity as a Political Resource Conceptualizations across Disciplines, Regions, and Periods. University of Cologne Forum «Ethnicity as a Political Resource» (ed.). Germany, 2015. 259 с. С. 7.
5. Sadowski A. National Identity: the Process of the Construction of the National Identities on the Polish – Lithuanian – Belarusian Borderland. *Times*. 2008, Vol. 1 Issue 1, P. 46-54, 9 p. P. 47. // DOI: 10.3846/2029-0187.2008.1.46-54 Accession Number: 43638101 Database: Academic Search Complete.
6. Seton-Watson H. Nation and States: An Enquiry into the Origins and the Politics of Nationalism. Westview Press, Boulder, Colorado, 1977. URL : <http://coursesa.matrix.msu.edu/~fisher/bosnia/readings/setonwatson1.html> (дата звернення: 19.07.2021 р.).
7. Ustawa o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym w języku ukraińskim. URL: <http://www.msw.gov.pl/download/1/2343/ukraiński.pdf> (дата звернення: 20.06. 2021 р.)
8. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / Пер. с англ. В. Николаева; Вступ. ст. С. Баньковской. М.: «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2001. 288с.
9. Антонюк О. В. Етнічні (національні меншини). *Політологічний енциклопедичний словник* / Упорядник В.П. Горбатенко. За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. 2-е вид., доп. і перероб. К. : Генеза, 2004. 736 с. С. 188-189.
10. Антонюк О. В. Основи етнополітики : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. К.: МАУП, 2005. 432 с.
11. Балибар Э. Класс, раса, нация. Двусмысленные идентичности / Пер. с фр. под. ред. О. Никифорова и П. Хицкого / Э. Балибар, И. Валлерстайн. М.: Издательство «Логос», 2004. 288 с.
12. Бородінов В. Міжнародний досвід захисту прав національних меншин. *Віче*. 2011. №18. URL: <http://www.viche.info/journal/2705/> (дата звернення: 23.07. 2021 р.)
13. Варзар І. Політична етнологія: пропедевт. курс : авт. підруч. 2-ге вид., переробл. та допов. К.: ДП «Вид.дім «Персонал», 2011. 354 с.

14. Варзар І. М., Варзар Є. І. Етнополітика. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенька. 2-е вид., доп. і перероб. К. : Генеза, 2004. 736 с. С. 192-193.
15. Вітман К. М. Етнічність як об'єкт етнополітичного аналізу. *Наук. пр. Одес. нац. юрид. акад.* Одеса : Юрид. літ., 2008. Т. VII. С. 258 – 270
16. Гидденс Э. Социология / При участии К. Бердсолл : Пер. с англ. Изд. 2-е, полностью перераб. и доп. М. : ЕдиториалУРСС, 2005. 632 с.
17. Гіденс Е. Соціологія. К.: Основи, 1999. 726 с.
18. Головатий М. Ф. Спільнота етнічна. *Малий етнополітологічний словник* / За ред. О.В. Антонюк, В.І. Волобуєв, М.Ф. Головатий та ін. К. : МАУП, 2005. 288 с. С. 239.
19. Гумилев Л. Этногенез и биосфера Земли. М.: Эксмо, 2007. 736 с.
20. Денисова Г. С. Социальная субъектность этноса (концептуальный подход). Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского государственного педагогического университета, 1997. URL: <http://www.domknig.net/book-4195.html> (дата звернення: 22.06.2021 р.)
21. Дмитренко С. П. Теоретико-методологічні аспекти осмислення етнічних спільнот як суб'єктів формування політичної культури. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Vdakk/2012_2/52.pdf (дата звернення: 22.06.2021 р.)
22. Євтух В. Б. Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти. К.: Фенікс, 1997. 216 с.
23. Картунов О. В. Етнополітологія. *Політологічний енциклопедичний словник* / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенька. 2-е вид., доп. і перероб. К. : Генеза, 2004. 736 с. С. 193-194.
24. Картунов О. В. Етнос. *Політологічний енциклопедичний словник* / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенька. 2-е вид., доп. і перероб. К. : Генеза, 2004. 736 с. С. 194.
25. Касьянов Г. «Нація» і «націоналізм»: слова і терміни. *Український історичний журнал*. 1999. № 2. С. 3-14.

26. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. URL: <http://litopys.org.ua/kasian/kas06.htm> (дата звернення: 23.07.2021 р.)
27. Коршук Р. М. Моделі етнополітики. *Гілея*. 2010. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_40/Gileya40/P12_doc.pdf (дата звернення: 19.07.2021 р.)
28. Куць О. М. Етнополітологія. Харків, 2005. 280 с.
29. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. ООН. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 23.07.2021 р.)
30. Пелін О. В. Процедури ідентифікації та самоідентифікації у визначенні правового статусу національних меншин. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми конституційно-правового статусу національних меншин: український та зарубіжний досвід»* (від 17-18 травня 2007 р.) / За ред. Ю.М. Бисаги. Ужгород : Ліра, 2007. 308-315.
31. Підбережник Н. Концептуальні засади дослідження проблем етнічності та нації в контексті науки державного управління. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2018. 2(37). С. 42-48.
32. Політологія: Академічний курс: підручник / М.І. Панов, Л.М. Герасіна, В.С. Журавський. К.: «Ін Юре», 2006. 520 с.
33. Римаренко Ю.І. Нація. *Політологічний енциклопедичний словник* / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенька. 2-е вид., доп. і перероб. К.: Генеза, 2004. 736 с. С. 396.
34. Рогач О. Я. Органи місцевого самоврядування в Україні: їх місце у процесі реалізації етнічних прав членів територіальних громад. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні питання конституційно-правового статусу національних меншин: український та зарубіжний досвід»* (від 17-18 травня 2007 р.) / За ред. Ю.М. Бисаги. Ужгород: Ліра, 2007. С. 227-234
35. Родик Г. Ю. Місце і роль національних меншин в умовах трансформації сучасної системи міжнародних відносин. *Проблеми міжнародних відносин*. Вип. 2. 2011. С. 193-204.
36. Роскошний А. П. Суб'єкт і об'єкт політики. *Політологічний енциклопедичний словник* / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред.

- Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенька. 2-е вид., доп. і перероб. К.: Генеза, 2004. 736 с. С. 640-641
37. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Пер. з англ. М. Климчука і Т. Цимбала. К.: Ніка-Центр, 2006. 320 с.
38. Сміт Е. Національна ідентичність. К.: Основи, 1994. 224 с.
39. Степико М. Т. Українська ідентичність у глобалізованому світі: монографія. Харків: «Майдан», 2020. 258 с. С. 13
40. Тишков В. Политическая антропология. Курс лекций. URL : <http://www.valerytishkov.ru/cntnt/publikacii3/lekicii2/lekicii/konstruiro.html> (дата звернення: 22.06. 2021 р.)
41. Тишков В. А. Этнополитология: политические функции этничности: Учебник для вузов / В.А. Тишков, Ю.П. Шабаев. М.: Издательство Московского университета, 2011. 376 с.
42. Фукуяма: Политика идентичности и предпосылки гражданской войны в США. *EurAsia Daily*. URL: <https://eadaily.com/ru/news/2018/11/14/fukuyama-politika-identichnosti-i-predposylki-grazhdanskoj-voynu-v-ssha> (дата звернення: 23.07.21)
43. Фукуяма Ф. Идентичность. Стремление к признанию и политика неприятия / пер. с англ. А. Соловьев. Москва: Альпина Паблишер, 2019. 255 с.
44. Чернова К. Псевдоме́ншини. *Етнічний довідник: поняття та терміни*. URL: <http://etno.uaweb.org/glossary/p.html> (дата звернення: 19.07. 2021 р.)
45. Шабаев Ю. П. Этнополитология. Учеб. пособие / Ю. П. Шабаев, Садохин А. П. М.: ЮНИТИ – ДАНА, 2005. 319 с.
46. Шипка Н. Національні меншини як суб'єкти етнополітичних відносин у державотворчих процесах в Україні кінця ХХ ст. – початку ХХІ ст. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. Випуск 17, 2006. С. 89-94.
47. Шипка Н. Угорська національна меншина в Україні як суб'єкт політики. *Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук*. Львів, 2007. URL: http://librar.org.ua/sections_load.php?s=policy&id=624&start=7 (дата звернення: 22.06. 2021 р.)
48. Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Навчальний посібник. К. Либідь, 2005. 576 с. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-1856.html> (дата звернення: 22.06. 2021 р.)

49. Шнаппер Д. Спільнота громадян. Про модерну концепцію нації / Пер. з французької Р. В. Мардера; Худож.-оформлювач А. С. Ленчик. Харків: Фоліо, 2007. 223 с. URL: <http://litopys.org.ua/schnapper/shn02.htm> (дата звернення: 23.07. 2021 р.)
50. Щерба О. Кримсько-татарська спільнота як суб'єкт політики: теоретичний аспект. Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. Випуск 24. 2012. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/38135/24-Shcherba.pdf?sequence=1> (дата звернення: 25.07. 2021 р.)
51. *Этнос и политика: хрестоматия* / Прузаускас А.А. авт.-сост. М.: Изд-во УРАО, 2000. 400 с.

Розділ 16

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

Ганна КУМАР

Теоретико-методологічні підходи до вивчення проблематики соціальної політики держави. Першочерговим завданням сучасної держави є підвищення добробуту громадян. Ефективність такої роботи вимірюється результатами, досягнутими у створенні держави, здатної задовільняти потреби людей на кожному етапі суспільного розвитку. На національному рівні держава володіє сукупністю державних і недержавних інституцій та нормативно-правових, організаційних, фінансових та інших механізмів, на основі та за допомогою яких реалізує соціальну функцію в межах країни. На інтеграційному рівні у міжнародному (регіональному) масштабі спільними зусиллями урядів країн створюється інтеграційна структура з метою реалізації соціальної функції держави в її межах на узгоджених засадах.

Дослідниця І. Арістова визначає «функції держави» як основні напрямки діяльності держави щодо вирішення поставлених перед нею суспільством завдань. Кожній з функцій держави притаманний свій об'єкт, і саме об'єкти слугують одним з основних критеріїв розмежування функцій держави. Ті напрямки діяльності держави, що здійснюються в межах даної держави і в яких конкретизується внутрішня політика у сфері економічних, ідеологічних, політичних, екологічних, культурних та інших аспектів життя суспільства, що зумовлені необхідністю вирішення внутрішніх завдань, які стоять перед державою є внутрішніми, до яких належить соціальна функція держави [4].

Об'єктом соціальної функції держави є людина, її життя та здоров'я. Зміст соціальної функції держави має широкий спектр напрямків: державою охороняється праця і здоров'я людей, встановлюється гарантований мінімальний розмір оплати праці, забезпечується державна підтримка сім'ї, материнства, батьківства й дитинства, інвалідів і людей похилого віку, розвивається

система соціальних служб, встановлюються державні пенсії, допомоги та інші гарантії соціального захисту. Соціальна функція держави багатогранна за змістом і масштабна за обсягом державної діяльності. Головне її призначення полягає в усуненні або пом'якшенні можливої соціальної напруги в суспільстві. Для виконання соціальної функції держава створює систему відповідних органів, фонди, які витрачає на пенсії, допомоги, охорону здоров'я населення, освіту тощо. Вона розробляє і реалізує програми, які стабілізують зайнятість населення та скорочують безробіття, регулює розміри заробітної плати тощо, тобто на загал, вирішує проблеми, які визначають як соціальні. Соціальні проблеми, зокрема нерівності, зайнятості, бідності, добробуту досліджувалися у різні часи багатьма вченими світу. Переважно саме бідність має наслідком соціальне уразливе становище індивіда і є для нього підставою звернутися по допомогу до суспільства. Ідею знищення бідності шляхом зрівняння власності досліджував Платон, пізніше цим проблемам були присвячені праці дослідників-економістів та соціологів А. Сміта, Д. Рікардо, К. Маркса, Ф. Енгельса, Дж. Мейнарда Кейнса [84].

Поступово сформувався коло проблем суспільства, які були об'єднані терміном «соціальні», тобто притаманні будь-якому суспільству і характерні для людей, які не мають можливості вирішити їх самотужки та покладаються на допомогу держави. ХІХ століття у Європі вважається століттям початку широкого вивчення соціальної політики. Пильна увага вчених до соціальних проблем та соціальної політики характерна для періоду кінця ХІХ століття.

У ХХ столітті пошук шляхів вирішення соціальних проблем поєднувався із з'ясуванням ролі держави в управлінні соціальними та економічними процесами. Тут цінність представляють наукові ідеї Р. Арона [5], Дж. Гелбрейта [25], Дж. Кейнса [49; 50], П. Самуельсона [88]. Загально-теоретичні аспекти соціальних проблем розвитку суспільства достатньо повно висвітлені у працях М. Вебера [19], Д. Кліланда [51], К. Манхейма [64], Ч. Мілса [66], Т. Парсонса [71], К. Поппера [75], Б. Рассела [84], Г. Спенсера [97]. У сучасних умовах проблемам бідності присвячені праці С. Бріттана [15] Д. Вільямсона [20] та ін.

Особливе місце в працях зарубіжних фахівців відведене дослідженню проблем «соціальної держави», «держави добробуту». Механізми її функціонування, позитивні здобутки та негативні прояви розглянуті в працях сучасних зарубіжних дослідників, зокрема Д. Б'юкенена [17]. Класифікацію інструментів соціальної політики запропонував Т. Ганслі [22]. Соціальну політику французької держави у ХХ столітті розглянув Ж. Бішо [11], дослідження якого представляє інтерес не тільки завдяки наявності великої кількості статистичної інформації щодо соціального становища французьких громадян у різні періоди ХХ ст., але й завдяки короткій, але глибокій характеристиці основних актів соціального законодавства.

На розвиток сучасних систем соціального захисту значний вплив справляє процес глобалізації економіки, що призводить до транснаціонального та трансконтинентального руху капіталу і робочої сили, підвищує вимоги до якості робочої сили та об'єктивно спричиняє послаблення механізмів соціального захисту. Вплив окремих глобалізаційних факторів на зайнятість та доходи населення висвітлено, зокрема в працях Б. Дікона, М. Халса, П. Стабса [36], Дж. Кейнса [49]. Зростає кількість наукових праць з проблем соціальних наслідків процесу глобалізації економіки. Вплив трансформаційних процесів, що відбуваються в посткомуністичних країнах, на соціальну сферу аналізується в численних роботах, виданих у багатьох країнах світу.

Соціальним наслідкам ринкових перетворень та реформуванню соціальної сфери присвячені праці Д. Наклонова [68], Д. Сакса [87] та ін. У роботах вітчизняних авторів – Д. Гончаренко [32], С. Григорович [33], О. Куценко [57], О. Макарової [63], В. Скуратівського [92, 93], подано теоретико-методологічні дослідження соціальної політики. У працях деяких дослідників аналізуються політичні фактори формування соціальної держави, яка розглядається як черговий етап розвитку держави загального добробуту, досліджується залежність змісту державної соціальної політики від політичного курсу, що провадиться, вплив ідеології на обсяг і характер програм соціального захисту, що реалізуються [91].

Змістовні та формальні принципи права соціального забезпечення досліджували М. Буянова, З. Кондратьєва, С. Кобзева

[16], Е. Мачульська [65] та ін. Правові аспекти соціального захисту, соціального забезпечення та соціального обслуговування населення стали предметом дослідження у наукових працях відомих українських та зарубіжних вчених: Я. Безуглої [9], Н. Болотіної [12, 13], В. Жернакова [42], І. Сироти [90], Б. Сташківа [98], С. Прилипко [78], Т. Прокопової [82], Б. Стичинського [99]. Правові основи становлення в Україні соціального страхування як провідної організаційно-правової форми соціального забезпечення проаналізовані у дисертаційному дослідженні П. Гуменюка [34]. У дослідженнях В. Скуратівського використовується інституціональний підхід до оцінки соціальних явищ у суспільному житті, при цьому оцінка ефективності державної соціальної політики подається у тісному зв'язку переважно з економічними чинниками розвитку суспільства [92, 93].

Зміст понять «соціальний захист» та «соціальна робота» висвітлено у працях Е. Гансової [23], В. Скуратівського, О. Палій, Е. Лібанової [92]. Поняття «соціальний захист» розглядається в літературі здебільшого як економічна або юридична категорія. Так, О. Ю. Єрмолівська аналізує соціальний захист як фактор стабілізації життєвого рівня населення в умовах трансформаційної економіки [41], В. Руденко присвятив своє дисертаційне дослідження фінансово-правовим основам соціального захисту [85]. Численні прикладні аспекти соціального захисту розроблені у працях О. Антоненко [2], В. Новікова [69], І. Сироти [90] та інших. В умовах формування ринкових відносин в Україні пріоритетного значення набули теоретичні дослідження і узагальнення практики функціонування найбільш зрілих систем соціального захисту та обґрунтування їх застосування в практиці реформування держави. Серед українських вчених, чийі праці присвячені даним проблемам, І. Білоус [10], І. Гнибіденко [29], К. Ларіонова [59], Г. Ляхович [61].

Теоретичні та методологічні проблеми розвитку цивілізаційних та трансформаційних процесів у посткомуністичних країнах, що мають вплив на розвиток системи соціального захисту, висвітлені в працях О. Амоша [1], А. Авілової, А. Волкова, В. Гутника, В. Зуєва [70], Л. Корнеліуса [56], О. Макарової [63] та ін.

Аналіз функціонування сучасної «соціальної держави» міститься в працях А. Волкова [21], Н. Єрмакова [40], І. Савченка [86]. Дослідженню проблем подолання бідності присвячені праці В. Дьяченка [38], Т. Кір'яна та М. Шаповала [52], Л.Польового [73] та ін. Вплив розвитку процесу глобалізації економіки на людські ресурси та систему соціального захисту аналізується в роботах В. Вдович [18], Н. Лакізи-Сачук [58], К. Ларіонової [59], Л. Слободяна [94] та ін. Впливові глобалізаційних процесів на національні держави, функціонуванню соціальної держави в контексті глобалізаційних процесів присвячені праці О. Білоуса [10], І. Гнибіденка [30], Г. Понеділка [74] та ін. Дослідженню теоретичних та практичних аспектів соціальної спрямованості української держави присвячені праці В. Бакірова [7], В.Гетьмана та Ю. Килимника [24], А. Сидорука [82] та ін.

Актуальні аспекти проблем соціального захисту населення в динаміці кінця ХХ – початку ХХІ століть досліджені в дисертації О. Антоненко [2]. Дослідженню соціальної політики як засобу системного забезпечення демократичних реформ присвячена дисертація О. Дороніна [37]. Регіональні аспекти соціальної політики, зокрема інформаційного забезпечення її формування та реалізації на прикладі 2006 р. розглянуті в дисертаційному дослідженні Т. Боярчук [14]. Дослідниця Г. Пікалова у дисертаційній роботі обґрунтувала необхідність структурування регіональної державної соціальної політики, дослідила особливості її реалізації, виявила основні проблеми, пов'язані зі специфікою промислового регіону [72].

Аналіз широкого кола спеціальних наукових досліджень дозволяє зробити певні узагальнення та висновки. Зокрема, в науковій літературі досить неоднозначно трактуються окремі поняття, що безпосередньо пов'язані із реалізацією соціальної функції держави, а саме «соціальний захист», «соціальне забезпечення», «соціальні послуги», тоді як у трактуванні «соціальної політики», «соціального обслуговування» та «соціальних служб» принципових розбіжностей практичне немає.

Будучи невід'ємною складовою соціальної політики, соціальний захист визначає обличчя соціальної держави, є інструментом втілення конституційних положень, їх реалізації в

практику повсякденного життя населення. Як органічна складова політики держави, відповідальної за добробут, розвиток і безпеку своїх громадян, соціальний захист – це той чинник, від ефективності якого залежить цивілізаційний розвиток будь-якого суспільства. З'ясування сутності соціального захисту, його місця в політиці соціальної держави набуває особливої актуальності у складних умовах сьогодення, адже це засіб збереження стабільності та злагоди в суспільстві, що трансформується, інструмент, за допомогою якого держава може впливати на життя людей та отримувати підтримку урядового курсу.

У кожній державі складові соціального захисту можуть суттєво відрізнятись за складом та обсягом соціальних виплат, трансфертів, субвенцій. Ці характеристики відрізняються також у тій самій державі в різні періоди. Тобто соціальний захист – надзвичайно динамічна і рухлива категорія. Водночас, незважаючи на те, що у розвинених європейських країнах склалися різні системи соціального захисту, вони цілком співвідносні за рівнем розвитку. Визначаючи сутність соціального захисту, можна спиратися на міжнародні правові норми, положення Конституції України, норми законодавства, довідкову та енциклопедичну літературу, іноземні джерела, світовий державний досвід соціального розвитку.

Вперше поняття «соціальний захист» було використане в прийнятому в США у 1935 р. Законі про соціальний захист (Social Security Act). Концепція системи соціального захисту була розроблена в законодавстві Нової Зеландії 1938 р. В. Москаленко вважає, що від 30-х рр. ХХ ст. термін «social security» став загальноживаним у значенні «безпека», «охорона», «захист», «забезпечення», «гарантування», і наводить визначення соціального захисту як певного механізму, за допомогою якого досягається мінімальний життєвий рівень громадян. На думку дослідника, це система заходів і відповідних інститутів, призначених для забезпечення нормального існування людини, підвищення рівня задоволення її соціальних потреб, якості життя та перспектив [62].

Поняття «соціальний захист» здебільшого визначають як діяльність держави, спрямовану на забезпечення формування та

розвиток повноцінної особистості, виявлення та нейтралізацію негативних факторів, що впливають на неї, створення умов для самовизначення і ствердження у житті. У вузькому розумінні соціальний захист визначають як сукупність економічних і правових гарантій, що забезпечують додержання найважливіших соціальних прав громадян, досягнення соціально прийняттого рівня життя [41]. Поняття соціальний захист і соціальне забезпечення споріднені, але не тотожні. Соціальний захист включає соціальне забезпечення як складову частину та охоплює, зокрема гарантії з охорони праці, здоров'я та природного середовища, мінімальної оплати праці та інші, що забезпечують нормальні умови життєдіяльності людини.

Для визначення конкретного алгоритму дій державних структур держави важливо визначити та визнати критерії соціально здорового суспільства. Зокрема, це можуть бути: високий статус особи у всіх або більшості підсистем суспільства; висока якість життя, висока тривалість життя, високий рівень соціального самопочуття; значна роль громадської думки у всіх сферах життєдіяльності; широкий спектр можливостей для самореалізації людини у різних галузях життя; високий престиж розумової праці, освіти, науки в суспільстві; існування людини у соціальному середовищі, що розвиває, а не руйнує особистість; високий рівень суспільної згоди як умови самореалізації людини в різних сферах життя; високий рівень правосвідомості у членів суспільства; відсутність різких відмінностей щодо матеріального та майнового стану населення, що можуть бути поштовхом до соціальних вибухів; стабільність соціального середовища, неприпустимість її радикальних змін; наявність стійких механізмів, що здійснюють трансляцію культури від покоління до покоління; високий рівень розуміння того, що відбувається в суспільстві більшістю членів суспільства; інформаційна прозорість суспільства, тобто доступність будь-якої інформації для всіх зацікавлених у ній членів суспільства тощо [7].

Відповідне до міжнародних стандартів, соціальне забезпечення включає практику виплати пенсій, соціальної допомоги, соціального догляду, а також право на медичну допомогу, медичне страхування, державну підтримку сім'ї, материнства й дитинства,

утримання і виховання за державні кошти дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування [24].

Соціальний захист – поняття, пов'язане зі стратегією соціальної держави, що охоплює, поряд із правом на соціальне забезпечення, ще й інші соціальні права, такі як право громадян, що потребують соціального захисту, на отримання житла безплатно або за доступну для них оплату (ч. 2 ст. 47 Конституції України), право на достатній життєвий рівень (ст. 48), право на охорону здоров'я (ст. 49), право на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50), право на освіту (ст. 53) [62]. Головні ж складові системи соціального захисту: 1) пенсійне забезпечення та забезпечення на випадок безробіття; 2) грошова допомога сім'ям; 3) різні форми соціальної допомоги та соціальних послуг (догляд за людьми похилого віку, інвалідами, опіка над сиротами тощо).

Створення високоефективної, орієнтованої на очікування суспільства системи багатопрофільного цільового соціального захисту населення вимагає забезпечення комплексного різностороннього сприяння у вирішенні життєвих ситуацій, що обумовлюють необхідність соціального захисту впродовж всього життя людини – починаючи з періоду виношування матір'ю дитини і завершуючи гідним похованням. У зв'язку з цим соціальний захист слід розглядати як захист від соціальних ризиків втрати або обмеження економічної самостійності та соціального добробуту людини.

Об'єктивні підстави соціального забезпечення впливають на здатність людини до праці у напрямі її тимчасового або постійного обмеження або повної втрати. Саме вони зумовлюють потребу окремих осіб або груп населення в отриманні від суспільства джерел коштів для існування; потребу в профілактичних оздоровчих заходах для працездатних членів суспільства з метою нормального відтворювання робочої сили і охорони здоров'я. Будь-яка з цих потреб може бути реалізована, якщо вона буде визнана суспільством соціально значущою, тобто закріплена в законі. Ігнорування суспільством цих потреб обов'язково позначитися на його нормальному функціонуванні. Ступінь визнання та ступінь ігнорування суспільством означених потреб пов'язаний з економічною спроможністю суспільства. За

своєю економічною природою соціальне забезпечення безпосередньо або побічно пов'язане з відносинами розподілу та перерозподілу в суспільстві.

На сучасному етапі суспільного розвитку соціальний захист та соціальне забезпечення перестали виступати у вигляді благодіяння, що надається представниками більш забезпечених прошарків населення його менш забезпеченим категоріям громадян, а також не може розглядатися як привілей окремих прошарків населення. Визначальну роль у вирішенні проблем соціального захисту має адекватність фінансових ресурсів, призначених на реалізацію соціального захисту та соціального забезпечення відповідно до потреб соціально уразливих членів суспільства. Таким чином, терміни «соціальний захист» та «соціальне забезпечення», маючи універсальне охоплення проблематики, означають більшою мірою її юридичне підґрунтя.

Цілий комплекс понять, що визначають організаційні та практично-технологічні аспекти реалізації соціальної функції держави на національному та міжнародному рівнях, що особливо актуально для сучасного моменту, виходять за межі соціального захисту та забезпечення, тим більше, що ці поняття досі залишаються неоднозначними у трактуванні їх практичної площини. Це зумовлює необхідність введення в обіг науки державного управління універсального узагальнюючого терміна, який охоплює як теоретичну, так і практичну площини реалізації державної соціальної політики. Таким терміном може бути «державна соціальна практика» як синтетичне поняття, яке характеризує теоретичні та практичні аспекти реалізації соціальної політики держави і об'єднує ідеологію, організаційні засади та практичну діяльність соціальних інституцій;

При цьому таке визначення дає можливість об'єднати більшість значимих аспектів функціонування соціальної системи держави, зокрема безпосередньо пов'язані із державною соціальною практикою поняття «соціальна держава» та «соціальна політика». Таким чином, державна соціальна практика – це інтегральна дефініція діяльності інституцій усіх форм власності щодо реалізації заходів державної соціальної політики: здійснення соціального захисту, соціального забезпечення, надання со-

ціальних послуг соціальними службами в контексті управлінської діяльності держави, яка прагне набути характеру соціальної.

Термін «соціальна держава» вперше було використано в Конституції Федеративної Республіки Німеччини в 1949 р.: «Соціальна держава розуміється як держава, що здійснює політику соціальної справедливості, послаблення соціальної нерівності, що захищає соціально-економічні права громадян у тому сенсі, як вони звучать у Всесвітній декларації прав людини: «Кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої, її сім'ї, і право на забезпечення з нагоди безробіття, хвороби, інвалідності тощо» [61].

Посилаючись на Г.Хаферкампа, Т.Семигіна визначає, що соціальна держава, на відміну від адміністративної та ліберальної правової держави, є державою піклування про громадян, державою соціальних виплат і соціального розподілу [96]. Г.Браун та М. Ніхаус визначають сучасну демократичну соціальну державу як політичну організацію суспільства, де існування громадян є «централізовано регульованим й упорядкованим піклуванням про них у всіх життєвих ситуаціях з боку держави, що виступає як первинна суспільна реальність сучасної демократії й обслуговується перетвореною економічним лібералізмом господарською системою, побудованою на принципах соціальної справедливості» [22]. На соціальній справедливості наголошує також В. Бабкін, який вважає, «що соціальна правова держава покликана послідовно забезпечити в суспільстві реалізацію принципу соціальної справедливості – одного з найбільш загальних і визначальних критеріїв гуманістичної сутності суспільно-політичного устрою» [6]. У дослідженні В. Гетьмана під соціальною розуміється держава, що бореться і здатна здійснювати політику, спрямовану на забезпечення громадянських прав для всіх членів суспільства [24].

Соціальна держава – це особливий характер взаємозв'язків між державою та індивідумом, а соціальний захист – один із визначальних зв'язків, спосіб втілення в життя гасел соціальної державності. Широко вживаним також є термін «соціальна

економіка», що означає виробництво товарів та послуг з метою збалансування економічного зростання та згуртування суспільства. До організацій соціальної економіки належать громадські об'єднання, кооперативи, товариства взаємодопомоги та фонди. В основу діяльності організацій соціальної економіки покладено принципи пріоритету людини, добровільного й відкритого членства та здійснюваного членами на демократичних засадах управління, спільності інтересів окремих членів та інтересів організації, захисту і впровадження принципів солідарності та відповідальності, автономії та незалежності від держави, вкладання доходів у розвиток власної діяльності та задоволення інтересів громади.

Реальні потреби людей в соціальній допомозі і послугах повинні відповідати наявним у держави фінансовим, матеріально-технічним, інструментальним, інституційним, організаційним ресурсам для задоволення цих потреб, що в комплексі обумовлює формування та реалізацію соціальної політики держави.

Соціальна політика є базовим поняттям для дослідження теоретичних та практичних аспектів функціонування держави, яка визначає стратегічні напрями діяльності держави у соціальній сфері, що можуть піддаватися тактичним корегуванням. Вона повинна бути цільною, розумною, раціональною, ефективною і формуватися з урахуванням історичних умов і національних особливостей, політичної та економічної ситуації, культурних традицій. Соціальна політика носить одночасно консервативний та інноваційний характер. Консервативність полягає в тому, що вона зберігає досягнення у соціальній сфері та поширює їх серед тих, хто потребує соціального втручання держави та суспільства загалом. Інноваційний характер соціальної політики полягає в тому, що вона повинна адаптувати соціальні структури до змін, що відбуваються, на основі наявного досвіду та діючої інфраструктури з метою формування нової концепції соціального забезпечення.

I. Ледах дослідив принципи та методи, керуючись якими уряди демократичних країн будують соціальну політику. Автор підкреслив, що саме в рамках державної соціальної політики здійснюються розробка та реалізація програм соціального захисту

населення, спрямованих на забезпечення прогресу у різних сферах суспільного життя на міжнародному, національному й регіональному рівнях; формування правової культури населення, що передбачає насамперед подолання правового нігілізму, «правового екстремізму» у вирішенні соціальних проблем; здійснення економічних перетворень, необхідних для забезпечення переходу до ринкової економіки, диференційованої багатокладної моделі виробництва й розподілу, здатної гнучко реагувати на погіршення становища окремих соціальних верств і категорій населення [60].

Місія реалізації державної соціальної політики належить соціальним службам, принципи діяльності яких безпосередньо залежать від позиції держави щодо власної ролі та місця у такій діяльності. Державні та недержавні соціальні служби, що функціонують у вигляді закладів, агенцій, інституцій, організацій, установ, разом утворюють систему соціального обслуговування населення, що є складовою соціальної практики держави.

У закордонній літературі соціальне обслуговування переважно тлумачиться як надання штатними працівниками соціальної служби або волонтерами конкретних соціальних послуг особам, які мають як звичайні потреби розвитку, так і проблеми з дериважацією, тобто з відсутністю або недостатністю ресурсів, та утриманством, тобто залежністю від інших.

Соціальне обслуговування як різновид державної соціальної практики, здійснюваний переважно через мережу соціальних служб, які взаємодіють між собою задля досягнення проміжних і кінцевих цілей надання соціальних послуг, ґрунтується на принципах адресності, доступності, добровільності, гуманності, пріоритетності надання послуг найбільш вразливим групам населення, дотриманні прав людини та громадянина, пріоритету неповнолітніх, які перебувають у важкій життєвій ситуації, конфіденційності та профілактичної спрямованості.

У сучасному світі соціальні служби здійснюють соціальне обслуговування, зокрема з проблем соціальної підтримки, надання соціально-побутових, соціально-медичних, психолого-педагогічних, соціально-правових послуг і матеріальної допомоги, шляхом проведення соціальної адаптації і реабілітації громадян, що знаходяться у важкій життєвій ситуації. Соціальне обслуговування

може бути реалізоване соціальними службами різних форм власності: державними, муніципальними, приватними, громадськими.

Зміст і особливості соціального обслуговування реалізуються в його функціях, до яких належать: профілактична функція, що включає запобігання виникненню соціальних ризиків, їх повторенню чи загостренню); соціально-реабілітаційна – відновлення соціальних функцій індивіда, приведення індивідуальної чи колективної поведінки у відповідність із загальноновизнаними суспільними правилами і нормами; адаптаційна – сприяння пристосуванню людини або групи людей до нового соціального середовища; соціальний патронаж, тобто соціальний супровід і догляд на дому; особистісно-гуманістична функція – сприяння самореалізації та самоактуалізації людини, розвитку її потенціалу і внутрішніх ресурсів та соціально-гуманістична функція із забезпечення клієнта та інших людей, зниження соціальних ризиків, здійснення соціального контролю.

Соціальне обслуговування як система характеризується динамікою існування (прогресу чи регресу) соціальних служб, їх взаємозв'язками з органами влади і населенням; формою організації надання соціальних послуг, процедурами, технологією та функціями соціальних служб; фінансово-матеріальним забезпеченням; кадровим забезпеченням і рівнем професійності персоналу; сформованістю нормативно-правового поля; ступенем ефективності соціальних послуг.

У більшості країн світу відбулася децентралізація соціального обслуговування шляхом розукрупнення стаціонарних закладів соціальної і медичної сфери, наближення соціальних послуг до їх споживачів завдяки створенню невеликих центрів, будинків, служб та притулків у громадах. Створення системи соціального обслуговування є засобом подолання соціальних суперечностей у суспільних відносинах.

Організаційною структурою системи соціального обслуговування є усталений, впорядкований зв'язок і взаємодія органів, що виконують соціальні функції – адміністративних відомств і соціальних служб, що забезпечують загальні умови раціональної організації і нормального функціонування системи підтримки

осіб, груп, громад, які опинилися в стані соціального ризику, відповідно до їхніх потреб, інтересів, можливостей.

Важливим аспектом державної соціальної практики є забезпечення надання соціальних послуг профільними, або галузевими соціальними службами. Зокрема, аналізуючи зарубіжний досвід щодо ефективності служб зайнятості, Н.Зезека зазначає зміну пріоритетів державної соціальної практики в цій галузі [26]. Мова йде про децентралізацію та інтеграцію послуг і конкурентне надання послуг як про основні напрямки оптимізації діяльності соціальних служб у сфері зайнятості. На думку дослідниці, досвід розвинених країн переконливо свідчить, що, наприклад, державні служби зайнятості – це не тимчасові структури, які виникають в екстремальних ситуаціях, а інститут іманентний ринковій економіці, одна з базових конструкцій ефективної економічної політики. Таке бачення ролі служби зайнятості повинно визначати ставлення до неї, характер і спрямованість майбутніх національних реформ, реорганізації соціальних служб тощо.

Сутність державної соціальної практики характеризується глибоким змістом зв'язків між державою, громадянським суспільством і громадянином, рівнем розвитку економіки та ступенем розвитку людського і соціального капіталу. Недержавні суб'єкти, приватні структури, що діють у соціальній сфері, є органічною частиною державної соціальної практики, оскільки саме держава легітимізує, унормовує, стандартизує та контролює їх діяльність.

Таким чином, проблеми функціонування соціальної держави взагалі, та діяльності соціальних служб зокрема, достатньо активно розроблені в науковій літературі. Широкий спектр понять, які визначають суть процесів та явищ державної соціальної політики та практики її реалізації, вимагає застосування універсального терміну, що їх об'єднує – «державна соціальна практика», який ілюструє роль держави у соціальній сфері у всьому її розмаїтті.

Нормативно-правові та організаційні засади здійснення державної соціальної політики на міжнародному та національному рівнях. На міжнародному рівні нормативно-правові засади діяльності держав у соціальній сфері визначені у міжнародних правових актах глобального характеру, таких як

«Загальна декларація прав людини» (1948), «Конвенція про права дитини» (1989), «Міжнародна конвенція щодо ліквідації всіх форм расової дискримінації» (1965), «Міжнародні пакти з прав людини» (1966), «Декларація соціального прогресу та розвитку» (1969), «Конвенція щодо ліквідації всіх форм дискримінації жінок» (1979), «Принципи медичної етики» (1982), «Конвенція проти тортур та інших видів жорстокого поводження» (1984), «Міжнародна конвенція про захист прав працівників-мігрантів та членів їх сімей» (1990) тощо.

Міжнародні організації, що займаються розробкою інтеграційної політики у соціальній сфері – це, зокрема, Рада Європи, Європейський Союз, Організація економічного співробітництва і розвитку, Організація безпеки і співробітництва в Європі, Організація об'єднаних націй та її агенції, зокрема ЮНЕСКО і ЮНІСЕФ, Всесвітній банк тощо. Неурядові громадські організації, що займаються розробкою позицій світового співтовариства та засад політики у соціальній сфері – це Міжнародна амністія (Amnesty International), Католицька служба допомоги (Catholic Relief Services), Міжнародний комітет спасіння (International Rescue Committee), Лікарі без кордонів (Medicins Sans Frontieres), Рятуйте Дітей (Save the Children), Червоний Хрест та ін. Прийнятий в 1966 році Міжнародний пакт ООН про економічні, соціальні і культурні права містить декілька статей, присвячених правам в галузі соціального захисту та соціального забезпечення. Дотримання пакту обов'язкове для країн, що ратифікували його.

Важливу роль виконувала Міжнародна організація праці (МОП), що спрямовує зусилля на практичне втілення загальних принципів соціальної справедливості в законодавство окремих країн і володіє однією з найдосконаліших систем міжнародного контролю за виконанням ратифікованих конвенцій. У 1952 р. МОП була прийнята Конвенція № 102, що містить цілісну Концепцію соціального захисту (далі Концепція), що проголошує право всіх громадян, незалежно від трудового стажу та розміру страхових внесків, на соціальну допомогу. Концепція виділяє дев'ять напрямів, з яких ця допомога повинна виявлятися: медичне обслуговування, допомоги по хворобі, допомоги з безробіття,

пенсії по старості, пенсії з причин виробничого травматизму, допомоги у зв'язку з народженням дитини, сімейні допомоги, з інвалідності, допомоги з нагоди втрати годувальника [54].

У Конвенції МОП № 102 зафіксований також базовий принцип рівноправності при наданні соціальної допомоги: всі держави, що ратифікували конвенцію, приймають на себе зобов'язання надавати на своїй території громадянам будь-якої іншої держави - члена МОП, а також біженцям і особам без громадянства однакові з громадянами власної країни права, що стосуються встановлених конвенцією видів забезпечення.

Країнам, що не досягли необхідного рівня розвитку економіки і системи медичного обслуговування населення, надана можливість ратифікувати конвенцію «з вилученнями» при обґрунтуванні причин вилучень у щорічних доповідях, що надаються в МОП.

Яскравим прикладом реалізації державної соціальної практики на інтеграційному рівні є формування спільної соціальної системи країнами Європейського Союзу. Європейська соціальна хартія, прийнята членами Європейського Союзу (далі – ЄС) у 1989 р. та доповнена й розвинута положеннями нової редакції Хартії від 3 травня 1995 р., містить норми рекомендаційного характеру про основні права на соціальний захист працюючих громадян, які у разі настання соціального ризику і втрати заробітку забезпечуються адекватними виплатами, та непрацюючих, що не мають засобів існування, які мають право на соціальну допомогу у розмірі прожиткового мінімуму [31]. Стаття Е Європейської соціальної хартії (переглянутої) встановлює, що здійснення прав, передбачених цією Хартією, забезпечується без будь-якої дискримінації за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного або соціального походження, стану здоров'я, належності до національних меншин, народження або інших обставин [39].

У законодавстві ЄС встановлене загальне правило надання соціальних допомог, тоді як юридична практика свідчить, що особи, які проживають у сільській місцевості, мають обмежений доступ до таких допомог. Те саме стосовно надання медичної допомоги. Сільські жителі ніколи не мали і не мають рівного доступу до медичних послуг стосовно міських жителів, що слід

розцінювати як непрямую дискримінацію, яку Європейський комітет із соціальних прав Ради Європи визначив як ситуацію, за якої одна й та сама норма, що однаково застосовується для різних груп населення, на практиці реалізується стосовно однієї групи більше ніж іншої. Нормативно-правові акти України у сфері соціального захисту, як правило, не містять норми про заборону дискримінації. А наявність такої норми – необхідна юридична передумова для судового захисту соціального права особи.

Принцип диференціації умов та рівня соціального захисту полягає у встановленні особливих умов та рівня соціального захисту для окремих категорій населення. При цьому застосовуються різні критерії: віковий, залежно від статі, кількості дітей, виду суспільно корисної діяльності, тривалості трудового (страхового) стажу, розміру попереднього заробітку, проживання на особливих територіях, майнового становища тощо. Принцип диференціації дає змогу коригувати індивідуальну міру споживання із урахуванням зазначених критеріїв.

Країни, що підписали Хартію, зобов'язалися шляхом підписання двосторонніх і багатосторонніх угод забезпечити рівність громадян кожної з країн в галузі соціального забезпечення у разі міграції працівників з однієї країни в іншу. Для забезпечення високого рівня соціального захисту, виконання положень, які визначені Європейською соціальною хартією та Хартією Співтовариства про фундаментальні соціальні права робітників, Співтовариство здійснює заходи, які сприяють координації дій у соціальному захисті та враховують відмінності національних законодавств щодо соціального захисту.

Відповідно до законодавства країн-членів ЄС, наявність права на певний вид соціального захисту і його надання залежить від розміру та кількості внесків, зроблених до відповідних інститутів соціального захисту. Право на соціальний захист (на пенсії або допомоги) може пов'язуватися також із фактом проживання в одній із країн-членів ЄС, попри те, що кожна країна має власне законодавство щодо соціального захисту [60].

Метою створення європейського законодавства щодо соціального захисту, згідно з Положенням ст. 42 Договору про заснування Європейського Співтовариства та статті Регламенту 1408/71 [31], є

не стільки гармонізація законодавства країн-членів до європейського, скільки координація порядку забезпечення осіб, що потребують соціальної допомоги (ст. 51), та гарантування того, що внески до фондів соціального страхування, зроблені особою в одній із країн-членів ЄС, даватимуть право на соціальний захист в будь-якій країні-члені ЄС, а також усунення можливих територіальних обмежень під час використання різноманітних схем соціального захисту.

У випадку, коли країна не покращує свого законодавства порівняно із законодавством ЄС, то має застосовуватися принцип верховенства права ЄС, якщо національні норми не використовуються. У багатьох країнах із соціально орієнтованою економікою законодавство має закон про мінімально гарантований дохід (допомогу). Зокрема, Данія прийняла такий закон в 1933 році, Великобританія – в 1948 р., ФРН – в 1961 р., Голландія – в 1963 р., Бельгія – в 1974 р., Ірландія – в 1977 р., Швеція – в 1982 р., Люксембург – у 1986 р., Франція – в 1988 р. Дія закону поширюється не тільки на корінне населення, але і на іноземців, що прожили в даній країні певний час [53].

Соціальний захист у межах ЄС враховує будь-які національні схеми соціального страхування: примусову і добровільну, із внесками з боку працівників і без таких внесків, з різними видами виплат. Ці фактори не є визначальними, натомість важливий сам факт страхування. Відповідно до європейського законодавства, якщо особа довгий час підлягала страхуванню в одній із країн-членів ЄС, то вона повинна мати право на соціальні виплати, навіть працюючи поза ЄС. Законодавство ЄС про соціальний захист не обмежує права тих, хто пересувається в межах ЄС з метою працевлаштування, але є різниця у праві на виплати частково і повно зайнятих працівників. Частково зайняті працівники мають право на отримання виплат відповідно до законодавства ЄС тільки в тому випадку, якщо вони підлягали соціальному страхуванню за національною схемою. Залишається невирішеною проблема із громадянами, які неспроможні сплачувати страхові внески, та ніяк не регулюється становище громадян із країн «третього світу», які легально проживають в

країнах-членах ЄС і осіб, які не входять до членів сім'ї робітників-мігрантів, що є громадянами країни-члена ЄС.

Позиції країн-членів ЄС щодо соціального захисту спрямовані на недопущення дискримінації за національною ознакою. Громадяни будь-якої із країн-членів ЄС мають рівні права на соціальний захист у межах ЄС. Даний принцип не поширюється на громадян інших країн. Здійснення соціальних виплат відбувається незалежно від місця проживання особи, відповідно до якого надаються також пенсії внаслідок втрати працездатності або смерті від нещасного випадку або професійного захворювання; пенсії за віком; виплати інвалідам, при цьому використовується законодавство однієї чи кількох країн-членів. Спеціальні норми застосовуються для визначення права на сімейні допомоги та виплати у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю. У межах ЄС надання особі однакових виплат, які мають спільну мету, об'єкт і підставу виплати, у різних країнах-членах не допускається. Розміри та періодичність виплат деталізується і реалізується у країнах-членах відповідно до їх національного законодавства.

На інтеграційному рівні інформація про розміри соціальних виплат має бути прозорою, щоб працівники у будь-якій країні могли вибирати те, що їм вигідніше, адже на національному рівні розмір виплат є різним. Реалізація цих правових норм вимагає від країн-членів вироблення спільної концепції щодо класифікації виплат та порядку їх надання, створення спеціальних фондів для перерозподілу коштів на соціальний захист між державами.

Страхові періоди в межах ЄС взаємозаліковуються та поширюються на допомоги, зокрема у зв'язку з материнством, сімейні, з тимчасової непрацездатності, з інвалідності, на пенсії за віком. Відповідний орган країни-члена, законодавство якої регулює набуття, збереження чи поновлення права на виплати, пов'язує це право із періодом страхування, зайнятості чи проживання, при цьому допомоги призначаються особі так, ніби вона працювала за законодавством цієї країни. Для кожної особи закріплена можливість бути суб'єктом системи соціального захисту тільки в одній країні. При цьому не допускається погіршення становища, тобто працівник не повинен відчувати незручності внаслідок запровадження загальних правил.

ЄС запроваджує норми, які надають певні гарантії мігрантам. Вони можуть вибирати більш вигідні допомоги, якщо мають право на однаковий вид допомоги у кількох країнах. Працівник, який скористався правом на свободу пересування, не може знаходитися у гіршому становищі порівняно з тим, хто цим правом не скористався. Так, у Німеччині, де досить високий рівень соціальних виплат, особа, яка отримала право на пенсію у зв'язку з інвалідністю у Німеччині, після повернення до своєї країни отримуватиме пенсію на рівні виплат у Німеччині, відповідно до зроблених нею внесків, вона має право звернутися за місцем проживання за допомогою на утриманців. Відповідно до Хартії основних прав Європейського Союзу, кожен, хто проживає та легально пересувається в межах ЄС, має право на соціальне страхування та соціальні блага відповідно до правил, визначених правом Співтовариства та національними законами і практикою [39].

На національному рівні прикладом формування та функціонування державної соціальної системи може бути досвід Чеської Республіки (ЧР), сучасна система соціального захисту якої має певні національні особливості, що придатні для порівняння з Україною з огляду на спільний досвід трансформацій, зумовлених процесами демократизації суспільно-економічних відносин кінця 1980-х – початку 1990 рр. При зовнішній подібності структур систем соціального забезпечення в Україні та ЧР, чеський варіант відрізняється тим, що там створена чітка система соціального захисту населення в межах одного міністерства, при цьому використовуються не тільки державні кошти, а й активно залучаються кошти громадян та вітається діяльність недержавних організацій у цій сфері.

Національний рівень характеризують і вихідні позиції Української держави щодо формування соціальної економіки та державної соціальної практики. Їх можна відстежити у низці нормативно-правових документів, що свідчать про пошук нових сучасних можливостей, зумовлених переходом від командно-адміністративного типу господарювання до демократичного на принципах плюралізму та ринкової економіки. Закони України «Про пенсійне забезпечення» 1991 р. [44], «Про зайнятість» [43] 1991 р. та Доповідь Президента України «Про основні засади

економічної та соціальної політики. Національна стратегія децентралізації надання соціальних послуг», затверджена постановою Верховної Ради України № 216/94-ВР 10 жовтня 1994 р. [76] – це стратегічні документи, які були присвячені конкретним проблемам соціальної політики держави та піднімали питання реформи соціальної системи держави в цілому та соціального обслуговування зокрема.

У основу державної стратегії соціального захисту в Україні було покладено підвищення рівня доходів громадян та запровадження адресних програм соціального забезпечення, що передбачають грошові виплати, натуральну допомогу та соціальні послуги сім'ям із низьким рівнем доходів, пенсіонерам та інвалідам. Стратегія обумовила надання адресній соціальній допомозі і соціальним послугам статусу головного пріоритету і передачу повноважень надання послуг місцевим органам самоврядування. До таких послуг, зокрема, було віднесене медичне обслуговування, комунальні та побутові послуги, догляд вдома та грошову допомогу. Наступний стратегічний документ, розроблений Кабінетом Міністрів та оформлений указом Президента України № 1166/97 від 18 жовтня 1997 р., присвячений питанням розвитку недержавних форм соціального захисту як ключової передумови забезпечення реформи соціальної політики, успадкованої від часів соціалістичного ладу. У документі підкреслено необхідність реформи сектору соціального захисту і розробки відповідної соціальної інфраструктури [103].

У сфері демографічно- та сімейно-орієнтованих заходів було передбачено розвиток як державних, так і недержавних сімейно-орієнтованих соціальних послуг. Підкреслено також необхідність розвивати державні та недержавні дитячі заклади для залучення до реабілітації дітей з малозабезпечених сімей. У сфері реформи системи соціального обслуговування наголошено на необхідності впроваджувати альтернативу домінуючим інтернатним формам соціальних закладів та розвивати соціальну допомогу в громаді. Звертає на себе увагу підкреслення значення державних масових громадських організацій [далі-ДМГО] і надання їм особливих юридичних та фінансових привілеїв.

Указ Президента України «Про Основні напрями соціальної політики на період до 2004 року» наслідував головним тенденціям, проголошеним на період 1997–2000 рр., але приділяв більше уваги формулюванню заходів допомоги сім'ям, дітям та молоді, а також підтримці благодійних організацій-об'єктів соціальної політики. У документі було критично проаналізовано пріоритетні напрями державної політики та реформи соціальних послуг у попередні роки, підкреслено необхідність розвивати та зміцнювати законодавче та фінансове забезпечення послуг в громаді; як і в попередньому викладі стратегії на 1997–2000 рр., підкреслено необхідність підвищення якості послуг, що надаються територіальними центрами; необхідність розвитку взаємодії між державними установами та недержавними постачальниками соціальних послуг малозабезпеченим громадянам; важливе значення фінансової підтримки державою організацій інвалідів шляхом звільнення від сплати податків, а також підтримки підприємств, що працевлаштовують інвалідів; створення мережі центрів медико-соціальної реабілітації дітей-інвалідів [104].

Закон України «Про соціальні послуги» 19 червня 2003 р. №966-IV визначив основні організаційні та правові засади надання соціальних послуг особам, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги [47]. Уразливими верствами населення вважаються діти, особи похилого віку, інваліди, молодь у скрутних обставинах, правопорушники, меншини (мігранти, біженці та ін.), алкоголіки, наркомани, жінки, які постраждали від насильства, особи, що звільнилися з місць позбавлення волі.

Закон визначає соціальні послуги як комплекс правових, економічних, психологічних, освітніх, медичних, реабілітаційних та інших заходів, спрямованих на окремі соціальні групи чи індивідів, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги, з метою поліпшення або відтворення їх життєдіяльності, соціальної адаптації та повернення до повноцінного життя [47].

Згідно із Законом право на соціальні послуги мають громадяни України, а також іноземці та особи без громадянства, у тому числі

біженці, які проживають в Україні на законних підставах та перебувають у складних життєвих обставинах (ст. 6) [55].

Таким чином, згідно із законодавством України юридично забезпечено рівність у користуванні соціальними службами громадян України та інших осіб, які на законних підставах «проживають» в Україні, але нічого не йдеться про осіб, які «перебувають» на території України.

Закон дає визначення поняття «складні життєві обставини» як обставини, які об'єктивно порушують нормальну життєдіяльність особи, наслідки яких вона не може подолати самостійно (інвалідність, часткова втрата рухової активності у зв'язку зі старістю або станом здоров'я, самотність, сирітство, безпритульність, відсутність житла або роботи, насильство, зневажливе ставлення та негативні стосунки в сім'ї, малозабезпеченість, психологічний чи психічний розлад, стихійне лихо, катастрофа тощо) [47]. Позитивним слід вважати те, що цей перелік є «відкритим», що робить його універсальним і дає змогу включати до таких обставин й інші. На сьогодні це найбільш універсальний закон, який визначає загальні правила надання послуг соціальними службами на місцях.

На регіональному та місцевому рівнях соціальні служби, до яких належать підприємства, установи та організації незалежно від форм власності та господарювання, а також громадяни, що надають соціальні послуги, поділяються на: державні служби загального спрямування: управління праці та соціального захисту, які побудовані за територіальною ознакою і перебувають у структурі обласних, Київської та Севастопольської міської, районних, районних у містах Києві та Севастополі державних адміністрацій; центри нарахування та виплати допомог; територіальні центри соціального обслуговування пенсіонерів та одиноких непрацездатних громадян; відділи соціальної роботи вдома; будинки-інтернати дитячі, для громадян похилого віку та інвалідів; геріатричні пансіонати, пансіонати для ветеранів війни і праці тощо.

Постановою Кабінету Міністрів України від 14 січня 2004 р. №12 були визначені порядок надання соціальними службами на місцях платних соціальних послуг, їх перелік, опис та зміст.

Державний класифікатор соціальних стандартів та нормативів зумовлює якість надання соціальними службами соціальних послуг та їх відповідність нормативним актам. До переліку платних послуг увійшли: придбання і доставка: продовольчих, промислових та господарських товарів; медикаментів; книг, газет, журналів; гарячого харчування; приготування їжі; транспортні послуги; забезпечення засобами малої механізації; перукарські послуги; послуги з дотримання особистої гігієни; прибирання приміщень; прання білизни; обробіток присадибних ділянок; роботи з ремонту приміщень, меблів, побутової техніки; відвідування представниками соціальних служб хворих у стаціонарних медичних закладах; читання художньої та іншої літератури, написання листів; організація дозвілля; освітні послуги; надання допомоги в оформленні документів; організація консультування; пошук підходящої роботи (крім роботи за кордоном) [77].

Програма діяльності Кабінету Міністрів «Назустріч людям» (2005) підтримала раніше проголошені загальні напрями державної соціальної політики української держави. Разом з тим, головною метою вдосконалення системи соціального захисту населення, було визначено «розв'язання проблеми бідності, підвищення якості соціальних послуг для наближення їх до європейського рівня та розширення кола надавачів таких послуг». У документі підкреслено, що «перевагу матимуть соціально незахищені громадяни похилого віку, малозабезпечені сім'ї, інваліди та сім'ї з дітьми» [81].

Сформульовані у Програмі діяльності Кабміну завдання не зазнали перетворення на стратегічний документ і залишилися декларацією про наміри.

З прийняттям Закону України «Про соціальні послуги» було розпочато активну роботу в напрямі регулювання надання соціальних послуг державними соціальними службами та організаціями [47]. Статті 3 і 5 Закону України «Про соціальні послуги» містять гарантії щодо дотримання стандартів якості суб'єктами, які надають соціальні послуги, однак існує потреба у створенні системи управління якістю соціальних послуг на державному, місцевому рівні та на рівні соціальних служб.

Із метою реалізації нормативно-правової бази щодо забезпечення соціального захисту громадян, доступності та якості соціальних послуг, запровадження нового ефективного механізму фінансування і управління системою соціальних послуг, підвищення рівня якості життя населення було розроблено Концепцію реформування системи соціальних послуг, що ґрунтується на положеннях Конституції України, Законів України «Про соціальні послуги» і «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» та визначає етапи створення системи надання якісних соціальних послуг і наближення їх до рівня розвинених країн світу, зокрема європейського рівня.

Організаційні засади реалізації державної соціальної політики втілені у діяльності: загальнодержавних владних структур, зокрема Міністерства праці та соціальної політики України, Державного центру соціальних служб для молоді, Всеукраїнської Мережі людей, які живуть з ВІЛ, Союзу інвалідів України тощо; регіональних організацій – таких як районний центр зайнятості населення, міське управління праці та соціального захисту, громадські та благодійні організації, які надають соціальні послуги та зареєстровані на обласному, міському, районному рівнях.

Формування соціальної політики держави, планування соціальних програм, окреслення нормативно – правового поля діяльності соціальних служб здійснюють відповідно до своїх компетенцій:

- Верховна Рада України, яка виконує законодавчу функцію, визначає засади політики, затверджує загальнонаціональні програми, в тому числі соціального, економічного, культурного розвитку, затверджує державний бюджет, виконує функцію контролю за дотриманням Конституції та законів України, прав і свобод людини та громадянина);

- Кабінет Міністрів України, що організовує реалізацію державної політики, виконання Конституції і законів України, розробляє і забезпечує здійснення загальнодержавних програм, у т. ч. соціального, економічного розвитку, спрямовує і координує роботу міністерств та інших органів виконавчої влади);

- місцеві ради, що визначають економічний, соціальний, культурний розвиток відповідної адміністративно-територіальної

одиниці, встановлюють місцеві податки і збори, затверджують місцеві бюджети).

Забезпечення реалізації політики у певній галузі, сфері або при виконанні особливих повноважень з метою створення організаційних механізмів реалізації соціальної політики, здійснення відповідних виконавчо-розпорядчих функцій входить до обов'язків:

- міністерств – центральних органів виконавчої влади, які реалізують політику у відповідній галузі, беруть участь у підготовці проєктів державних програм економічного і соціального розвитку України, Державного бюджету України, затверджують галузеві стандарти, норми та нормативи, виконують у межах визначених законодавством повноважень функції управління майном підприємств, які належать до сфери їх управління;

- державних комітетів – центральних органів виконавчої влади, які вносять пропозиції щодо формування державної політики і забезпечують її реалізацію у відповідній сфері діяльності, сприяють іншим органам виконавчої влади у здійсненні їхніх повноважень;

- центральних органів виконавчої влади із спеціальним статусом, які мають особливі завдання і повноваження, наприклад Державний департамент України з питань виконання покарань тощо [100].

Реалізацією соціальної політики стосовно подолання певної проблеми або поліпшення соціального буття конкретної групи населення займаються, зокрема Державна служба зайнятості, Державний центр соціальних служб для молоді тощо шляхом створення системи профільних соціальних служб, їх методичного забезпечення та управління діяльністю.

На місцях безпосередньо з клієнтами працюють соціальні служби – центри соціальних служб для молоді, спеціалізовані лікарні, територіальні центри обслуговування пенсіонерів, самостійних непрацевдатних громадян тощо, та служби, які мають справу з проблемою як індивідуальною потребою: інформаційні, консультативні служби, відділи, які з'ясовують сутність проблеми, спрямовують клієнтів до відповідних служб або спеціалістів. Оскільки за вирішення конкретних соціальних проблем відпо-

відають урядові структури, соціальні служби можна розглядати як відомчу мережу.

Чимало місцевих організацій мають подвійне підпорядкування. Наприклад, районні відділи праці та соціального захисту населення або центри соціальних служб для молоді є частиною відповідної відомчої структури, послуговуються її нормативами, стандартами, відомчими інструкціями та іншим методичним забезпеченням. Водночас вони підпорядковані районній державній адміністрації. Фінансують їх переважно за рахунок місцевого бюджету, який ухвалюють відповідні місцеві ради. У підпорядкуванні місцевих держадміністрацій перебувають органи опіки і піклування, кімнати тимчасового перебування неповнолітніх, служба у справах неповнолітніх, у т. ч. соціальні притулки для них.

Для здійснення ефективної соціальної роботи фахівцям необхідно добре знати повноваження місцевих структур, різновиди допомоги, яку вони зобов'язані та здатні надати. Наприклад, неблагополучні сім'ї залежно від ситуації в них (сім'ї, що неспроможні виховувати дітей) перебувають у фокусі уваги кількох місцевих установ. Як правило, ними у межах своєї компетенції опікуються:

- районний центр соціальних служб для молоді (соціальний супровід, соціальна підтримка, соціальне інспектування неблагополучної сім'ї; інформаційні і консультативні соціально-педагогічні послуги сім'ям; психологічна підтримка сім'ї; соціальна реклама здорового сімейного способу життя; організація сімейного дозвілля, спілкування і відпочинку; оздоровлення дітей з неблагополучних сімей і дітей з девіантною поведінкою; вивчення проблем і потреб сімей різних типів);

- районний відділ соціального захисту (надання різних видів матеріальної допомоги малозабезпеченим сім'ям: субсидії, виплати на дітей, пенсії, гарячі обіди, компенсації, пільги тощо; допомога малозабезпеченим сім'ям у вихованні дітей: надання безкоштовних квитків на свята, в музеї тощо);

- районний відділ освіти (інспектори з охорони дитинства виявляють дітей, які потребують захисту прав у сім'ї і суспільстві; надають матеріальну допомогу дітям з малозабезпечених сімей, організують їх дозвілля та відпочинок, культурну просвіту;

- районна служба у справах неповнолітніх (проведення спільно з дільничними інспекторами міліції, народними депутатами бесід з батьками стосовно їхньої відповідальності за умови проживання і виховання дітей; рейди-перевірки неблагополучних сімей; позбавлення батьківських прав, опіки, піклування);

- кримінальна міліція у справах неповнолітніх (обстеження житлово-побутових умов сім'ї, виявлення фактів асоціальної та аморальної поведінки батьків, ізоляція дітей від таких умов життя і передавання їх у притулок, інтернат соціального патронажу; запрошення батьків на засідання у виконком для бесіди з ними, попередження про необхідність виконувати батьківські обов'язки, інформування про відповідальність за невиконання цих обов'язків; звернення до громадських організацій, трудових колективів з проханням вплинути на виконання батьками своїх обов'язків щодо дітей; допомога у розшуку сімей бездоглядних дітей, вивчення можливостей повернення їх у сім'ї);

- дільничні інспектори міліції (за заявами сусідів або членів сім'ї відвідують сім'ї з метою перевірки тривожної інформації і попередження батьків про відповідальність за невиконання обов'язків щодо дітей, фіксування у протоколі виявлених правопорушень; взяття на облік неблагополучних дітей і батьків, які недбало виконують свої обов'язки щодо них; рейди-перевірки становища в сім'ї: зовнішній огляд дітей, умов життя, бесіди з батьками і дітьми; допомога у влаштуванні батьків на лікування від алкогольної та наркотичної залежності; допомога службі у справах неповнолітніх в оформленні опіки та піклування).

Українська система реалізації державної соціальної політики в інституційному плані включає такі форми державної соціальної практики:

- прямі організаційно-фінансово-правові форми, через які безпосередньо здійснюються соціальні виплати і надаються соціальні послуги окремим громадянам у разі настання соціальних ризиків, це – соціальне страхування, фінансування за рахунок податків, державна соціальна допомога, недержавне соціальне забезпечення;

- непрямі (опосередковані) заходи соціального захисту, які набувають дедалі ширшого застосування.

Структурно соціальний захист в Україні складається з таких частин:

А. Державний соціальний захист.

I. Загальна система соціального захисту:

- 1) загальнообов'язкове державне соціальне страхування;
- 2) державна соціальна допомога.

II. Спеціальний соціальний захист.

III. Додатковий соціальний захист.

Б. Недержавне соціальне забезпечення:

- 1) недержавне пенсійне забезпечення;
- 2) недержавні соціальні послуги.

Загалом соціально-захисна діяльність охоплює сферу матеріального забезпечення і надання соціальних послуг непрацездатним особам [2].

Міністерство праці та соціальної політики України бере участь у формуванні та забезпеченні реалізації державної політики у сфері зайнятості, соціального страхування, оплати, нормування та стимулювання праці; здійснює керівництво діяльністю державної служби зайнятості, проводить закони, пов'язані з ефективним функціонуванням ринку праці; сприяє раціональній, продуктивній і вільно обраній зайнятості; розробляє і здійснює заходи для посилення мотивації до праці, удосконалення її оплати, організації та нормування; здійснює комплексне управління охороною праці та державний нагляд за додержанням у процесі трудової діяльності вимог щодо безпеки, гігієни праці та виробничого середовища; здійснює забезпечення через систему підпорядкованих йому органів реалізації права громадян на соціальний захист шляхом своєчасного та адресного надання соціальної підтримки тощо [80].

У деяких наукових працях, зокрема Н. Болотіної та С. Приходька [12, 79], зосереджується увага на необґрунтованості наявності поняття «соціальної політики» у назві тільки одного Міністерства, адже на реалізацію соціальної політики держави спрямована також діяльність Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства освіти та науки України та ряду інших спеціально уповноважених центральних органів виконавчої влади. На наш погляд, на сучасному етапі діюча структура центральних

органів державного управління України відповідає практичним потребам галузі. Зарубіжний досвід пропонує значне розмаїття у назвах державних інституцій, однак суть завдань та компетенцій відповідних владних структур, покликаних втілювати державну соціальну політику, практично не відрізняється.

Відповідно до Положення про Пенсійний фонд України, останній є центральним органом виконавчої влади, що здійснює керівництво та управління солідарною системою загальнообов'язкового пенсійного страхування, проводить збір, акумуляцію та облік страхових внесків, призначає пенсії та готує документи для їх виплати, забезпечує своєчасне і в повному обсязі фінансування витрат на виплату пенсії, допомоги на поховання пенсіонерів, здійснює контроль за цільовим використанням коштів Пенсійного фонду України. Пенсійний фонд України та фонди соціального страхування, зокрема соціального страхування від нещасного випадку на виробництві, загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття, соціального страхування з тимчасової втрати працездатності – найбільший цільовий державний позабюджетний фонд України, що обслуговує близько 13,7 млн. пенсіонерів.

Органи виконавчої влади (місцеві державні адміністрації) разом з органами місцевого самоврядування складають регіональну систему управління соціальним захистом населення.

Місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування як суб'єкти управління соціальним захистом населення забезпечують на регіональному та місцевому рівнях реалізацію державної політики та виконання регіональних програм соціального захисту населення. При цьому визначені різними законами України, зокрема «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про місцеві державні адміністрації» тощо, функції районних державних адміністрацій та функції міських, районних в місті рад є практично однаковими, оскільки виконання їх забезпечують управління праці та соціального захисту населення, які підпорядковані, крім названих органів, і головному управлінню праці та соціального захисту населення. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» визначає як власні

повноваження в соціальній сфері, так і повноваження, делеговані державою [45].

Необхідно на законодавчому рівні виключити дублювання повноважень обласних та районних державних адміністрацій і, відповідно, обласних та районних рад.

На місцевому рівні соціальні служби є основою системи соціального обслуговування. Закон України «Про соціальні послуги» трактує соціальне обслуговування як систему соціальних заходів, яка передбачає послуги, що надають соціальні служби окремим особам чи групам населення для подолання або пом'якшення життєвих труднощів, підтримку їхнього соціального статусу та повноцінної життєдіяльності [47]. Закон «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» визначає соціальне обслуговування як роботу спрямовану на задоволення потреб, які виникають у процесі життєдіяльності, що забезпечує гармонійний та різнобічний розвиток дітей і молоді шляхом надання соціальної допомоги, різноманітних соціальних послуг [44]. Нині система соціального обслуговування в Україні перебуває на стадії зміни, оновлення, реорганізації, що зумовлено трансформаційними процесами у суспільстві. Відбувається становлення багатофункціональної функціонально-організаційної структури державної соціальної практики.

На місцевому рівні соціальні служби можуть бути організовані за відомчим або територіальним принципом, вдочас відомчі заклади є частиною територіальної мережі системи соціального обслуговування, хоча вони не завжди цілком інтегровані до неї.

Динамічний розвиток інфраструктури соціальних служб забезпечує якісне наповнення соціального обслуговування, сутність якого часто розкривається через аналіз функціонування різноманітних суб'єктів соціальної роботи. Державні заклади соціального обслуговування є найширшою мережею реалізації державної соціальної політики, хоча останніми роками в Україні почали створюватися також благодійні і приватні соціальні служби.

Таким чином, в Україні створено цілісну систему органів державної влади та місцевого самоврядування, які забезпечують формування і реалізацію державної соціальної політики та здійснюють відповідні функції державного управління у сфері со-

ціального захисту населення. Істотним недоліком діючої системи є те, що в ній поки що немає єдиного правового акта, що закріпив би загальні засади соціального захисту.

Досвід зарубіжних країн свідчить про те, що державна соціальна практика країн-членів ЄС на сьогоднішній день переважно виробила механізми захисту соціальноуразливих верств населення на національному рівні. У країнах ЄС ведеться наполеглива робота зі створення і нормативно-правового забезпечення ефективного функціонування соціальної інфраструктури на всьому інтегрованому європейському просторі шляхом гармонізації правових норм і стандартів та забезпечення прозорості процедур соціального захисту населення. Особлива увага на сучасному етапі приділяється вирішенню соціальних проблем трудових мігрантів-громадян інших країн, які перебувають на теренах ЄС.

Висновки. Сутність реалізації державної соціальної політики характеризується глибоким змістом зв'язків між державою, громадянським суспільством і громадянином, рівнем розвитку економіки та ступенем розвитку людського і соціального капіталу. Соціальна держава, визнаючи людину найвищою соціальною цінністю, бере на себе зобов'язання створювати всі необхідні умови для гідної праці, надавати соціальну допомогу тим громадянам, які перебувають у складних життєвих обставинах, у практиці соціального обслуговування населення силами соціальних служб.

Проблеми функціонування соціальної держави взагалі та діяльності соціальних служб зокрема достатньо повно розроблені в науковій літературі. Широкий спектр понять, які визначають суть процесів та явищ державної соціальної політики та практики її реалізації, вимагає застосування універсального терміну, що їх об'єднує, – «державна соціальна практика», який ілюструє роль держави у соціальній сфері. Недержавні суб'єкти, що діють у соціальній сфері також є складовою державної соціальної практики, оскільки саме держава легітимізує, унормовує, стандартизує та контролює таку діяльність.

Зарубіжний досвід формування та функціонування соціальної держави, розкриває особливості функціонування національного

механізму соціального захисту на фоні економічних, політичних, демографічних та інших чинників, що їх обумовлюють.

В Україні існує цілісна система органів державної влади та місцевого самоврядування, які забезпечують формування і реалізацію державної політики та здійснюють відповідні функції державного управління у сфері соціального захисту населення. І незважаючи на різні структурно-організаційні проблеми, а також війну з росією, вона має перспективи європеїзуватися за кращими зразками демократичних країн світу.

Актуальним завданням для сучасних національних систем соціального забезпечення є модернізація інституцій та соціальних служб з метою надання громадянину активної ролі в системі соціального захисту, усунення монопольної позиції держави в цій галузі, підтримка недержавного сектору в соціальній політиці, лібералізації соціальної активності громадян, добровільних товариств та організацій.

Пануючий у соціальній сфері патерналізм повинен бути замінений принципом партисипації, тобто активної участі самих громадян у вирішенні соціальних проблем. Громадянин повинен бути суб'єктом соціальної політики, навіть якщо він виступає її об'єктом. Втілення цього принципу можливе тільки за відмови від централізму і директивності та за умови створення децентралізованої системи соціального захисту на демократичних засадах.

Джерела:

1. Амоша О., Новікова О. Проблеми та шляхи забезпечення соціальної орієнтації економіки України. *Журнал Європейської економіки*. 2005. №2, т.4. С.173-184.
2. Антоненко О. І. Розвиток системи соціального захисту населення регіону: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня к.е.н. Спец.: 08.09.01 – демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика. Одеса: ОДЕУ, 2006. 20 с.
3. Антропов В. Модели социальной защиты в странах ЕС. *Мировая экономика и международные отношения*. 2009. №11. С. 70-77.
4. Арістова І. В. Соціальна функція держави як визначальна категорія права соціального забезпечення України. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2006-2/06aivszu.pdf>.
5. Арон Р. Введение в философию истории/ Избранное: введение в философию истории. М.; СПб., 2000. 186 с.

6. Бабкін В. Д. Соціальна держава та захист прав людини. *Правова держава*. 1998. Вип. 9. С. 45.
7. Бакіров В.С. Соціальний моніторинг як елемент регіональної соціальної політики. *Соціальна політика в Україні та сучасні стратегії адаптації населення: збірник наукових статей*. К.: НВФ "Студцентр"/ НІКА-Центр, 1998. С.149-153.
8. Баранова Т. И. Социальная защита испанских трудящихся. *Полис*. 2001. № 6. С. 152-158.
9. Безугла Я. І. Актуальні проблеми соціального забезпечення і захисту в Україні. *Проблеми соціального захисту в Україні: Матеріали наук.-практ. конф.* 20-21 червня 1996 р. Чернігів, 1996. С. 6-14.
10. Білоус І. Досвід країн ЄС у сфері соціальної підтримки населення. *Світ фінансів*. 2006. №4. С. 165-169.
11. Бішо Ж. Соціальна політика французької держави в ХХ в. Бішо Ж. Примирение интересов социального обеспечения и рыночной системы хозяйства. URL: www.ipiend.gov.ua/img/scholarly/file/nz_36_39.pdf
12. Болотіна Н. Б. Соціальна політика і соціальне право України та Європейського Союзу: питання адаптації. *Актуальні проблеми політики: зб. наук. праць Одеської державної юридичної академії*. Одеса, 2000. № 1. С.212-217.
13. Болотіна Н. Право соціального забезпечення України: системно-структурний аналіз. *Право України*. 2003. № 5. С. 24-29.
14. Боярчук Т. В. Формування системи оцінки і регулювання соціального захисту населення: Автореф. дис.. на здобут. наук. ступеня к.е.н., спец. 08.09.01. Львів: НАН України, 2006. 20 с.
15. Бриттан С. Капитализм с человеческим лицом. СПб., 1998. С. 179 - 189.
16. Буянова М.О., Кондратьева З.А., Кобзева С.М. Право социального обеспечения: Учеб. пособие. М.: Нолидж, 1997. 298 с.
17. Бьюкенен Дж. М. Сочинения. Конституция экономической политики. Расчёт согласия. Границы свободы / Нобелевские лауреаты по экономике. Т. 1 / Фонд экономической инициативы. М.: Таурис Альфа, 1997. 286 с.
18. Вдович В. Г. Економіко-математичне моделювання зайнятості трудових ресурсів. *Економіка АПК*. 2001. № 11. С. 110-114.
19. Вебер М. Исследования по методологии науки. М., 1980. 358 с.
20. Вильямсон Дж., Линдерт П. Анализ динамики неравенства в доходах в США и Великобритании на всем периоде индустриального развития этих стран. Нобелевские лауреаты по

- економике. Т. 1 / Фонд экономической инициативы. М.: Таурус Альфа, 2007. 268 с.
21. Волкова А. Общество бесчисленных пособий. Швеция. *Заграница*. 2006. №23. С. 6.
  22. Ганслі Т. М. Соціальна політика та соціальне забезпечення за ринкової економіки. К.: Основи, 1996. 238 с.
  23. Гансова Е., Лисенко О. Соціальна політика та соціальна робота: Навч. посібник. О.: ОНПУ, 2005. 205 с.
  24. Гетьман В. П., Килимник Ю. В. Чи стане Україна соціальною державою. К., 1996. 128 с.
  25. Гэлбрейт Дж. К. Какова американская модель на самом деле? Мягкие бюджеты и кейнсианская деволуция. *Логос*. 2003. № 2. С. 13-30.
  26. Глухова Г. Новітні підходи в організації діяльності соціальних служб: зарубіжний досвід для України. *Зб. наук. праць ОРІДУ НАДУ*. Одеса, 2008.
  27. Глухова Г. Сучасні європейські системи соціального захисту населення: досвід Чеської Республіки. *Зб. наук. праць ЛРІДУ НАДУ*. Львів, 2008.
  28. Глухова Г. Шляхи оптимізації діяльності соціальних служб зарубіжних країн: досвід для України. *Зб. наук. праць ЛРІДУ НАДУ*. Львів, 2009.
  29. Гнибіденко І.Ф. Інноваційна модель системи соціального захисту населення. *Проблеми науки*. 2004. №9. С.7-12.
  30. Гнибіденко І. Соціальний вимір в умовах глобалізації як засіб забезпечення соціального захисту та прав людини. *Україна: аспекти праці*. 2005. №2. С. 33-38.
  31. Гомьен Д., Харрис Д., Зваак Л. Европейская конвенция о правах человека и Европейская Социальная Хартия: право и практика: Пер. с англ. М.: Изд-во Московского ин-та независимого международного права, 1998. 124 с.
  32. Гончаренко Д. В. Методичні підходи до оцінки ефективності соціального захисту економічно активного населення. *Формування ринкової економіки*. 2005. Спец. вип. Т.1. С. 154-158.
  33. Григорович С.В. Методологічні підходи до визначення основних форм соціально-економічної захищеності працівників на підприємстві. *Формування ринкової економіки*. 2005. Спец. вип. Т.3. С. 109-119.
  34. Гуменок П. Правові основи становлення соціального страхування в Україні: Автореф. дис.на здобуття наукового ступеня к.юрид.н. НУ ВС МВС України, м. Харків, 2001. 20 с.

35. Дема Д. І. Державне регулювання соціального захисту населення в країнах із ринковою економікою. *Фінанси України*. 2008. № 9. С. 59-62.
36. Дікон Б., Халс М., Стабс П. Глобальна соціальна політика: Міжнародні організації й майбутнє соціального добробуту. К.: "Основи", 1999. 346 с.
37. Доронін О. Д. Соціальна політика як засіб системного забезпечення демократичних реформ 2004 года.: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02.; Одес. нац. юрид. акад. О., 2004. 16 с.
38. Дьяченко В. Будуємо суспільство рівних можливостей. *Соціальний захист*. 2005. №11. С. 3-8.
39. Європейська соціальна хартія (переглянута) (3 травня 1996 р., Страсбург, Рада Європи), підписана Україною 7 травня 1999 року. К., 1999. 96 с.
40. Ермаков Н. Европейская социальная модель. *Заграница*. 2005. № 14. С. 5-10.
41. Єрмолівська О. Ю. Соціальний захист як фактор стабілізації життєвого рівня населення в умовах трансформації економіки: Автореферат дис... канд. екон. наук. Харків, 1996. 22 с.
42. Жернаков В.В. Загальна декларація прав людини як джерело трудового права і права соціального забезпечення. *Права людини і правова держава* (До 50-ї річниці Загальної декларації прав людини): Тези доп. та наук. повідомлень наук. конференції проф.-виклад. складу 10-11 грудня 1998 р. Х.: НЮАУ, 1998. С. 128-131.
43. Закон України "Про зайнятість" № 875-ХІІ від 21.03.1991 р. *Відомості Верховної Ради УРСР*, 1991, № 21 (21.05.91), ст. 252.
44. Закон України "Про пенсійне забезпечення" № 1788-ХІІ від 05.11.1991р. *Відомості Верховної Ради України*, 1992, № 3 (21.01.92), ст.10.
45. Закон України «Про місцеве самоврядування» від 21.05.1997 р. URL: <http://www.rada.gov.ua>.
46. Закон України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» від 21.06.2001 р. URL: <http://www.rada.gov.ua>.
47. Закон України "Про соціальні послуги" 19 червня 2003 р. № 966-IV із змінами і доповненнями, внесеними Законом України від 24 червня 2004 року № 1891-IV. URL: <http://www.rada.gov.ua>.
48. Захаров М. Л., Тучкова Э. Г. Социальное обслуживание рабочих и служащих. М., 1987. 328 с.
49. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег. М.: Гелиос АРВ, 1999. 346 с.

50. Кейнс Дж. М. Метод професора Тинбергена. *Вопросы экономики*. 2007. № 4. С. 37-45.
51. Кинг У., Клиланд Д. Стратегическое планирование и хозяйственная политика. М.: Прогресс, 1982. 126 с.
52. Кір'ян Т., Шаповал М. Прожитковий мінімум – соціальний стандарт рівня життя. *Соціальний захист*. 2003. № 10. С. 57-60.
53. Кір'ян Т., Шаповал М., Вітер В. Світовий досвід застосування соціальних стандартів // *Соціальний захист*. 1999. № 3. С. 66-73.
54. Конвенції МОП: а) № 102 про мінімальні норми соціального забезпечення (1952 р.); б) № 117 про основні цілі і норми соціальної політики (1962 р.); в) № 118 про рівноправність у соціальному забезпеченні (1962 р.); г) № 157 про збереження прав в галузі соціального забезпечення (1982 р.). Міжнародне законодавство про охорону праці: В 3-х т. К.: Основа, 1997. Т.3. 208 с.
55. Конституція України № 254к/96-ВР від 28.06.1996р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996, № 30 (23.07.96), ст. 141.
56. Корнеліус Л. та ін. Аналіз потреб громад у соціальних послугах. *Семігіна Т. Проект Концепції реформування системи соціальних послуг в Україні: Матеріали міжнародної конференції «Концептуальні аспекти реформування соціальних послуг в Україні»*. Київ, 13 червня 2006. 248 с.
57. Куценко О. Д. К вопросу о философии социальной политики. Наука і соціальні проблеми суспільства. *Вісник Харківського державного університету*. 414'98. Харків, 1998. С. 37–39.
58. Лакіза-Сачук Н. Глобалізація і проблема формування соціальної політики в Україні. *Україна в сучасному світі: Конференція випускників програм наукового стажування у США*. К.: Стилос, 2003. С. 310-312.
59. Ларіонова К. Л., Бачинська О. П. Дослідження можливості адаптації основних аспектів фінансування програм і заходів соціальної політики в Україні до європейських стандартів. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. 2006. №2. Т.1. С. 240-244.
60. Ледах И. А. Социальное государство и права человека (Из опыта западных стран) / Социальное государство и защита прав человека. М.: Ин-т государства и права, 2004. 147 с.
61. Ляхович Г. Пріоритетні напрямки розвитку соціального захисту населення з врахуванням світового досвіду. *Вісник ТАНГ*. 2001. № 18. Ч.2. С. 229-235.
62. Москаленко В. В. Соціальна психологія: Підручник. К.: Центр навчальної літератури, 2005. 624 с.

63. Макарова О.В. Державні соціальні програми: теоретичні аспекти, методика розробки та оцінки: Монографія. К.: Ліра-К, 2004. 328 с.
64. Манхейм К. Избранное: Социология культуры. М.; СПб.: Университетская книга, 2000. 501 с.
65. Мачульская Е. Е. Реформа социального обеспечения и необходимость кодификации законодательства. *Вестн. Моск. ун-та. Сер. 11, Право*. 1999. № 6. С. 3-18.
66. Миллс Ч. Социологическое воображение / Пер. с англ. О.А. Оберемко. Под общей ред. и с пред. Г. С. Батыгина. М.: Издательский Дом NOTA BENE, 2001. 330 с.
67. Міжнародний Пакт про економічні, соціальні та культурні права (ООН, 1966 р.). Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи / Упоряд. Ю.К. Качуренко. К.: Наук. думка, 1992. С. 24-36.
68. Наклонов Д. Н. Формирование системы социальной защиты населения при переходе к инновационному типу развития российской экономики: Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук. Санкт-Петербург. 2008. 20 с.
69. Новіков В. Актуальні питання реформування системи соціального захисту населення. *Україна: аспекти праці*. 2005. № 4. С. 6-11.
70. Особенности социально-экономических моделей: Монография / А.В.Авилова, А.М.Волков, В.П.Гутник, В.Н.Зуев; Отв. ред. Гутник В.П. М.: Наука, 2002. 271 с.
71. Парсонс Т. Система современных обществ. М.: Аспект-Пресс, 1997. 270 с.
72. Пікалова Г. А. Управління системою соціального захисту населення в умовах трансформаційної економіки: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к.е.н. спец. 08.09.01. Донецьк: Донецький національний ун-т, 2003. 22 с.
73. Польовий Л. Стан ринку праці і підвищення розміру допомоги по безробіттю. *Соціальний захист*. 2008. № 5. С. 21 - 32.
74. Понеделко Г. Н. Испания: социальное измерение демократических преобразований. *Мировая экономика и международные отношения*. 2004. № 1. С. 80-88.
75. Поппер, К. Демократия. *Век XX и мир*. 1994. № 1-2. С. 21-23.
76. Постанова Верховної Ради України "Про основні засади економічної та соціальної політики. Національна стратегія децентралізації надання соціальних послуг", затверджена постановою Верховної Ради України № 216/94-ВР 10 жовтня 1994 р. URL: <http://www.rada.gov.ua>.

77. Постанова Кабінету Міністрів України "Про порядок надання платних соціальних послуг" № 12 від 14.01.2004 р. URL: <http://www.rada.gov.ua>.
78. Прилипко С. М. Право на соціальне забезпечення в умовах ринкової економіки. *Актуальні проблеми науки трудового права в сучасних умовах ринкової економіки: Матеріали науково-практичної конференції*; м. Сімферополь, 19-20 травня 2005 р. Харків : Нац. ун-т внутр. справ, 2005. С. 202-208.
79. Приходько С. Здійснення громадянами права на соціальний захист та гарантії його забезпечення. *Право України*. 2002. № 2. С. 18-22.
80. Про підсумки роботи Міністерства праці та соціальної політики України, підпорядкованих йому підприємств, установ і організацій за 2008 р. та завдання на 2009 р. *Праця і зарплата*. 2009. №3 (лютий). С.30-31.
81. Програма діяльності Кабінету Міністрів України «Назустріч людям». Київ, 2005. 88 с.
82. Прокопова Т.С. Питання соціального страхування та забезпечення в Україні. Удосконалення трудового законодавства в умовах ринку. / Відпов. ред. Н.М.Хуторян. К.: Ін Юре, 1999. С.143-168.
83. Развитие государства благосостояния в странах Северной Европы и России: сравнительная перспектива. Сб. статей. / Под ред. И. Григорьевой, Н. Килдал, С. Кюнле, В.Мининой. СПб., 2008. 118 с.
84. Рассел Б. История западной философии и ее связи с политическими и социальными условиями от античности до наших дней. В 3 кн. / Науч. ред. В. В. Целищев. - Новосибирск: Изд-во Новосиб. ун-та, 2001. 284 с.
85. Руденко В. М. Фінансово-правові основи соціального захисту населення (порівняльний аналіз законодавства України, ФРН та інших зарубіжних країн-членів Європейського Союзу): Автореферат дис... канд. юрид. наук. К., 1999. 20 с.
86. Савченко І. Моделі соціальної держави та умови їх запровадження в Україні. *Зб. наук. пр. НАДУ при Президентіві України* / за ред. В.І. Лугового, В.М. Князева. К.: Вид-во НАДУ, 2004. Вип.1. 500 с.
87. Сакс Д. Економіка перехідного періоду (Уроки для України) / Д.Сакс, О.Пивоварський; За ред. О.Пивоварського; Пер. з англ. О.Пивоварського. К.: Основи, 1996. 345 с.
88. Самуэльсон П. Принцип максимизации в экономическом анализе. *THESIS*. Зима 1993. Т. I. Вып. 1. С.214 – 224.
89. Сидорук А. Моделі фінансового забезпечення соціального захисту населення. *Вісник Тернопільської академії народного господарства*. 2004. № 6. С. 133-141.

90. Сирота И.М. Все о пенсиях, пособиях, социальной защите граждан Украины. Х.: Одиссей, 1999. 464 с.
91. Скринник Н. В. Соціальна політика і соціальний захист громадян України. *Механізми регулювання соціальної сфери*. 2002. С.65-71.
92. Скуратівський В., Палій О., Лібанова Е. Соціальна політика. К.: Основи, 2003. 340 с.
93. Скуратівський В. А., Палій О. М. Основи соціальної політики [Електронна книга]: Навч. посібник. К.: МАУП, 2002. 200 с.
94. Слободян Л., Руда Н. Моніторинг бюджетного фінансування соціального захисту населення в регіонах України і державах ЄС. *Регіональна економіка*. 2006. № 2. С. 166-175.
95. Создавая социальную демократию. Сто лет социал-емократической рабочей партии Швеции. М.: ЮНИкод, 2001. С. 75-87.
96. Соціальна робота: В 3-х ч. Ч. 1. Основи соціальної роботи / За ред. Т. Семигіної, І. Григи. К.: Києво-Могилянська академія, 2004. 350 с.
97. Спенсер Г. Изучение социологии. Главы 6, 16. Спенсер Г. Основания социологии. В 2 т. СПб., 1998. 124 с.
98. Сташків Б. І. Деякі питання вдосконалення законодавства про соціальне забезпечення. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 1999. №2. С.53-56.
99. Стичинський Б. Право соціального забезпечення: проблеми становлення і розвитку. *Право України*. 2002. № 6. С. 86-87.
100. Указ Президента України "Про Основні напрями соціальної політики на період до 2004 року" від 24 травня 2000 р. № 717/2000 від 24 травня 2000 р. / Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi.

Розділ 17

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ПОЛІТИКИ СПРИЯННЯ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ НЕУРЯДОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА ПРОБЛЕМ ЇХНЬОЇ ВЗАЄМОДІЇ З ПУБЛІЧНОЮ ВЛАДОЮ

Маріан ТОКАР

Актуальність проблеми. У системі розвитку публічно-управлінських відносин, особливо щодо поглибленої демократизації суспільно-політичної і соціально-економічної систем у світі, а в Україні – ще й у контексті децентралізації, актуальними є методологічні конструкти взаємодії інституцій держави і громадянського суспільства. Визначення успішних маркерів у цій сфері залежить від значної кількості важливих обставин, принципів та підходів, що відображають характер відповідної комунікації між головними суб'єктами (акторами) безпосередніх відносин у системі координат «держава – соціум».

Тому в умовах динамічного розвитку публічно-управлінських відносин у демократичному світі й постійного пошуку оптимального еволюційного шляху для демократичної держави перед суспільством постає вимогливе завдання сприяння розвитку демократичного конструкту держави в кращих цивілізаційних традиціях сучасності. Досвід багатьох демократичних країн світу свідчить про те, що легких шляхів не буває, а отже усвідомлене ставлення до трансформації суспільно-політичних відносин та їхньої адаптації до суспільних запитів, є головним завданням політиків, державних службовців, працівників інституцій держави і громадянського суспільства, науковців, експертів. Динаміка ж змін змушує державу займатися пошуком методології ставлення до міжінституційної комунікації відповідно до вимог часу, враховуючи, передусім, інтереси громадян, і сприяти реалізації їх перспективних планів розвитку.

Значна увага в цьому контексті зосереджена сьогодні в сфері суспільних наук, державному управлінні, політології, соціології та інших наукових секторах, де здійснюється пошук конструктивних відповідей на різні державно-громадські запити, відображені в проблемах державної політики в усіх державотворчих напрямках. Відповідним дослідженням, які сприяють формату «оптимізації» або ж «модернізації», притаманна науково-практична багатогранність і структурна взаємозалежність. Це аж ніяк не суперечить усталеним поглядам про пошук варіативних підходів до прояву кращих шляхів розвитку, наприклад, публічно-управлінських відносин і змістом вмотивованої функціональної дистанції між інституціями держави та громадянського суспільства. Більше того, навпаки, це говорить про необхідність використання міждисциплінарних підходів до вирішення ключових завдань динамічного процесу людської життєдіяльності.

Тому й методологічна складова дослідження соціально-комунікаційної взаємодії публічної влади й інституцій громадянського суспільства, в авангарді якого постають неурядові громадські організації (НГО), запозичує значний пласт понятійно-категоріального апарату з системи знань багатьох наукових напрямів, а саме, з державного (публічного) управління, політології, соціології, правознавства, суспільствознавства, історії та інших класичних і новітніх наук. Зрозуміло, що їх знання і подальший розвиток значною мірою впливають на можливість використання ідей та концептів у процесі дослідження конкретних спеціалізованих, у тому числі й таких наукових дисциплін, як аналіз державної політики, публічне адміністрування в неурядових громадських організаціях, адміністративний менеджмент, теорія організації, теорія соціального розвитку, порівняльна політологія, політична регіоналістика, соціальне прогнозування, футурологія, конституційне право, адміністративне право, системний аналіз, кібернетика, теорія складності та багатьох інших.

Вищеназвані та інші науково-практичні напрями, виконуючи свої конкретні завдання в комплексному чи в локальному вимірах, налаштовані на очікування певного наслідкового ефекту, який дасть конкретизовану відповідь на актуальні питання зародження,

динаміки, варіативності, ефективності, функціональності й результативності того чи іншого суспільно-державного явища і публічного феномена. Все це сприяє і перспективам успішної результативності процесу оптимізації / модернізації, тобто вдосконаленню, поліпшенню, виявленню та впровадженню кращих характерних ознак, інших інноваційних особливостей позитивної еволюції громадянського суспільства і держави в цілому. Одним із таких актуальних питань сучасності, вважаємо, є позиціонування неурядової громадської організації в сучасному державному конструкті крізь систему розвитку публічно-управлінських відносин. І особливого значення це набуває в складних умовах російсько-української війни, воєнного стану.

У даному контексті актуальним постає і завдання опрацювати можливість використання методологічних концептів та підходів до осмислення й застосування на практиці проблем модернізації державного сприяння розвитку громадських організацій та їхнього місця й ролі в публічно-управлінських взаєминах. Розуміємо, що практика їх сучасного розвитку привносить у життя нове бачення і все нові механізми практичного вдосконалення видів та форм суспільної життєдіяльності. Водночас, удосконалення наукових підходів до розвитку людства, пошук оптимального місця громадян у соціально-політичному житті в цілому сприяє апробації можливостей використання нових сфер людської діяльності, використання нових проявів матеріальних і нематеріальних ресурсів, поліпшення умов надання публічних послуг громадянам, інтеграції зусиль усіх суб'єктів публічно-управлінських відносин для розвитку держави та громадянського суспільства.

У даному випадку, методологія досліджуваної проблеми – це своєрідний інструментальний конструкт, сукупність методів, або ж цілісна система способів соціально-відповідальної діяльності інституцій держави і громадянського суспільства, вивчення й розвиток їхньої організаційної структури, засобів і методів практичного пізнання дійсності й обґрунтування та впровадження результатів публічно-управлінської діяльності. Її комплексне усвідомлення походить із необхідності синтезу багаторівневої методологічної концептуальності, що є вимогою сучасних динамічно змінюваних суспільно-політичних процесів.

Вищенаведені обставини зумовлюють актуальність пошуку такого методологічного конструкту, який би сприяв еластичності підходів до модернізації державної політики у досліджуваній сфері з урахуванням науково-практичного досвіду попередніх підходів та ідей. Тому основу нашої науково-дослідної частини складає методологія, яка адаптована до змісту мети і конкретних дослідницьких завдань. Пріоритетне серед них – виявлення гнучких методологічних варіацій, що вмотивовано вписуються у практику сучасних публічно-управлінських відносин.

Зміст методологічних конструктів. Починаючи дослідження, відштовхуємося від розуміння принципів можливості методологічної гнучкості, що сприяє вдосконаленню кожен раз новому пізнанню багатьох явищ і процесів у публічному управлінні та суспільній практиці, дає можливість проаналізувати їх витоки, динаміку розвитку, ефективність і результативність. Вважаємо, що вони є загальноприйнятими для досліджень проблем модернізації державної політики та взаємодії інституцій публічної влади і громадянського суспільства, тому і мають переважно міждисциплінарний характер.

Адже для вивчення, опрацювання, порівняння й аналізу корисних даних у дослідженні та співставленні їх із авторським баченням методологічного конструкту дослідження важелів державного сприяння розвитку громадських організацій України пропонуємо використовувати й синтезувати низку загальнонаукових, філософських та спеціальних, конкретно-наукових методів. Зокрема, для можливості перспективної варіативності методологічної основи наукового дослідження акцентовано увагу на модифікації системного та інституціонального методів, композиції синергетики, соціальної діалектики, порівняльного аналізу і синтезу, аналогії, структурно-функціонального методу, методу індукції та дедукції, моделювання, ідентифікації та ін.

Серед найбільш загальнонаукових методів варто зупинитися на аналізі використання *системного методу*. Його авторами-розробниками вважаються Л. фон Берталанфі, Г. Саймон, П. Друкер, А. Чандлер, котрі заклали основи методологічного пояснення системи у багатьох її проявах [3]. Саме Л. фон Берталанфі, на думку вчених, сприяв адаптації системного методу до загаль-

нонаукової площини й припустив його цінність в аналізі явищ і процесів суспільства та держави [19, с. 14]. Відтак, системний метод є одним із базових для усвідомлення досліджуваної проблеми як цілісної системи. Причому, у даному дослідному випадку, крізь такий дизайн пропускається декілька взаємопов'язаних явищ системного ряду – держава, суспільство (громадянське суспільство), громадські організації (об'єднання громадян).

В ідеалі під цим методом розуміється механізм дослідження певного об'єкта як системи елементів, які публічно взаємодіють між собою на основі звичних параметрів, але не порушуючи принципи системної цілісності, структурності, множинності та ієрархічності. У даному випадку дослідження пропонує використання нових моделей взаємодії інституцій держави і суспільства, оптимізацію виявлених особливостей громадських організацій у контексті сучасних умов українського державотворення, зокрема об'єднань, що представляють громадян національних меншин, а також конкретизацію шляхів державного сприяння розвитку громадських організацій у напрямку еволюції громадянського суспільства.

Варто зазначити, що системний метод широко використовується в державному (публічному) управлінні – це загальноприйнята методологія, про аспекти застосування якої писали як закордонні, так і українські дослідники. Серед українських учених слід назвати науковий доробок таких дослідників, як Н. Нижник і О. Машков [17], колектив авторів В. Князев, І. Надольний, В. Бакуменко та ін. [7], А. Немченко, І. Ніраз [16, с. 275–280], П. Петровський [20]. Значний інтерес для досліджуваної проблеми становлять також російськомовні праці Ю. Боловінцева [3], І. Блауберг, В. Садовського, Е. Юдіна [2] та ін. У працях останніх знаходиться й значна джерельна база системного методу дослідження. У наші дні авторами здійснюється щоразу нова спроба осмислення й застосування модерних суспільно-технологічних моделей, що спрямовані на оптимізацію всього спектра місця й ролі громадських організацій у публічно-управлінських, соціально-економічних та інших аспектах розвитку держави і суспільства.

У даному контексті системний метод досліджуваної проблеми – це своєрідний інструментальний конструкт, цілісна система способів соціально-відповідальної діяльності інституцій суспільства і держави, вивчення й розвиток їхньої організаційної структури, засобів та методів практичного пізнання дійсності, обґрунтування і впровадження результатів публічно-управлінської діяльності. Її комплексне усвідомлення походить із необхідності синтезу багаторівневої методологічної концептуальності, що є вимогою сучасних динамічно змінюваних суспільно-політичних процесів. Вищенаведені обставини зумовлюють актуальність пошуку такого методологічного конструкту, який би сприяв гнучкості підходів до досліджуваної проблеми з урахуванням науково-практичного досвіду раніше застосовуваних практик, підходів, ідей [30, с. 63–69].

Тому варто розглядати методологію як адаптовану до змісту мети і дослідницьких завдань нашої тематичної роботи конструкцію. З авторського погляду, системний метод слугує можливістю перспективної варіативності методологічної основи дослідження. Тому акцентовано увагу на модифікації системного методу, його органічної композиції з іншими підходами, зокрема синергетики, соціальної діалектики, порівняльного аналізу і синтезу, аналогії, структурно-функціонального методу, методу індукції та дедукції, моделювання, ідентифікації та ін.

Під час дослідження слід розглядати систему громадських організацій у структурно-організаційному розрізі, але нерозривно в загальнонаціональній композиції. Наголосимо, що це динамічна система, яка вказує на її природну особливість та готовність до змін, тобто властиву їй динамічну змінність під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів. Зовнішня її цілісність при цьому не зазнає особливих змін, а скоріше коригується відповідно до «правил гри», які диктує той чи інший політичний режим. Тому загалом, вона являє собою монолітну систему, групу об'єднань громадян як сталого, унормованого законодавчо організму, що прийнято вважати представництвом «третього сектора», який, у свою чергу, є своєрідним уособленням класичного розуміння громадянського суспільства.

Внутрішня система представлена власне розгалуженням грома-

дських організацій і досліджується за відповідними видовими критеріями, які й характеризують сутність їхнього практичного функціонування. Це так звана «внутрішньо розчленована структурна цілісність» [1]. Її градація здійснюється згідно з виконанням ними практичних функцій у відповідній системній композиції. Одночасно метод припускає вивчення змінності (динамічності) системи громадських організацій як в горизонтальному (активність, публічність, функціональність), так і вертикальному напрямку (зростання / зменшення кількості, плюралізм / обмеження діяльності).

Але треба розуміти, що за будь-яких умов система є певною впорядкованістю, організацією, цілісністю взаємопов'язаних між собою публічних системних елементів, а також має здатність до самовідтворення та саморегуляції. Це є головним показником її самодостатності. У контексті даного дослідження розглядається системність як стале, але разом із тим, самоорганізоване впорядкування мережі громадських організацій у межах певного середовища, яким є як держава, так і громадянське суспільство. Одночасно у цій ситуації громадські організації є їх підсистемою. А роль держави в цьому процесі є не так вторинною, а скоріше такою, що сприяє її розвитку, підживлює її функціонування правовими та політичними інструментами. Тому, слід сприймати державу не як інститут, що тотально контролює сектор громадського самоуправління чи диктує односторонньо йому свої правила, а таким, що скоріше узгоджує норми й межі життєдіяльності в громадських організаціях у повній гармонії із запитами демократичного суспільства. Тому вона затверджує і контролює нормативно-правову базу з метою належного функціонування об'єднань громадян і стимулює співпрацю в напрямку державотворчих процесів, наданні соціальних та інших публічних послуг, їх вдосконаленні, цифровізації тощо.

Відповідно до опису методу оперуємо логічним апаратом, найпоширенішими його категоріями, серед яких головними є такі, як: «система», «організація», «структура», «управління», «функція», «елемент» та ін. Разом із тим, сучасна динаміка суспільно-політичних процесів і демократичного розвитку в Україні дає сміливість говорити про формування нових конструктів інсти-

туційної співпраці, які можна закласти в основу державної політики. Акцентування уваги на тому, що наше дослідження є наскрізно системним, виходить із того, що одиницями (елементами) системи виступають інституції громадянського суспільства, зокрема громадські організації, інституції державної влади, органи місцевого самоврядування, об'єднані територіальні громади як соціальні інститути тощо [32, с. 177–180]. Вони публічно взаємодіють між собою в межах цілісної системи, водночас виступаючи й представництвом іншої окремої системи або підсистеми. Відтак, взаємодія основних елементів і забезпечує цілісність системи, що існує в іншій системі та взаємодіє з подібними іншими (наприклад, економічною, культурною тощо) [21, с. 107].

Отже, як сказано вище в дослідженні, мережа громадських організацій уявляється окремою системою, яка функціонує відповідно в іншій системі, якою, скажімо, є держава. Наголосимо, що цей варіант прямої взаємозалежності «держава – громадська організація» не є дихотомним і аж ніяк не означає недемократичний формат підкорення громадських організацій державі (структурно, інституціонально, функціонально), а розуміється виключно у форматі взаємодії елементів (прямий чи зворотній), з одного боку, та як означення державотворчої приналежності, з другого (підсистема системи). Так само, окремими системами можна розглядати державну владу, гілки влади, які в свою чергу можуть одночасно бути її підсистемою. Кожна із систем і підсистем мають свої характерні властивості, що й вирізняють їх з-поміж собі подібних.

З огляду на зміст системного методу, який розглядається серед основоположних, уявляється центральна в дослідженні система (НГО) як самоорганізована й самовідтворювана одиниця, яка в процесі постійного та динамічного розвитку стає наділеною новими властивостями, отримує нові можливості для взаємодії з іншими елементами системи, піддає гнучким змінам власні організаційно-структурні та функціональні ознаки, сприяє адаптації до умов розвитку суспільно-політичних відносин, розширює перспективи діяльності та співпраці громадських організацій із іншими інституціями держави й суспільства, вдосконалює

інституційні особливості, змушує вдосконалюватися, адаптуватися (інституційний ребрендинг).

Отже, досліджувана проблема має всі основні характеристики цілісної системи. Авторська думка виходить із того, що громадська організація – це, насамперед, системне утворення, що взаємодіє з багатьма нерозривними (системними) елементами. Розуміння системності в даному контексті дає можливість глибше дослідити сутнісні, діяльнісні, структурно-функціональні, інституційні та інші особливості досліджуваного об'єкта. Тому наголошено на необхідності вдосконалення системного методу, в якому аналізується сукупність усіх компонентів як державної політики, так і системи публічних інституцій громадянського суспільства. Єдність інституційної системи тут забезпечується інтеграційними цілями процесу державотворення й сприянням розвитку громадянського суспільства.

Одночасно системний метод деталізує багатоаспектність досліджуваної проблеми. На основі відомих методологічних підходів, слід зробити акцент на тих, які є змістовно найближчими до практичної результативності [17, с. 7–8].

Так, наприклад, елементний аспект системного методу сприяє наскрізному вивченню місця й ролі громадських організацій в управлінських, соціальних і політичних процесах, а також усвідомленню ідей та інтересів громадян, які вони захищають. Структурний аспект виявляє взаємозалежність структурних елементів системи і внутрішньо-організаційну побудову, а функціональний аспект – функціональну складову організацій як публічних інституцій, що виконують певні функції в соціальній системі. Серед інших аспектів – цільовий, ресурсний та комунікативний, які відповідно аналізують цільове призначення громадської організації, її ресурсний потенціал і характер комунікації з іншими елементами системи. У даному випадку системний метод оперує й історичним аспектом, який досліджує історичні передумови і традиції громадських об'єднань українців, витоки та поетапність розвитку відповідної системи, тобто мережі громадських організацій.

При вивченні наукової проблеми необхідно використовувати й різні етапи системного дослідження, щоб адекватно пояснити

досліджувані явища і процеси. А науково-методичні синтезовані підходи, які залишають у центрі уваги системність як таку, дають можливість досліджуваному об'єкту впливати на систему, ефективно користуватися всіма її ознаками й навіть досягати результатів структурної модернізації.

Відтак, сучасні дослідники по-різному підходять до визначення поетапності системного вивчення [16, с. 279]. При дослідженні пропонованої наукової проблеми, щоб адекватно пояснити явища і процеси, нами запропоновано використовувати етапи системного дослідження в наступній послідовності. Так, на першому з них здійснюється вивчення ступеня організованості «актора» (громадської організації) як складної системи. Тобто аргументовано, якою мірою можна говорити про громадські організації як цілісну систему. Для цього, зокрема, аналізуються властивості публічних елементів громадянського суспільства – громадських організацій, мережа яких виступає відповідно її підсистемою, з одного боку, а з іншого – сама утворює іншу систему. Дослідженню підлягають і внутрісистемні зв'язки та структурні відмінності, загальний (морфологічний) опис системних елементів.

На другому етапі системного дослідження приділяється увага певним правилам і нормам функціонування громадських організацій, системі законодавчої бази діяльності інституцій, які скеровують до відповідних організованих, колективних дій, що формують певні настанови й поведінкові ознаки публічних «акторів» (функціональний та інформаційний описи). Системний метод також аналізує й чітко визначає рамки певних норм (закони, положення, стратегії, програми, статuti), які забезпечують ефективне функціонування громадських організацій у межах загальнодержавної системи. Врешті, це стосується, наприклад, і громадських організацій національних меншин, які утворюють одночасно окрему підсистему.

Нарешті, третій етап аналізує динаміку розвитку публічного «актора» (громадської організації), мотиви і сам факт створення інституції, її буденну роботу, перспективи подальшої життєдіяльності (генетико-прогностичний опис) [24, с. 63–68].

Отже, з огляду на вищенаведене, наголосимо на ключових позиціях сутнісного вираження системного методу в дослідженнях розвитку громадських організацій. Науково-методичні синтезовані підходи, які залишають епіцентрі системність як таку, дають можливість досліджуваному об'єкту більш ефективно впливати на систему, ефективно користуватися всіма її ознаками й навіть досягати результатів структурної модернізації. При цьому, цілком усвідомлюємо, що у змісті публічно-управлінської діяльності системний метод ще не став інтеграційним для всіх досліджуваних об'єктів, очевидно через складність впливу на них внутрішніх і зовнішніх чинників [21, с. 15]. Адже, з авторського погляду, системний аналіз потребує постійного вдосконалення через швидкоплинність і динаміку розвитку сучасних демократичних відносин, особливо в країнах, які розвиваються. Це стосується і питання модернізації державної політики, аналізу процесів соціальної самоорганізації, державотворчої взаємодії публічних інституцій держави і громадянського суспільства. В умовах інтенсивності сучасних процесів без науково обґрунтованих шляхів вдосконалення державної політики розвиток будь-якої сфери не матиме необхідного результативного ефекту. Але обмежити обґрунтування місця і ролі громадської організації в державному конструкті виключно системним методом досить складно. Тому важливо простежити процес його взаємодії та модифікації з іншими подібними методами.

Одним із модерних методологічних підходів у публічному управлінні сьогодні є *метод синергетики*, що розглядається як фундаментальний розділ науки про самоорганізацію. Цей метод також є відображенням цілісності складносформованих об'єктів із унікальним поєднанням їхньої еволюції та динаміки розвитку. Її основи були закладені у дослідженнях Г. Гакена, І. Пригожина, В.Вайдліха та їхніх прихильників наукового напрямку. Значний внесок у розвиток синергетики як міждисциплінарного підходу зробили й Л. Бевзенко, Л. Горбунова, І. Добронравова, а також (серед останніх національних досліджень) варто виділити праці І.Черленяка [36] та ін.

Український учений П. Петровський вважає синергетичний метод логічним продовженням системного підходу й таким, що на-

буває в практичній площині соціального статусу [21, с. 15]. Ця думка цілком логічно пояснює соціальне призначення громадської організації як соціальної інституції від початку її створення (ідеї та мотиви громадян), впродовж всього процесу її життєдіяльності, так і до досягнення прикінцевих діяльнісних цілей або ж припинення своєї діяльності (теж соціальний фактор).

Згадуваний сучасний дослідник синергетики І. Черленяк аналізував генезу розробки методів дослідження поведінки відкритих систем та складної поведінки їх компонент. Він, зокрема, досліджував процеси оптимізації системи державного управління в умовах активної дії факторів соціальної самоорганізації [36, с. 6–8]. І справді, в системі державного управління, сьогодні активно впроваджуються синтезуючі підходи до модернізації публічно-управлінських аспектів у розвитку держави і суспільства. Попри свою «несуспільну» природу, останнім часом вона зайняла важливе місце в цілісному аналізі суспільно-політичних процесів. У даному методологічному дизайні синергетичні концепції є стрижневими в розумінні інтеграційних інституційних процесів та формуванні напрямів удосконалення державної політики України, яка спрямована на сприяння розвитку всього громадсько-суспільного сектору, і громадських організацій як публічних і соціальних інституцій, зокрема.

Вважаємо, що змістовне наповнення державної політики глибоко торкається досліджуваних проблем. Адже вибудовується дослідний концепт її оптимізації в напрямку сприяння розвитку громадських організацій крізь призму залежності публічно-управлінських відносин від форм співпраці, інституційної єдності в процесі вирішення суспільно значимих завдань, і врешті досягнення спільних прикінцевих результатів, своєрідного синергетичного ефекту. Це, можливо лише, передусім, завдяки використанню синергетичного підходу, який синтезує «природну енергію» публічних інституцій держави та громадянського суспільства в напрямку досягнення державотворчих цілей. На нашу думку, методологічний підхід має значні перспективи в напрямку модернізації державної політики, розкриває синергетичні особливості публічно-управлінської діяльності досліджуваних суб'єктів (акторів).

Крім того, актуальність застосування в дослідженні синергетичного методу викликана й використанням у її змісті синтезованих підходів, серед яких варто назвати синергетико-системологічний підхід, який предметно спрямований на опис і проектування процесів соціальної організації та соціальної самоорганізації, а також синергетично-рефлексивну модель соціальної самоорганізації та управління [36, с. 107–109].

Синергетичний метод також варто застосувати в контексті інтеграції громадських організацій національних меншин до українського суспільства. На погляд автора, цілком закономірно буде припустити, що організація етнонаціональних спільнот у структурні громадські інституції можна також розглядати як підсистему загальнодержавної системи громадських організацій в Україні. У такому випадку модифікація синергетико-системологічного підходу сприятиме, на нашу думку, уникненню відцентрових, а подекуди антидержавних і сепаратистських тенденцій, які підживлюються час від часу сусідніми з Україною державами, в тому числі через національні громадські організації. Останні можуть бути деструктивним інструментом впливу на стабільність у державі та міжнародні відносини України з іншими східними й західними партнерами. На основі отриманих результатів можемо говорити про практичну необхідність застосування вказаних підходів до даного дослідження [33, с. 211–227].

З огляду на те, що в центрі уваги дослідження перебувають проблеми інститутів та інституцій, зокрема громадських організацій, використовується й *інституційний метод*. Змістовне вираження концепту бачиться у вивченні місця і ролі нових інституцій у житті українського демократичного суспільства, а також їх взаємодії між собою, участі в суспільно-політичних процесах держави, вмотивованої участі в публічній владі тощо. Витоки інституціонального методу сягають давніх часів і лягли в основу теоретичних ідей та підходів багатьох мислителів стародавнього, нового і новітнього часів, отримавши «широке поширення в соціальних, політичних, економічних науках в останні десятиліття» [37, с. 123]. Варто зазначити, що він постійно вдосконалюється відповідно до демократичних змін, трансформацій сучасної людської цивілізації, а проблема місця й ролі

інституцій у житті держави та суспільства залишається центральною в поглядах українських і світових дослідників. Із часом визріла ціла школа інституціоналізму, яка розробила й постійно вдосконалює методологічні парадигми в змісті динаміки суспільно-політичних процесів, у тому числі тих, що відображають зміст публічно-управлінських відносин.

Наголосимо також, що в межах даного методу центральною сутнісною проблемою залишається категоріальна дилема – визначення чітких критеріїв розмежування похідних термінів «інституція» та «інститут». У цьому контексті історія методологічного конструкту показує складний шлях до наукового розуміння і змістовного наповнення важливих понять, які є відправними точками у здійсненні наукових досліджень.

Сучасний міждисциплінарний підхід до даного термінологічного обґрунтування вказує на неоднозначність думок і поглядів дослідників, учених, теоретиків і практиків. Наприклад, українська вчена М. Кармазіна вважає безсистемним використання згаданої термінології [12, с. 10]. Погоджуємося з цим твердженням і наголосимо, що це шкодить не тільки науковим, теоретичним дослідженням, але й практикам – державним службовцям, політикам, громадським діячам. Хаотичне використання останніми відповідних понять може сприйматися як елементарне незнання або ж низький рівень фахової управлінської культури.

Інституціоналізм як принцип наукового дослідження почав формуватися ще в ХІХ столітті заслугами О. Конта і Г. Спенсера, котрі наділяли феномен «інституту» природними властивостями. М. Вебер та його послідовники, опонуючи «природності» інституту, виводили його функціональні особливості із «штучного» набору рис [35, с. 60–62]. Тобто існує думка, що вони формувалися під тиском людської діяльності, а отже отримали з часом соціальне нашарування. Вже у ХХ столітті проблема інституціоналізму набула нових ознак і теоретично урізноманітнілася. Ю. Габермас, Дж. Хертзлер, У. Гамільтон, Л. Баллард, Г. Барнз, Дж. Фейблман та інші значно розширили формат розуміння інституціональної парадигми [12, с. 11; 38, с. 78–84].

Слід наголосити, що коло проблем, які вивчають інститу-

ціоналісти, постійно стає змістовно об'ємним. Все частіше основоположники методу цілеспрямовано досліджували різні інституціоналістські прояви людської життєдіяльності – економічний лібералізм (А. Сміт), суспільний вибір (Дж. Бьюкенен), управління бюрократичних структур (М. Вебер), економічні процеси та еволюція суспільного устрою (Т. Веблен) тощо [21, с. 104–105]. Останній із названого напрям акцентував увагу й на процесі природного відбору соціальних інститутів. Цікавим для нас видається й підхід, згідно з яким головна увага в розвитку суспільних відносин приділяється аналізу суті соціальних інститутів у структурному розумінні інституту-організації (І. Пригожин, І.Стенгерс, О. Богданов та ін.) [10]. А М. Дюверже вказував, що «соціальний інститут» можна позначати як «сукупності ідей, вірувань, звичаїв, які складають впорядковану і організовану цілісність» [8, с. 644].

Цікавою є думка й інших американських та європейських учених, ідейні переконання яких щодо правомірності використання термінів «інститут» та «інституція» щодо, скажімо, даного феномену – «громадська організація» сучасні дослідники інституційного підходу згрупували в чотири категоріальні напрямки [34, с. 50–52]. Зі свого ж боку, з огляду на аналіз різноманітних підходів, беремо за основу думку про те, що організованою формою об'єднання громадян є візуалізація структурної «інституції».

Слід підкреслити, що парадигма інституційного розуміння досліджуваної проблеми в останні десятиліття не обмежується виключно форматом структурно-правової діяльності органів державної влади. Враховуючи поширену думку, що публічні інституції, які здійснюють управлінську діяльність, є власне соціальними інститутами, то даний метод включає в себе також вивчення процесу інституціонального становлення структур громадянського суспільства і громадських організацій зокрема.

Так склалася доля України, що демократичні інституції типу незалежних від держави об'єднань громадян не мали достатнього історичного досвіду. І цьому є логічні пояснення, які можемо аргументувати відсутністю належних демократичних умов для розвитку суспільних відносин, проблем становлення відповідного

владного режиму, законодавчого підґрунтя його функціонування, характеру публічної взаємодії держави і суспільства. З початку ж державної незалежності в Україні відбувається процес нового публічно-інституційного творення. Поряд із багатьма новими інституційно-організаційними структурами, які виникали в умовах посттоталітарного розвитку, з'явився новий суб'єкт суспільно-політичних відносин і державної політики – громадська організація як незалежна від уряду й політичної влади соціальна інституція.

У час, коли ще радянська номенклатура тримала владу в своїх руках, такі інституції називали «неформальними» організаціями, ніби підкреслюючи, що ті, які перебували на службі у тоталітарної (авторитарної) держави за своєю функціональною суттю були формальними. Але на початку 1990-х років за інституцією «громадська організація» відразу закріпилося одне з провідних місць у конструкті нового демократичного явища – громадянського суспільства. Визнаючи на всіх адміністративно-управлінських і публічно-правових рівнях демократичний шлях розвитку України, всі гілки влади, суспільство загалом взяли на себе відповідальність за виконання курсу трансформації політичної системи. Відповідно вибудовувалася й державна політика у всіх сферах, в якій, на думку авторитетного дослідника Н. Ільченко, «на перший план виходять такі параметри..., як історичні традиції, менталітет, система ціннісних настанов, рівень правосвідомості» [10]. Такий стан дозволяє говорити про логіку динамічного поступу демократії в Україні, яка є природним виявом цивілізованості суспільно-політичної культури українців.

У процесі подальшої демократизації суспільство зрощує поживні характеристики інституційного розвитку. Тому в сучасних умовах серед ключових поглядових позицій інституціоналістів варто звернути увагу на такі дослідницькі проблеми, як: поняття інституцій громадянського суспільства, структура й функції публічних інституцій, об'єктивні та суб'єктивні умови їх функціонування, місце і роль інституцій громадянського суспільства у політичній системі суспільства, громадські організації як фактор реалізації публічних інтересів громадян, взаємодія інституцій з організаціями економічної, соціальної і духовної

специфіки громадянського життя, перспективи розвитку інституцій громадянського суспільства, основні напрями вдосконалення їх діяльності та взаємодії з владою.

Інституційний метод використовується також для виявлення стійких форм міжінституційної взаємодії та інструментів сприяння державної політики розвитку громадських організацій, унормування їхніх управлінських амбіцій. Оскільки Н. Ільченко цілком справедливо вказує на продуктивність інституційного підходу під час вивчення «сучасних практик функціонування державних установ і організацій» [10], є перспективи дзеркального відображення і в системі громадських організацій, де також існує ймовірність використання механізмів удосконалення публічно-управлінської діяльності в змісті громадських інституцій.

Важливо розуміти, що кінцева фаза методу – інституціоналізація – має конкретно-прикладний аспект наукового вивчення і дає можливість впливати на оптимізацію управлінських особливостей досліджуваних феноменів та актуалізувати роль публічних інституцій у державотворчому процесі незалежно від того, який сектор – державний чи громадський – вони представляють. Відтак, його використання є цінним для постійного вдосконалення публічної політики й усвідомлення ролі в ній громадських організацій [33, с. 220–222].

Розмірковуючи над цим, зроблена спроба пояснити своє бачення важливості методологічної чіткості у визначенні інституційності громадської організації. Вище вже йшла мова про те, що громадянське суспільство не можна розглядати як звичайний набір демократичних механізмів, інституцій і структур. Воно є насамперед вільним і публічним середовищем, у якому громадяни відчують себе не просто формально існуючою, а дієво потрібною його ланкою, акторами публічної життєдіяльності, ініціаторами й реалізаторами соціальних, суспільних інтересів, учасниками життєво необхідних суспільно-державних процесів тощо. У даному контексті робиться припущення з приводу соціального призначення громадських організацій крізь призму інституціонального розуміння цього феномену.

Загалом, аби розібратися в інституціональному позиціонуванні громадської організації в демократичному середовищі, слід знайти

відповідь на низку теоретико-методологічних питань, серед яких, відповідно до нашої теми, стрижневою є сутнісне розмежування термінологічних похідних понять «інститут» та «інституція», про що акцентувалося вище. Як бачимо, відсутність однозначних відповідей у науковому середовищі на низку актуальних питань теоретичного і практичного значення ускладнює ефект розуміння сутності й функціональності певних явищ і процесів, а тому змушує до подальшого пошуку оптимальних шляхів їх визначення. Для змістовної міждисциплінарної варіативності це є принципова дилема, оскільки вимагає обережного підходу не так до ідеї про спотворення категоріального апарату, як до чітко аргументованого й змістовно наповненого понятійним значенням змісту феноменів, які повинні мати прикладний характер [33, с. 226].

Сучасний розвиток демократії в Україні, її стратегічний поворот у напрямку децентралізації загальнодержавної системи управління, вимагають від суб'єктів державно-суспільних відносин чіткого оперування набором категорій, що виступають інструментами розв'язання значних питань управлінської діяльності громадських організацій та загалом перспектив розвитку громадянського суспільства. Багатоманітна наукова школа інституціоналістів заклала фундамент теоретичному вивченню різнобічних проявів інституціонального розвитку як структурних одиниць суспільства і держави, так і процесу загалом, що з цим пов'язаний.

Ідеї класиків і послідовників інституціоналізму продовжують вдосконалюватися, узгоджується понятійний апарат, змістовно насичуються обґрунтування, обговорюються міждисциплінарні критерії. Принаймні економічний, політологічний, соціологічний та державно-управлінський наукові вектори вивчення проблеми є провідними й різноманітними водночас у розвитку відповідних світоглядних позицій. І залежно від цих факторів, на думку автора, визначається пріоритетність розуміння відповідної термінології.

Саме у колі названих науково-практичних спрямувань зосереджений потенціал вивчення сучасного стану та перспектив у майбутньому важливого для людської цивілізації публічно-управлінського інструменту – громадської організації як інститу-

ції громадянського суспільства, яке також є важливим інститутом демократії. Проте вважаємо, що було б справедливим поглянути на проблему соціальної ролі громадської організації через публічно-інституціональне її розуміння, переваги інтересів громадянського суспільства і його соціальної природи. Однак у цьому ж контексті варто застерегти від процесу надмірної інституціоналізації, яка може призвести до втрати сутності демократичної ролі громадської організації [28, с. 64–68].

Для публічно-управлінської сфери важливим є обґрунтування чітких критеріїв розмежування термінів «інститут» та «інституція» й правомірності їх прикладного застосування. На основі вивчення багатоманітності поглядів щодо сутнісної складової дилеми [12; с. 10–19; 34, с. 49–54] розрізняються щонайменше три типологічні групи інституціонального розуміння неурядової громадської організації (НГО):

1. *НГО – інститут / інституція*. Перша група у своєму змісті фокусує два підходи – синонімічний і дериваційний. Перший із них наголошує на взаємозамінності термінів. Можна назвати це «синонімічним» обґрунтуванням при їх одночасному вживанні. Тут відчутним є зрощення понять, їх ототожнення, подекуди усвідомлене ігнорування сутнісної варіативності. Для прихильників цієї версії не є принциповою увага (за винятком окремих випадків) щодо правильності застосування на практиці термінів «інститут» та «інституція», а їх трактування при цьому є майже однаковим та, водночас, хаотичним. Тому можна часто зустріти у працях пояснення громадської організації як інституції, так й інституту громадянського суспільства одночасно з обґрунтуванням таких інститутів, як інститут президентства, церкви, сім'ї тощо. Частково тут збігаються думки як багатьох економістів, так і політологів, соціологів [25, с. 8–13]. Складовою їхньої мотивації є лаконічність, спрощення категоріального апарату, недопущення методологічної плутанини, тематичних ускладнень там, де цього не вимагають науково-практичні підходи.

Існує й діаметрально протилежне тлумачення (другий підхід). Воно полягає у поясненні термінів при їх подібності звучання й майже однакового написання слів, але за змістом є багатозначним і принципово відмінним один від одного. Цей напрям є одним із

поширених у суспільних науках, зокрема в державному управлінні й активно прогресує в Україні. Його прихильники застосовують на практиці обидва терміни «інститут» та «інституція», при цьому їхнє трактування подають із змістовною різницею. Більше того, й у межах цього спрямування існують дискусійні діаметрально протилежні визначення.

На перший погляд здається, що ця група пояснень є найбільш складною та заплутаною. Так, одні вважають, що поняття «інституція» зосереджує в своїй суті звичаї, традиції, порядок, а «інститут» – це установа, організація, що закріплює, реалізовує вищенаведене своєю діяльністю [11, с. 52–62]. Інші ж переконані, акцентуючи при цьому на соціальному призначенні предметної проблеми, що «інститутом» є унормована традиціями інституційна форма організації – сім'я, мораль, церква, школа, наука, приватна власність, територіальна громада, і навіть громадянське суспільство, а от «інституціями» – безпосередньо установи (передусім, державні) та публічні організації (НГО тощо) [25, с.158–162]. Такі погляди мотивуються відмовою в науковій лексиці від побутового сприйняття суспільно значимих явищ і процесів, які уніфіковано позначають терміном «інститут», змістовно ціннісною варіативністю кожної з категорій, протидією копіюванню російської (радянської) термінології та ін.

2. *НГО – інститут.* Друга група інституціонального розуміння «громадської організації» обґрунтовує логіку вживання у всіх відповідних значеннях виключно терміну «інститут». У даному випадку прихильники цієї тези використовують на практиці єдине уніфіковане визначення до всіх інституціональних проявів. Тобто термін «інституція» майже не вживається, а для сутнісного розуміння звичаїв, традицій, норм, структурних організаційних форм, елементності політичної системи і т.д. застосовується поняття «інститут [23, с. 6–14]. Мотивацією такого визначення є усталена категорія, яка вже з часом стала науковою традицією для позначення відповідних понять і створення нових категорій є зайвим. Відповідно, громадська організація безальтернативно зветься інститутом громадянського суспільства, інститутом демократії тощо.

3. *НГО – інституція*. Третя група у переважній більшості випадків використовує виключно термін «інституція». Прихильники цього напряму вживають на практиці відповідно це єдине уніфіковане визначення до всіх інституціональних проявів, яке вважають сучасним, модерним означенням структурно-організаційних одиниць як держави, так і громадянського суспільства, а також певних звичаїв, норм, законів і широко трактують визначення їхньої інституціоналізації [13, с. 60–69]. Мотивацією такого розуміння є категоріальна інновація, модернізований підхід до нового бачення відповідних явищ і процесів, відхід від застарілих понятійних форм.

Слід зазначити, що принципова різниця у трактуванні названих понять криється у міждисциплінарній варіативності, оскільки нарізно виявляє змістовне наповнення функціональних особливостей структурних одиниць в економіці, праві, політології, державному управлінні [26, с. 140–149]. Причини виникнення такої широкої категоріальної дискусії пояснюють і невдалим перекладом іншомовних слів та міжмовною неоднозначністю етимологічно споріднених одиниць [9, с. 96–98]. Припускаємо, що всі названі варіанти мають право на життя, але виключно у відповідних аргументованих межах, чому сприяє міждисциплінарність інституціоналізму. Акцентується ж увага на виділенні з-поміж інших предметних властивостей категоріальної дилеми феномену громадської організації. Тому, враховуючи складність сучасних суспільних трансформацій та постійно зростаюче значення громадянського суспільства і його елементів, ведеться пошук оптимальних шляхів вдосконалення змісту й форми соціальної та демократичної ролі акторів публічно-управлінських відносин.

З огляду на аналіз різноманітних підходів інституціоналізму кризь призму публічно-управлінських важелів та державотворчого значення розвитку громадянського суспільства, беремо за основу думку про те, що публічно-організаційною формою об'єднання громадян є візуалізація структурної соціальної одиниці – «інституції». Це специфічна і певною мірою абстрактна категорія, яка одночасно є і певною організуючою ідеєю, формою регулювання громадської діяльності, виробленням суспільно активної

колективної поведінки громадян. На наш погляд, розуміння «інституції» як певної соціально організованої структури, установи, організації виходить із процесу формалізації групових публічних інтересів і цінностей, а також суспільно-прагматичної інституціоналізації. Таким чином, уявляється громадська організація публічною інституцією громадянського суспільства, що виконує публічні соціальні та демократичні ролі в суспільно-державному конструкті [28, с. 67–68].

Сьогодні таке позиціонування, у тому числі через методологічну «казуїстику», недооцінене державною політикою, оскільки розглядається поза стандартною інституційною системністю через хаотичну природу її соціальної самоорганізації. Фактично науково нині громадську організацію як таку розглядають на певній відстані від інституціональної форми через їх слабку формалізацію, а тому наділяють обмеженим статусом елементу громадянського суспільства як інституту демократії. Однак останнім часом соціальна та демократична роль організованих форм суспільно-корисної громадської діяльності зростає і цей процес буде тільки поглиблюватися. Відповідно, ускладнення суспільно-політичних процесів та вплив на їх перебіг природних, техногенних та інших локальних і глобальних криз, із одного боку, й поява інноваційних форм і видів людської взаємодії та публічно-управлінської діяльності, з другого боку, породжуватиме появу нових структурних утворень, які виступатимуть центрами акумуляції та захисту громадянських інтересів. Відтак, на думку автора, розширюватиметься можливість пізнання потенціалу громадських організацій у змісті їхньої публічно-управлінської діяльності, що сприятиме виконанню ними значного кола практичних суспільно значимих завдань.

Ще один важливий для даного дослідження підхід – *метод соціальної діалектики*. Він безпосередньо лягає в основу нашого бачення проблеми, оскільки дає можливість усвідомлено підійти до сприйняття явищ і процесів розвитку держави та суспільства крізь систему реально існуючих та динамічно змінних публічних зв'язків і взаємодій. У даному контексті беруться до уваги інституції держави і суспільства, зокрема громадські організації, їх взаємозалежність та природну зацікавленість у суспільно-

політичному розвитку, місце та роль у державному середовищі, вплив на суспільні сфери людської життєдіяльності. На наш погляд, використання даного методу можна розглядати і в ширшому контексті.

Беручи до уваги публічно-управлінську складову та необхідність постійної комунікації інституцій держави і суспільства для отримання позитивного результату, є можливість прослідкувати й зовнішні їх зв'язки, тобто характер взаємовпливу не тільки на політичні і соціальні явища й процеси, а й на правові, економічні, культурно-духовні, освітньо-виховні. Ці відносини (зв'язки, взаємодії) у комплексі розглядаються як інтеграційні в змісті досягнення консолідованих державотворчих цілей, в яких зацікавлена як держава, так і громадянське суспільство, а також як певна природна, хоч і не стабільна, тенденція розвитку публічно-управлінських відносин. Усе це разом лягає в основу ефективної державної політики, яка застосовує кращі характеристики управлінського досвіду.

Метод соціальної діалектики також цілком виправдано сприяє дослідженню суспільних явищ у їх динамічному розвитку, поетапності, певній системності відповідних причин, що впливають на змінність. Особливо важливим є його застосування при оцінці перехідних суспільно-політичних процесів, пов'язаних із загальною кризою суспільства, політичними чи економічними катаклізмами, революційними змінами, викликами перед загрозою національній безпеці держави, неузгодженими владою із суспільством змінами політичних режимів, іншими кризовими феноменами локального й глобального змісту тощо [14, с. 324–326].

Отже, як видно, цей підхід відслідковує змінність не тільки у стабільному соціальному середовищі, а й у складних перехідних. Останні можуть породжувати щоразу нові та складні елементи зв'язків і взаємодії структурних частин, якими в даному випадку виступають публічні інституції держави і суспільства. Поява нових елементів може бути різноманітною. І їх сутність ускладнюється одночасно із трансформаціями політичних процесів. Разом із тим, соціальна діалектика розглядається в цій диспозиції як розвиток суспільних ідей, що виникають особливо в час масових соціальних конфліктів. В Україні лише за останні трид-

цять років таких історичних випадків було щонайменше три (1989 – 1991 рр., 2004 – 2005 рр., 2013 – 2014 рр.).

Так само й державна політика реалізується в силу конкретних умов середовища та складностей відповідних публічних зв'язків і взаємодії суб'єктів суспільно-політичного процесу, враховуючи відповідний зміст діяльності всіх суб'єктів, які захищені у розвитку публічно-управлінських відносин.

Врешті, громадські організації в розвиненому громадянському суспільстві можуть взяти на себе роль суб'єкта публічних зв'язків і взаємодії, тобто виконувати безпосередньо посередницьку функцію в державі. Але це можливо лише у тому разі, коли реальні умови суспільного розвитку перебувають у стабільному форматі узгодженої взаємодії держави і суспільства, виконують почасти їх соціальні та інші замовлення, слугують ефективним представництвом інтересів громадян. У цьому і полягає, на нашу думку, суть соціальної діалектики як механізму знаходження протиріч, виявлення причин і закономірних зв'язків у конкретному реальному контексті. Відтак, можемо отримати необхідні достовірні знання у досліджуваних публічно-управлінських процесах. Досвід пізнання людської життєдіяльності та постійне його вдосконалення в процесі розвитку державно-суспільних відносин сприяє динамічній еволюції структурно-інституційних та сутнісно-функціональних властивостей головних публічних акторів держави.

Щоб проаналізувати особливості можливої модернізації системи державної політики у сфері підтримки розвитку громадських організацій в Україні слід використати й *метод порівняльного аналізу і синтезу* [5, с. 3–4]. Науковий аналіз конкретизує й відмежовує досліджувані явища і процеси від інших подібних, що дає можливість більш чітко і якісно оцінити той чи інший феномен. У змісті даного дослідження, наприклад, такому зрізу підлягають організаційно-управлінські особливості діяльності громадських організацій, джерела їх фінансування, публічна активність та ін. Разом із тим, наголосимо, що ця «окремішність» є лише дослідницькою лабораторною вправою і не більше, оскільки всі елементи досліджуваного об'єкта надзвичайно пов'язані між собою і є нерозривними апіорі. Внаслідок цього вони син-

тезуються, тобто аналізують взаємозв'язок і взаємодії з іншими елементами.

Метод аналізу і синтезу слід розглядати в нерозривній цілісності, оскільки вважаємо, що інституції держави і суспільства також перебувають у постійній та достатньо тісній публічній взаємодії (якість цього процесу тут не є визначальною – *Авт.*), а вивчення процесу модернізації державної політики сприяння розвитку громадських організацій є цілісним феноменом. При аналізі державної політики необхідно враховувати особливості реальних умов і можливостей її реалізації в напрямку сприяння розвитку об'єднань громадян, специфіки її варіативності, а найважливіше – ефективності для практичної їм допомоги. Синтезуючи ж усі обставини формується цілісна картина про характер, динаміку і результативність ефекту державного сприяння громадським організаціям в конкретних умовах суспільно-політичного розвитку.

Водночас метод аналізу і синтезу за сутністю подібний на інший різновид наукового пізнання, що також походить із загальнонаукової групи – *метод аналогії* [21, с. 45]. Його використання важливе для отримання цілісної інформації про суть і властивості нових порівнювальних явищ, зокрема причин виникнення та джерел фінансування громадських організацій, їх вмотивованої співпраці з органами державної влади й органами місцевого самоврядування, розширення можливостей співробітництва на міжнародній арені тощо. Тобто у даному випадку дослідження не обмежується виключно пошуком аналогій. Тут варто робити спробу дати кожному явищу чи процесу змістовну оцінку. Загалом метод порівняльного аналізу і синтезу є надзвичайно корисним для дослідження, оскільки дає можливість виявити спільні та відмінні риси і ознаки громадських організацій України в порівнянні з іншими подібними об'єднаннями громадян у сусідніх європейських країнах, а також визначити характерні особливості досвіду, який став би в нагоді життєдіяльності громадських організацій в Україні, в тому числі на регіональному рівні.

Слід скористатися у дослідженні й таким складовим механізмом порівняльного аналізу як *сегментація*, яка слугує

можливістю розподілення чогось цілісного та виділення з них якоїсь частини для проведення емпіричних експериментів. Таким чином, внаслідок порівняння досліджуваних елементів отримано відповідь на наявність чи відсутність однотипних або ж багаторівневих явищ, нових феноменів тощо. У даному контексті сегментація припускає аналіз окремих складових частин цілого досліджуваного об'єкта. Для прикладу, вивчаючи організаційно-управлінські складові або принципи публічного адміністрування в діяльності громадських організацій, порівнюються характеристики функціональної спроможності громадських лідерів, управлінський потенціал керівників громадських організацій, формат громадських еліт і таке інше. Такий сегментарний підхід дає можливість отримати реальну картину розвитку публічно-управлінських відносин і більш-менш об'єктивно оцінити перспективи вмотивованих амбіцій представників соціуму на народовладдя.

Об'єктивне вивчення реального розвитку системи неурядових громадських організацій та сприяння їх динамічній життєдіяльності подається серед головних завдань дослідження даної проблеми. Запорукою їх вирішення є використання і *структурно-функціонального методу* [22, с. 34]. У його змісті закладено аналіз безпосередньої діяльності громадських організацій крізь призму інституціональних інтересів громадян, а від так – виконання ними колективних функцій. Теоретико-методологічні джерела цього підходу сягають теорії соціальної дії (М. Вебер, П. Сорокін, Т. Парсонс), що передбачає мотивацію суб'єкта, що діє (індивіда, групи, організації) та орієнтацію на минулу, теперішню або очікувану в майбутньому поведінку інших суб'єктів, що діють.

Логіка дослідження скеровує нас до того, що необхідним є вивчення та аналіз об'єктивних умов громадської діяльності людей, роль і місце в цьому громадських організацій, вплив на ці процеси різноманітних чинників (соціальних, культурних, економічних, політичних). Головною у даному контексті є система орієнтирів, цінностей і переконань, що рухають людьми в контексті своєї громадянської позиції та спонукають їх до формування певного стилю публічної громадської поведінки і культури комунікацій. Вони визначають подальший формат

відносин як в середині інституцій, так і поза ними, зокрема і у публічній взаємодії з іншими інституціями держави і громадянського суспільства.

Відтак, випрацьовується певна мотиваційна система громадян, вивчення якої сприяє пізнанню особливостей досліджуваних суб'єктів, психологічних та інших їх якостей, інтересів, пріоритетів, а також зміст їх цілеспрямованої публічної діяльності та взаємодії з іншими суб'єктами, значення в об'єктивних і суб'єктивних суспільно-політичних процесах. Найцінніше, що структурно-функціональний метод дає можливість виявити причини соціальних протиріч, які є збудниками вмотивованої соціальної дії людини й при уважному аналізі унеможливити або ж узагалі не допустити виникнення суспільно-політичних конфліктів, що можуть мати складні, а то і катастрофічні наслідки для держави і суспільства (кризи, революції, війни).

Дана методологія встановлює певні «структурні рамки» і «функціональні особливості» й вивчає прямі та зворотні зв'язки (вглиб і шир) між різними елементами центрального об'єкту, що органічно вписується у дослідження такої публічної інституції громадянського суспільства як громадська організація. А відтак, методологічному скануванню підлягають також характер міжособистісних відносин між учасниками об'єднань громадян, функції і роль у суспільстві громадських організацій, методи, шляхи і способи оптимізації ефективності їх публічної діяльності, взаємодії з іншими подібними інституціями.

Згідно з даним методологічним підходом досліджувана інституція вивчається крізь аналіз функціонування всіх його структурних елементів. Тобто всі його елементи підлягають прискіпливій оцінці з точки зору їх організаційної сталості, структурно-функціональної стабільності, рольової ефективності та, врешті-решт, відповідного місця і ролі в загальнонаціональній інституціональній системі. Логіка підходу вказує на важливість стабільної структурно-функціональної системи для динамічного розвитку мережі громадських організацій та ефективної спроможності впливати на суспільно-політичні виклики державотворчих процесів. Тому науково-практичні принципи дослідження крізь зміст структурно-функціональної методології часто вико-

ристовуються при аналізі чисельних суспільно-політичних явищ і процесів.

Значне підсилення дослідженню дає застосування *індуктивного і дедуктивного методу* [21, с. 45]. Проблема модернізації державної політики сприяння розвитку громадських організацій в Україні виходить із щонайменше двох, з авторського погляду, аспектів. Перший – це динаміка розвитку системи об'єднань громадян упродовж новітньої історії держави, яка прослідковується у емпіричних даних соціологічних та політологічних центрів, громадських агенцій та організацій, індивідуальних і колективних дослідженнях учених, статистичних відомствах органів державної влади. А другий полягає у необхідності пошуку кращих шляхів державної взаємодії з інституціями громадянського суспільства, й зокрема громадськими організаціями, та демократичного сприяння їхньої публічної діяльності. Згаданий метод є своєрідним процесом статистичної фіксації даних про громадські організації, опрацювання та аналізу отриманих даних і врешті їх систематизації. На виході, цей продукт має мати узагальнений та науково обґрунтований прикінцевий вигляд, який можна використовувати для підготовки аналітичних записок і подань для зацікавлених органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських слухань тощо. Іншими словами, цінність даного методу полягає в емпіриці даних, у верифікації функціональних цінностей громадських організацій. Проблема ж об'єктивності цих даних розрізняється фахівцями за допомогою набору інструментів, у рамках спеціалізованого застосування умовиводів індукції.

Дедуктивний метод слугує контрольним маневром дослідження для уточнення або перевірки достовірності індуктивних результатів. Вибравши для контрольного експерименту один із складових елементів, що формував цілісність прикінцевих індуктивних результатів, можна отримати підтвердження або ж заперечення їх правильності. Під час дослідження даної проблеми слід використовувати й дослідницький приклад у поєднанні з методом конкретних ситуації (*case study*) з метою аналізу впливовості, наприклад, регіональних громадських організацій (зокрема, національних меншин) на вирішення проблем місцевого

значення.

Пропоновані дослідницькі підходи за своїм характером спрямовані на поширення отриманих результатів на найближчу перспективу, тобто на оптимізацію державної політики й майбутнє розвитку системи громадських організацій в Україні, а отже екстраполяції даних на основі відповідних припущень та гіпотез. Це є формат короткострокового прогностичного підходу, який базується на цілком реальних і ймовірних даних.

Відповідно, сучасні дослідження в царині публічного управління важко уявити без *методу моделювання*. Його характерною ознакою є творча новизна, відтворення нових властивостей досліджуваного об'єкту в перспективному конструкті або новій моделі. Автором цього матеріалу розроблено декілька нових підходів і конструкт форми взаємного сприяння публічних інституцій держави та громадянського суспільства, що вemodelьовано в «піраміду інституціональної єдності». Розроблені моделі слугують одночасно і експериментальним майданчиком для подальшого вдосконалення системи публічного управління, оптимізації взаємодії органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднаних територіальних громад і громадських організацій [29].

Важливо усвідомлювати, що дані конструкти визрівають при аналізі конкретних суспільно-політичних ситуацій, а причинно-наслідкові моделі, які їх продовжують, фіксують об'єктивні публічні зв'язки та взаємодії як між різними соціальними явищами загалом, так і окремими інституціями держави і суспільства, зокрема. Отже, метод моделювання є одним із найважливіших проявів практичного вираження дослідження багатоманітності державної політики і його використання не повинне вступати в принципове протиріччя з основною метою дослідження.

З огляду на те, що в даній роботі досліджено явища і процеси, в яких задіяні люди, особистості, громадяни (їх об'єднання), що значною мірою впливають на діяльність через врахування своїх інтересів, бажань та можливостей, можемо припустити й вплив *бігевіористичного методу* [6, с. 121]. Незважаючи на те, що громадська організація є самодіяльною публічною інституцією, ця зовнішня заданість є виключенням внаслідок вищенаведених

ознак. Представниками методу є П. Лазарсфельд, Г. Лассуелл та ін. Це поведінкова категорія, яка полягає у дослідженні поведінки суб'єктів суспільно-політичних процесів, а в даному випадку зокрема – безпосередньо громадян та їх об'єднань. У змісті даного методу вивчається формат впливу на публічну поведінку громадян у контексті їх суспільної життєдіяльності, передусім під впливом зовнішніх чинників – встановленої законодавчої бази, взаємодії з владними та суспільними інституціями, диктату політичного режиму, політичної системи загалом. Модифікувавши бігевіористичний метод із методикою організаційної культури управління, можемо, наприклад, отримати дані про ціннісні орієнтації та усвідомлені мотиви громадян до активної громадської діяльності в лавах громадських організацій, з'ясувати характерні поведінкові риси громадських лідерів, активістів та ін. На погляд автора, ці фактори є важливими у змісті оцінки мотивів діяльності громадських організацій і їх варто враховувати у контексті модернізації державного сприяння функціонування інституцій громадянського суспільства.

У даній комбінації пропонується розвинути *організаційно-поведінковий підхід* [21, с. 189], що походить із засад бігевіоризму й синтезований із методологічною культурою управління та поведінковим маркетингом [19, с. 201–202]. Виходячи з нього, одним із шляхів модернізації державної політики сприяння розвитку НГО бачиться вдосконалення публічно-управлінських особливостей діяльності громадських організацій крізь зростання особистих організаційно-поведінкових якостей членів громадських організацій. У даному розумінні ці якості зосереджені на ролі лідера у процесі формування певної організаційної культури. Джерела цієї ідеї походять із розробок таких зарубіжних учених як Д. Хемптон, Е. Шейн, Г. Хофстед та ін. [4]. Проте питання впливу на формування державної політики сприяння розвитку громадських організацій організаційно-поведінкового підходу сьогодні не достатньо вивчене та обґрунтоване.

У дослідженні не зайвим буде застосування й *методу ідентифікації* [27, с. 192–202]. Термін «ідентифікація» ототожнюється із поняттям збігу чогось із чимось за певним набором спільних характеристик, а отже, є аспектом синергетики, певної взаємодії.

Незважаючи на це, цей, переважно психологічний, архетип останнім часом досить часто застосовується в суспільних дисциплінах, які займаються вивченням політичних, національних, регіональних та інших відмінностей. Саме диференціація та багатоманітність суб'єктів суспільно-політичних відносин і процесів дає нам можливість залучити метод ідентифікації до даного дослідження. Пояснюється це тим, що оскільки в центрі уваги стоїть людина, громадянин зі своїми орієнтирами та цінностями, з природною схильністю до захисту прав і свобод та потягом до автономії особистості, прояв колективізму є форматом її виживання.

Така ситуація особливо проявляється в кризових державно-суспільних обставинах, у перехідних періодах, коли гостро відчуваються суспільні протиріччя та зростає динамічність явищ і процесів у середовищі різноманітних публічних інституцій держави й суспільства та у протистоянні між ними. Визначення державотворчих цілей у суспільстві також змушує до ідентифікації його представників. Громадські організації в даному контексті мають багатоманітну ідентифікаційну властивість і можуть відрізнятись (в даному розумінні – ідентифікуватись) за багатьма показниками (національними, соціальними, професійними, гендерними, релігійними, віковими тощо). Тобто метод ідентифікації діє як метод пізнання істини, займаючись пошуком відповіді на питання «хто є хто»?

Критерієм ідентифікації може бути і колективне мислення, яке логічно прослідковується в змісті діяльності громадських організацій, які за своєю сутністю є об'єднаннями громадян на основі спільних інтересів і поглядів. Тому розглянуто даний компонент і як сутність ідентифікації громадської думки, яку виражає та відстоює певна соціальна група. Взагалі австро-американський соціолог П. Бергер наголошує на соціальному характері ідентифікації, що припускає на цій основі й вивчення питання впливу на суспільно-політичні процеси та виявлення чинників, які «підпорядковують діяльність індивіда соціальним потребам» [27, с. 192–194]. Такий підхід, на нашу думку, повною мірою вписується у наше уявлення необхідності застосування згаданого методу для вивчення людського чинника в урахуванні

та реалізації публічних інтересів громадян.

Значну допомогу в розумінні пропонованої проблеми, з авторського погляду, може дати й *феноменологічний підхід*, який також екстраполюється до ролі ГО в розвитку системи публічно-управлінських відносин. Його сутність позичено з відповідного напрямку в психологічній теорії особистості, виведену К. Роджерсом [40]. У даному контексті нам імponує запропонована ним ідея, що поведінку людини, а в даному випадку організації людей, можна розуміти лише крізь суб'єктивне пізнання ним / ними певної дійсності. На нашу думку, самоактуалізована громадська організація сприймає реальність, виходячи з певних обставин (дійсності), у яких відбувається розвиток держави і громадянського суспільства та здійснюється публічна взаємодія між ними. Відтак, громадська організація шукає можливість самоактуалізуватися відповідно до умов зовнішнього середовища, а суб'єктивна здатність осягнути дійсність визначає відповідну її поведінку чи характер діяльності в конкретній ситуації. Тільки так громадська організація може адекватно відреагувати на запити держави і суспільства, оцінити свій потенціал та перспективи його реалізації в процесі державотворення. При цьому, суспільство, як і особистість, розглядається як єдине організоване й унікальне ціле, а громадська організація – як певний інструмент, що виражає його публічні інтереси. Тому в даному випадку важливим є і суб'єктивний досвід громадської організації, який можливо отримати тільки в дії, при виконанні певної мотивованої діяльності.

Серед інших методологічних конструктів, які можна використати для конкретної галузі наукового пізнання в даному дослідженні, слід взяти до уваги *компаративний і ситуаційний метод, метод фасилітації* та його різновиду (школи) технології відкритого простору Г. Оуена [39] тощо.

Компаративістика, яка лягла в основу наукового змісту методологічного інструментарію, є однією із важливих складових вивчення досліджуваної проблеми. Фахівець із особливостей порівняльних досліджень у науці державного управління В. Новосяд вважає, що компаративний метод досліджень у сфері державного управління «найбільш рельєфно» проявляє міждисциплінарну суть його застосування [18, с. 25–27]. Цілком

погоджуючись із таким твердженням, наголосимо, що порівняльний сегмент сучасних досліджень суспільно-політичних та соціально-економічних явищ і процесів змушує науковців, практиків-держуправлінців до вироблення конкретних і прагматичних моделей публічно-управлінської взаємодії органів державної влади з громадськими організаціями. На нашу думку, компаративістику як порівняльний метод можна застосовувати у дзеркальній проєкції вивчення багатофункціональності інституцій як держави, так і громадянського суспільства, а найголовніше – для узгодження їхньої публічно-управлінської функціональності, спільної прагматичної діяльності в напрямку досягнення державотворчих цілей.

У авторській праці «Громадські організації України в системі розвитку публічно-управлінських відносин» нами запропоновано авторський методологічний підхід, який вмотивовано сприятиме, на нашу думку, виробленню практичних інструментів реалізації державної політики сприяння розвитку громадських організацій і відкриє їм шлях до публічно-управлінської співучасті, розширить можливості прийняття суспільно значимих рішень, а врешті підніме авторитет влади серед громадян [29]. У цьому контексті варто наголосити на логіці, за якою виводиться модель із компаративного методу. Вона закладена в історії методології порівняльного аналізу. Адже один із наукових напрямів у США в змісті досліджень проблем державного управління вказує на витоки інституцій держави, що походять із інституцій громадського самоврядування [18, с. 28]. Це саме той випадок, коли слід говорити про повернення до витоків народної управлінської діяльності як вияву природного права на демократичний розвиток держави і суспільства. Тому й для нашої моделі головним викликом є стимулювання громадянської публічно-управлінської діяльності у співпраці з інституціями держави через функціонування такої інституції як громадська організація.

Проблема адаптації інституції неурядової громадської організації до умов державного співпраці з органами державної влади, а також модернізації державної політики сприяння їх розвитку в значній мірі залежить від ситуативних обставин, у яких розглядається застосування прагматичних методів управління.

Виходячи з розуміння динаміки і різноманіття діяльнісних проявів системи громадських організацій, в тому числі в напрямку співпраці з державними інституціями, для дослідження їх функціональної варіативності можна використовувати *ситуаційний метод*.

У даному контексті, в залежності від конкретної ситуації, метод синтезує різні аспекти публічно-управлінського характеру і здатний моделювати їх виявлення в тих чи інших обставинах суспільно-політичних відносин. Такий підхід не дає можливості визначати один єдиний «правильний» метод управління, а навпаки – передбачає їх дієву варіативність і складність внаслідок врахування значної кількості ситуативних впливів (внутрішніх і зовнішніх умов, обставин, чинників тощо). Іншими словами, бачиться оптимальним застосування такого методологічного підходу, який вписується змістовно тільки в умови конкретно реальної ситуації.

Важливим є ще один момент. Пропонується взяти на озброєння й існуючий *метод фасилітації* однієї з відомих і популярних шкіл – «Технології відкритого простору» (ТВП) (англ. «Open Space Technology» (OST)), яку розробив Гаррісон Оуен (H. Owen, 1993). У 1980-х роках він запропонував застосувати для вирішення спільних питань колективної життєдіяльності ідею «відкритого простору», що об'єднує та організує людей, пов'язаних однією метою. Цей метод акцентує увагу на якій-небудь важливій проблемі, що є предметом дискусії різних зацікавлених сторін і має можливість вирішитися виключно за допомогою спільного розуміння суті та шляхів проблеми на основі принципу самоорганізації. Досягнення технології відкритого простору Г. Оуена модернізується в декілька методологічних підходів, на основі чого виводиться синтез «соціумної енергії» для реалізації «моделі консенсусного суспільно-державного управління» [39].

Ознайомившись із класичними та іншими підходами до розуміння методу фасилітації, прийшли до висновку, що деякі підходи цілком реально можна використовувати в суспільно-громадському контексті. Більше того, на наш погляд, практичною є можливість реалізації ідеалів правової держави та громадянського суспільства в Україні крізь призму синергетичного

конструювання етапів розвитку неурядових громадських організацій за сприяння державної політики. У даному контексті під фасилітацією розуміється організація певного високоякісного процесу та публічного простору, яке формує спільне й узагальнене усвідомлення кола актуальних і нагальних питань та проблем конкретного соціумного середовища й прийняття важливих для того ж таки середовища суспільно значимих рішень. Для цього надважливо, аби кожен суб'єкт даного процесу був не тільки відкритий до обговорення та дискусії з приводу пріоритетності важливих питань, а й готовим до знаходження консенсусу, відповідальності за прийняття й реалізацію на практиці відповідних рішень.

Адже *метод відкритого простору* – це саме те необхідне середовище, в якому громадська організація отримує можливість проявити себе активним суб'єктом публічно-управлінських відносин і позиціонувати себе надійним соціальним та суспільно-корисним сервіс-провайдером або соціальним партнером. Така диспозиція є фінальною складовою процесу взаємного публічного сприяння, яку запропоновано як авторський механізм методології взаємної підтримки інституцій держави та громадянського суспільства для вирішення важливих суспільно значимих питань і проблем у державі. Таким чином, на наше переконання, екстраполяція методу фасилітації на суспільну життєдіяльність, а саме на організацію високоякісного процесу публічної взаємодії може бути вдалою спробою актуалізувати необхідне позиціонування громадських організацій у розвитку системи публічно-управлінських відносин.

Усі вищенаведені концепти мають тематично змістовну прив'язку до *теорії організації* як системи знань про закономірності функціонування і розвитку організаційних відносин у суспільстві, і підтверджують, що вона є важливою і для вивчення такої інституції як громадські організації. Адже питання сприяння державою розвитку громадських організацій виносять на порядок денний наскрізне дослідження внутрішніх і зовнішніх параметрів їх функціонування в конкретних умовах динамічної політично-економічної системи. Ця проблема також акумулює місце і роль ініціативності та публічних інтересів громадян за допомогою їх

об'єднань у загальному конструкті громадянського суспільства, простежує все, що пов'язане з передумовами створення та розвитку, діяльнісними закономірностями, принципами структурування, функціонування і причинами припинення діяльності організацій. Важливо також усвідомлювати, що теорія організації є однією з управлінських наук, яка увібрала в себе досвід багатьох інших науково-методичних напрямків.

Крім того, в такого роду дослідженні слід звернути увагу на необхідність застосування концептуальних засад *соціального управління, програмно-цільового підходу, стратегічного менеджменту, методології суміжних дисциплін* та ін. Всі необхідні для дослідження методологічні концепти є гнучкими і мають властивість модифікуватися в сенсі виконання конкретних тематичних завдань перспективного розвитку публічно-управлінських відносин між державою і громадянським суспільством.

Висновки. Таким чином, опрацьована система методологічних підходів, які враховано в такого роду тематичному дослідженні, сприяє розкриттю базових його положень та наукових припущень і дозволяє окреслити основні напрями модернізації державної політики сприяння розвитку громадських організацій в Україні. Говорити про певний сталий їх конструкт досить важко, оскільки досліджувана проблема є динамічним феноменом і вразливим до будь-яких змін (інноваційних, технологічних тощо), що мають традиційний вплив на суспільно-політичні відносини, явища, процеси. Тому цілком логічно, вважаємо, визріває щоразу нова спроба осмислення й застосування модерних суспільно-технологічних моделей, що спрямовані на оптимізацію всього спектру державно-управлінських, соціально-економічних, суспільно-політичних та інших аспектів розвитку держави і громадянського суспільства в Україні, в тому числі попри умови воєнного стану, гальмування розвитку держави через війну.

У даному контексті, нами досліджено ті теоретико-методологічні підходи, що розкривають науково-практичні проблеми місця й ролі громадської організації в системі розвитку публічно-управлінських відносин, ставлення держави до системи громадських організацій та їхнього позиціонування в міжсуб'єктних взаєминах публічної влади і громадянського суспільства. У ре-

зультаті дослідження проаналізовано й удосконалено методологічні підходи до дослідження проблем модернізації державного сприяння розвитку громадських організацій України та їхнього публічного функціонування. Висловлюємо переконання, що саме від методологічних конструктів слід відштовхуватися у подібних дослідженнях, оскільки вони формують своєрідний скелет проблемного тіла й скеровують у необхідному руслі до розв'язання важливих теоретико-практичних завдань. Фактично кожний із названих методологічних концептів сутнісно пов'язаний із проблемою організації та функціонування громадських організацій як певної динамічної системи в публічно-управлінських відносинах.

Відтак, акцентовано увагу на вдосконаленні методологічних конструктів системного, інституціонального, синергетичного та інших підходів у публічному управлінні. Здійснено спробу екстраполяції методу фасилітації на суспільну життєдіяльність об'єднань громадян – організацію високоякісного процесу публічної взаємодії інституцій держави і суспільства. Наголосимо також, що досліджувана проблема носить прикладний і міждисциплінарний характер, що неодноразово відображено у змісті методологічного обґрунтування. Вона зосереджує увагу на місці й ролі публічних інтересів громадян за допомогою їхніх об'єднань у середовищі громадянського суспільства, відслідковує динаміку створення, розвитку, діяльності громадських організацій. Крім того, в дослідженні акцентовано увагу на методологічних підходах суміжних дисциплін. Щодо авторських припущень, то вони є наслідком синергії гнучкості усталених методологічних концептів.

Джерела:

1. Анализ социальных процессов. *Центр управления финансами: Center-YF*. 2019. URL: <https://center-yf.ru/data/Marketologu/analiz-socialnyh-processov.php>.
2. Блауберг И. В., Садовский В. Н., Юдин Э. Г. Системный подход: предпосылки, проблемы, трудности. М.: Знание, 1969. 48 с.

3. Боловинцев Ю. А. Системный подход к исследованию планирования стратегической деятельности организации. *Современная наука: Серия «Экономика и Право»*. 2015. № 11–12. *VIP Studio. Info*. URL: <http://www.vipstd.ru/nauteh/index.php/ru/---ep15-11/1803-a>.
4. Гогоуля Л. В. Розвиток організаційної культури в контексті життєвого циклу організації: поведінковий підхід. *Ефективна економіка*. 2014. № 10. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?Op=1&z=3417>.
5. Гудков П. А. Методы сравнительного анализа: Учеб. пособие. Пенза: Изд-во Пенз. гос. ун-та, 2008. С. 3–4.
6. Державне управління: підручник: у 2 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; ред. кол.: Ю. В. Ковбасюк (гол.), К.О.Ващенко (заст. гол.), Ю. П. Сурмін (заст. голови). К.; Дніпропетровськ: НАДУ, 2012. Т. 1. 564 с.
7. Державне управління: філософські, світоглядні та методологічні проблеми: монографія / В. М. Князев, І.Ф.Надольний, В. Д. Бакуменко та ін. К.: Вид-во НАДУ – Міленіум, 2003. 320 с.
8. Дюверже М. Политические институты и конституционное право. Антология мировой политической мысли. В 5 т. Т. 2: Зарубежная политическая мысль. XX в. / Нац. обществ.-науч. фонд. Акад. полит. наук; Руководитель проекта Г. Ю. Семегин и др.; Ред._науч. совет: пред. совета Г. Ю. Семегин и др. М.: Мысль, 1997.
9. Загороднюк А. С. Проблеми англо-українського юридичного перекладу латинізму «institution» (на матеріалі «Звіту громадського моніторингу виконання порядку денного Асоціації Україна – ЄС»). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Філологічна». Випуск 55. 2015. С. 96–98. URL: <https://lingvj.oa.edu.ua/articles/2015/n55/36.pdf>.
10. Ільченко Н. М. Методологія дослідження проблем державного управління: інституціональний підхід. *Актуальні проблеми державного управління*. 2011. № 1 (39). URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/apdu/2011-1/doc/1/06.pdf>.

11. Іншаков О. В., Фролов Д. П. Інституція – ключ до розуміння економічних інститутів. *Економічна теорія*. 2011. № 1. С.52–62.
12. Кармазіна М., Шурбована О. «Інститут» та «інституція»: проблема розрізнення понять. *Політичний менеджмент*. 2006. № 4. С. 10 – 19. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/handle/123456789/9611>.
13. Колодій А. Ф. Неоінституціоналізм та його пізнавальні можливості в політичних дослідженнях. *Вісник Львівського університету*. Серія: філософсько-політологічні студії. 2010. № 1. С.60–69.
14. Лавриненко В. Н. Метод соціальної діалектики в політичних дослідженнях. *Знання. Розуміння. Уміння*. 2012. № 4. С.324–326.
15. Лозинська Т. М. До проблеми вживання термінів «інститут» і «інституція» в контексті інституціонального аналізу. *Бізнес інформ*. 2014. № 7. С. 8–13.
16. Немченко А. Б., Ніраз І. В. Методологія системного підходу в управлінні організацією. *Наукові записки Кіровоградського національного технічного університету*. Вип. 10. Ч. 1. Кіровоград: КНТУ, 2010. С. 275–280.
17. Нижник Н. Р., Машков О. В. Системний підхід в організації державного управління: навч. посіб. К.: Вид-во УАДУ, 1996. 160 с.
18. Новосяд В. В. Особливості порівняльних досліджень у науці державного управління. *Аспекти публічного управління*. 2014. № 7. С. 25–36.
19. Овечкіна О. А. Поведінковий маркетинг учасників мультиагентської системи. *Маркетинг інновацій і інновації у маркетингу: збірник тез доповідей VII Міжнародної науково-практичної конференції (26 – 28 вересня 2013 р.)* / Відп. за вип. Ю. М. Гладенко. Суми: ТОВ «ДД «Папірус», 2013. С. 201–202.
20. Петровський П. М. Гуманітарний ресурс демократизації державного управління України: теоретико-методологічний аспект. Львів, 2012. 212 с.
21. Петровський П. М. Методологія наукового дослідження в галузі державного управління: навч. посіб. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2015. 240 с.

22. Политический процесс: основные аспекты и способы анализа / под ред. Е. Ю. Мелешкиной. М.: ИНФРА-М, 2001. 304 с.
23. Поченчук Г. М. Роль категоріального визначення інституту в інституціональних дослідженнях. *Економічний аналіз*. 2015. Том 21. № 1. С. 6 – 14. URL: https://www.econa.org.ua/index.php/econa/article/view/883/pdf_442
24. Про деякі заходи із забезпечення надання якісних публічних послуг. Указ Президента України № 647/2019. *Президент України Володимир Зеленський. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/6472019-29441>.
25. Савка В. Є. Соціальний інститут/соціальна інституція: спроба термінологічного розмежування та визначення. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*: зб. наук. праць. Х.: ВЦ ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. Вип. 15. С. 158–162.
26. Сисоєв О. В. Поняття «інститут» та «інституція»: економічний контекст. *Вісник Запорізького національного університету. Економічні науки*. 2014. № 3. С. 140–149. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vznu_eco_2014_3_18.
27. Старовойтова І. І. Ідентифікація як метод наукового пізнання. *Мультиверсум. Філософський альманах*: зб. наук. праць. Відп. ред. В.В. Лях. Вип.1. К.: Стило, 1998. С. 192 – 202.
28. Токар М. Ю. Актуальність соціальної ролі громадської організації крізь її інституціональне розуміння. *Проблеми розвитку публічного управління в Україні: Матеріали науково-практичної конференції за міжнародною участю* (м. Львів, 11 – 12 квітня 2019 р.) / за наук. ред. чл.-кор. НАН України В. С. Загорського, доц. А. В. Ліпенцева. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2019. С. 64–68.
29. Токар М. Громадські організації України в системі розвитку публічно-управлінських відносин: монографія / Львівський регіональний інститут державного управління НАДУ при Президентіві України. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2020. 412 с.
30. Токар М. Ю. Застосування системного методу в дослідженнях розвитку громадських організацій. *Теорія та прак-*

- тика державного управління*: зб. наук. пр. Харків: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2019. Вип. 1 (64). С. 63–69.
31. Токар М. Ю. Методологія дослідження громадських організацій в системі загальнодержавних координат. *Розвиток публічного управління в Україні: наук.-практ. конф. за міжнар. уч. (23 – 24 квітня 2020 р., м. Львів) / за наук. ред. чл.-кор. НАН України В. С. Загорського, доц. А. В. Ліпенцева*. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2020. 296 с. С. 55–60.
  32. Токар М. Ю. Можливості співпраці громадської організації з об'єднаною територіальною громадою. *Публічне управління XXI століття: синтез науки та практики: Збірник тез XIX Міжнародного наукового конгресу* (м. Харків, 19 квітня 2019 р.). Харків: ХарПІ НАДУ «Магістр», 2019. С. 177 – 180. URL: http://kbuara.kharkov.ua/e-book/conf/2019-2/2019_02.pdf.
  33. Токар М., Петровський П. Аналіз деяких методологічних підходів до дослідження громадської організації у сфері державного управління. *Науковий вісник Карпатського університету імені Августина Волошина: збірник наукових праць*. / Карпатський університет імені Августина Волошина; Редкол.: гол. ред. проф. В. Бедь, відп. ред. проф. М. Токар, чл.: проф. В. Бебик, проф. Р. Офіцинський, проф. Я. Ковальчик (Польща) та ін. Ужгород, 2020. Випуск 1. С. 211–227.
  34. Федорчак О. Проблема наукового визначення категорій «інститут» та «інституція» та її управлінське значення. *Актуальні проблеми державного управління*. № 4 (68). 2016. С. 49–54.
  35. Чеменева Т. Г. Теория и методология познания в трудах классиков социологии: О. Конт, Г. Спенсер, Э. Дюркгейм, М. Вебер. *Вестник Воронежского государственного технического университета*. Воронеж, 2011. Т. 7, № 12 – 13. С. 60–62.
  36. Черленяк І. І. Синергетичні моделі оптимізації системи державного управління: монографія. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2010. 656 с.
  37. Шашина Э. С. Институциональный подход как методологический инструмент исследования управления человеческим капиталом. *Транспортное дело России*. 2016. № 6. С. 123.

38. Щурко О. Ю. Габермас про інституціалізацію сфери громадської відкритості. Вісник Львівського університету. Серія: журналістика. 2007. Вип. 30. С. 78 – 84.
39. Owen, H. Open Space Technology: A User's Guide. 1993. URL: <https://elementaleducation.com/wp-content/uploads/temp/OpenSpaceTechnology--UsersGuide.pdf>.
40. Rogers, C. R. A way of being. Boston: Houghton Mifflin. 1980. 395 p.

Розділ 18

НАЦІОНАЛЬНА САМОСВІДОМІСТЬ ЯК СИСТЕМА РЕФЛЕКСНОГО ЗНАННЯ: ВИЗНАЧЕННЯ ВИХІДНИХ ПОНЬЯТЬ І ЛОГІКИ АНАЛІЗУ ПРЕДМЕТА ДОСЛІДЖЕННЯ

Анжеліка ДЕРБАК

Вихідним методологічним положенням наукового пошуку для дослідника є теза Г. В. Ф. Гегеля: «Істинне є ціле. А ціле є лише сутність, що завершується через свій розвиток» [3; 10]. У цьому положенні поєднані кілька фундаментальних принципів діалектичного методу.

1. Принцип системності істинного знання, його цілісності і логічної завершеності.

2. Принцип історизму, вимога розглядати предмет у його розвитку та єдності результату з процесом становлення.

3. Принцип об'єктивності, збіг змісту предмета пізнання і знання про предмет, яке розгортається як сходження від абстрактного, бідного визначеннями, знання до конкретного, наповненого сутнісним змістом.

Відповідно і сутність національної самосвідомості як духовної основи національного буття може бути адекватно відображена лише в системно вираженій єдності результату з процесом його визрівання. Тобто духовні засади формування національної самосвідомості, про які йдеться у дослідженні, не є, образно кажучи, “риштуваннями”, що їх прибирають по завершенні будівництва, а виконують роль фундаменту і каркаса, визначають архітектоніку будівлі, особливість її змістовного наповнення й функціонального прояву. Інакше кажучи, в лоні національної самосвідомості духовні засади її становлення трансформуються в діалектично зняті моменти, котрі «...в своїй новій стихії розвиваються і формуються у заново набутому сенсі» [3;6].

Національна самосвідомість є визначальною духовною рушійною силою розвитку нації, яка зумовлює свідоме покладання способу її суспільно-історичного буття і самореалізації. Формування

національної самосвідомості відбувається на певних духовних засадах, провідними серед яких є система націознавчого знання, світогляд та мораль. Ці духовні чинники суттєво впливають на становлення політичної свідомості нації, яка досягає свого концептуального вираження в ідеології національного самоствердження. Національна ідеологія постає формоутворюючим ядром національної самосвідомості як системи рефлексивного знання, що інтегрує в собі у знятому вигляді всю сукупність історичного досвіду народу і використовує його для покладання історичної перспективи національного розвитку та стимулювання волі народу до активної націотворчості.

Об'єктивне пізнання і цілісне системне відображення логіки становлення національної самосвідомості в контексті духовного життя народу, основних ланок цього процесу, духовних феноменів, на основі яких він розгортається, є актуальною теоретичною проблемою, що безпосередньо пов'язана з практикою цілеспрямованого впливу на рівень та результативність націотворчої активності мас. Однак проведений аналіз наявної наукової літератури показав, що ця проблема не знайшла належного вирішення ні у вітчизняному, ні у зарубіжному суспільствознавстві, а тому потребує методологічно виваженого системного підходу до її розв'язання.

Відродивши наприкінці ХХ ст. свою державну незалежність, Україна постала перед проблемою втрати ідентичності. Радянська ідеологічна машина доклала значних зусиль для того, щоб придушити будь-які прагнення народів Радянського Союзу до створення незалежних держав. З цією метою, застосовувалась політика інтернаціоналізації, був проголошений курс на створення нової історичної спільності – «радянський народ». Намагання окремих незгодних зберегти свою ідентичність, і показати самобутність культури того або іншого народу, засуджувались і проголошувались шовінізмом або націоналізмом. Опинившись в ситуації коли старі наративи вже не діють, а нові ще не сформовані, гостро постає проблема пошуку засад національної ідентичності, адже, хоча українці є титульним етносом, Україна - поліетнічна держава, її громадянами є представники різних народностей і етнічних груп. Лише на Закарпатті мешкають

представники понад 30 етносів. І утвердження себе як політичної спільноти неможливе без розуміння спільності нашого майбутнього.

Етнічна і національна ідентичності пов'язані, але не тотожні. Будь-яка нація має в своїй основі один або кілька етносів. Нація, яка виникає з кількох етносів у межах єдиної держави є політичною нацією. Національна ідентичність не природна властивість індивіда, вона формується під впливом суспільної свідомості, яка може мати різні форми і діяти на різних рівнях.

На відміну від етнічної, національна ідентичність спирається на свідомий вибір громадян і формується не стихійно, а під впливом тих соціальних та історичних процесів, які відбуваються в державі. Через систему соціальних інститутів держава забезпечує формальну, зовнішню, єдність громадян. Але основою справжньої, внутрішньої, єдності може бути лише система спільних поглядів, прагнень, ідеалів, ідей, цінностей, розуміння перспектив розвитку, як власного, особистісного, так і держави в цілому. Тобто формування нації, її існування і розвиток неможливі без духовної основи.

Саме духовність є тією основою, яка забезпечує цілеспрямовану, конструктивну суспільну активність людини. Цю залежність свого часу афористично сформулював Г. Лейбніц: «Діяння кожної [істоти] репрезентують її дух» [7, с. 109]. Духовність досягає розвиненої форми тоді, коли свідомість людини переростає у самосвідомість, утворюючи єдине ціле.

Написана на портику храму в Дельфах настанова «Пізнай самого себе» ніколи не втрачала своєї актуальності, а навіть навпаки: набувала дедалі більшої гостроти на кожному новому історичному зламі. Пізнати самого себе – означає, насамперед, пізнати ту систему зв'язків, у яку ти включений як особливий елемент певної цілісності. Оскільки кожен суб'єкт є одночасно елементом різних систем, які можуть взаємодіяти або конфліктувати між собою і до того ж безперервно розвиваються, то процес самоідентифікації суб'єкта набуває надзвичайно складного характеру: людина намагається усвідомити своє місце й призначення у Світобудові в цілому, у земному житті, у ноосфері, у

людській історії, світовому співтоваристві, соціальній структурі, колективі тощо.

Така універсальна і перманентна самоідентифікація є неодмінною умовою життєдіяльності людини як розумної істоти. Людина не просто є розумною істотою, вона є суспільною істотою і це зумовлює її потребу в ідентифікації. Суспільне буття є складною системою, різні елементи якої тісно пов'язані між собою, часто переплітаються або виконують протилежні функції. Одні сприяють самореалізації людини, забезпечуючи необхідні для цього умови, інші – можуть мати руйнівний вплив на неї. Тому перед людиною постає завдання – зрозуміти своє місце в цій системі, Чим глибше і всебічніше вона пізнає себе, тим реальнішими є цілі, які вона ставить і результативнішими зусилля з їх об'єктивації.

Вирішальне значення самопізнання для людської життєдіяльності спонукало Й. Фіхте сформулювати основний закон для суб'єкта, згідно з яким цей останній повинен:

- 1) безперервно рефлектувати над самим собою;
- 2) знайти себе «у цій рефлексії як всю реальність» [15, с. 278];
- 3) «взагалі покладати за самою своєю сутністю» [15, с. 181].

Раціональний зміст цього закону відображає ту визначальну обставину, що способом буття будь-якого суб'єкта є діяльність на основі самопізнання, усвідомлення своєї внутрішньої сутності й єдності з системою оточуючої дійсності, що дозволяє суб'єкту безперервно творити світ свого життя («покладати за самою своєю сутністю»). Й. Фіхте абсолютизував креативну здатність суб'єкта.

У дійсності творчі можливості кінченного суб'єкта завжди обмежені. Ця межа визначається трьома основними чинниками:

- 1) об'єктивними ресурсами, якими володіє суб'єкт;
- 2) опором, протидією оточуючого середовища;
- 3) рівнем усвідомлення суб'єктом своїх потреб і можливостей.

Останній чинник є ключовим у життєдіяльності людини: від глибини осягнення своєї суті, своїх зв'язків з оточуючим середовищем залежить оцінка своїх можливостей, отже – реалістичність намічених цілей, результативність затрачених зусиль. Поверхова, деформована самосвідомість суб'єкта обертається для нього фатальними наслідками, особливо у критичні, переломні періоди,

коли змінюється звична система зв'язків, у яку включений суб'єкт, а відтак і його внутрішня природа. Такий стан дуже добре описав Е. Фромм у праці «Втеча від свободи». Він вважає, що в час коли суспільство вже переросло само себе починаються пошуки нових засад співіснування, перехід із одного світогляду в інший. Але цей процес, який властивий перехідним періодам, призводить до стану розгубленості і страху, оскільки зруйнувавши старі принципи співжиття і зв'язки які на них базувались людина не знає, як їй діяти далі, боїться взяти на себе відповідальність за майбутнє.

Саме в такому нестабільному, суперечливо-динамічному стані перебувала пострадянська людина. Зруйнована стара система суспільних зв'язків, а з нею і всі старі форми самоідентифікації: атеїстичний, матеріалістично-антропоцентристський світогляд; утилітарно-колективістська псевдогуманістична мораль; ідеологія класової ненависті, боротьби на знищення; психологія інтернаціоналізму, який виявився насправді денаціоналізацією тощо. Постає необхідність принципово нового рівня рефлексії, самоусвідомлення своєї людської суті, місця й ролі у сучасному суспільному житті. Без цього конструктивна діяльність просто неможлива. Самопізнання повинне бути комплексне: людині необхідно ідентифікувати себе, по можливості, в усіх життєважливих системах зв'язків, у яких вона перебуває. Однак, як і в будь-якій діяльності, тут має бути знайдена певна вихідна ланка, що відображала б найбільш актуальні, практично значущі на даний час зв'язки і була б спроможною задіяти і об'єднати в ціле усі інші важливі зрізи самопізнання.

Для народів, які здобули незалежність і розбудовують власну державність основною формою суспільної активності є діяльність, спрямована на національне самоствердження, то ключовою ланкою їхньої самоідентифікації постає національна самосвідомість. Саме вона є духовною основою консолідації нації, спонукачем колективної волі до дії, дороговказом суспільного поступу і пошуку адекватних засобів реалізації намічених цілей. Тому слід погодитися з думкою Є. Маланюка, що «найважливішим з наших завдань як національної спільноти було, є і буде: пізнавати себе» [8, с.5]. Завдання це не з простих. Недарма Сократ доповнив принцип «Пізнай самого себе» принципом «Я знаю, що

я нічого не знаю», підкреслюючи цим надзвичайну складність проблеми.

Національна самосвідомість – інтегративне утворення, яке утримує в собі величезну масу знання, систематизуючи й субординуючи його, підпорядковуючи складові елементи цілому.

Самосвідомість суб'єкта взагалі – це *цілісне* усвідомлення ним самого себе як *особливого* феномена, якому притаманні певні об'єктивні характеристики і своєрідний духовний світ: знання, уявлення, воля, інтереси, прагнення, ідеали, життєсміслові цінності тощо.

Від рівня розвитку цих елементів, їхнього змісту і способу поєднання залежить життєва позиція суб'єкта, його суспільна активність, а зрештою – життєздатність.

Розвинена національна самосвідомість – це усвідомлення певним народом себе як цілісного суспільного організму, самостійного суб'єкта міжнародного життя, історичного розвитку людства і самоусвідомлення індивідом себе як невід'ємної частки цього цілого, частки, життєві інтереси якої можуть бути зреалізовані лише у контексті спільних інтересів нації.

Нерозвинена національна самосвідомість перетворює народ у стовпище індивідів та їхніх кланових угруповань, які ведуть запеклу боротьбу за власні егоїстичні інтереси на шкоду інтересам нації, знижуючи, а зрештою і зводячи нанівець її життєздатність, що неминуче завершується національною трагедією.

Деформована, гіпертрофовано розвинена національна самосвідомість штовхає народи до політичного й воєнного авантюризму, що також рано чи пізно завершується катастрофою. На початку Першої світової війни російський філософ В. Ерн виступив з доповіддю «Від Канта до Круппа», у якій доводив, що нищення крупівськими гарматами європейських міст є логічним завершенням започаткованого І. Кантом «усвідомлення германської ідеї», деформації національної самосвідомості німецького народу. В. Ерн підкреслив дійсний глибинний зв'язок, який, на перший погляд, здається безглуздим (на зразок українського – «на городі бузина, а в Києві дядько»). Але то лише для поверхової рефлексії. Більш ґрунтовний аналіз легко встановлює логічно-змістовну залежність між абстрактними роздумами німецького

мислителя XVIII ст. і жахливою дійсністю нищення німецькою артилерією європейських міст на початку XX ст. Ідеї перетворилися на матеріальну силу, деформована національна самосвідомість об'єктивувалась у конкретній людиноненависницькій політиці.

Об'єктивна складність процесу виникнення, становлення й розвитку національної самосвідомості в історичному поступі народу, її складна структура, багата змістовна наповненість, різноманітність зв'язків з іншими складовими духовного життя створює значні труднощі в пізнанні цього феномену, зумовлює суттєві розбіжності у тлумаченні базових понять даного предмета дослідження та їх співвідношення між собою. У наявній літературі спостерігається змішування різних за своїм генезисом, змістом, функціональним призначенням понять, їх ототожнення, підміна, недостатньо чітке визначення тощо. Поширеним є вживання в якості синонімів таких понять, як «національна ідентичність», «національна самосвідомість», «національна ідея», «національна ідеологія», «етнічна свідомість» тощо. Такий синкретизм притаманний практично всім дослідникам цієї проблематики, став своєрідною традицією. Так, в одній з найгрунтовніших вітчизняних монографій, у якій всебічно аналізується стан і проблеми духовних засад національного розвитку України, автори пишуть: «Ідеологія державотворення (Національна ідея, Українська ідея) покликана викласти стереометрію українського самоздійснення, спосіб реалізації національних інтересів у світоглядній, аксіологічній та ідейно-теоретичній проекціях» [4, с. 359]. Ідеологія державотворення тут ототожнюється з національною ідеєю і фактично з національною самосвідомістю, оскільки лише ця остання спроможна здійснити таку всеохоплюючу духовну «стереометрію», про яку йдеться у наведеній цитаті.

Не завжди витримується чітке розмежування цих понять з поняттям «національного менталітету», на що дедалі частіше звертають увагу дослідники. Так, наприклад, Р. Додонов писав з цього приводу таке: «Поступово у дефініціях ментальності все частіше стали з'являтися... прямі ототожнення ментальності з етнічною свідомістю, з ідеологією національної трансформації (праці

В. Храмової, І. Гончаренка, М. Грими, В. Москальця, І. Старовойта)» [5, с.11]. Немає також єдності у визначенні таких вихідних понять цієї сфери досліджень, як етнос, народ, нація. Не завжди чітко проводиться розмежування навіть самосвідомості зі свідомістю. А тому аби уникнути логічної та семантичної плутанини, необхідно насамперед визначитися зі змістовним та функціональним навантаженням цих понять. Передусім коротко викладемо наше бачення сутності особливостей та зв'язку таких суспільно-історичних феноменів, як етнос, народ, нація, оскільки саме вони визначають як ноетичний, так ноемічний моменти інтенціональності колективної свідомості сучасних історичних спільностей людей, є продуцентами, змістовними наповнювачами і носіями їх рефлексивного знання.

Підсумовуючи наявні в зарубіжній і вітчизняній науці численні погляди на категоріальний зміст понять “етнос”, “народ”, “нація”, сформулюємо своє їх тлумачення.

Під *етносом* ми розуміємо об'єктивну природно-історичну спорідненість певної маси людей, яка розвивається на основі їх спільної життєдіяльності і не залежить від їхньої волі. Спільність мови, історичної долі, культури, побуту, антропологічних рис, психології тощо виникає спонтанно в надрах історії і не потребує для свого буття усвідомлення, цілеспрямованих зусиль. Представники етносу, навіть будучи атомізованими, відчуженими від свого етнічного ядра, основної спільноти, можуть як завгодно довго залишатися за своїми об'єктивними характеристиками (антропологічними, психологічними, соціокультурними) носіями своєї етнічної ідентичності, іноді навіть усупереч власним прагненням її позбутися.

Якщо етнос (або кілька їх) усвідомлює свою єдність, спільність інтересів і необхідність консолідації зусиль задля їх задоволення, цілеспрямовано підпорядковуючи свою життєдіяльність поставленим доленосним цілям – він перетворюється в *народ* – органічну цілісність, колективну доцільно діючу волю, яка свідомо домагається повноцінного самоствердження. Таке самоствердження потребує ефективної, життєспроможної форми самоорганізації суспільного буття, якою може бути тільки держава. Народ, який організувався у суверенну державу, є *нацією*. Дер-

жавність є, на наш погляд, атрибутивною ознакою нації. Етнос і народ можуть існувати без держави, нація – ні. Ми цілком поділяємо думку, що «...найвагомішу роль у процесі націотворення виконують державотворчі процеси... Фактом свого існування держава не тільки служить справі консолідації територіальних і господарських спільнот, а й сприяє через свої інститути усвідомленню як їх єдності, так і відмінності від інших спільнот» [12, с.62]. Таким чином, нація є найвищою формою історичної спільності людей, якій притаманна внутрішня повнота і цілісність усіх складових елементів суспільного життя, що досягається завдяки свідомій, конститууючій діяльності народу, його вільному державотворенню.

Відомий діяч українського національного руху кінця ХІХ – початку ХХ ст. Зіньківський Т. писав в одній зі своїх робіт: «Державне тіло можна за одну війну знищити і попільом пустити на всі чотири вітри, а національність живе й по втраті державно-політичної форми» [6, с.44]. Живим після втрати державності залишається (за винятком випадків цілковитого геноциду) етнос або навіть народ (якщо він не втратив духовної цілісності, волі до самовизначення), але не нація. Існування нації однозначно пов'язане з державністю: немає держави – немає і нації, одна нація – одна держава. Для етносів такий зв'язок не є необхідним: етнос може існувати без держави, може входити в якусь державу поряд з іншими або ж навпаки – слугувати основою для виникнення кількох держав. Через державність нація, на відміну від етносу, жорстко прив'язана до певної території: «...Якщо у випадку з етносами зв'язок з територією може бути лиш історичний та символічний, – відзначав Е. Сміт, – у випадку з нацією він фізичний і реальний: нації володіють територіями» [11].

Отже, нація – це така історична спільність людей, яка самоорганізується в цілісний суспільний організм на територіальному, господарському, соціополітичному та культурно-психологічному рівнях. Найбільш повне, різнопланове визначення нації дав, на наш погляд, М. Степико: «Нація – це спільнота індивідів, зв'язаних свідомістю своєї добровільної єдності, спільністю походження, мови, віросповідання, побуту, звичаїв, історичного минулого і солідарністю соціальних і політичних

інтересів сьогодення; це історична спільнота людей, що складається в процесі формування спільної їхньої території, економічних зв'язків, особливостей культури і характеру, що складають її ознаки» [13, с. 23]. Такий високий рівень самоорганізації не може бути стихійним. Він передбачає послідовну, системну, доцільно спрямовану діяльність народу чи принаймні його провідних верств. А це, зі свого боку, вимагає відповідного рівня інтелектуального розвитку нації. Сукупність знань, які дозволяють вирішувати весь комплекс завдань, пов'язаних із забезпеченням життєдіяльності людей в лоні нації, називається *національною свідомістю*. Сюди входить увесь наявний на даний час узагальнений історичний досвід народу: його природничі, технічні, політико-світоглядні, правові, екологічні, побутові та ін. знання.

Цей інтелектуальний багаж є основою для усвідомлення нацією особливості її життєдіяльності як суб'єкта всесвітньої історії, неповторності соціокультурного образу в потоці загальноцивілізаційного процесу, тобто основою *національної самосвідомості*. Філософський енциклопедичний словник визначає самосвідомість наступним чином: «Самосвідомість – усвідомлення, оцінка людиною свого знання, морального образу та інтересів, ідеалів і мотивів поведінки, цілісна оцінка самого себе як чуттєвої і мислячої істоти, як діяча» [14, с. 591]. Така саморефлексія суб'єкта є неодмінною передумовою його повноцінної самореалізації. Народ, нація також здатні повноцінно розвиватися і функціонувати лише за умови всебічного і водночас цілісного самопізнання, самоусвідомлення власної життєдіяльності в єдності всіх її складових. *Національна самосвідомість* і є такою інтегративною саморефлексією, у якій відображається як дійсний стан життєдіяльності народу, так і його ідеали й прагнення разом із баченням шляхів і засобів їх досягнення.

Національна самосвідомість є найвищим рівнем самоідентифікації народу. Її слід чітко відрізнити від етнічної самосвідомості, яка є за своєю суттю розмежувальною, спрямованою на те, аби виокремити «нас» від «них» на основі певного набору ознак: особливостей характеру, стереотипів поведінки, мови, звичаїв, традицій, предметів культу, зовнішнього вигляду, особливостей побуту, ставлення до інших народів тощо. На відміну

від етнічної, національна самосвідомість є специфікуючи-інтегративною, виокремлює національно-особливе як органічний елемент загальнонародського з метою використання сукупного історичного досвіду для реалізації потреб власного розвитку. Якщо нарівні етнічної самосвідомості формується певний образ етносу, його стабільні ознаки, то на рівні національної самосвідомості відбувається формування національної ідеї, бачення закономірностей історичного поступу нації, тенденцій її розвитку, прагнень, поривань, кінцевої мети національних домагань. Етнічна самосвідомість за своєю природою є консервативно-описовою, фіксує наявні (чи уявні!) особливості буття етносу і передає їх у спадок наступним поколінням як основу їх етнічної самоідентифікації та соціалізації. Національна самосвідомість, спираючись на етнічну, розглядає буття народу як *відкриту динамічну систему*, яка невпинно розвивається і самоорганізується, реалізуючи свої внутрішні потенції у взаємодії зі світовою спільнотою (наша реальність демонструє такі приклади самоорганізації – це і Революція гідності і волонтерські рухи). Жорсткий консерватизм етнічної самосвідомості трансформується в національній самосвідомості в філіацію – розвиток як наступність попереднього. Основні елементи етнічної самосвідомості зберігаються в національній, про що «...свідчать спільні предківські міфи, спільна історична пам'ять, унікальні культурні прикмети, чуття самотності, якщо не обраності, – всі ті елементи, що характеризували етнічні спільноти в доновітні часи» [11, с. 78].

Однак у лоні національної самосвідомості ці елементи набувають чітко вираженої спонукальної функції: вони не тільки окреслюють специфічні риси етнічної самотності певного народу, а й виступають могутньою рушійною силою національної активності. Як висловився відомий діяч італійського національно-визвольного руху ХІХ ст. Дж. Мацціні: «Суверенітет перебуває в Ідеалі. Ми всі покликані на нього працювати» [9, с.76]. Тобто національна самосвідомість відображає і концентрує корінні національні інтереси в тій чи іншій ідеальній моделі, яка і спонукає народ працювати на її здійснення, національний Ідеал є життєздатним лише за умови, що він вибудований на основі

пізнання нацією основного принципу своєї життєдіяльності, теоретично обґрунтованого бачення історичної долі народу в єдності його минулого, теперішнього і майбутнього. Такий загальний принцип історичного буття нації, що відображає її динаміку та кінцеву мету поступу називається *національною ідеєю*. Її слід чітко відрізнити від схожого за звучанням, але суттєво відмінного поняття «ідея нації», яке є генетично, змістовно і функціонально первинним щодо «національної ідеї». Ідея нації – це усвідомлення того, що нація є найвищою формою історичної спільності людей, яка найбільш повно забезпечує їм соціальний простір та умови їх життєдіяльності, максималізує можливості задоволення всього комплексу потреб та інтересів.

З такого усвідомлення значущості національного буття розпочинається процес національної самоідентифікації, пошуку національної ідеї даного народу. Особливість ідей як форм пізнання і теоретичного засобу перетворення дійсності полягає в тому, що в них органічно поєднується «відображення об'єктивної реальності і постановка практичної мети перед людиною» [14, с. 201]. Й. Фіхте називав ідеї іманентними цілями, підкреслюючи цим те, що ідеї є ідеальним продовженням наявної дійсності, її проєкцією в майбутнє. Ідеї підсумовують попередній історичний досвід розвитку дійсності та її пізнання і «служать основою, яка синтезує знання в певну цілісну систему» [14, с. 201].

Національна ідея покликана об'єктивно відобразити в пізнанні провідні тенденції історичного поступу нації і на цій основі сформулювати основну мету її розвитку. *Розгорнутий, системний* виклад змісту, тенденцій, закономірностей історичного поступу нації, всебічне обґрунтування стратегічної мети, до якої вона прагне, та засобів досягнення намічених цілей виходить за межі компетенції національної ідеї. Це вже функція національної ідеології. Таким чином, *національна ідеологія є концептуальним* відображенням національної ідеї. Ототожнювати ці дві складові національної самосвідомості некоректно: це два різні рівні і дві різні форми осягнення динаміки національного буття. У структурі національної самосвідомості вони також несуть різне функціональне навантаження: національна ідея є стрижнем, формуютьвою, синтезуютьвою основою національної самосвідомості,

тоді як національна ідеологія – її концептуальним ядром. Щодо поняття «національний менталітет», яке в останні роки набуло широкого вжитку в філософській та націознавчій літературі, стало предметом численних наукових розвідок, то необхідно підкреслити, що воно має своє особливе. Якісно відмінне від розглянутих вище понять предметне поле і не може ототожнюватись з будь-яким з них. Поняття «національний менталітет» відображає об'єктивні сталі риси характеру і поведінки певного народу, а не стан його *знання* про себе і свої устремління. Ментальність формується спонтанно в процесі життєдіяльності народу і не потребує для свого буття й функціонування усвідомлення. Етнос, народ чи окремі його представники можуть успішно реалізовувати свою життєдіяльність, не усвідомлюючи своїх ментальних особливостей (що вони працьовиті, волелюбні, доброзичливі, хитрі, підступні, віроломні, темпераментні, покірливі, горді тощо) і не задумуючись над доцільністю тих колективних вимог, які фіксуються у звичаях, традиціях, моральних настановах й заборонах тощо. Колективні стереотипи поведінки передаються новим поколінням у процесі їх соціалізації через повсякденний життєвий досвід або завдяки цілеспрямованому виховному впливу на них і сприймаються як належне, яке потрібно враховувати.

Отже, на наш погляд, ментальність є об'єктивною соціально-психологічною характеристикою народу, яка відображає сукупність його усталених ціннісних орієнтацій і відповідних стереотипів поведінки. Ототожнювати цей соціопсихологічний феномен з національною свідомістю чи її конституюючими елементами (національною ідеєю, національною ідеологією) неприпустимо. Хоча треба враховувати ту обставину, що в національній самосвідомості утримуються як структурні складові її змісту, знання звичаїв, традицій, ритуалів, усталених ціннісних орієнтацій, стандартів поведінки тощо даного народу. Ці та інші елементи ментальності відіграють, поряд з іншими чинниками, важливу роль при формуванні національної самосвідомості, оскільки без їх усвідомлення неможливо створити об'єктивний образ нації, адекватно оцінити її життєвий потенціал, збагнути рушійні мотиви життєдіяльності народу, його сподівання й прагнення.

Національна самосвідомість є підсумком освоєння нацією на-
 громадженого нею практичного і духовного досвіду. Її рівень
 прямо залежить від багатства цього досвіду та глибини його
 осягнення.

Теоретичний синтез національної самосвідомості як системи
 знань і цінностей є надзвичайно складним багаторівневим проце-
 сом, який послідовно втягує в себе різні духовні феномени су-
 пільного життя і проходить певні етапи змістовного та функ-
 ціонального наповнення. З метою забезпечення максимальної
 прозорості методології та логіки аналізу предмета дослідження
 окреслимо основні ланки цього процесу в їх іманентному зв'язку.

1. Вихідною духовною передумовою формування національної
 самосвідомості є *система базових знань та уявлень* даного наро-
 ду, його інтелектуальний рівень розвитку, наявні знання про
 оточуюче середовище, свою власну історію, географію, економіку,
 соціальну структуру, політичні реалії, культуру, менталітет тощо.
 Тобто це вся наявна сума знань, яка дозволяє суб'єкту іденти-
 фікувати (визначити) себе у різних системах зв'язків, у тому числі
 й національному плані. Але це ще не сама рефлексія, само-
 ідентифікація суб'єкта, а лише духовна субстанція для такої
 пізнавальної діяльності самовизначення, те, що Г. В. Ф. Гегель
 називав «знятим наявним буттям формоутворень духу».

Для формування самосвідомості суб'єкта необхідно, щоб цей
 суб'єкт спрямував наявні у нього знання на усвідомлення себе як
особливої цілісності, яка виділяється серед інших суб'єктів своїми
 характерними ознаками, способом життєдіяльності, типом зв'язків
 з оточуючим середовищем. Оскільки система знань, якими володіє
 суб'єкт, є динамічною, безперервно змінюється, розвиваючи свій
 зміст, структуру, обсяг та інші параметри, то й самоідентифікація
 суб'єкта постає як процес, перманентна зміна конкретних форм та
 їхнього змісту. Природно, що кожен суб'єкт намагається само-
 ідентифікувати себе у тій системі зв'язків, яка видається йому
 найважливішою для власної життєдіяльності, реалізації життє-
 смислових цілей. Однак загальною є необхідність виявлення
 насамперед фундаментальних життєсмислових орієнтирів люд-
 ської життєдіяльності. Індивід, рід, соціальна верства, нація,
 людство в цілому чи будь-який інший суб'єкт починає ґрунтовне

самоусвідомлення власного буття із усвідомлення найбільш загальних зв'язків, у яких він перебуває з оточуючим світом.

Система поглядів та уявлень суб'єкта про оточуючий світ, своє місце й призначення в ньому складає світогляд. Світогляд є якісно відмінним духовним феноменом щодо сукупності базових знань, на основі яких він виникає. Переконливим свідченням такої відмінності є та обставина, що одні й ті самі наукові факти чи відкриття слугували, як правило, підґрунтям різних, часто взаємовиключних світоглядних позицій. Світогляд – це вже не просто знання про явища, які оточують людину, а рефлексивне знання – усвідомлення *зв'язку* людини зі світом, їхнього взаємного впливу одне на одного, отже значущості цих зв'язків для життєдіяльності, тобто *ціннісне* відношення.

2. **Світогляд**, будучи системою життєсміслових орієнтирів людської діяльності, виступає суттєвою духовною передумовою формування особливих форм самоідентифікації суб'єкта. Для того, щоб людина почала вільно цілеспрямовано діяти як представник якоїсь спільноти (колективу, верстви, класу, племені, раси, нації, регіону тощо) вона повинна чітко пов'язати особливі конкретні цілі своєї активності з життєсмісловими орієнтирами, які складають її світогляд. Власне, самі ті цілі, які ставить суб'єкт, а також вибір шляхів та засобів їх досягнення значною мірою визначаються характером світогляду даного суб'єкта. «Мета визначає засоби» – приймаємо тут розуміння співвідношення мети і засобів діяльності Г.В.Ф. Гегеля. Якщо, наприклад, якась нація вбачає сенс людського життя у творчій активності, спрямованій на самовдосконалення людського роду, гуманізації суспільного життя, вона ніколи не ставитиме собі за мету поневолення інших народів або визиск своїх громадян, придушення вільнодумства у власному середовищі тощо. Цілковито мав рацію А. Швейцер, стверджуючи, що «для суспільства, як і для індивіда, життя без світогляду є патологічним порушенням вищого почуття орієнтації» [16, с. 73]. А тому у своїй само-рефлексії нація «...не може обминати больових точок світоглядного самовизначення. Навпаки, вона мусить осмислити їх у насичених барвах сенсожиттєвої зваби» [4, с.384].

Однак світогляд – лише орієнтир для людського розуму. Розвиток світоглядного знання призводить зрештою до усвідомлення суб'єктом свободи своєї волі, здатності вільно робити вибір у своїх вчинках. Для початку самої перетворюючої діяльності суб'єкта необхідний чинник, який спонукав би його волю до вільної дії. Таку роль виконує мораль.

3. **Мораль** завершує формування духовних засад самоідентифікації суб'єкта у різних особливих системах зв'язків його життєдіяльності. Якщо світогляд дає відповідь на питання: хто ми, в чому полягає сенс нашого життя, яке наше призначення у світобудові, то мораль відповідає на питання про те, як ми повинні діяти, на які цінності орієнтуватися, який шлях обирати, аби реалізувати своє призначення у цьому житті. Якщо в суспільстві діють подвійні моральні норми (подвійна мораль – для своїх одні вимоги, а для чужих інші), то це породжує відчуття відчуженості між громадянами, з'являються деструктивні почуття недовіри до держави, до державних інституцій, непотрібності, самотності, незахищеності. У такому випадку не виникає почуття єдності між членами суспільства, ускладнюється формування національної самосвідомості, а отже, як наслідок, і нації.

Мораль це не закостенілий набір нормативів людської поведінки, як інколи вважають, а надзвичайно складна система цінностей та регулятивних імперативів й настанов, що базується на сукупному багатстві духовного й практичного досвіду даного народу. Кожна ґрунтовна спроба людства вирішити загальносвітоглядні проблеми з необхідністю завершувалася виходом до етичної проблематики: від Гесіода з його етикою поміркованості – до провідних мислителів сучасності. Українська філософська думка також у великій мірі є моральною філософією. Згадаймо, хоча б, «Повчання» Володимира Мономаха, філософію Г. Сковороди чи «філософію серця» П. Юркевича. Французький письменник і філософ Ж.-П. Сартр свою фундаментальну світоглядну працю «Буття і Ніщо» завершує висновками «Моральні перспективи», де перераховує фундаментальні, на його погляд, етичні проблеми, які логічно впливли з його світогляду і потребують свого вирішення: «Всі ці питання, що відсилають нас до чистої й недодаткової рефлексії, можуть знайти відповідь тільки на

площині моралі. Їм ми й присвятимо свою наступну працю» [10, с.846].

З іншого боку, етика виступає основою формування всіх конкретних форм суспільної самосвідомості й, відповідно, форм практичної активності.

4. Найближчим чином мораль визначає *політичну самосвідомість суспільства*. Недарма Аристотель підкреслював, що «етика, очевидно, входить у політику як її частина і начало» [1, с.296], і це зумовлюється, згідно з Аристотелем, тим, що «метою політики є вище благо» [1, с. 297], тобто основна *моральна* цінність. Політика як найбільш загальний і ефективний спосіб і за-сіб організації суспільного життя безпосередньо об'єктивує моральні цінності й настанови, на які вона спирається. Цій об'єктивізації передуює переростання моральної самосвідомості у політичну або принаймні потужний вплив першої на другу, що надало підстави Аристотелю назвати людей, які перебувають поза політикою, «нерозвиненими у моральному сенсі істотами» [2, с. 378]. Зміст та характер політичної діяльності як способу реалізації корінних інтересів суб'єкта визначається поєднанням об'єктивних обставин, в яких реалізується життєдіяльність цього суб'єкта, та духовних цінностей, на які він спирається в усвідомленні своїх потреб, шляхів та засобів їх задоволення.

У впливі моралі на політику задіяними виявляються не лише власні цінності першої, а й увесь той духовний багаж, на якому вона розвинулася. Тому, зрештою, політична поведінка суб'єкта зумовлюється його політичною самосвідомістю, яка є трансформованим усвідомленням ним своїх корінних суспільних інтересів крізь призму наявних у нього суспільствознавчих знань, світоглядних життєсміслових орієнтирів та моральних цінностей і настанов. Зрозуміло, що чим багатшим є духовне надбання суб'єкта, чим більшою мірою сповідувані ним світоглядні та моральні принципи й норми наближені до загальнолюдських цінностей, тим доцільнішими й гуманнішими будуть його політичні ідеали, цілі, програми, отже і конкретна політична практика.

Концентрованим виразом політичної самосвідомості, її інтегративним елементом виступає *ідеологія* – система орієнтирів соціально-політичної діяльності суб'єктів суспільного життя, що

відображає корінні інтереси певних верств населення чи нації в цілому, обґрунтовує їх історичну виправданість та суспільну доцільність, вказує шляхи й засоби задоволення цих інтересів.

5. **Ідеологія** – та ланка в становленні національної самосвідомості, яка є ядром її кристалізації, синтезу. Відмінність між різними ідеологіями зумовлюється насамперед запитам суб'єктів, інтереси яких відображають ці ідеології, та засобами, які ними пропонуються для досягнення намічених цілей.

Якщо ідеологія розвивається на національному ґрунті, відображає інтереси нації як цілого – вона постає як *національна ідеологія*. Започатковується національна ідеологія усвідомленням нацією основного принципу її розвитку – *національної ідеї*, а завершується (при наявності сприятливих обставин) поширенням, переростанням у *національну самосвідомість*.

Національна ідея – лише вихідне начало рефлексії, самоідентифікації нації. Це своєрідний підсумок її духовно-практичного досвіду, який потребує всебічного осмислення, обґрунтування й поширення на практику національного життя. З цього погляду не виправданим видається поширене у сучасній науковій літературі та політичних дискурсах ототожнення понять «національна ідеологія», «національна ідея», «національна самосвідомість». Це ланки одного й того самого процесу національної самоідентифікації в лоні загальнолюдського історичного поступу, але *різні* за своїм змістовним наповненням і формою ланки.

6. **Національна самосвідомість** увінчує духовну еволюцію нації, є сукупним результатом її самопізнання на конкретному етапі історичного розвитку. Вона «втягує», переломлює, синтезує крізь призму національних особливостей і потреб весь наявний інтелектуальний багаж нації, всі форми духовного життя та самопізнання народу: історичну пам'ять, символіку, звичаї, традиції, духовні почуття, світоглядні, моральні, політичні, правові, мистецькі та ін. погляди, норми, цінності тощо і завдяки цьому (і в міру цього) формує *дух нації* – її поривання, прагнення й дію (отой «дух, що тіло рве до бою...»).

Змістовне багатство, емоційна насиченість національної самосвідомості найбільш повно репрезентує зміст та спрямованість

національної ідеології, яка, в свою чергу, визначає, покладає конкретну політичну програму діяльності нації.

Корінні інтереси народу, переломлюючись кризь нагромаджений ним історичний досвід практичного, теоретичного й емоційного освоєння світу, трансформуються у конкретні цілі суспільного розвитку та шляхи й засоби їх досягнення. Національна ідеологія, викристалізувавшись як ядро національної самосвідомості, постає конкретною програмою національного самоствердження, духовною основою дійсного історичного розвитку. Кожна окрема особистість, досягнувши в національній самосвідомості свою єдність з цілим, одержує можливість повноцінної реалізації своєї індивідуальності в лоні нації. Індивід постає тією соціальною монадою, у якій відображається весь світ національного буття певного народу, його міць, багатство й можливість.

Це і є справжньою консолідацією нації, основою повноцінної самореалізації суб'єктів, які її складають. Тільки завдяки такій цілісності духу принципи суверенітету і свободи народу наповнюються конкретним предметним змістом, нація набуває повнокровного історичного буття. Отже, можна сказати, наслідуючи останні рядки гегелівської «Феноменології духу»:

«З чаші цього царства духу

Пініться для нації її нескінченність».

Упродовж останніх десятиліть ми спостерігаємо інтенсифікацію глобалізаційних процесів, які супроводжуються посиленою міграцією. Представники різних націй і етносів змішуються, внаслідок чого відбувається обмін культурними, економічними, політичними здобутками, цінностями, ідеями. Це створює оманливе враження, що національна або етнічна ідентичність віджила себе і немає потреби її реанімувати. Проте в цей же час ми спостерігаємо спалахи політичної активності, які виникають на ґрунті національної ідеології. Такі процеси привертають до себе увагу багатьох дослідників як в Україні, так і за її межами. Все частіше можна спостерігати спроби пояснити потребу в ідентифікації спираючись на психоаналітичне трактування цього поняття. Саме З. Фройд вказав на потребу дитини ідентифікувати себе з певним зовнішнім об'єктом для того, щоб усвідомити себе.

Згодом Е. Еріксон, якого вважають одним з тих, хто стояв біля витоків теорії ідентифікації, розглядав ідентичність в двох аспектах. Перший, це «Я-ідентичність», яка складається з двох компонентів: органічного, його складають природні задатки людини, та індивідуального, тобто усвідомлення власної неповторності, унікальності, прагнення до самореалізації. Другим аспектом є соціальна ідентичність, яка ділиться на групову та психосоціальну. Групова ідентичність формується через включеність особистості у різні спільноти – нації, етноси, соціальні групи, релігії, партії та ін., що підкріплюється суб'єктивним відчуттям внутрішньої єдності. Психосоціальна ідентичність – це все те, що наповнює змістом буття людини в соціумі. Найбільш інтеграційною серед групових ідентичностей є національна ідентичність.

Британський професор М. Гібернау вважає, що національна ідентичність забезпечує почуття гідності, оскільки тут не беруться до уваги особисті досягнення, соціальний статус, вік, стать. Ідентифікуючи себе з певною нацією ми ніби «привласнюємо» собі здобутки інших, відчуваємо свою причетність до них і тим самим виростаємо у власних очах. Схожу думку висловлює американський філософ Ф. Фукуяма вважаючи, що «ідентичність виростає з розмежування між внутрішнім «я» і зовнішнім світом суспільних правил і норм, який не визнає належним чином цінності й гідності внутрішнього «я»» [16, с.22]. Згідно Ф. Фукуямі, «внутрішнє відчуття власної гідності прагне зовнішнього визнання» [16, с.23]. На його думку, це справедливо і стосовно окремих індивідів, і стосовно спільнот, які теж прагнуть визнання власної гідності іншими спільнотами, що призводить до необхідності заявляти про себе і самостверджуватись. Він вважає, що поліетнічні держави повинні формувати свою національну ідентичність на основі спільного світогляду, який повинен ґрунтуватись на ідеях ліберальної демократії.

Українське суспільство з часів здобуття незалежності проходить тернистий шлях формування своєї національної ідентичності. Основою світогляду громадян України є гуманістичні і демократичні цінності. Немає сумніву, що світоглядні і культурні ідеали українського народу належать до системи європейських

цінностей. Національна самосвідомість є надзвичайно складним духовним явищем, яке виникає й еволюціонує не на порожньому місці, а на основі сукупного духовного досвіду того чи іншого народу. Цей досвід фіксується насамперед у системі здобутих суспільством знань, які відображають досягнення у пізнанні оточуючої дійсності та особливостей національного буття і слугують пізнавальною базою для цілісної саморефлексії нації.

Джерела:

1. Аристотель. Большая этика. *Аристотель*. Соч.: В 4-х т. М.: Мысль, 1983. Т. 4.
2. Аристотель. Политика. *Аристотель*. Соч.: В 4-х т. М.: Мысль, 1983. Т. 4.
3. Гегель Г. В. Ф. Феноменология духа. М.: Изд-во соц.-экон. литературы, 1959.
4. Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість. Методолого-світоглядний аналіз. К.: Знання України, 2002.
5. Додонов Р. Соціально-філософський аналіз процесу формування та функціонування етноментальності: Автореф. ... док. дис. К., 1999.
6. Зіньківський Т. Молода Україна, її становище і шлях. Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст.: Хрестоматія. Л.: Світ, 1996.
7. Лейбниц Г.В. Что такое идея. Сочинения: В 4-х т. М.: Мысль, 1984. Т. 3.
8. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. Нью-Йорк, 1954.
9. Мацціні Дж. Звернення до італійців. *Націоналізм. Антологія*. К.: Смолоскип, 2002.
10. Сартр Ж.-П. Буття і Ніщо. К.: Основи, 2001.
11. Сміт Е. Національна ідентичність. К.: Основи, 1994.
12. Степико М. Соціокультурні механізми націотворення: минуле, сучасне, майбутнє. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи. К.: НІСД, 2003.
13. Степико М. Феномен політичної нації. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи. К.: НІСД, 2003.
14. Философский энциклопедический словарь. Сов. энцикл., 1983.

15. Фихте И. Основа общего наукоучения. Сочинения: В 2-х т. СПб.: Мифрил, 1993. Т. 1.
16. Фукуяма Ф. Ідентичність. Потреба в гідності й політика скривденості/пер. з англ. Тетяна Сахно. К.: Наш Формат, 2020
17. Швейцер А. Благоговение перед жизнью. М., 1992.

Післямова

Маріан ТОКАР, Юрій ОСТАПЕЦЬ

Розвиток сучасних суспільно-політичних інститутів та процесів є тією нормою пізнання людської життєдіяльності, за якою криється бажання соціуму жити в комфорті, вибудовуючи для цього відповідні умови, правила й інструменти. А щоб адекватно реалізовувати згадані аспекти на практиці, необхідно вміло взаємодіяти з теоретичним і методологічним розмаїттям багатьох суспільно-політичних наукових сфер.

У даній колективній монографії зроблено комплексний аналіз теоретико-методологічних підходів до вивчення багатогранного феномену суспільно-політичних інститутів та процесів. Однією із важливих цілей авторських розділів є формування у зацікавленої аудиторії сучасного політичного та управлінського мислення, яке сприятиме отриманню професійних знань і умінь у напрямку науково-практичного аналізу й логічного обґрунтування динамічних явищ суспільно-політичного життя громадян у сучасних умовах розвитку держави і суспільства.

Складні та непередбачувані суспільно-політичні зміни в сучасному світі, протистояння демократії та авторитарності, популізм еліт, міжнаціональні та міжрелігійні суперечки, еволюція тероризму, економічні, технологічні та екологічні трансформації, криза міжнародних відносин і права, виклики національній безпеці – це лише невеликий перелік знакових факторів, які кардинальним чином впливають на уявлення людської «зони комфорту», що формуються відповідним саном розвитку суспільно-політичних інститутів та процесів.

Досліджена в колективній монографії теорія і методологія дає можливість більш глибоко й конкретно вникнути у природу та зміст багатьох суспільно-політичних процесів і прискорити розуміння прагматичних підходів та варіативну реакцію на сьогоднішні й прийдешні події і явища. Тому й переплетення

політичних, соціальних, етнонаціональних, загальнодержавних і регіональних, ментальних та інших проявів людського буття є наслідком реалістичних підходів до перспектив розвитку суспільно-політичних інститутів та процесів, де в центрі уваги постає Людина, Громадянин, Громада, Народ, Нація з їхніми інтересами, бажаннями, запитам.

На наш погляд, ідея наукового аналізу й обґрунтування теоретико-методологічних підходів до вивчення суспільно-політичних інститутів та процесів крізь бачення шляхів удосконалення демократичної практики суспільно-політичних і публічно-управлінських відносин себе повністю виправдовує.

Авторський колектив попрацював саме над теоретико-методологічними основами досліджень таких тематичних спрямувань, як: децентралізаційні процеси в умовах демократичного транзиту, місцеві політичні інститути та процеси у постсоціалістичних суспільствах, загальнонаціональні та регіональні політичні процеси, електоральні процеси, етнополітичні явища, феномени етнополітичної стабільності, прояви етнонаціонального фактора у політичних процесах, акцентовані виклики соціальної політики, розвиток системи політичних партій і неурядових організацій тощо.

Отже, авторська мотивація у даному виданні була побудована на розумінні актуальних проблем і динаміки суспільно-політичних та управлінських процесів, що вимагає постійного вдосконалення теоретико-методологічних підходів до них.

А з огляду на складність і динамічність суспільно-політичних процесів у світі, можемо говорити про необхідність подальших науково-практичних пошуків. У цьому й полягає науковий інтерес та зацікавленість авторського колективу до співпраці в розрізі нових досліджень методологічного інструментарію політичної та управлінської науки.

Про авторів

АСЛАНОВ Стеллас – доктор політичних наук, професор, професор кафедри політології і державного управління, Ужгородський національний університет.

ВЕГЕШ Ігор – кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології і державного управління, Ужгородський національний університет.

ВЕГЕШ Микола – доктор історичних наук, професор, професор кафедри політології і державного управління, Ужгородський національний університет.

ДЕРБАК Анжеліка – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії, Ужгородський національний університет.

ЗАН Михайло – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри політології і державного управління, Ужгородський національний університет.

ЗЕЛЕНЬКО Галина – доктор політичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувачка відділу політичних інститутів та процесів, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.

КІЧЕРА Надія – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології і державного управління, Ужгородський національний університет.

КЛЮЧКОВИЧ Анатолій – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології і державного управління, Ужгородський національний університет.

КОЛОДІЙ Маріанна – старший викладач кафедри політології і державного управління, Ужгородський національний університет.

КУМАР Ганна – кандидат наук з державного управління, доцент кафедри політології і державного управління, Ужгородський національний університет.

ЛЕНДЬБЕЛ Мирослава – доктор політичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи, Ужгородський національний університет.

ОСТАПЕЦЬ Юрій – доктор політичних наук, професор, декан факультету суспільних наук, Ужгородський національний університет.

РОМАНЮК Анатолій – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології, Львівський національний університет імені Івана Франка.

ТОКАР Маріан – доктор наук з державного управління, доцент, професор кафедри політології і державного управління, Ужгородський національний університет.

ЧЕРВЕНЯК Кристина – кандидат політичних наук, викладач кафедри політології і державного управління, Ужгородський національний університет.

ШЕЛЕМБА Марта – кандидат політичних наук, старший викладач кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій, Ужгородський національний університет.

ШЕЛЕМБА Михайло – кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій, Ужгородський національний університет.

Наукове видання

Теоретико-методологічні підходи до вивчення суспільно-політичних інститутів та процесів

Колективна монографія

Загальне редагування – Юрій Остапець, Маріан Токар

Дизайн обкладинки – О. Росоляник.

Виготовлення оригінал-макету – М. Токар

Підписано до друку 10.08.2022 р. Формат 60x84/16. Гарнітура «Times».

Ум.-др. арк. 37, 45. Папір офсетний. Друк офсетний.

Наклад 100 прим. Замовл. № 2945.

ТОВ «Поліграфцентр «ЛІРА», 88000, м. Ужгород, вул. Митрака, 25

Свідоцтво про внесення до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції Серія ЗТ № 24 від 7 листопада 2005 р.

Т 33 Теоретико-методологічні підходи до вивчення суспільно-політичних інститутів та процесів: колективна монографія / за заг. ред.:

Юрія Остапця і Маріана Токаря; [авт. колект.: С. Асланов, І. Вегеш, М. Вегеш, А. Дербак, М. Зан, Г. Зеленько, Н. Кічера, А. Ключкович, М. Колодій, Г. Кумар, М. Лендъел, Ю. Остапець, А. Романюк, М. Токар, К. Червеняк, М. Шелемба, Мих. Шелемба]; Каф. політ. і держупр.; Ужгород. нац. ун-тет. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2022. 560 с.

УДК 323.2:316.3

Досліджено актуальні виклики теоретико-методологічних підходів до вивчення суспільно-політичних інститутів та процесів крізь бачення шляхів удосконалення демократичної практики суспільно-політичних і публічно-управлінських відносин. Зокрема, презентовано теоретико-методологічні основи досліджень децентралізаційних процесів в умовах демократичного транзиту, аналізу місцевих політичних інститутів та процесів у постсоціалістичних суспільствах, загальнонаціональних та регіональних електоральних процесів в Україні, етнополітичних явищ і процесів крізь призму вивчення феноменів етнополітичної стабільності, проявів етнонаціонального фактора у політичних процесах, політичного представництва міноритарних етнічних груп, політичної суб'єктності етнічних спільнот в Україні та у країнах Центральної Європи. Також подано авторські підходи до вивчення теоретико-методологічних аспектів соціальної політики і системи неурядових організацій в Україні.

Видання стане в нагоді всім, хто цікавиться вивченням теоретико-методологічних засад суспільно-політичних інститутів та процесів, дослідженням питань розбудови і взаємовідносин держави й суспільства, державної політики.

ISBN 978-617-596-352-4